T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

SEÇMELİ DERSLERE GELİNEN SÜREÇTE TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARINDA PARADİGMA DEĞİŞİMİ (TEMEL DİNİ BİLGİLER DERSİ ÖRNEĞİ)

Sabahattin BALA
15937301

Danışman
Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN

Diyarbakır 2020

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

SEÇMELİ DERSLERE GELİNEN SÜREÇTE TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARINDA PARADİGMA DEĞİŞİMİ (TEMEL DİNİ BİLGİLER DERSİ ÖRNEĞİ)

Sabahattin BALA
15937301

Danışman
Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN

Diyarbakır 2020

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Seçmeli Derslere Gelinen Süreçte Türkiye'de Din Eğitimi Politikalarında Paradigma Değişimi (Temel Dini Bilgiler Dersi Örneği)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

06/02/2020

Sabahattin BALA

T.C

DİCLE UNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Sabahattin BALA tarafından yapılan "Seçmeli Derslere Gelinen Süreçte Türkiye'de Din Eğitimi Politikalarında Paradigma Değişimi (Temel Dini Bilgiler Dersi Örneği)" konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyesinin

Ünvanı Adı Soyadı

Başkan: Prof. Dr. Nazım HASIRCI

Üye: Prof. Dr. Muhittin OKUMUŞLAR

Üye: Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Yusuf HAKLI

Üye: Dr. Öğr. Üyesi M. Muhdi GÜNDÜZ

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 06/02/2020

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../2020

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖN SÖZ

Günümüz Türkiye'sinin değişen din ve din eğitimi politikalarıyla birlikte zorunlu DKAB dersleri yanında seçmeli din derslerinin müfredata dâhil olduğu bir din eğitimi süreci şekillenmiştir. Bu durum Cumhuriyet tarihi içerisinde din derslerinin geçirmiş olduğu tecrübeler açısından bir ilk niteliğindedir. Nitekim Cumhuriyet tarihi içerisinde din derslerinin tamamen yasaklandığı, serbest bırakıldığı, serbest olduğu dönemlerde program içinde veya dışında verildiği, dersin alınması veya alınmaması bağlamında veli izni/dilekçesinin talep edildiği, ders ve sınıf geçmeye etkisi olan veya olmayan ve nihayet zorunlu hale getirilen bir din dersi tecrübesi yaşanmıştır.

Cumhuriyet Türkiye'sinde yaşanan söz konusu din dersleri süreci, Türkiye'nin din ve din eğitimi politikalarının nirengi konusunda somut bir kanaate işaret etmektedir: Türkiye'nin din ve din eğitimi politikaları Türk toplumunun, dini hayatın ve dindar insanların ihtiyaç, eğilim ve taleplerinden çok Türkiye'yi yöneten siyasi elitin hedef ve idealleri çerçevesinde şekillenmiştir. Bunun en açık göstergelerinden biri, süreç içerisinde öğretime konu edilen din ve DKAB derslerinin, yönetici elitin ideolojik ve siyasi yönelimlerini yansıtacak şekilde yapılandırılmış olmasıdır.

Diğer taraftan din derslerinin DKAB adı altında zorunlu hale getirilmesi ise söz konusu derslerle ilgili tartışmaları artırmış, dersleri ulusal ve uluslararası mahkemelere konu etmiş ve bu durum, ders içeriklerini İslami bakış açısını yansıtması bağlamında daha da zayıflatmıştır.

Nihayet Türkiye'de yaşayan ve çoğunluğu teşkil eden Müslüman halkı temsilen bazı sivil toplum kuruluşlarının ve birçok akademisyenin konu ile ilgili çalışma ve önerileri ile 2010 tarihli Milli Eğitim Şurası'nın önerileri doğrultusunda,

okulların ders havuzlarına ‘Din, Ahlak ve Değerler’ alanı içerisinde seçmeli din dersleri dâhil edilmiştir.

Günümüz itibariyle yedi (7) yıldır öğretime konu edilen seçmeli din derslerinin temel niteliklerini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışma, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın problemine, amacına, seçmeli din dersleri ile ilgili çalışmalara, araştırmanın yöntemine ve önemine yer verilmiştir.

Araştırmanın birinci bölümünde, tarihsel ve ideolojik arka plan olarak modern Türkiye’ye temel rengini veren yönetici elitin, laiklik merkezli din ve din eğitimi politikalarını analize yönelik söz konusu yönetici elitin laiklik, din ve eğitim anlayışları ve uygulamaları konu edilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde, yönetici elitin din ve din eğitimi politikaları çerçevesinde şekillenen din derslerinin kurumsal serüveni, derslere ait programlarda yönetici elitin politikalarını yansıtan hususlar ve nihayet DKAB dersleri etrafında şekillenen tartışmalar analiz ve tespit edilmiştir.

Araştırmanın üçüncü bölümünde ise DKAB dersleriyle birlikte okutulmaya karar verilen seçmeli din derslerinin gelişim sürecine, derslere yönelik toplumsal beklentilere ve derslerin temel niteliklerini tespite yönelik analizlere yer verilmiştir. Bu çerçevede derslere ait içeriklerin temel çerçevesi, içeriklerde yer bulan dini yorumun temel felsefesi, referansları ve yönelimleri ile toplumsal beklentileri karşılama düzeyi, Temel Dini Bilgiler dersi örneğinden hareketle ve nitel içerik analizi yöntemiyle tespit edilmiştir.

Nihayet araştırmanın sonuç bölümünde, ders içeriklerine yönelik yapılan analizlerde elde edilen bulguların, araştırmanın problem ve varsayımlarından hareketle değerlendirmesine yer verilmiştir.

Araştırma sürecinde yoğunluğuna rağmen bana sürekli vakit ayıran, konu bağlamında beni cesaretlendiren, birikim ve tecrübesiyle araştırmaya yön veren ve en önemlisi bana olan güvenini her defasında dile getirerek çalışmanın kendi

özgünlüğünde gelişimine fırsat veren saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Davut Işıkdoğan'a, konu çerçevesinde fikir, eleştiri ve önerileriyle araştırma desenine değerli katkılar sunan sevgili meslektaşlarım Ruhullah Öz'e, M. Cevat Acar'a, Bilal Toprak'a, Halit Yeşilmen'e, Mahmut Yavuz'a ve Engin Cukaz'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Araştırma boyunca evdeki miniklerime yokluğumu hissettirmeyen, sabırla ve büyük bir özveriyle beni motive eden sevgili eşime ve dualarını benden hiç esirgemeyen canım anneme ise araştırmaya dolaylı bir şekilde en büyük katkıyı sundukları için ayrıca teşekkür ediyorum.

Sabahattin BALA

Mardin - 2020

ÖZET

Bu araştırmada, Türkiye'nin din eğitimi politikalarında yeni bir yönelim ve uygulama alanı olarak seçmeli din derslerinin temel nitelikleri konu edilmiştir. Bununla birlikte seçmeli din derslerinin temel niteliklerini daha sağlıklı bir zeminde analiz ve tespite katkı sunacağı düşünülen, tarihsel ve ideolojik arka plan da araştırmaya konu edilmiştir. Bu çerçevede araştırmada, Cumhuriyet tarihi içerisinde ortaya konulan din ve din eğitimi politikaları, süreç içerisinde işe koşulan din derslerinde ön plana çıkan temel hususlar, DKAB dersleri ile ilgili tartışma alanları ve nihayet seçmeli din derslerine yönelik toplumsal beklentiler, ilgili literatür üzerinden ortaya konulmuştur.

Seçmeli din derslerinin temel niteliklerini tespite yönelik analizde, Temel Dini Bilgiler dersi örneklem alanı olarak belirlenmiş, derse ait içerik, nitel içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiş ve elde edilen bulgular, belirlenen kategoriler içerisinde değerlendirilmiştir. Sonuç olarak değişen din eğitimi politikaları çerçevesinde Seçmeli din derslerinde, DKAB derslerine nispeten yeni bir dini anlayışla, Kur'an ve Sünneti merkeze alarak belirli bir dünya görüşünün öğretime konu edildiği, birçok yeni konuya yer verildiği ve bütün bu yönleriyle derslerin, toplumsal beklentileri önemli oranda karşıladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Din Politikaları, Din Eğitimi, Din Dersleri, DKAB Dersleri, Seçmeli Din Dersleri

ABSTRACT

In this study, has been subject the basic characteristics of elective religion courses as a new orientation and application in Turkey's religious education policy. In addition, the historical and ideological background, which is thought to contribute to the analysis and determination of the fundamental qualities of elective religious courses on a healthier basis, has also been the subject of the study. In this context, in this research, the religious and religious education policies in the history of the Republic, the main issues that come to the forefront in the religious courses, the discussion areas about the DKAB courses, and finally the social expectations for the elective religious courses are revealed through the related literature.

In the analysis aimed at determining the basic qualifications of elective religious courses, the Basic Religious Studies course was determined as the sample area, the content of the course was analyzed by qualitative content analysis method and the findings were evaluated within the determined categories. As a result, within the framework of changing religious education policies, in the elective religion courses, a relatively new religious understanding of the DKAB courses, focusing on the Qur'an, Sunnah, and a certain world view, introducing many new subjects, and in all these aspects, the courses meet the social expectations significantly was determined.

Keywords

Religious Policies, Religious Education, Religion Courses, DKAB Courses, Elective Religion Courses.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **IV**
ABSTRACT ..... **V**
İÇİNDEKİLER ..... **VI**
TABLO LİSTESİ ..... **IX**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **X**
KISALTMALAR ..... **XI**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ **1**
2. ARAŞTIRMANIN AMACI **4**
3. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR **5**
4. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ **11**
4.1. Veri Toplama Teknikleri ve Süreci 13
4.2. Verilerin Analiz ve Değerlendirilmesi 17
5. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ **18**
BİRİNCİ BÖLÜM
TARİHSEL VE İDEOLOJİK ARKA PLAN: CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNDE YÖNETİCİ ELİT VE LAİKLİK MERKEZLİ DİN/DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI
1.1. YÖNETİCİ ELİTİN LAİKLİK ANLAYIŞININ DÜŞÜNSEL TEMELLERİ VE LAİKLİK POLİTİKALARI **27**
1.1.1. Laiklik Anlayışının Düşünsel Temelleri 27
1.1.2. Yönetici Elitin Laiklik Anlayış ve Politikaları 40
1.2. YÖNETİCİ ELİTİN DİN ANLAYIŞI VE POLİTİKALARI **51**
1.2.1. Yönetici Elitin 'Din'e Yaklaşım Tarzları 51
1.2.2. Yönetici Elitin Resmi Din Anlayışının Teşekkülünde Diyanet 72

1.3. YÖNETİCİ ELİTİN EĞİTİM ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI 79
1.3.1. Yönetici Elitin Eğitim Anlayışı ve Tevhid-i Tedrisat 79
1.3.2. Yönetici Elitin Din Eğitimi Politikaları ve Sürecin Din Eğitimi Kurumları 83
İKİNCİ BÖLÜM
TÜRKİYE'DE DİN DERSLERİ
2.1. DİN DERSLERİNİN KURUMSAL SERÜVENİ 88
2.2. DİN DERSLERİNDE YÖNETİCİ ELİTİN DİN POLİTİKALARI AÇISINDAN ÖN PLANA ÇIKAN HUSUSLAR 101
2.2.1. Din Derslerinin Laiklik ve Atatürk İlkeleriyle İlişkilendirilmesi ... 102
2.2.2. Din Derslerinin Resmi Din Anlayışını Yansıtması/Pekiştirmesi ... 109
2.2.3. Din Derslerinin Toplumsal Zeminde Karşılık Bunan Dini Anlayışlara Karşı Olması 116
2.2.4. Din Derslerinin Bilgi Ağırlıklı Olması 121
2.2.5. Din Derslerinin Mezhepler Üstü, Dinler Açılımlı ve Çoğulcu Nitelikte Sunulması 125
2.3. DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİ ETRAFINDAKİ TARTIŞMALAR 133
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ OLARAK SEÇMELİ DİN DERSLERİ
3.1. SEÇMELİ DİN DERSLERİNİN GELİŞİM SÜRECİ 140
3.2. SEÇMELİ DİN DERSLERİNE YÖNELİK TOPLUMSAL BEKLENTİLER 144
3.2.1. Kur'an-ı Kerim Dersiyle İlgili Beklentiler 147
3.2.2. Peygamberimizin Hayatı Dersiyle İlgili Beklentiler 149
3.2.3. Temel Dini Bilgiler Dersiyle İlgili Beklentiler 151
3.3. SEÇMELİ DİN DERSLERİ KİTAPLARININ İÇERİK ANALİZİ 155
3.3.1. İçeriğin Temel Çerçevesi 155
3.3.1.1. Öğrenme Alanları 155
3.3.1.2. Konu Dağılımı 172

3.3.1.2.1. Konuların Genel Dağılımı 172
3.3.1.2.2. Yeni Konular 172
3.3.1.2.3. Tekrar Eden Konular 184
3.3.1.2.4. Güncel Problem ve Konular 193
3.3.1.2.5. Öğrenci Yaşamıyla İlintili Konular 197
3.3.1.3. Marifet, Tasdik ve Amel Ağırlığı 200
3.3.1.4. Şekil ve Mana Ağırlığı 218
3.3.1.5. Özet veya Ayrıntılı Anlatımı 237
3.3.1.6. Kaynak Ağırlığı 243
3.3.2. Bir Dünya Görüşü Olarak İslam: Dini Yorumun Temel Felsefesi, Referansları ve Yönelimleri 251
3.3.2.1. Epistemolojik Yönelimler 252
3.3.2.1.1. Aklın Değeri 252
3.3.2.1.2. Kur'an ve Sünnetin Değeri 255
3.3.2.1.3. Geleneğin Değeri 275
3.3.2.2. Ontolojik Yönelimler 278
3.3.2.2.1. Allah Anlayışı 279
3.3.2.2.2. Evren Anlayışı 284
3.3.2.2.3. İnsan Anlayışı 284
3.3.2.2.4. Allah, Evren ve İnsan İlişkileri 285
3.3.2.3. Eskatolojik Yönelimler 289
3.3.2.3.1. Dünya ve Ahiret Dengesi 290
3.3.2.3.2. Allah Merkezli Yaşam 298
3.3.2.4. Sosyolojik Yönelimler 310
3.3.2.4.1. Bireysel ve Toplumsal Din Dengesi 310
3.3.2.4.2. İslam'ın Toplum Modeli 314
3.3.2.5. Çoğulcu Yönelimler 320
3.3.2.5.1. Mezhepler Dengesi 321
3.3.2.5.2. Diğer Dinlerin Değeri 324
3.3.3. İçeriğin Toplumsal Beklentiler Açısından Değerlendirmesi 328
SONUÇ 331
KAYNAKÇA 342

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabının Konu, Öğrenme Alanı Ve Kavramları 157
Tablo 2: Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabının Konu, Öğrenme Alanı Ve Kavramları 160
Tablo 3: Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabının Konu, Öğrenme Alanı Ve Kavramları 162
Tablo 4: Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabının Konu, Öğrenme Alanı Ve Kavramları 165
Tablo 5: Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabında Referans Gösterilen Kaynaklar 244
Tablo 6:Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabında Referans Gösterilen Kaynaklar 245
Tablo 7:Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabında Referans Gösterilen Kaynaklar 247
Tablo 8:Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabında Referans Gösterilen Kaynaklar 248
Tablo 9:Temel Dini Bilgiler Dersine Ait Bütün İçeriğinde Referans Gösterilen Kaynaklar 249

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: Temel Dini Bilgiler Ders Kitaplarının Öğrenme Alanlarına Dağılımı 168
Şekil 2:Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabına Ait Kaynak Ağırlığı 245
Şekil 3:Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabına Ait Kaynak Ağırlığı 246
Şekil 4:Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabına Ait Kaynak Ağırlığı 247
Şekil 5:Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabına Ait Kaynak Ağırlığı 249
Şekil 6:Temel Dini Bilgiler Dersine Ait Bütün İçeriğin Kaynak Ağırlığı 250

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
DİA	Diyanet İşleri Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DKAB	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
İA	İslam Ansiklopedisi
L. TDB	Lise Temel Dini Bilgiler
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
O. TDB	Ortaokul Temel Dini Bilgiler
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
yay.	Yayınları

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Eğitim, insanlık tarihiyle yaşıt, ön plana çıkarılan boyutuna veya hedefine göre birçok farklı tanımı yapılagelen ve temelde insan yaşamına yön vermenin bir aracı olarak nitelenebilecek olan bir olgudur. Bu yönleriyle eğitim, belirli bir düşünme biçimi, dünya görüşü veya paradigma içerisinde şekillenerek hedef ve yönelimleri bakımından zamana ve toplumlara göre değişebilmektedir.

Batı dünyasında yaşanan ve küreselleşmeyle birlikte tüm dünyayı tahakkümü altına alan modern ve post-modern süreçler öncesinde, kadim birçok medeniyet ve toplumda, eğitimin dini bir nitelik taşıdığı, diğer bir ifadeyle modern dönem öncesinde eğitimden, toplumsal değerlerle birlikte dini ve ahlaki öğretilerin insana aktarılmasının anlaşıldığı ifade edilebilir. Ancak Batı dünyasının yaklaşık 16. yüzyılın ortalarında başlayan ve 20. yüzyıla dayanan modernleşme ve 'aydınlanma' sürecinde din olgusu, modern okulların yaygınlaşmasıyla da giderek arka plana itilmiş, böylece dini niteliğe sahip eğitim anlayışları yerini yeni seküler eğitim anlayışlarına bırakmıştır.

'Dini eğitim' anlayışından 'din eğitimi' anlayışına geçiş olarak da ifade edilen bu değişimin yaşadığımız coğrafya olan Anadolu'da karşılık bulması, Osmanlı'nın Tanzimat dönemine denk gelmektedir. Ancak bu süreçlerde, modern okulların teşekkülüyle birlikte, dini eğitim veren ve geleneğin müktesebatına sahip olan medreselerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte ise yeni devletin kamusal alanlarına ikame edilen laiklik anlayışıyla birlikte, toplumsal zemini ifade eden sosyal hayat, ekonomi, hukuk, eğitim vb. bütün alanlarda hızlı bir sekülerleşme süreci yaşanmış; böylece eğitim anlayış ve uygulamaları da değişmiştir.

Bütün alanlarıyla birlikte devletin ve toplumun modernizasyonunu hedefleyen ve devrim niteliği taşıyan birçok yeni kanun ve inkılap içerisinde, şüphesiz üzerinde en çok yoğunlaşılan ve işe koşulan alan eğitim olmuştur. Nihayet yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde ilk önemli kararların eğitim alanında verildiği, bu çerçevede 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ancak Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda, dönemin 'Maarif Bakanlığı'na devri ifade edilmesine rağmen, dini eğitim veren medreseler, kısa bir süre zarfında kapatılmış, yerlerine imam-hatip okulları ve İlahiyat fakülteleri kurulmuştur. Süreç içerisinde ve özellikle tek partili dönemde ise din eğitimi veren bu yeni kurumların da kapatıldığı, din derslerinin okul programlarından çıkarıldığı ve halkın uzun yıllar boyunca din eğitiminden mahrum bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet Türkiye'sinin çok partili dönemine gelindiğinde, ana parametreler değişmemekle birlikte, din eğitimi ile ilgili politikalarda bir değişime gidildiği ve kısmi bir rahatlamanın sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede imam-hatip okulları tekrar açılmış, İlahiyat ve Yüksek İslam Enstitüleri kurularak sayıları artırılmış ve örgün eğitim okullarında din derslerine seçmeli de olsa tekrar yer verilmiştir. Nihayet birçok farklı uygulamasıyla ve tecrübesiyle birlikte din dersleri, 1982 Anayasası'nın 'güvencesiyle' zorunlu hale getirilmiş ve bu hukuki durum günümüze kadar korunmuştur. Din dersleriyle ilgili bütün bu süreç ve gelişmeler çerçevesinde Türkiye'de din ve din eğitimi politikalarının, toplumsal beklenti ve ihtiyaçlardan çok birtakım ideolojik hedef ve kaygılar, uluslararası konjonktür, anlaşma ve yasalar üzerinden şekillendiği anlaşılmaktadır.

Nitekim din derslerinin zorunlu hale getirilmesinden sonraki süreçte, dersin içeriği ve statüsü ile ilgili tartışmaların devam ettiği ve dersin özellikle Alevi vatandaşlarca ulusal ve uluslararası mahkemeler aracılığıyla itiraza konu edildiği anlaşılmaktadır. Din derslerinin tartışmalara konu olan statüsünden kast edilen, derslerin zorunlu oluşudur. Derslerin tartışmalara konu olan içeriğinden kasıt edilen ise derse ait programlarda öğretime konu edilen husus, konu ve kavram çerçevesi ile bu konu çerçevesinin ele alındığı bağlamlardır. Diğer bir ifadeyle içerik tartışmalarına konu olan husus, ders programlarında öğretime konu edilen İslam dinine ait konular ve bu konuların sunumuna yön veren politik, sosyal ve dini

anlayışlardır. Dikkat çeken diğer bir husus ise derslerle ilgili itirazların, seküler çevre ile bazı Sünni çevreler tarafından da dile getirilmesidir.

Din dersleriyle ilgili tartışmalar devam ederken, hem akademik hem de sivil alanda konu ile ilgili birçok çalıştay, sempozyum ve bilimsel araştırma yapılmış; zorunlu din dersleriyle ilgili içerik ve statü tartışmalarına son verecek çözüm önerileri geliştirilmiştir. 2010 yılında yapılan Milli Eğitim Şurası'nda ise 1982 Anayasası'nın 24. maddesine atıf yapılarak zorunlu din dersleri ile birlikte seçmeli din derslerinin müfredata katılması önerisi getirilmiştir. Nihayet 2012 yılında Milli Eğitim Bakanlığı mevzuatıyla ilgili yapısal değişiklere gidilmiş; böylece seçmeli din dersleri, 2012-2013 öğretim yılından itibaren örgün okulların ortaokul ve ortaöğretim kademelerinde, 'Din, Ahlak ve Değerler' alanı içerisinde okutulmaya başlanmıştır. Söz konusu dersler içerisinde İslam dini ile ilgili olarak 'Kur'an-ı Kerim', 'Hz. Muhammed'in Hayatı' ve Temel Dini Bilgiler' derslerine yer verilmiştir. Nihayet, seçmeli din derslerinin müfredata alınmasının üzerinden günümüz itibariyle yedi yıl geçtiği, bu süreç içerisinde derslerin program ve içerikleriyle ilgili birtakım değişikliklerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Din derslerinin Cumhuriyet tarihi içerisindeki serüveni dikkate alındığında, zorunlu din dersleriyle birlikte seçmeli din derslerinin de okul müfredatlarında yer alması, bir ilk olma niteliği taşımaktadır. Aynı şekilde seçmeli din derslerinin toplumsal tartışmalar, beklentiler ve ihtiyaçlar üzerinden şekillenerek müfredata dâhil olmaları, Cumhuriyet Türkiye'sinin din ve din eğitimi politikaları perspektifinden bakıldığında, yine bir ilk olma niteliğini yansıtmaktadır.

Cumhuriyet Türkiye'sinin yukarıda ifadesini bulan din dersleri serüveni çerçevesinde bu araştırmanın problemi, söz konusu serüvenin son halkasını teşkil eden seçmeli din derslerinin temel niteliğidir. Diğer bir ifadeyle seçmeli din derslerinde İslam dinine ait hangi konulara, ne oranda ve hangi bağlamlarda yer verildiği ile nasıl bir dini anlayışın sergilendiği, bu araştırmanın temel problem sorusudur. Söz konusu temel problem çerçevesinde araştırmada, aşağıdaki sorular ön plana çıkmaktadır:

1. Seçmeli din derslerine gelinen süreçte, Cumhuriyet Türkiye'sinin din ve din dersleri politikalarına yön veren ideolojik arka plan nedir?

2. Söz konusu ideolojik arka planın din ve eğitim anlayışları nelerdir?

3. Türkiye'nin din ve din eğitimi politikaları çerçevesinde nasıl bir din dersleri serüveni şekillenmiştir?

4. Cumhuriyet tarihi içerisinde okutulan din derslerinde ön plana çıkan hususlar nelerdir?

5. Din dersleriyle ilgili tartışmaların kaynağı ve çerçevesi nedir?

6. Seçmeli din dersleri önerisinin tarafları ve çerçevesi nedir? Dersler, örgün eğitim müfredatına nasıl bir süreçte dâhil olmuştur?

7. Seçmeli din derslerine yönelik toplumsal beklentiler nelerdir?

8. Seçmeli din derslerine ait içeriğin temel çerçevesi nedir? Bu bağlamda ders müfredatında hangi öğrenme alanlarına ve konulara yer verilmiştir?

9. Seçmeli din derslerine ait içerikte yer verilen konularda eğitimin bilgi, duygu ve davranış boyutlarından hangisi veya hangileri ön plana çıkarılmıştır? İçeriğin konuları ayrıntılı veya özlü anlatım yönelimi nedir? İçerikte atıf yapılan temel kaynaklar nelerdir?

10. Seçmeli din derslerine ait içeriğe yansıtılan dünya görüşünün temel felsefesi ve çerçevesi nedir?

11. Seçmeli din dersleri, toplumsal beklentileri karşılayacak nitelikte midir?

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu araştırmanın temel amacı, araştırmanın temel problemi çerçevesinde, İslam dinini konu edinen Seçmeli din derslerinin temel niteliğini tespit etmektir. Buna göre araştırma; seçmeli din derslerine ait içeriğin temel çerçevesini ve içeriğe yansıtılan din anlayışını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Seçmeli din derslerine ait içeriğin temel çerçevesi bağlamında içeriğin temel öğrenme alanları ile ağırlığının, konuların genel dağılımı ile ağırlığının ve içeriğin atıf yaptığı temel kaynakların tespiti amaçlanmaktadır.

İçeriğe yansıtılan dünya görüşü çerçevesinde ise İslam dinini öğretime konu eden söz konusu derslerde sunulan dini anlayışın analiz ve tespiti amaçlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle seçmeli din derslerine konu edilen 'din'in; bir dünya görüşü olarak temel felsefesinin, referanslarının ve yönelimlerinin tespiti hedeflenmektedir.

Seçmeli din derslerine ait genel çerçevenin tespitinden sonra söz konusu bu derslerin toplumsal beklentileri karşılayıp karşılayamadığının analiz ve tespiti de bu çalışmanın amaçlarındandır.

Bu araştırma, yukarıda aktarılan ve seçmeli din derslerini merkeze alan hedeflerin yanında, seçmeli din derslerine gelinen süreçte ortaya konulan ve din eğitimi serüvenine kaynaklık eden din politikalarını, kendine has bir yaklaşımla analiz etmeyi ve işe koşulan din derslerinde ön plana çıkan temel hususları tespit etmeyi yan amaçlar olarak ayrıca hedeflemektedir. Nihayet söz konusu bu yan amaçların, seçmeli din derslerine yönelik analizlerin bazı temel değişkenlerini tespite hizmet edeceği ifade edilebilir.

3. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Araştırmanın temel konusu olan seçmeli din dersleri ile ilgili din eğitimi alanında birçok araştırmanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede;

Seçmeli din dersleri ile ilgili derslerin müfredata kazandırıldığı ilk yılda Bahçekapılı (2013) ve Kaymakcan vd. (2013) tarafından iki farklı araştırma ve rapor hazırlanmıştır.

Bahçekapılı (2013) tarafından hazırlanan "Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri" isimli çalışmada; geçmişten günümüze din derslerinin genel serüveni hakkında kısa bilgiler verildikten sonra kamuoyunda 4+4+4 Eğitim sistemi olarak da bilinen 12 yıllık zorunlu eğitim yasası hakkında bilgiler verilmiştir. Diğer taraftan seçmeli din derslerine ait öğretim programlarından hareketle, derslerin program yapısı, amaç ve

kazanımları, içerikleri, öğrenme-öğretme süreçleri ve değerlendirme kriterleri hakkında bilgiler aktarılmıştır. Öğrenci, öğretmen ve velilerin seçmeli din dersleri hakkındaki beklenti, ilgi ve ihtiyaçlarının neler olduğunun ayrıca tespit edilmeye çalışıldığı araştırmada, odak grup görüşmeleri ve derinlemesine görüşme tekniği ile İstanbul ili örnekleminde 71 öğrenci, 25 veli ve 25 öğretmen ile görüşmeler sağlanmış ve veriler raporlaştırılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise seçmeli din derslerinin seçimini etkileyen faktörler, içerik sorunu, öğretim sorunu ve ilk yılı itibariyle derslerin öğrenciler üzerindeki etkileri gibi konular değerlendirilmiştir.

Kaymakcan vd. (2013) tarafından hazırlanan "Seçmeli Din Eğitimi Dersleri İnceleme Ve Değerlendirme Raporu" isimli rapor çalışmada ise seçmeli din derslerine ait öğretim programları incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu çerçevede derslere ait öğretim programlarında amaç, içerik, öğrenme-öğretme süreçleri ile değerlendirme boyutlarının nasıl ele alındığı incelenmiştir. Doküman incelemesine dayanan bu raporda seçmeli din derslerinin her biri için yapılan incelemelerden sonra, dersler birbirleriyle ve DKAB ders programlarıyla karşılaştırılmıştır. Böylece programların içerik ve amaçlar açısından ne derece farklılaştığı analiz edilmiştir.

Yukarıda aktarılan ve uzman görüşüne dayalı olarak hazırlandığı anlaşılan iki çalışmanın dışında seçmeli din dersleri ile ilgili lisansüstü çalışmaların da yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu lisansüstü çalışmalar arasında doktora seviyesinde bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte yüksek lisans seviyesinde tamamlanmış on (10) çalışma tespit edilmiştir. Bunlar:

- Arslandağı (2015) tarafından hazırlanan "Ortaokul Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi Öğretim Programı İle Temel Dinî Bilgiler Dersi Öğretim Programının Karşılaştırılması" isimli yüksek lisans çalışması,

- Görer (2015) tarafından hazırlanan "Ortaokul Düzeyindeki Din, Ahlak Ve Değerler Alanındaki Seçmeli Derslerin Öğretmen-Öğrenci Görüşlerine Göre Program Açısından Değerlendirilmesi (Denizli Yatılı Bölge Ortaokulları Örneği)" isimli yüksek lisans çalışması,

- Kotan (2015) tarafından hazırlanan "Ortaöğretimde Bazı Seçmeli Dini Derslere İlişkin Öğrenci Öğretmen Ve Yönetici Görüşlerinin İncelenmesi" isimli yüksek lisans çalışması,

- Kaya (2016) tarafından hazırlanan "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Veliler Tarafından Seçilme Nedenleri (Antalya-Burdur-Isparta Örneği)" isimli yüksek lisans çalışması,

- Çiftçi (2017) tarafından hazırlanan "Ortaokul Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğretmen, Öğrenci ve Veli Görüşleri İle Değerlendirilmesi" isimli yüksek lisans çalışması,

- Yıldırım (2017) tarafından hazırlanan "Ortaokul Din Ve Değerler Alanı Seçmeli Dersler Hakkında Velilerin Beklentileri Ve Memnuniyet Düzeyleri (Ertuğrulgazi Ortaokulu Örneği)" isimli yüksek lisans çalışması,

- Köse (2018) tarafından hazırlanan "Ortaokullarda Seçmeli Din Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi: Gaziantep İli Örneği" isimli yüksek lisans çalışması,

- Özkaya (2019) tarafından hazırlanan "Ortaöğretim Öğrencilerinin Seçmeli Din Derslerini Tercih Etme Nedenlerinin Değerlendirilmesi (Kilis İli Örneği)" isimli yüksek lisans çalışması,

- Turgut (2019) tarafından hazırlanan "Ortaokullarda Din, Ahlak Ve Değerler Alanındaki Seçmeli Derslerin Yönetici, Öğretmen. Öğrenci Ve Veli Görüşleri Bağlamında İncelenmesi (Antalya İli Örneği)" isimli yüksek lisans çalışması ve

- Gök (2019) tarafından hazırlanan "Ortaokul Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Verimliliğinin Öğretmen Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi" isimli yüksek lisans çalışmasıdır.

Yukarıda aktarılan yüksek lisans çalışmaların Arslandağı'na (2015) ait çalışma haricinde tamamında; öğrenci, veli, öğretmen ve yöneticilerin bir kısmı veya tamamı üzerinden, seçmeli din derslerinin tercih edilme veya edilmeme nedenleri, derslerle ilgili görüş, beklenti, memnuniyet, verimliliğin artırılması vb. konuların

değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu yönleriyle söz konusu çalışmaların tamamının öğrenci, öğretmen, veli veya yönetici görüşlerini yansıtan ve derslerle ilgili ihtiyaç analiz çalışmaları niteliği taşıyan birer alan araştırması olduğu anlaşılmaktadır.

Arslandağı'na (2015) ait çalışmada ise betimleme, tasvir ve değerlendirme yöntemleri kullanılarak DKAB dersine ait 2010 yılı öğretim programı ile Temel Dini Bilgiler dersine ait 2012 yılı öğretim programı karşılaştırılmıştır. Bu çerçevede DKAB dersi (5, 6, 7 ve 8. sınıflar) öğretim programı ile Temel Dini Bilgiler dersi (İslâm, I-II) öğretim programı genel amaçlar (kazanımlar), öğrenme alanları ve üniteleri (içerik), uygulama ilkeleri (öğrenme-öğretme durumları) ile ölçme ve değerlendirme ilkeleri bakımından analiz edilerek karşılaştırılmıştır.

Diğer taraftan seçmeli din dersleri ile ilgili makale çalışmalarının yapıldığı da anlaşılmaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki makaleler tespit edilmiştir:

- Meydan (2013) tarafından hazırlanan ve "Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi" adını taşıyan makalede Zonguldak ili örneklemiyle 340 öğrenciye anket uygulanmış, elde edilen veriler, diğer bir ifadeyle öğrenci görüşleri üzerinden seçmeli din dersleri değerlendirilmiştir.

- Yorulmaz (2014) tarafından hazırlanan ve "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Seçmeli Kuranı Kerim, Hz. Muhammed'in Hayatı Ve Temel Dini Bilgiler Derslerine İlişkin Öz Algıları" adını taşıyan makalede, 2012 yılında, Türkiye'nin değişik illerinden 806 öğretmene uygulanan bir anket kullanılmış, bu sayede seçmeli din dersleriyle ilgili öğretmenlerin görüş ve yeterlilikleri analiz edilmiştir.

- Meydan (2015) tarafından hazırlanan ve "Din, Ahlâk ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma)" adını taşıyan makalede, Zonguldak ili örneklemiyle 70 öğretmen ile açık uçlu anket formu kullanılmıştır. Çalışmada öğretmenlerin seçmeli din dersleri ile ilgili yaşadıkları problemler beş başlık altında toplanarak değerlendirilmiştir.

- Gündoğdu (2015) tarafından hazırlanan ve "Seçmeli Din Derslerini Tercih Eden Öğrencilerin Tercihlerini Etkileyen Faktörler: Ordu Örneği" adını taşıyan makalede, Ordu ili örneklemiyle 658 öğrenciden anket tekniğiyle veri toplanmıştır. Elde edilen veriler üzerinden öğrencilerin seçmeli din derslerini tercih sebepleri analiz edilmiştir.

- Acuner (2016) tarafından hazırlanan ve "Öğrencilere Göre Seçmeli Kur'an-ı Kerim Dersi: Artvin İli Örneği" adını taşıyan makalede, Artvin ili örneklemi ve anket yöntemiyle 308 öğrencinin, Kur'an-ı Kerim dersi ile ilgili görüşleri analiz edilmiştir.

- Gündoğdu (2017) tarafından hazırlanan ve "Seçmeli Din Dersleri Neden Tercih Edilmiyor? (Ordu İli Örneği)" adını taşıyan makalede, Ordu ili örneklemiyle 559 öğrenciye anket uygulanmıştır. Böylece öğrenci görüşleri doğrultusunda, seçmeli din derslerinin tercih edilmemesinde etkili olan olumsuz faktörler tespit edilmiştir.

- Sünter (2017) tarafından hazırlanan ve "Ortaöğretimde Okutulan Seçmeli Din Eğitimi Dersleri Öğretim Programına İlişkin Öğretmen Görüşleri: Bir Durum Çalışması" adını taşıyan makalede ise Antalya ili örneklemiyle ve görüşme tekniği kullanılarak 8 öğretmen ile yarı yapılandırılmış formlar kullanılarak görüşmeler yapılmıştır. Çalışmada seçmeli din dersleri ile ilgili öğretmen görüşleri tespit edilmiş, bu görüşler beş farklı tema içerisinde değerlendirilmiştir.

Seçmeli din dersleri ile ilgili yukarıda aktarılan makale çalışmalarının tamamında öğretmen ve öğrenci görüşlerine dayalı, genellikle anket veri aracı kullanılarak alan çalışmaları yapıldığı ve katılımcıların seçmeli din dersleriyle ilgili algı ve problemlerini tespite yönelik analizlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte seçmeli din derslerini hizmet alıcılar ve vericiler üzerinden ele alan makale çalışmalarında, veli ve yönetici görüşlerinin araştırmalara konu edilmediği ve görüşme tekniğinin kullanılmadığı ifade edilebilir. Diğer taraftan seçmeli din dersleriyle ilgili makale çalışmalarının bunlarla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır.

Öğretmen ve öğrenci görüşlerine dayalı alan çalışması niteliğindeki makaleler dışında seçmeli din derslerine ait öğretim programları ile ders materyallerini analiz

ve karşılaştırmaya yönelik makale çalışmaları da bulunmaktadır. Bu çerçevede aşağıdaki makaleler tespit edilmiştir:

- Yürük (2015) tarafından yapılan ve "Temel Dinî Bilgiler Dersi ile DKAB Derslerinde İbadet Öğretiminin İçerik Açısından Karşılaştırılması" adını taşıyan makalede, 2014-2015 öğretim yılına ait Temel Dini Bilgiler ve DKAB derslerinin öğretim programları ile ders kitapları, doküman inceleme ve içerik analizi yöntemleriyle karşılaştırılmıştır. Bu çerçevede ibadet ile ilgili konuların sunumunda İslam içi yorum farklılıklarının içeriğe ne ölçüde yansıdığı, karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

- Çekin (2016) tarafından yapılan ve "İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İle Ortaokul Temel Dini Bilgiler Dersi (İslam; I-II) Öğretim Programı Kazanımlarındaki Duyuşsal Hedefler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma" adını taşıyan makalede ise DKAB ve Temel Dini Bilgiler derslerine ait programların kazanımları, duyuşsal hedefler açısından analiz edilerek karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Yukarıda aktarılan bütün bu çalışmalar dikkate alındığında, seçmeli din derslerini doğrudan konu edinen iki (2) rapor, on (10) lisansüstü (yüksek lisans) ve dokuz (9) makale olmak üzere yirmi bir (21) çalışmanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmalardan Bahçekapılı'ya (2013) ait olanı, seçmeli din derslerine yönelik hem program analizini hem de öğrenci, öğretmen ve veli görüşlerini tespite yönelik alan araştırmasıdır.

Geriye kalan yirmi çalışmadan dördünün seçmeli din derslerine yönelik program analizi yaptığı, bunlardan Kaymakcan vd. (2013) çalışmasının Seçmeli Din Derslerine ait öğretim programlarını analiz ettiği, diğer üç çalışmanın ise söz konusu derslerle birlikte DKAB dersine ait öğretim programını da analiz ettiği ve her iki derse ait programları sınırlı konularda karşılaştırdığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte program analizi yaptığı anlaşılan söz konusu beş çalışmadan sadece Yürük'e (2015) ait olan çalışmanın, analizlere öğretim materyallerini yani ders kitaplarını da dâhil ettiği anlaşılmaktadır.

Seçmeli din dersleriyle ilgili yapılan yirmi bir (21) çalışmadan on beşinin (15) ise öğretmen, veli, öğrenci ve yönetici görüşlerini analize yönelik alan çalışmaları oldukları anlaşılmaktadır.

Şu halde seçmeli din derslerini konu eden çalışmaların önemli bir kısmının alan araştırması olduğu, az bir kısmının da öğretim programı analizine yöneldiği anlaşılmaktadır. Buna göre, söz konusu araştırmalar içerisinde, ders kitaplarından hareketle içerik analizine yönelen kapsamlı bir çalışmanın bulunmadığı ifade edilebilir. Bununla birlikte din eğitimi bilim alanında, içerik analizi yöntemiyle ve ders materyalinden hareketle, konu odaklı bazı çalışmalar dışında, sadece seçmeli din dersleriyle ilgili değil, DKAB ders kitaplarına yönelen ve derse ait dini yorumu kapsamlı bir şekilde analiz eden bir çalışmanın tespit edilemediği ifade edilmelidir.

Bütün bu çalışmaların dışında, araştırma açısından önemli addedilen ve bu araştırmanın konusu bağlamında değilse de yöntemi ve analiz materyali konusunda zikredilmesi gereken bir çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışma, Çinemre (2017) tarafından hazırlanan ve "Almanya'da İslam Din Dersleri Ve Almanca Din Dersi Kitaplarının İçerik Analizi" adını taşıyan doktora çalışmasıdır. Bu çalışmada; Almanya'da okutulan İslam din derslerine ait dört kitap, nitel ve nicel içerik analizi yöntemleri kullanılarak, ders kitaplarında İslam'a ve Müslümanlara yönelik çizilen temel çerçeve analiz ve tespit edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu çalışmanın, yöntem ve materyal yönelimi bağlamında, ülkemiz din eğitimi çalışmaları içerisinde ilk olduğu anlaşılmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın bu bölümünde, araştırmanın veri toplama teknikleri ile sürecine, verilerin analiz, yorumlama ve değerlendirilmesinde takip edilen yöntemlere yer verilmiştir.

Araştırmada, 2019-2020 öğretim yılı içerisinde öğretime konu edilen ve okulların ortaokul ve ortaöğretim kademelerinde okutulan Kur'an-ı Kerim, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerine ait öğretim programları ve ders kitapları, evreni temsil etmektedir. Araştırma evreninin 2019-2020 öğretim

yılıyla sınırlandırılması, söz konusu öğretim programları ile ders kitaplarının neredeyse her öğretim yılında güncellenmesiyle ilişkilidir.

Seçmeli din derslerinin temel nitelikleri çerçevesinde bir taraftan öğretime konu edilen temel öğrenme alanlarını ve konuları, diğer taraftan içerikte sunulan dini yorumun bir dünya görüşü olarak temel felsefesini ve yönelimlerini analiz ve tespit etmeyi amaçlayan bu araştırmanın örneklem alanı ise Temel Dini Bilgiler dersine ait kitaplardır. Öğretim programlarının örneklem alanı dışında tutulması, öğretim programlarının veri sınırlılığı ve ders kitaplarının, öğretim programlarını tam anlamıyla yansıttığı ön görüsüyle ilişkilidir.

İslam dinini konu edinen seçmeli din dersleri içerisinden örneklem alanı olarak Temel Dini Bilgiler dersinin tercihi ise elverişlilik örneklemesi yöntemi doğrultusunda (Böke, 2017: 123) bu dersin, Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimizin Hayatı derslerine oranla, İslam dinine dair daha kapsamlı konuları ihtiva etmesiyle ilişkilidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim ders kitaplarının, Kur'an'ı doğru ve güzel okumayı öğretime konu eden 'Tecvid' ile Kur'an-ı Kerim'i anlamaya yönelik ünite ve konuları; Peygamberimizin Hayatı ders kitaplarının ise Hz. Muhammed ile ilgili ayrıntılı bilgileri öğretime konu eden ünite ve konuları ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan araştırmanın temel amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik, İslam dinine dair inanç, ibadet, sosyal hayat ve ahlak gibi birçok konuyu ihtiva eden Temel Dini Bilgiler dersinin daha yoğun bir içeriğe sahip olduğu ifade edilebilir. Araştırma örnekleminin bu şekilde belirlenmesinin bir tür elverişlilik örneklemesi olduğu ifade edilebilir.

Bütün bu değerlendirmeler çerçevesinde, araştırmanın örneklem alanı olarak, okulların ortaokul kademelerinde okutulan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ve Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dini Bilgiler (İslam 2) kitapları ile ortaöğretim kademelerinde okutulan Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ve Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 2) kitapları belirlenmiştir.

Temel Dini Bilgiler ders kitaplarıyla ilgili vurgulanması gereken diğer bir husus ise söz konu kitaplar içerisinde, MEB tarafından oluşturulan komisyonlarca

kaleme alınan ve yine MEB tarafından basılanların tercih edilmiş olmasıdır. Bu tercihin ana sebebi, MEB'in bir devlet kurumu olması itibariyle kitapların, dönemin din politikalarına işaret edebileceğinin ön görülmesidir.

Araştırmanın önemli konu alanlarından biri de Cumhuriyet tarihi boyunca okutulan Din ve DKAB derslerinde ön plana çıkan hususların tespitidir. Nitel içerik analizi yöntemi kullanılarak araştırmaya konu edilen bu alanda ise tarihsel sürecin uzunluğu ve bu zaman zarfında sayısız kitabın öğretime konu edilmiş olması dikkate alınarak, söz konusu süreçte din derslerine yönelik hazırlanan öğretim programları esas alınmış ve analiz edilmiştir.

4.1. Veri Toplama Teknikleri ve Süreci

Bu araştırmada veri toplama sürecindeki kullanım aşamasına göre öncelikle 'literatür tarama/doküman incelemesi' yöntemi kullanılmıştır. Buna göre, araştırmanın birinci bölümünü oluşturan ve süreç itibariyle Tanzimat Dönemi'nden günümüze kadar, devletin din politikalarına yansıtılan, yönetici elitin 'laiklik', 'din' ve 'eğitim' anlayışlarını konu edinen birçok müstakil eser, makale, tebliğ, sempozyum ve çalıştay metinleri taranmıştır. Aynı şekilde araştırmanın diğer bölümlerinde ele alınan 'Din derslerinin kurumsal serüveni', 'DKAB dersleri etrafındaki tartışmalar', 'Seçmeli din derslerinin gelişim süreci' ve 'Seçmeli din derslerine yönelik toplumsal beklentiler' konularında da söz konusu 'literatür tarama/doküman incelemesi' yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmada kullanılan diğer bir yöntem ise 'nitel içerik analizi' yöntemidir. Özellikle Cumhuriyet dönemi boyunca işe koşulan Din ve DKAB derslerinde ön plana çıkan hususların tespiti ile Seçmeli Din Derslerine ait kitap içeriklerinin analizinde kullanılan ve sosyal bilimler alanında henüz yaygın bir kullanımı olmayan bu yöntemin genel hatlarıyla ortaya konulması, araştırma çerçevesinin daha somut hale gelmesi açısından önemlidir.

İçerik analizi, kalıpları, temaları, önyargıları ve anlamları tespit etmek amacıyla belirli bir materyalin dikkatlice, ayrıntılı ve sistematik olarak incelenmesi ve yorumlanmasına imkân veren bir dizi işlemler setidir (Bal, 2016: 258; Böke, 2017: 344). Diğer bir ifadeyle içerik analizi, araştırma problemi açısından önem arz

eden anlam içerikleri üzerine odaklanan ve materyale ait belirgin içerik özelliklerinden, içeriğin belirgin olmayan özellikleri hakkında çıkarımlar yapmaya imkân veren bir arama ve tarama stratejisidir. Bu yönleriyle içerik analizi, araştırmaya konu olan metin içeriğiyle ilgili, ilk bakışta göze çarpan yanları aşmayı sağlayan, daha anlamlı ve derin bir okuma anlamına gelen 'satır arası okuma' olanağı sunmaktadır. İçerik analizinin amacı ise metinlerdeki içeriğin ne anlama geldiğini, temel vurgusunun ne olduğunu ortaya çıkarmak ve bu bağlamda yorumlamaktır (Bal, 2016: 258).

İçerik analizi yöntemi, esas itibariyle politik, sosyal, ekonomik, klinik vb. ihtiyaçları karşılaması bakımından (Böke, 2017: 346) başta iletişim ve siyaset bilimi olmak üzere tarih, sosyoloji, eğitim, psikoloji, güzel sanatlar ve ilahiyat gibi alanlarda da başvurulan bir tekniktir (Bal, 2016: 259). Ayrıca bu yöntem, yazıya geçirilmiş her türden metni analiz etmeye elverişlidir. Nitekim gazete, tarihî belgeler, edebi ya da dinî metinler ve ders kitapları, içerik analizinin araştırma nesnesi olabilmektedir (Arıkan, 2017: 51; Bal, 2016: 259; Böke, 2017: 347). Bu araştırmada tercih edilen söz konusu içerik analizi yöntemi, özellikle ders kitaplarının niteliğini incelemek, kitaplardaki değerler sistemini açığa çıkarmak, öğretime konu edilen hususların niteliğini ve niceliğini tespit etmek ve ayrıca bilgi düzeyinin gelişimini incelemek açısından önem arz etmektedir.

İçerik analizi yönteminde nicel ve nitel olmak üzere iki farklı tarzın geliştiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir metin içerisinde, belirlenen motiflerin ne sıklıkta olduğunun belirlenmesi amacını güden nicel içerik analizi yönteminde, içerikte tekrarlanan kavramlar/kodlar (analiz birimi) ön plana çıkarılmaktadır. Nitel içerik analizi yönteminde ise metin içerisinde yer alan kavramları/kodları üst düzeyde ifade eden, diğer bir ifadeyle bir araya gelen kodları kapsayan bütünsel ifadeler olarak kategoriler ön plana çıkmaktadır (Bal, 2016: 264-265).

Bu araştırmada, analize konu edilen metinlerin anlam içeriklerine odaklanılması bakımından, ağırlıklı olarak nitel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Bununla birlikte, araştırmanın temel problematiği ve varsayımları dikkate alınarak kavram ve kategorilerin sıklık derecesi de ölçüldüğünden, nicel içerik analizi yöntemi de işe koşulmuştur. Nihayet içerik analizinin özünde, anlamların

kategorileştirilmesi ve ne sıklıkta olduklarının belirlenmesi yer almaktadır (Böke, 2017: 345).

Nitel içerik analizinin esasını kodlar ve kategoriler oluşturmaktadır. Kodlar/kavramlar, analiz birimi olarak da kabul edilen ve içerikte yer alan anlamlı birimlerdir. Kodlar bir sözcük veya cümle olabilir (Bal, 2016: 267). Kategoriler ise içerikte yer bulan kavramları/kodları üst düzeyde ifade eden genel açıklamalardır. Diğer bir ifadeyle kategoriler, kodların bir araya gelmesiyle oluşan bütünsel ifadelerdir. Bu yönleriyle kategoriler nitel içerik analizlerinde belirleyici konumdadır (Bal, 2016: 266).

Nitel içerik analizleri, kodlar üzerinden kategorilere, yani tümevarıma veya kategorilerden metnin içeriğini oluşturan kodlara, tümdengelime yönelen iki farklı analiz tekniğine sahiptir (Bal, 2016: 262). Herhangi bir metnin görünen mesajının altındaki anlamı keşfetmek için ideal bir yöntem olan nitel içerik analizi, metne ait gerçekliği, genel olarak, tümevarım bir yaklaşımıyla ortaya çıkarmaya ve anlamaya çalışmaktır (Bal, 2016: 265; Gürbüz ve Şahin, 2016: 428). Bu itibarla nitel içerik analizi, keşifsel bir süreçtir. Bu süreçte, araştırmacı verileri düzenler, tasnif eder, sentezler, kodlar çıkarır ve belirlenen kategorilerin altında raporlaştırır (Gürbüz ve Şahin, 2016: 425).

Kategoriler ve kodlama planı ise üç kaynaktan üretilebilir: araştırma metni, önceki ilgili çalışmalar veya mevcut kuram ve teoriler (Bal, 2016: 279). Yıldırım ve Şimşek'e göre ise tipik bir araştırmada, kodlar ve kategoriler iki şekilde oluşturulabilir: "Araştırmacı, araştırma problemi ile ilgili alan yazını tarayarak bu kategorileri oluşturabilir veya bu kod veya kategoriler, verinin analizi sırasında araştırmacı tarafından oluşturulabilir" (2016: 259). Bu araştırmada, önceki ilgili çalışmalarda, kategorileri oluşturmaya yönelik herhangi bir kuram veya teori tespit edilemediğinden hem tümevarım hem de tümdengelim tekniği kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle araştırmanın analiz aşamasından önce, analizlere imkân verecek belirli kategoriler tespit edilmiş, bununla birlikte analiz sürecinde, içerikte kodlanan kavramların işaret ettiği yeni kategoriler de oluşturulmuştur. İçerikte taraması yapılan kodlar ise belirlenen kategoriler dikkate alınarak seçilmiştir.

Bu araştırmada kullanılan kategorilerin önemli bir kısmının analiz işlemleri öncesinde belirlendiği ifade edilmelidir. Buna göre, araştırmanın içerik analizi bölümündeki başlıklara yansıtılan hususlar, birer kategori olarak, aşağıdaki konu ve bağlamlardan üretilmiştir:

- Araştırmacının ilmi birikimi ve yaşam tecrübeleri,

- Araştırmanın problem ve varsayımları,

- Cumhuriyet Türkiye'sinde işe koşulan din politikaları ve bu politikalar çerçevesinde şekillendirilen yeni din anlayışlarının temel nitelikleri,

- Cumhuriyet tarihi boyunca işe koşulan Din derslerinde ön plana çıkarılan hususlar ve

- Seçmeli din derslerine yönelik toplumsal beklentiler.

Yukarıda ifadesini bulan konu, husus ve bağlamlar üzerinden analiz öncesi üretilen kategorilerin yanında, araştırmanın metne ait içerik analizi sürecinde oluşturulan kategoriler de ilgili başlıklarda yer bulmuştur. Bu çerçevede; 'İçerikte Tekrar Eden Konular', 'İçeriğin Şekil ve Mana Ağırlığı' ve 'Dini Yoruma Göre İslam'ın Toplum Modeli' gibi başlıklar örnek verilebilir.

Nitel içerik analizi yöntemi ile ilgili yukarıda ifadesini bulan açıklamalardan hareketle, bu araştırmanın analiz sürecinde, aşağıya aktarılan aşamalar takip edilmiştir:

- İçerik analizi yapılacak metnin genel bir çerçevede yani bağlamsız bir şekilde okunması,

- Araştırmanın varsayımları ve araştırmacının yapmış olduğu literatür tarama çerçevesi dikkate alınarak, içerikle ilişkili kategorilerin belirlenmesi,

- Analiz yapılacak birimlerin (ifade, kavram, cümle) seçilmesi,

- İçerik analizi yapılacak olan metnin, belirlenen kategori ve kavramlar çerçevesinde ayrıntılı ve sistematik bir şekilde okunması,

- Seçilen birime göre kodların metinde bulunması ve not edilmesi,

- Bu kodlar dikkate alınarak, belirlenmiş olanların yanında yeni kategorilerin oluşturulması,

- Metine ait içeriğin, kodlar ve kategoriler esas alınarak araştırma metninde yeniden kurgulanması,

- Oluşturulan araştırma metninin, bir bütün halinde okunarak yorumlanması,

- Araştırmanın problem alanları ile varsayımlarına karşılık gelen cevapların bulunması ve değerlendirilmesi.

4.2. Verilerin Analiz ve Değerlendirilmesi

Bu araştırmada, örneklem olarak seçilen Temel Dini Bilgiler derslerine ait dört kitabın içerik analizi ve değerlendirmesi yapılmıştır. Söz konusu analiz ve değerlendirmelerin usul ve esaslarıyla ilgili ayrıntılı açıklamalar, gerekli görülen durumlarda, analizlerin yer aldığı ilgili kategori başlıklarının hemen altında verilmiştir.

Analiz ve değerlendirmelerin usul ve esaslarıyla ilgili genel açıklamalar ise bu bölümde konu edilmiştir. Bu çerçevede, araştırma ile ilgili şu hususların dikkate alınması gerekir:

Araştırmaya konu olan Temel Dini Bilgiler dersine ait dört kitabın içerikleri bir bütün halinde analiz edilmiş, elde edilen veriler ilgili kategorilerin kapsamına alınarak değerlendirilmiştir. Böylece ders içeriğine ve içerikte sunulan dini yoruma ilişkin genel değerlendirmelere imkân sağlanmıştır. Bununla birlikte söz konusu dört kitap arasında belirgin bir içerik veya bakış açısı farkı tespit edildiğinde bu durum, ayrıca değerlendirmeye alınmıştır.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte tespit edilerek işleme alınan ifade örnekleri, araştırmanın ilgili başlıklarında “çift tırnak” içerisinde ve *italik yazı stili* ile aktarılmıştır.

Araştırmanın içerik analizi kategorilerini işaret eden başlıkların altında, bol miktarda ifade örneğine yer verilmiştir. Böylece hem araştırmanın ilgili kategorilerinde varılan sonuçların güvenilirlik düzeyini artırmak hem de içeriğin, konuları hangi bağlamlarda işlediği hususunda okuyucuya fikir sunmak gibi iki farklı amaç yerine getirilmiştir.

İçerikte tespit edilen herhangi bir tema, kavram, kod, ifade veya ifade grubunun, birden çok başlığa konu olacak hususlara vurgu yapması durumunda, söz konusu tema, kavram vb. ifadeler, ilgili oldukları her bir başlık altında ayrı ayrı değerlendirmeye alınmıştır. Bu tarz bir değerlendirmenin, her ne kadar tekrara sebep olması şeklinde nitelenebilecek bir yönü olsa da araştırmanın veri kaybını önlemesi bakımından önemi dikkate alınmıştır.

Araştırmanın içerik analizi bölümlerini teşkil eden kategorik başlıkların her biriyle ilgili ayrı ayrı değerlendirmeler yapılmış, bununla birlikte araştırmanın sonuç bölümünde derse ait içeriğin temel çerçevesi ile ilgili genel bir değerlendirme de yapılmıştır.

5. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bu araştırma, seçmeli din derslerine gelinen sürecin tarihi ve ideolojik arka planı olarak, Türkiye'nin Cumhuriyet'ten günümüze uzanan din eğitimi politikalarını özetlemekle başlamaktadır. Daha sonra Din ve DKAB derslerinde ön plana çıkan hususlar, ilgili öğretim programları analiz edilerek somutlaştırılmaktadır. Söz konusu bu analizlere ait tarz ve perspektiflerin, araştırmayı önemli kılan bir husus olduğu ifade edilebilir: Alan yazında Din derslerine ait öğretim programlarını analiz eden birçok çalışmanın bulunduğu ancak önemli bir kısmının, öğretim programlarını yönetici zihniyetin din ve laiklik politikalarından etkilenme düzeyi, çoğulculuk yönü, mezhepler üstü yönü gibi spesifik/odaklı açılardan analiz ettiği ifade edilebilir. Buna karşın bu araştırmada, nitel içerik analizi yöntemiyle, din politikalarının din derslerine ait öğretim programlarına etkileri bağlamında, programlarda ön plana çıkan bütün hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Diğer bir ifadeyle bu araştırmada, Cumhuriyet tarihi boyunca işe koşulan Din ve DKAB dersleri programlarına yansıtılan ideolojik ve konjonktürel hususlarla birlikte bu derslerde öğretime konu

edilen dini yorumun temel karakteristiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle araştırmanın, Din ve DKAB derslerine ait öğretim programlarının tamamını ve bir bütün halinde analiz ederek, belirli kategoriler altında değerlendirmeye tabi tuttuğu ifade edilebilir.

Ancak araştırmanın esas önemli yönü, seçmeli din derslerini konu etmesiyle ilgilidir. Türkiye'nin din ve din eğitimi politikaları perspektifinden bakıldığında, zorunlu DKAB dersleriyle birlikte seçmeli din derslerinin okul müfredatlarına kazandırılması bir ilk niteliğindedir. Aynı şekilde derslerin toplumsal tartışmalar, beklentiler ve ihtiyaçlar üzerinden şekillenerek müfredata dâhil olmaları da söz konusu politikalar bakımından bir ilk olma niteliğini taşımaktadır. Bu itibarla Türkiye'nin değişen günümüz din ve din eğitimi politikalarını yansıttığı düşünülen seçmeli din dersleri, araştırmaya konu edilmiştir.

Seçmeli din derslerini değişik açılardan araştırmaya konu eden birçok çalışmanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu çalışmaların tamamında, söz konusu derslere yönelik ya toplumsal tutum ve beklentiler tespit edilmiş ya da öğretim programları üzerinden müstakil veya karşılaştırmalı analizler yapılmıştır. Böylece ilgili çalışmalarda, derslere ait materyal/ders kitabı analizlerinin hiç yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu araştırmada ise Temel Dini Bilgiler dersine ait ders kitapları analiz edilmiştir. Bu itibarla araştırma bir ilk niteliği taşıması yönüyle önem kazanmaktadır.

Diğer taraftan bu araştırmada, Temel Dini Bilgiler dersi örnekleminden hareketle, seçmeli din derslerinde öğretime konu edilen içerikte yer bulan dini yorumun somutlaştırılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda araştırmada, derse ait içeriğin temel çerçevesi, içerikte yer bulan söz konusu dini yorumun temel felsefesi, referansları, temel yönelimleri gibi hususlar -kısaca 'din anlayışı'- analiz edilmiştir. Bütün bu analizlerin, önemli bir husus olarak, günümüz Türkiye'sinin din politikalarına nasıl bir din anlayışının yansıtıldığını tespite aracılık ettiği ve açığa çıkardığı ifade edilebilir. Söz konusu bu husus, araştırmanın en önemli yönünü teşkil etmektedir.

Araştırmada analiz edilen diğer bir konu ise seçmeli din derslerinin toplumsal beklentileri karşılayıp karşılayamadığıdır. İlgili araştırmalarda toplumsal ihtiyaç ve beklentileri tespite yönelik analizlerin varlığına rağmen söz konusu derslerin, beklentileri karşılama düzeyini tespite yönelik bir çalışmanın olmadığı dikkate alındığında bu araştırmanın, din eğitimi alanına önemli bir katkı sunacağı ifade edilebilir. Ayrıca araştırmanın, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nce ortalama her öğretim yılında icra edilen, seçmeli din derslerine ait program ve ders materyali güncelleme çalışmalarına önemli veriler sunacağı da ifade edilebilir.

Son tahlilde araştırmanın önemli bir niteliği, kullandığı yöntemle ilgilidir. Bu araştırmada, Din Eğitimi Bilimine ait alan yazında Çinemre'nin (2017) çalışması dışında kullanımı tespit edilemeyen 'nitel içerik analizi' yöntemi kullanılmıştır. İlgili başlıkta da ifade edildiği üzere bu yöntemin en önemli basamaklarından biri kategorilerin belirlenmesidir. İçerik analizi yönteminin temel çerçevesini tayin eden söz konusu kategoriler, ya bir kuramdan ya da daha önce yapılmış çalışmalardan elde edilir. Bunların olmaması durumunda ise araştırma konusu çerçevesinde yeni kategoriler belirlenir ki bu zorlu bir süreci beraberinde getirir. Bu bağlamda, araştırmada içerik analizine imkân verecek kategoriler, konu ile ilgili bir kuramın yokluğundan ve çalışmaların sınırlı oluşundan hareketle araştırmacı tarafından, sistematik bir literatür taraması yapılarak belirlenmiştir. Bu itibarla araştırma, ciddi katkılara muhtaç ama aynı zamanda bundan sonraki benzer çalışmalara bir basamak olma niteliği ve ümidi taşımaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL VE İDEOLOJİK ARKA PLAN: CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNDE YÖNETİCİ ELİT VE LAİKLİK MERKEZLİ DİN/DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI

Günümüz Türkiye'sinin değişen din ve din eğitimi politikalarıyla birlikte zorunlu DKAB dersleri yanında seçmeli din derslerinin müfredata dâhil olduğu bir din eğitimi süreci yaşanmaktadır. Bu durum Cumhuriyet tarihi içerisinde din derslerinin geçirmiş olduğu tecrübeler açısından bir ilk niteliğindedir. Nitekim Cumhuriyet tarihi içerisinde din derslerinin tamamen yasaklandığı, serbest bırakıldığı, serbest olduğu dönemlerde program içinde veya dışında verildiği, dersin alınması veya alınmaması bağlamında veli izni/dilekçesinin talep edildiği, ders ve sınıf geçmeye etkisi olan veya olmayan ve nihayet zorunlu kılındığı bir din dersi tecrübesi yaşanmıştır. Bütün bu süreci iyi bir tecrübe olarak okumak da mümkün iken söz konusu süreci, Türkiye'nin din eğitimi politikaları açısından bir muğlaklık, kararsızlık ve Türk toplumu açısından bir talihsizlik, bir mahrumiyet veya bir geç kalınmışlık olarak okumak da mümkündür.

Cumhuriyet Türkiye'sinde yaşanan söz konusu din eğitimi süreci, Türkiye'nin din ve din eğitimi politikalarının nirengi konusunda somut bir durumu işaret etmektedir: Türkiye'nin din ve din eğitimi politikaları Türk toplumunun, dini hayatın ve dindar insanların ihtiyaç, eğilim ve taleplerinden çok Türkiye'yi yöneten siyasi elitin hedef ve idealleri çerçevesinde şekillenmiştir. Nihayet yaşadığımız coğrafya olan Anadolu'da, Cumhuriyet Türkiye'si ile birlikte büyük ölçüde ideolojik ve siyasal damarlardan beslenen (İnal, 1996: 9), siyasal kurum ve ideolojik öğretilerde gözlenen değer, ilke, niyet ve amaç gibi öznel anlayışların eğitim kurumlarını önemli ölçüde etkilediği bir din eğitimi süreci yaşanmıştır. Bu süreçte toplumsal yapı ve kültürel dokular da zaman zaman ama yine siyasal ve ideolojik endişe ve saiklerle dikkate alınmıştır.

Dolayısıyla Türkiye'deki din eğitiminin süreç, kuram ve uygulamalarına yönelik değerlendirmelerin, söz konusu ideolojik ve siyasi etkileri/belirlemeleri dikkate alması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle tarihi süreç içerisinde ve günümüz Türkiye'sinde din ve din eğitiminden ne anlaşıldığı, nasıl bir insan yetiştirmek istendiği ve bunların toplumsal zeminde nasıl karşılık bulduğu gibi soru ve sorunların incelenebilmesi için din ve din eğitimi politikalarına yön veren tarihsel ve siyasal çerçevenin/etkilerin belirlenmesi gerekir.

Türk eğitim sisteminin ve bu sistem içerisinde din eğitiminin belirlenmesinde siyasal politikaların ve Cumhuriyet'in laik yapılanma karakterinin çok fazla etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle din eğitimi politikalarının analizine ve anlaşılmasına imkân veren bir kavram olarak laikliğin modern Türkiye açısından ne ifade ettiğinin açıklığa kavuşması gerekmektedir. Nitekim Türkiye'nin din eğitimi politikalarını analiz etmek üzere yapılmış çalışmalarda,[1] Türkiye'nin laiklik anlayış ve uygulamalarına yönelik izahat, önemli bir alanı teşkil etmektedir. Hatta çalışmalarda Türkiye'nin din olgusuna oranla laikliğe daha merkezi bir rol biçilmiş, buradan hareketle din eğitimi politikalarının merkezindeki din-laiklik tartışmaları; laikliğe yüklenen anlam üzerinden tahlil edilmiş ve çözüm önerileri sunulmuştur. Cumhuriyet Türkiye'sinde laikliğin, merkezi bir konumda ve tahkim edici bir anlayışla işlevsel kılındığı gerçeğinden hareketle söz konusu çalışmalarda ön plana alınmış olması normal ve gereklidir. Ancak Türkiye'nin din eğitimi politikalarının niteliğini belirlemeye yönelen çalışmaların laiklikle birlikte, söz konusu politikaların yine merkezi konusu olan Türkiye'nin din olgusunu da dikkate alması gerekmektedir. Hatta öncelikli açığa kavuşması/tartışılması gereken ve belki de Cumhuriyet tarihi boyunca üzerinde gizlice tartışılan hususun, 'din'in niteliği ve anlaşılma biçimi olduğu ifade edilebilir (Tosun, 2005 a: 148; 2008: 232). Bu itibarla araştırmada, Cumhuriyet Türkiye'sinin din ve din eğitimi politikalarının değerlendirilmesinde toplumsal zeminde varlık bulan sivil dinin dışında devletin ön gördüğü ve kurguladığı resmi din olgusunun da değerlendirmesi yer almaktadır.

[1] Örnek olması bakımından Akyüz, 2016; Bahçekapılı, 2012, 2015; Bilgin, 2019; Çapcıoğlu, 2009; İnal, 2007; Kaymakcan, 2006; Sayın, 2014; Subaşı, 2005, 2007; Süt ve Çağlayan, 2013; Tosun, 2005 a, 2008; Turan, 2011, 2013; Yürük, 2005 ve Zengin, 2017 a çalışmalarına bakılabilir.

Son tahlilde Türkiye'de din ve din eğitimi politikalarını değerlendirirken kendisine dokunulmadan meselenin tam olarak anlaşılamayacağı bir husus olarak modernleşme olgusu da önem arz etmektedir.[2] Nihayet modernleşmeyle yeniden kurgulanan varlık, bilgi, hakikat, Tanrı, evren, tarih, din, insan ve toplum anlayışları, bütün kültürleri etkisi/tahakkümü altına alarak insanlığın yaşam alanlarını ve anlayışlarını yeniden şekillendirmiştir. Söz konusu bu anlayışlar, yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde modernleşme, batılılaşma ve çağdaşlaşma adı altında özellikle dikkate alınmıştır. Günümüzde ise modernleşmenin bir tür 'hücre tazelemesi' olarak nitelenen ve uzantıları olan Liberalizm, Post-Modernizm, Kuantum felsefesi ve bilim anlayışı, çok kültürcülük, dini çoğulculuk, dinler arası diyalog ve yapılandırmacı eğitim gibi anlayışlar, bir taraftan küreselleşmenin etkisiyle, diğer taraftan uluslararası hukuk ve anlaşmalar yoluyla Türk eğitim sistemini etkilemeye devam etmektedir. Bu nedenle araştırmada, Türkiye'nin siyasal ve entelektüel muhayyilesine, dolayısıyla Cumhuriyet dönemi din eğitimi politikalarına etkilerini değerlendirmek üzere Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan ve Cumhuriyet Türkiye'siyle devam eden modernleşme olgusu da Türkiye'nin din eğitimi politikalarına içkin olarak değerlendirilmektedir.

Cumhuriyet dönemi din ve siyaset ilişkileri, ön görülen din politikaları ve bu politikaların din eğitimini nasıl şekillendirdiği hususları, Kemalizm ideolojisi[3] ile

---

[2] Bulaç modernleşmeyi, ulus devlet aracılığıyla toplumların modernlik sürecine katılmalarını amaçlayan emredici ve yönlendirici politikalar olarak tanımlamakta ve bu politikaların çoğunun açık veya gizli bir otoritarizme ve dolaylı bir totalitarizme dayandıklarını ifade etmektedir (2012: 11).

[3] Cumhuriyet dönemi ile birlikte Türkiye'ye hâkim kılınan paradigmayı nitelemek üzere literatürde 'Cumhuriyet', 'Cumhuriyet seçkinleri', 'Cumhuriyet idaresi' 'Cumhuriyet ideolojisi', 'Cumhuriyet idaresi ve ideolojisi' Kemalizm ideolojisi' gibi kavramsallaştırmalar kullanılmaktadır. Bunlar içerisinde Kemalizm ifadesi ilk kez Kurtuluş Savaşı yıllarında (1919) daha çok Fransa ve İngiltere gibi Batılı ülkeler tarafından, Anadolu'nun kurtuluşuna ve Batılılaşmaya dayanan bir hareket ve ideolojiyi tanımlamak üzere kullanılmıştır (Süt ve Çağlayan, 2013: 200). Türkiye'de ise 1927'den itibaren literatüre giren bu kavram, 1932'de çıkarılan Kadro dergisiyle yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Yine 1934 yılında dönemin İçişleri Bakanlığı tarafından İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde çıkarılan *La Turquie Kemaliste* dergisi, Türkiye'yi uluslararası alanda Kemalist olarak tanımlamıştır. Kemalizm ifadesinin resmi dilde kullanımı ve yönetici zihniyetin resmi ideolojisi olarak tanımlanması ise CHP'nin 1935 yılı Dördüncü Büyük Kurultayı'nda kabul edilen CHP programının kabul edilmesiyle gerçekleşmiştir. Söz konusu programda şu ifadeye yer verilmiştir: "*Cumhuriyet Halk Partisi'nin programına temel olan ana fikirler, Türk Devrimi'nin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak ortaya konmuştur. Bundan başka, bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında Parti Kurultayı'nca da kabul olunan tüzüğün genel esaslarında ve Genel Başkanlığın, aynı kurultayca onanmış olan bildirisinde ve 1931 kamutay seçimi dolayısiyle çıkarılan bildiride saptanmıştır. Yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de*

din/İslam arasındaki ilişkinin mantığı ve siyaseti tanımlanmadan ele alınamaz (İnal, 2007; Kara, 2014: 53). Ancak hem Kemalizm ideolojisinin hem de İslami söylemin[4] tarihsel -özellikle modernleşme karşısında gösterdikleri- değişim ve gelişim süreçlerinde muğlak kalan/bırakılan bir dizi kavram ve tavırlar söz konusudur. İslam coğrafyasında ve özellikle Türkiye'de İslami kesimin milliyet fikri ve modernleşme karşısında dağınık ve savruk bir hal alan fikir, söz ve eylemleri olduğu anlaşılmaktadır. Müstakil bir çalışmaya konu olabilecek olan Türkiye'deki çağdaş İslamcılık, daha çok muğlak ve değişken tavır ve tutumlar görünümündedir (Mardin, 2011: 102-103).

Diğer taraftan Cumhuriyet dönemi din ve siyaset ilişkilerinde yönetici zihniyet tarafından İslam'ın nasıl bir anlam dünyasıyla ilişkilendirildiği, dinin kendi başına bırakılması durumunda bile ne ifade ettiği çok net değildir (Subaşı, 2007). Bu muğlaklık, sadece din politikalarını değil bu bağlamda değerlendirilebilecek laiklik ve eğitim anlayışları ile politikalarını da muğlak ve sorunlu kılmıştır.

Anayasa ve benzeri yasal belgelerde yer alan kanun ve mevzuattan beklenen ilk husus, herkesin aynı anlamı çıkaracak ölçüde açık ve net olmalarıdır. Ancak Türkiye'ye ait mevzuatın birçok alanında, özellikle din ve siyaset ilişkileri bağlamındaki mevzuattan kişi ve kurumların anladığı şey farklılaşabilmektedir. Örneğin Türkiye'de laikliğin din ve siyaset ayrımını mı yoksa devletçe dinin denetimini mi öngördüğü hala tartışılan bir husustur. Yine laik bir ülke olmasına

---

kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partimizin güttüğü bütün bu esaslar, Kamâlizm prensipleridir." Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız; Uyar, 2007. Günümüzde de İnal, Karpat, Taslaman, Aktay, Subaşı, Gözaydın, Mardin, Ortaylı ve birçok araştırmacı, Cumhuriyet dönemi yönetici zihniyeti işaret etmek üzere "Kemalizm" ifadesini kullanmaktadır. Bununla birlikte ifadenin Türkiye'de işaret ettiği anlam, Osmanlı'dan ayrı olmayı işaret eden Cumhuriyet'tir (Ortaylı ve Küçükkaya, 2012: 147-148). Bütün bu kullanımlardan hareketle bu araştırmada, yönetici elitin temel zihniyetini işaret etmek üzere Kemalizm ideolojisi ifadesi kullanılmıştır. Bununla birlikte bu ideolojiyi kendisine temel dayanak ve araç haline getirenleri işaret eden 'yönetici elit/zihniyet' ifadesi de kullanılmıştır.

[4] İnal, Kemalizm ile birlikte İslam'ı da 'ideoloji' olarak ifade eder. Dinin Kemalizm ile birlikte bir ideoloji olarak nitelenmesi, Cumhuriyet döneminde kurgulanmak istenen din anlayışına içkin bir meseledir. Bu anlayışa örnek olarak şu ifadeler de aktarılabilir: "Zamanımızda sosyal bilimlerde kaydedilen ilerlemeler, dini 'endişe azaltıcı' ve 'kişiliği billurlaştırıcı' sembolik bir süreç olarak kavramlaştırmamıza yol açmış ve dinin bu anlamda 'yumuşak' bir ideoloji olarak incelenmesinin imkânını ortaya çıkarmıştır" ve "Sonuç olarak İslamiyetin 'volk İslam' şeklinin Türkiye'de tarihi gelişmeler sonucunda bir 'yumuşak ideoloji' haline geldiğini ve bugün dahi halk arasında dünya görüşünü şekillendirdiğini gördük" (Mardin, 2010 a: 37, 165).

rağmen Türkiye'nin Cumhuriyet tarihi içerisinde hazırlanan hiçbir yasal belgesinde, "Devletin dini yoktur" ifadesine yer verilmemiştir. Nihayet Türkiye şartlarında laikliğin ortak paylaşılabilir tarifinin hala yapılmadığı (Çapcıoğlu, 2009; Kara, 2017 b: 16), hatta laiklik kavramının muğlak bırakılması doğrultusunda kuvvetli bir ısrarın olduğu anlaşılmaktadır (Kara, 2014: 53). Bu durum laikliğin ilmi ve hukuki bir kavram olmaktan çok siyasi ve tarafların ideolojik mücadele aracı düzeyinde kullanıldığı yönündeki kanaati daha da somutlaştırmaktadır.

Diğer taraftan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın laik devlete bağlı çalışan laik bir kurum mu yoksa dini bir kurum mu olduğu hususu net değildir. Yine devlet kanunları açısından "kamusal alan"ın sınırları ve buna bağlı başörtüsü meselesi gibi birçok dini hak, ibadet ve ritüelin kamusal alanlarda yerine getirilip getirilemeyeceği, hala muğlaklığını korumaktadır.

Türkiye'nin Cumhuriyet tarihi boyunca ortaya konulan eğitim anlayışları incelendiğinde ise eğitim kavramının muğlaklığı, yetiştirilmek istenen insanın belirsizliği, ilim adamlarının bu konudaki rol ve tutumları, uygulanan metotların yeterlilik ve objektiflik derecesi, eğitimle sağlanmak istenen hayat, ahlak, din ve değerlerin niteliği gibi problemlerin henüz çözülemediği anlaşılmaktadır. Nihayet Türk eğitim anlayışları, güçlü bir şekilde müdafaa edilebilecek temel felsefi anlayışlardan yoksun olduğu gibi insanlara verebileceği anlamlı ve kuvvetli bir referans çevresinden de mahrumdur (Tozlu, 2006: 222-223).

Türkiye'de özellikle muğlak ve kapalı bırakılan din ve siyaset ilişkilerinin eğitimi konu edinen kanunları yanında kurumsal din eğitimine yönelik tartışmalar da devam etmektedir. Gayr-i müslim vatandaşların dini eğitimlerini karşılamak üzere kendilerinin yönettiği özerk okulların Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na göre hukuki durumu, günümüzde medreselerin açılıp açılamayacağı, vakıf üniversitelerinde dini eğitim veren ilahiyat fakültelerinin açılıp açılamayacağı, zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin laiklikle uyumlu olup olmadığı gibi hususlar bu tartışılmalara örnek verilebilir.

Türkiye'nin din ve siyaset ilişkileri bağlamında kendine has ve muğlak bırakılmış olan ve üzerinde tartışılan laiklik, din ve eğitim anlayışlarının

şekillenmesinde, Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan ve yeni Cumhuriyet Türkiye'siyle devam eden modernleşme ve Batılılaşma hamlelerinin önemli bir rolü olmuştur. Hatta söz konusu alanlara dair muğlaklığın, Anadolu toplum dokusuyla tam bir uyum sağlamayan Batılılaşma hamlelerinden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında modernleşme ve Batılılaşma uğruna hayata geçirilen ve 'yukarıdan aşağıya' radikal bir yöntemle kabul ettirilmeye çalışılan inkılapların toplumsal karşılıkları ve halk arasında önemli ölçüde kabul görmeyen sonuçları, yönetici elitin söz konusu alanlara dair politikalarında karmaşık, kapalı ve muğlak bir tarzı zorunlu kılmıştır.

Türkiye'nin yönetici eliti, tarihsel bir yönetici olarak parametrelerini Batı'dan almıştır (Doğan, 2004: 626; İnal, 2007; Mardin, 2010 b: 139). Bu çerçevede yönetici zihniyetin kendisine temel dayanak kıldığı Kemalizm ideolojisi, Batılılaşma ve aydınlanma felsefeleri çerçevesinde modernleşme, ilerleme, pozitivist bilim ve teleolojik tarih anlayışı, akılcılık, evrimcilik, kapitalizm, laiklik ve sekülarizm, milliyetçilik gibi temel ilkeler çerçevesinde şekillenen ve bunların Türkiye'ye pragmatist uygulamasını ifade eden bir ideolojidir (Taslaman, 2011: 230). Bu yönleriyle ideolojik yapılanmanın temel çerçevesi fizik bir dünya tasarımıdır. Bu maddi dünyadan başka bir dünya yoktur ve insan, kendi eylemleriyle bu dünyayı kurabilir (İnal, 2007).

Türkiye Cumhuriyeti, birçok benzeri gibi modern bir ulus inşa projesinin uygulama alanı olmuştur. Bu projenin uygulanması teknik bir süreç olup, ikamesi düşünülen unsurların özenle seçilip ayırt edilmesi, yoksa bunların özenle üretilmesi gerekmiştir (Aktay, 2000). Yönetici zihniyet siyasal ve toplumsal alanın yapılanmasında toplumun ihtiyaç ve eğilimlerinden çok modern ve Batılı olmanın gereklerini ideoloji aşılayarak, ideoloji aşılayacak kurumları ikame ederek ve yasalar oluşturarak gerçekleştirmeye ağırlık vermiştir (Mardin, 2009).

Cumhuriyet Türkiye'sinde temel hedef haline gelen modernleşme, Batı dünyasına yetişme, başka bir ifadeyle giyim ve kuşam, düşünce ve yaşam tarzı bakımından Batılı insanlara benzeme hareketi olarak algılanmıştır. Dolaysıyla "Yönetici zihniyetin iktidarı tekelleştirerek sert kanunları yürürlüğe sokması, toplum psikolojisinde derin yaralar açmış ve toplum içerisinde kültürel yabancılaşmalara

sebep olmuştur. Diğer taraftan kendi tarihsel köklerinden kopmuş ve mutlak hakikat olarak laikliği ve ırk temeline dayanan milliyetçiliği benimsemiş bir nesil yaratmıştır" (Karpat, 2010: 272). "Bu süreçte devlet idaresi kendi bekasıyla o kadar meşguldür ki, modernleşmeye dair istikametini engelleyeceği varsayımıyla, toplumun tarihi ve sosyo-kültürel değerlerini bu uğurda feda etmekten çekinmemiştir" (Karpat, 2010: 240). Nihayet Cumhuriyet Türkiye'sini Batılılaşmaya ve modernleşmeye taşıyacak olan "laiklik, giderek devletin kendisine yöneltilen eleştirilere, modern ve çağdaş uygarlığın yadsınması damgasını vurarak, kendisini meşrulaştırmanın ve haklı çıkarmasının bir aracı haline gelecektir" (Karpat, 2010: 240).

1.1. YÖNETİCİ ELİTİN LAİKLİK ANLAYIŞININ DÜŞÜNSEL TEMELLERİ VE LAİKLİK POLİTİKALARI

1.1.1. Laiklik Anlayışının Düşünsel Temelleri

Türkiye'nin Cumhuriyet dönemi din eğitimi politikalarını analiz ederken, meselenin Osmanlı mirasıyla karşılaştırması yapılarak, süreklilik ve değişim içeren alanların belirlenmesi, politikaların daha doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Nihayet böyle bir yönelimde ilk dikkat çeken hususlardan biri, konu bağlamındaki laikliğin Türkiye Cumhuriyeti ile başlayan bir anlayış olmadığıdır. Din ile siyaset ilişkilerinin birbirinden ayrılması anlamındaki laiklik süreci, II. Mahmut'un Şeyhülislam'a yönetim kurullarında yer vermeyişiyle başlatılabilir (Berkes, 2012: 174-175). Bununla birlikte laikleşme düşüncesi ve politikalarının ivme kazandığı süreç Tanzimat dönemidir.[5]

Tanzimat'tan Cumhuriyete uzanan batılılaşma süreci kanunların, nizamların, yönetmelik ve tüzüklerin bolca çıkarıldığı bir süreç olmuştur. Söz konusu dönem, Sultan Abdülmecid tarafından Gülhane-i Hatt-ı Hümayunu adı verilen fermanın 1839'da ilanıyla başlatılmıştır. Bu belge bütün reform girişimlerinin dayanağı ve reformun alacağı istikametin ana hatlarının belirleyicisi olmuştur. Bab-ı Âli bürosunda hazırlanan ve idari, mali ve eğitim politikalarının yürütülmesine yönelik oldukça spesifik hedefler içeren bu yeni mevzuat, gerçek niteliği itibariyle laiktir. Bu

[5] Tanzimat dönemi aydınların eğitim ile ilgili görüşleri ve dönemin zihni yapısının din eğitimine etkileri hakkında geniş bilgi için bakınız: Biçer, 2011: 62-102; Uğurlu, 2010: 35-111.

niteliğiyle belge, nizami kanun ile dini kanun arasında yeni beliren çatlağı derinleştirmiştir (Mardin, 2010 b: 43). Dolayısıyla Türkiye'de laikliğin kabulü, Tanzimat'la başlatılabilecek bir serüvenin sonucudur. Sonuç olarak Tanzimat'la başlayan ve özellikle devletin tebaasını oluşturan Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki eşitlik ve adalet arayışları, laikliğe doğru atılan adımların başlangıcı olarak değerlendirilir. Islahat Fermanı ise bu arayışın ikinci adımı olmuştur (Tosun, 2005 a: 144).

Tanzimat dönemi, devletin şer'i işlevleri dışındaki işlevlerinin, laikleşmeye denk gelecek biçimde genişlediği dönemdir. Osmanlı'da İslam'ın gündelik hayatı tanzim için vaz ettiği fıkıh/hukuk kuralları yanına ikame edilen hukuki düzenlemelerden örnek vermek gerekirse; 1840 tarihli Ceza Kanunu, 1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu, 1860 tarihinde kurulan Ticaret Mahkemeleri, 1868 tarihinde kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve bu adliyenin nizamnamesiyle Nizamiye ve Şer'iye Mahkemelerinin birbirinden ayrılması zikredilebilir.

Osmanlının eğitim alanındaki laikleşme sürecini ise medreselerin yanında modern eğitim kurumlarının açılmasıyla başlatmak mümkündür. Yine 1869 Maarif Nizamnamesiyle değişik dinlere mensup insanların aynı okullara gitmesi gibi gelişmeler eğitimde laikliğe giden adımlar olarak değerlendirilebilir (Tosun, 2005: 144; 2008: 229). Söz konusu nizamnamenin bu anlayış ve uygulaması sürdürülemediyse de özellikle ikinci Meşrutiyetle birlikte çağdaşlaşma ve batılılaşma arayışları içerisinde laikliğe doğru seyreden gelişmeler devam etmiş ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti laik bir anlayış üzerinden kurulmuştur.

Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden önce 1921 anayasasında 'hâkimiyetin' millete devredilmesi, yakında kurulacak olan Cumhuriyet'in siyasal niteliğine ilişkin önemli bir işareti olmuştur. 1922 yılında Saltanatın kaldırılması ve 1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte yeni Türkiye'nin yönetim şekli ortaya çıkmış, ancak "devletin dini İslam'dır" ibaresinin yerini korumasıyla meclisin şeriatı koruması ve uygulaması ile ilgili yükümlülüğü devam etmiştir. 1924 anayasasında da bu durum korunmuş, 1928'de yürürlüğe giren bir yasayla söz konusu ibare anayasadan çıkarılmış ve meclisin şeriatı/dini kuralları uygulamaya yönelik yükümlülüğüne son verilmiştir. Nihayet 1937'de laiklik ilkesi, Cumhuriyet'in temel

niteliklerinden ve dönemin tek partisi olan CHP'nin yol gösterici ilkelerinden birisi olarak anayasaya dâhil edilmiştir (Çapcıoğlu, 2009; Mardin, 2010 b: 64). Laikliğin anayasal bir hüviyet kazanması, erken dönem Cumhuriyet ile sınırlı kalmamıştır. Laiklik, günümüze kadar ki bütün anayasalarda da korunan ve tahkim edilen bir anlayış olarak yaşatılmaktadır.

Türkiye'nin siyasal alanında laikliğin tahkim edilmesinin ve uygulanmasının tarihi şüphesiz, sunulan bu kısa özetten çok daha karmaşıktır. Ancak Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sine hâkim olan yönetici elitin bir tasarısı olarak laikliğin anlamı, uygulamasının tasvir edilmesiyle değil, laikliğin din ile siyaset ilişkilerinin ayrılması ve akabinde toplumun sekülerizasyonunu öngörmesi yönündeki anlamına bağlı olarak din/İslam ile ilişkisi açısından değerlendirilmesiyle aydınlatılabilir. Laikliğin dinle ilişkisi açısından analizi ise öncelikle onun bir yaşam biçimi olarak ilk yer bulduğu Batının ve Batı modernleşmesinin temel parametrelerini tespitle mümkün olacaktır. Nitekim çağdaş demokrasilerin ortak bir değeri olan laiklik, düşünsel temellerini Rönesans, Reform ve Aydınlanma felsefelerinden almıştır. Siyasal, sosyal ve kültürel yaşamı ulus egemenliğine, demokrasiye, bilime ve özgürlüğe göre düzenleyen bir ilke olarak laiklik, devletin işleyişinde siyaset ve din/inanç ilişkilerinin ayrımını gerekli kılan bir anlayışı temsil etmektedir (Gözaydın, 2009: 265-26). Nihayet bu analizler, Batı kaynaklı Osmanlı ve Türkiye modernleşmesinin dinle kurduğu/yıktığı ilişkileri tespit etmeyi sağlayacaktır.

Modernleşmenin, Batı dünyası özelinde Hıristiyanlığın yeniden yorumlanması şeklinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle modernleşmeyi Hıristiyanlıktan ve onun tarihsel tecrübesinden ayrı düşünmemek gerekir. Buna göre modernleşme 16. yüzyıldan sonra Hıristiyanlığın, yeni bir anlayış ve yorumla yani Protestanlıkla hayata aktarılmasıyla başlamaktadır. Dinin bu yeni yorumu aynı zamanda yeni bir mezhebin, anlayışın ve insan tipinin yani bireyin ortaya çıkmasına aracılık etmiştir.

Reform ve Rönesans ile başlayan ve 'Aydınlanma' dönemi olarak bilinen 18. yüzyılda yaşanan düşünsel değişim ise bir yandan Fransız ve Sanayi devrimlerine zemin hazırlarken, diğer yandan insanın kendisi başta olmak üzere bütün bir varlık anlayışını yeniden şekillendirmiştir. Bu yeni anlamlandırma ile birlikte merkezinde

Tanrı'nın olduğu düzenden, insanın merkeze alındığı dünyevi bir düzene geçiş yaşanmıştır. Diğer bir ifadeyle insan artık 'halife' değil tabiata karşı savaş açan ve onu tahakkümü altına almaya çalışan bir 'efendi'dir. Bu yeni yönelimiyle modernleşme, 'insanın özgürleşme' sürecidir. Modernite ile artık insan her şeyin; iyinin ve kötünün, güzelliğin, adaletin, doğrunun, sevgi ve sanatın anlamının kaynağı haline gelmiştir.

Kadim dinlerin, öğretilerin ve geleneklerin, evrenin yaratılmasını kendisine hasrettiği insan, bu yönüyle esasında kendisine ram edilen evrenin zaten en önemli canlısıdır. Ancak modernleşme sürecinde biyolojik, psikolojik veya nörolojik bir varlık olarak incelenen insan, anlaşılmaktan çok tanımlanmaya ve konumlandırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla modern zamanda insanı bir sorun olarak görme eğilimi sürekli olagelmiştir. Aydınlanma ile başlayan modern dönemlerde insan, bazı filozoflar için ne dinin ne de aklın ürünüdür. Örneğin modern dönem ideolojilerinden olan Marksizim'e göre insan, içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartların ürünüdür. İçinde bulunduğumuz post-modern dönemde ise insan, nesneler tarafından tüketilen bir canlıdır.

Özellikle Batı paradigması, dinden arındırılmış bir insan üretmeye başladığından beri, insan sorunu gittikçe artma eğilimi göstermiş, bu sorun ise insan bilimleri ile giderilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan toplumsal örgütlenmelerin her kesimde görülmeye başlandığı 19. yüzyılda, ulus devlet anlayışının öne çıkması, imparatorlukların terk edilmesi yeni bir hayat düşüncesini doğurmuştur. Sonuçta devletler biçimlendirildiği gibi toplumlar, aileler ve insanlar da biçimlendirilmeye başlanmıştır. Dini düşünce ve yaşama tarzından kendi özelinde uzun süre sıkıntı çekmiş olan Batı dünyası, seküler bir düşünce ve yaşam tarzına geçmeyi zorunlu görmüştür. Dini anlayışı terk ederek, her şeyi yeniden yaratma çabasına giren Batı düşüncesi, her olgu ve olaya yeni anlamlar ve tanımlar vermeye başlamıştır. Örneğin Tanrı'yı merkeze alan dini düşüncenin yerini insan; vahyi merkeze alan anlayışın yerini akıl, düşünceyi merkeze alan bilim anlayışının yerini pozitivizm ve pragmatizm almıştır. Böylelikle hayata laik ve seküler düşünce tarzı hâkim olmuş, insan, varlık ve hayata dair düşünceler yeniden biçimlendirilmiştir.

Özellikle Avrupa'da burjuva sınıfının ortaya çıkışıyla beraber kapitalizmin gelişimi, Batılı anlayışa mebni bilimlerde kaydedilen gelişmelere paralel olarak artan sanayileşme ve ekonomik gelişmelerin karşılıklı etkileri, Batının toplumsal yapısını dönüştüren ve özellikle dünyevi olana yönelimi ifade eden laik dünya görüşünün yerleşmesinde önemli rol oynamıştır (Yazıcıoğlu, 1993: 119). Francis Bacon, René Descartes ve Immanuel Kant gibi filozofların fikirleri üzerinden şekillenen bu süreç, Çapcıoğlu'nun da ifadesiyle 'inanan akıl' yerine 'anlayan akıl'ın ön plana çıktığı bir değişime işaret eder: "Ortaçağda 'sorgulamadan inanan' bir karakter ile şekillenen akıl, bu dönemde 'dogmalardan' bağımsız düşünmeye ve fikir üretmeye çalışan, araştıran, eleştiren bir insani yeti olmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, aydınlanma döneminde ortaya çıkan "doğal hukuk" anlayışı, devlet ve kilisenin temellerini kökünden sarsmıştır. 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesiyle birlikte Rönesans ve Reform hareketleri, Batı'da akılcılığın, hoşgörünün ve laik düşünce biçiminin yerleşmesinde çok önemli roller oynamıştır" (Çapcıoğlu, 2009).

Batı'nın 19. yüzyıl kültürel yapısı ise Fransız Devrimi ile popüler olan milliyetçilik ve özgürlük gibi değerleri, Rousseau gibi düşünürlerin toplum sözleşmesi vb. kuramları ve o dönemin Pozitivizm, Materyalizm ve Sosyal Darwinizm gibi popüler felsefeleriyle iç içedir. Auguste Comte, Herbert Spencer, Emile Durkheim, Max Weber, Karl Marx ve Sigmund Freud gibi düşünürlerin etkileriyle artık dinin önemini ve belirleyiciliğini yitirdiği; modernleşme ve gelişmenin dini inanç, sembol ve kurumların kamusal ve kültürel alandan dışlanmasına yol açtığı anlaşılmaktadır (Gözaydın, 2009: 268-269).

Nihayet Pozitivizmle birlikte bilimsel düşünce dinin yerini almış, Comte'un 'ucu kapalı evrim' düşüncesiyle bilime yaptığı vurgu ve son merhalede bilimsel düşüncenin, dinlerin yerini alacağına dair görüşleri, pozitivizmle en mükemmel halini almıştır (Taslaman, 2011: 129). Batı'nın hâkim paradigması olarak pozitivist muhayyile, Comte'un öznel görüşleriyle yetinmemiş ve artık din, gündelik hayatın meşruiyet kaynakları arasından çıkarılmış (Subaşı, 2007), böylece din, bir değer üretici olarak dahi görülmemeye başlanmıştır.

Durkheim ise laik bir sosyolog olarak geliştirdiği evrimci/pozitivist teorisinde bir adım daha ileri giderek mevcut çağdaş toplumun, aslında dini inanç ve pratiklerin

tam da kendisi olduğu düşüncesini ileri sürmüş, dinin organik dayanışmaya dayalı toplumlarda sosyal dayanışmayı sağlayıcı bir kurum olabileceğini ifade etmiştir. Durkheim için din, artık çağdaş toplumda laik bir biçimde sosyal dayanışmayı destekleyici bir araç halini almıştır. Ancak din, çağdaş toplumda mekanik dayanışmaya dayalı toplumlardan farklı bir şekilde yeni bir açılım sağlayarak daha laik bir karakter kazanmaya başlamıştır. Buna göre din, dinden ziyade, yerine getirdiği işlevleri ve toplumsal niteliği açısından toplumun kendisi olup, manevi açıdan toplumu bir arada tutacak bir tür 'yeni din' olan ahlak ve bilimden aldığı güçle organik dayanışmanın temellerinden biri halini almıştır (İnal, 2007). Dolayısıyla Durkheim, organik dayanışmaya dayalı modern toplumlarda yaşanan toplumsal çözülmelerde din yerine bilim temelli bir ahlaki eğitimin okullara hâkim kılınmasıyla sorunların çözümlenebileceğini düşünmüştür.

Batı Aydınlanmasıyla birlikte varlığını somutlaştıran laikliği, akılcılığı ve din eleştirisini, önemli bir yönüyle Hıristiyan kilise dindarlığıyla ortaya çıkan ve ciddi bir dogmalar alanı üreten Hıristiyanlığın zaafa düşmüş haline karşı tüm çabalarını akla sahip çıkarak sistemli hale getirmesi olarak anlamak mümkündür. Hıristiyanlığın ya resmi bir söylem aracı olarak kullanılması ya da bireyselliği yok sayan bir ruhbanlığı inşa etmesine karşılık Batılı Aydınlanmacılar, din karşısında her biri ayrı bir ekolün başlangıcı sayılabilecek değişik görüşler ortaya atmıştır. Bütün bu farklılıkların din karşısında öne çıkardığı görüşler, dinin aşkın olandan ayrılmasını ifade eden bir yaklaşımda buluşmaktadır. Bu haliyle din, insanidir, insan vehminin ürünüdür ya da bir iktidar aracı olarak Marks'ın dini, kitlelerin afyonu olarak nitelemesi örneğinde olduğu gibi toplumun yöneticilere olan bağlılığını 'öte dünya' inancıyla pekiştirerek elverişli imkânlar yaratmada kullanılan bir değerler sistemidir (Subaşı, 2016: 113; 1995: 172). Söz konusu tanımlama biçimlerinin her biri, özünü yitirmiş bir din olarak kilisenin yarattığı sıkıntılara tepki olarak doğmuş, Batı dünyasının modernleşmesinde dini olanı dışlayarak laikliği ön plana çıkarmıştır.

Batı medeniyetinin hem kendi din ve siyaset ilişkilerini hem de tahakkümcü, hegemonyacı ve emperyal tarafıyla yenidünyayı şekillendirdiği, birçok ülkenin din ve siyaset ilişkilerini düzenlediği ifade edilebilir. Ancak din ve siyaset ilişkilerini düzenlemeye yönelik bir ilke olarak laikliğin, dünya ölçeğinde ortak bir anlam ve

uygulamasının olmadığı anlaşılmaktadır. Bu duruma kaynaklık eden birçok sebepten söz edilebilir. Öncelikle laikliğin Batı dünyasındaki sekülarizm kavramıyla birlikte düşünüldüğünde ayrı ayrı ele alınabilecek anlam alanları belirmektedir. Felsefi, sosyolojik, siyasi ve hukuki alanlardaki laiklik anlayışlarının her biri farklı olabilmektedir (Erdoğan, 2000: 263-264). Diğer taraftan her ülkenin ve toplumun farklı tarihsel, sosyo-kültürel ve politik koşullara sahip olduğu dikkate alındığında laikliğin her ülke için anlaşılma, yorumlanma ve uygulanması farklılaşmaktadır (Gözaydın, 2009: 244). Yine uygulanması bakımından laikliğin; siyaset ve din otoritelerinin kesin ayırımı, iki otoritenin işbirliği/sözleşme/iflas anlaşması ve devlet dini olmak üzere üç farklı ayrımından/anlayışından söz edilir. Bunlardan kesin ayrımı öngören ilki tam laiklik, diğer ikisi ise yarı laiklik olarak nitelenir. Bu nitelemelerde ana bakış açısı, devlet otoritesi ile dini otoritenin varlığının kabulüdür (Tosun, 2008: 229). Son tahlilde, laikliğin anlayış ve uygulanması bağlamında ABD ve Fransa'nın laiklik uygulamalarından hareketle ileri sürülen 'dışlayıcı laiklik' ve 'pasif laiklik' ayrımı da zikredilmektedir (Kuru, 2011: 14).

Her ne kadar üzerinde ittifak edilen bir laiklik tanımı söz konusu değilse de yukarıda ifadesini bulan farklı bakış açılarından hareketle geniş çerçevede laikliği, sosyal bir sistem içerisindeki din ve siyaset ilişkileri, hukuk, bilim ve kültür gibi alanlarda dinden bağımsız bir durumun geçerli kılınması olarak tanımlamak mümkündür. Dar anlamda laiklik ise din ve siyaset işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlanabilir. Ancak bu ayrıklık devletin din hürriyetini tanıması ve din konusunda tarafsız bir tutum takınmasını da içermektedir. Bu durumda devlet işlerinde dini anlayış ve yöntem yerini özgür düşünce olanaklarını sağladığı düşünülen demokratik anlayış ve yönteme bırakırken devlet de dine özerk bir alan tahsis etmektedir. Söz konusu özerk alanın dini otoritelerce kullanımı, yasa koyucu ve yürütücü olarak devlet otoritesinin güvencesi ve yükümlülüğü altındadır (Çapcıoğlu, 2009).

Din ve siyaset işlerinin birbirinden tamamen ayrılması durumunda dine ilişkin kurumsallaşma, ekonomi, din hizmetleri çerçevesinde toplumun bilgilendirilmesi, dini eğitim ve öğretim gibi alanların yönetimi gibi işler dini otoriteye veya idareye bırakılır. Nitekim laikliğin kaynağı olan Batı Hıristiyan

ülkelerinde genel olarak devletler, din işlerini dini otorite olarak kabul gören kiliselere bırakmıştır (Tosun, 2008: 236).

Batı'nın siyasal ve toplumsal dönüşümü devam ederken, 19. yüzyıl Avrupa'sının, modernleşme, batılılaşma ve laikleşme ile karşılaşan diğer toplumlar gibi Osmanlı aydınları için de yarattığı etki ve çekicilik, dinin modern hayattaki yerinin ne olacağı konusunda ciddi bir radikalizm üretmiştir (Subaşı, 2007).

Osmanlı modernleşmesinin başlatılabileceği 18. yüzyıl, Tanzimat ve devamındaki İttihat ve Terakki dönemleri, Osmanlı'nın din merkezli siyasi anlayışında çatlakların belirdiği ve giderek derinleştiği bir süreçtir. Batı modernleşmesinin Osmanlı'yı kuşatma ve dönüştürme süreci olarak da ifade edilebilecek olan Osmanlı modernleşmesinin üç ana merhalede gerçekleştiği bilinmektedir (Kara, 2005: 175): Bunların ilki, Osmanlı'nın yaşadığı askeri yenilgiler karşısında teknik imkânları genişleterek askeri ve tıbbi alanda modernleşme, Batılı olanı alma sürecidir. İkincisi, adalet, hürriyet ve meşrutiyet gibi konuların tartışıldığı ve devletin siyasal alandaki düzenlemelerini içeren süreçtir. Üçüncüsü ise modernleşme ile birlikte dinin ve din ile ilişkilerin, dini olan ile dini olmayan arasında ayrımların birçok alana, özellikle eğitim kurumlarına yayıldığı kültürel alandaki modernleşme sürecidir.

Osmanlı modernleşmesinin ilk sürecinde, Osmanlı yöneticilerinin ve ulemanın baştaki ideali, hiç şüphesiz Batılı olanı kendi inanç ve ahlaki süzgeçlerinden geçirerek kullanmak yönündedir. Bununla birlikte devletin bekası adına biraz da 'vazgeçilmez kötü' olarak algılanan modernleşmeyi mümkün ve meşru kılmak adına yeni dini yorumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu aşamada yönetici ve ulemanın amacı, Batı bilim ve teknolojisinin transferine uygun bir toplumsal seferberliğin sağlanması doğrultusundaki çabalara dini bir açıklama ve destek sağlamaktır (Kara, 2014: 27). Dolayısıyla bu aşamada İslam dininin yeni yorumlara tabi tutulması veya dinin toplumsal tezahürlerinin dönüştürülmesi asli değil, tali bir meseledir. Osmanlı modernleşmesinin neredeyse her aşamasında yöneticilerin ve ulemanın yapmayı düşündüğü her şeyin, ana mantığı elverişli olmasa bile, doğrudan veya dolaylı olarak dini bir mantık ve içerikle açıklanmaya çalışılmasıdır. Tabiatları gereği, modernleşme ile din arasında var olan mesafenin ve zıtlığın tehditkâr

olmaktan uzaklaştırılması, Kara'nın ifadesiyle modernleşme ile dini olanın birlikte yürütülmesi doğrultusunda ciddi gayretlere dönüşecektir (Kara, 2014: 27). Buna modernleşme ile dinin uzlaştırılması teşebbüsü de denilebilir. Dinin bekasının devletin bekası ile aynileştirilmesi ve devletin bekasının da zarureten ıslahat, ihya, tecdid veya modernleşme ile mümkün görülmesi, uygun bulunacak yeni çözümleri, dini bir kalıp içerisinde sunabilme çabalarını ön plana çıkarmıştır (Kara, 2014: 27; Subaşı, 2005: 13-18). Sonuç itibariyle modernleşme sürecine mevcut dini anlayışları tashih ve tadil etmeye, çağdaş bir İslami yoruma varmak için girilmemiş; modernleşme sürecinin kendisi, çeşitli saiklerle İslam düşüncesinde böyle bir değişimi tahkim etmiştir.

Esasında en geniş anlamda dini olanı tahrip etmeye, zaafa uğratmaya ve dönüştürmeye çalışan Batı modernizmine ait etkilerin, Osmanlı modernleşme girişimlerinde nasıl olup da aynı zamanda dini bir hüviyete büründüğü meselesi hayati bir sorudur/sorundur (Kara, 2001 b: 184). Bu sorunu ve sonuçlarını sadece modernleşme girişimlerinin doğurduğu tepkisel hareketler veya yönetici zihniyetin dinden modernleşme yönünde yararlanma, meşruiyetini güçlendirme veya istismar etme (Karpat, 2004: 413; Mardin, 2010 b: 50-54, 203; İnal, 1999) gibi pratik amaçlar ekseninde yorumlamak meseleyi basite indirgemek ve sınırlandırmak olur.

Modernleşmenin Osmanlı'daki mevcut yapı, teamül ve değerlerle farklılaşan, hatta yer yer zıtlaşan çizgisi üzerinde toplumsal değişimin nasıl sağlanacağı hususu yöneticileri, ulemayı ve aydınları fazlasıyla meşgul etmiş görünmektedir. Bu noktada dinin İslam coğrafyasında ve özellikle Osmanlı'da ifade ettiği anlam ve önemini başka unsurlarla ikame etmenin imkânsızlığı, modernleşme girişimlerinin aktörleri tarafından bilinmektedir. Bütün problem ve zaaflarına rağmen Osmanlı coğrafyasındaki modernleşmeyi aynı zamanda bir tür dini düşünce ve hamle haline getiren de bu hususdur (Kara, 2001 b: 184).

Batı'nın modernleşme süreçlerini yaşadığı dönemde, gerileme sürecinde olan Osmanlı, 'devletin bekası' için özellikle askeri ve tıp alanında hocaların yetiştirilmesi gerektiği fikrinden hareketle Batı'ya ve özellikle Fransa'ya öğrenciler göndermiştir (Doğan, 2006: 149). Tanzimat öncesi Osmanlı modernleşmesinin bu ilk vetiresinde Avrupa'dan Osmanlı'ya devletin dine dayalı dünya görüşüne aykırı

fikirler taşınmış, özellikle 1827'de kurulan Tıbbiye mektebinde; bu okulun ders programlarının farklılığı, buraya Fransa'dan getirilen pozitivist/materyalist kitapların ve buradaki eğitimcilerin etkisiyle Osmanlının değer sistemiyle çatışan bir aydın tipi yetişmiştir (Hanioğlu, 1981: 8). Söz konusu aydınlar, Tanzimat ve Islahat Fermanlarını ilan ettiren, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Cemiyetin,[6] çekirdek kadrosunu teşkil eden ve Cumhuriyet dönemi yöneticilerinin zihin dünyalarını kendilerinden devraldıkları kesimdir.

Tanzimat dönemi aydın/elit tipolojisinin politikalarından en çok zarar görenlerin, ulema sınıfı olduğu anlaşılmaktadır. Hatta denebilir ki ilmi hiyerarşinin bozulmaya uğraması ve ortadan kalkması modernleşme süreciyle birebir ilişkilidir (Kara, 2000: 133). Taşra teşkilatlarında bir zamanlar kuvvetli olan bu kesimin büyük bir kısmı Tanzimat döneminden itibaren idari ve ekonomik güçlerini yitirmiştir (Karpat, 2010: 179). 18. yüzyılın sonlarından itibaren eleştirilerin hedefi olan ulema, reformun başlangıç aşamalarından itibaren yavaş yavaş statüsünü kaybetmeye başlamıştır. Tanzimat döneminde ulemanın bulunduğu mevkilerin çoğu seküler devlet çalışanları tarafından doldurulmaya başlanmıştır. Tanzimat döneminde hayata geçirilen reformlar sonucunda ulemanın idari alanlarda yaşadığı dönüşüm ve daralma, inişli çıkışlı bir süreç olmakla birlikte, Osmanlı yönetici sınıfına daima damgasını vuran bir dengenin yıkıldığına işaret etmektedir (Mardin, 2011: 44-45).

Ulema sınıfına ait idari ve yetki alanındaki daralmaya karşın, Osmanlı'nın yönetim tarzındaki değişimin Cumhuriyet'e uzanan seyrinde modernleşmeyi Batılı değerler üzerinden tanzim eden, diğer bir ifadeyle Batılı değerler için dini değerleri ikinci plana iten, hatta hayalini kurdukları meşruti ve demokratik bir devlet ile çağdaş, müreffeh ve aydın bir toplum için dini değerleri engel gören aydın kesimin siyasal, bürokratik ve toplumsal alanda giderek baskın hale geldiği anlaşılmaktadır.

Bu nedenle söz konusu aydınların Batılı ilham kaynaklarını, zihin yapılarını, kimliklerini ve din meselesiyle ilişkilerini analiz etmek, Osmanlının bu dönemdeki yönetici zihniyete ve dolayısıyla din-siyaset ilişkisine etkilerini analiz edebilmek açısından önemlidir. Diğer taraftan bu aydınların zihinsel dünyalarındaki değişimin,

[6] Cemiyetin, İttihad-ı Osmanî adıyla Askeri Tıbbiyede kurulduğu bilinmektedir (Taslaman, 2011: 54)

Meşrutiyet'in ve Cumhuriyet'in kurulmasında ve bu yeni yapıların yönetici zihniyetinde oynadığı rolü anlamak, özellikle yukarıdan aşağıya bir şekilde, güç sahibi kılınan resmi ideolojinin, Türk toplumunun önemli bir kesimine aktarıldığı Cumhuriyet dönemini anlamak bakımından önem arz etmektedir.

Batı'yı gören, oralarda yetişen ve daha sonradan Tıbbiyelerde okuyan yeni aydın tipinin zihniyet dünyasında, Batı'ya ait kültürel ve düşünsel unsurların, Batılı pozitivist bilim anlayışının önemli etkileri olmuştur (Doğan, 2006: 147-203; Korlaelçi, 2002: 139-174). Bu nedenle olsa gerek Zengin, Batı'dan etkilenen bu aydınların, Osmanlı içyapısını geriliğin sebebi olarak kabul ettiklerini, batılılaşmanın önünde bir engel olarak gördükleri din/İslam ve geleneksel değerlerle mücadele ederek toplumu değiştirmeye yönelik fikir ve girişimlerde bulunduklarını, bu hamlelerinin de modernleşmeden çok batılılaşma kavramı ile ifade edilmesini daha doğru bulmaktadır (2017 a: 115).

Tanzimat döneminin Batıcı aydınlarına göre Osmanlının içinde bulunduğu durum, Batı'nın pozitivizm öncesi aşamalarına denk geliyordu. Bu nedenle bilimi dinin yerine ikame ederek pozitivist aşamaya geçilmeliydi. Batılılaşma da nihayet bu 'ileri' aşamaya geçmeyi temsil ediyordu (Taslaman, 2011: 129).

Osmanlının çöküş döneminde bilime en çok vurgu yapan kesim, devlete muhalif pozisyonundaki Jön Türk hareketi olmuştur. II. Abdülhamid'e karşı 1876 Anayasası'nın yeniden ilan edilmesi için çalışan Jön Türk hareketi, modernleşmeden Batılılaşmayı anlayan bir perspektifle Aydınlanmanın zihin dünyasını Türk düşüncesine yerleştirmeye çalışmıştır. Örneğin, Ahmet Rıza August Comte'un pozitivist sosyolojisini, Prens Sabahattin Le Play ve Demolins'in görüşlerini, Ziya Gökalp ise Durkheim'in sosyolojisini benimseyerek yaygınlaştırmaya çalışmıştır (İnal, 1999). Buna göre Osmanlının geri kalmasını ve Batı'nın üstünlüğünü açıklamada bilim, sihirli bir kavram olmuş, pozitivizmin bilim anlayışıyla toplumsal sorunların çözümlenebileceği düşünülmüştür.

Yurt dışında ve özellikle Fransa'da yetişen, daha sonradan Genç (Jön) Türkler adıyla anılan bu aydınların; Osmanlıda devlet karşıtı yayınlar yaptıkları,[7] bu yayınların Fransız gizli servisinin denetim ve desteği altında olduğu, bu yayınların da özgürlüğe giden yol ve dinin panzehiri olarak pozitivizmi açıkça telkin ettiği anlaşılmaktadır (Karpat, 2010: 257).

Batı pozitivizmi ve din anlayışının gönüllü taşıyıcıları olan Jön Türklerin yanına, Batının yayılmacı politikalarına aracılık eden Oryantalist çalışmaların, ilmi ve bilimsel olmaktan çok siyasi olan, İslam coğrafyasını zihni olarak belli bir kalıbın içine hapseden, onları Batı merkezli siyasi arzu ve fikirler doğrultusunda değişime zorlayan tasvirleri de eklenebilir. Söz konusu oryantalist çalışmalar, Osmanlının Müslüman mütefekkirlerini fazlasıyla etkileyecek, meşgul edecek ve ağır bir yük halini alacak olan dinin/İslam'ın ıslah, ihya veya tecdid problemini doğuracaktır (Kara, 2014: 373).

Oryantalist çalışmaların 'mağlup' İslam dünyasına yönelik Cumhuriyetten günümüze kadar din ve eğitim anlayışına da damgasını vuracak olan 'İslam gelişmeye engeldir' hükmüne paralel olarak zikredilen ve Müslümanların bu vasıfları üzerlerinden atamadıkları sürece müterakki ve medeni olamayacaklarını vurgulayan tasvir ve tespitleri, Kara'nın aktarımına göre, kısaca şunlardır:

"İslam, hurafelere, batıl inançlara, menkıbelere, israiliyata bulanmış bir inançlar manzumesidir. Osmanlı'da dinden beslenen müstebit, otoriter ve despotik bir siyasi yönetim; buna karşılık itaatkâr, sesini çıkarmayan, hareketsiz, atıl, vurdumduymaz, gözünü ahirete çevirmiş bir toplumsal yapı ve ilişkiler ağı vardır. Osmanlı'da kadın ile erkeğin, müslim ile gayri müslimin, hür ile esirin hukuken, siyaseten ve statü itibariyle eşit olmadığı bir sosyal hayat hâkimdir. Osmanlı'nın inanca dayalı, sa'y-u gayreti, içtihadı ve iradeyi değil de pasif bir hat üzerinde cereyan eden tevekkülü, sabrı, kaderi, kanaati ve 'bir lokma bir hırka'yı öne çıkaran bir zihniyet ve yaşam üslubu vardır. Aynı şekilde ilmi ve felsefi gelişimi 12. asırda durmuş, şerhlere, haşiyelere, tekrara, ezbere boğulmuş, taklitle yürüyen bir ilim

[7] Örnek olarak, August Comte'nin ateşli bir savunucusu olan Ahmet Rıza'nın çıkardığı Meşveret Dergisi verilebilir.

anlayışı ve kendini yeniden üretemeyen, yeni meseleler va'z edemeyen, bu nedenle de geçmişte takılıp kalmış bir eğitim tarzı vardır" (2014: 373-374).

Bu noktada söz konusu Osmanlı aydınları, İslam'a ilişkin yargılarını, Batılı aklın Hıristiyanlığa yönelttiği eleştirilerden ve Oryantalistlerin İslam ile ilgili iddialarından yeniden üreterek elde ettiği anlaşılmaktadır. Böylece Osmanlı aydınının Hıristiyanlığa ait özelliklerden farklı olan İslam hakkındaki söyleminde, yargılarını temellendiren ancak yeterince düşünülmeden veya düşünülmek istenmeden aktarılmış Batılı aklın din eleştirisine benzer sayısız atıflar yer alacaktır (Subaşı, 1995: 172). Bu atıflarda gerek Hıristiyanlığın ve gerekse İslam'ın eleştirilerinde kullanılan argümanların ortaklığı söz konusudur. Özellikle Oryantalist söylemin kendi zihinsel tutumları ve din anlayışları üzerinden ortaya koyduğu İslam ile ilgili iddialar ve bu iddiaların Tanzimat dönemi aydınlarının din hakkındaki söylemlerle benzerliği dikkatleri çekmektedir.

Sonuç itibariyle, tarihsel olarak geç kalmış bir tipoloji sunan söz konusu Tanzimat aydını, akılcı ve sekülerdir. Işığını vahiyden alması gerektiğine inanan Osmanlı ulemasının aksine o, ışığını 'Aydınlanmış akıldan' almaktadır. Onun aklı bütün sorgularını daha başında seküler temelli bir çizgide tutmaya hazırdır. Türk aydını, dini ya Marks'ın ya Durkheim'in ya da Comte'un dilinden okumaya kendini hazırlamış gibidir (Subaşı, 1995: 173). Diğer taraftan Oryantalistik söylemin geliştirdiği İslamiyet algısı, bizzat İslam'ın kendisiyle hiç de ilişkilendirilemese de bu, aydın için önemli sayılmamaktadır.

Tanzimat aydınlarının - özellikle Jön Türlerin - kurumsal ve toplumsal hayatı laikleştirme ve Batılılaştırma konusundaki en önemli hamlesi ise hiç şüphesiz, kendilerince problem haline getirilen siyasal ve toplumsal sorunların çözümü olarak dini anlayışın yerine bilimsel anlayışın yaygınlaşması maksadıyla, eğitim alanında olmuştur. Osmanlının klasik eğitim kurumları olan medreselerin yanında ilk modern okulların açılması, bu okulların asker, mühendislik ve tıp gibi teknik alanlarda, teknik ders programlarıyla eğitim-öğretim vermesi eğitimin laikleştirilmesinin başlangıcı olmuştur. Nihayet Rüştiye, Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye gibi modern okullar, okur-yazarlık oranını arttırırken laik anlayışın temelini oluşturan orta ve yükseköğrenim kurumları olarak öğrencilerinin zihinsel ve sosyal sekülarizmini

şekillendirmiş (Karpat, 2010: 171-172), aynı zamanda Cumhuriyet dönemi yöneticilerinin dine yönelik tutumlarının ve politikalarının temellerini atmıştır. Artık sekülerleşmiş olan bu zihinsel tutum ve modern mekteplerden yetişen bu yeni aydın tipolojisi, sadece iç bünyenin değişimiyle izah edilemeyecek kadar Osmanlı siyasasından ve toplumsalından farklıdır ve aynı zamanda değişimi tahkim edici unsurlarıyla Batı modernizminden beslenmiştir.

Cumhuriyet öncesi Osmanlı'nın son dönemine ait bu analizlerden çıkarılabilecek temel sonuç; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden modernleşme mirasının, düz bir hat üzerinde ve sadece Cumhuriyet'e gidişi mümkün kılan veya onu hazırlayan bir süreçler manzumesi olmadığıdır. Osmanlı modernleşmesi Cumhuriyet'e ilmi, geleneği ve inancı önceleyen güçlü bir devlet ve siyaset geleneği içerisinde Müslüman kalarak modernleşmeyi sağlamanın arayışları yanında modernleşmeyi Batılılaşma olarak anlayan ve bu doğrultuda bilim ve ilerlemeyi ön plana çıkararak, inancı ve geleneği ikinci plana bırakan yeni bir düşünce mirası devretmiştir.

1.1.2. Yönetici Elitin Laiklik Anlayış ve Politikaları

Osmanlının devrettiği mirasla birlikte yeni Türkiye'nin modernleşme ve din-siyaset ilişkilerinin geleceğini şekillendirmede tahkim edici bir paradigma olarak Kemalizm ideolojisi; bir grup asker, bürokrat ve Meşrutiyet bakiyesi aydınlarca teşekkül ve tahkim edilmiştir. Kemalizm ideolojisi siyaset, din ve laiklik ilişkilerine dair parametrelerini, aşağıdaki tahlillerden de anlaşılacağı üzere Osmanlının bu yeni elit tipolojisi ve düşüncesi üzerinden kurmuştur (Kara, 2014: 13).

Kemalizm ideolojisinin modern Türkiye tarihi boyunca etkili olan tahkim edici bir paradigma olarak nitelenmesi, Cumhuriyet'in ilanından günümüz yakın tarihlerine kadar Türkiye'nin temel bir gerçeği olarak, ülkenin yönetenler ve yönetilenler şeklinde iki gruba ayrılmasıyla ilişkilidir. Çok partili siyasete geçişle birlikte Türkiye'de yöneticiliğin yapısı değiştiyse de yönetici zihniyetin liderliği, siyasal partilerin ve düzenli seçimlerin varlığına rağmen aynı kalmıştır. Siyasi partilerin yanında veya dışında Cumhurbaşkanlığı, 1960, 1971, 1980 ve 1997 darbelerini gerçekleştiren ordu, Anayasa Mahkemesi ile diğer yüksek yargı

kurumları ve akademi çevreleri söz konusu yönetici zihniyeti teşekkül etmiş ve Kemalizm ideolojisinin siyasal temsilciliğini ve hamiliğini üstlenmiştir. Yönetici elit kendisini, iktidar partileri üzerinde bir denetleyici olarak görmüş, sadece kendisinin anlayıp hayata geçirebileceği ve toplumsal zeminde sürdürebileceği modernleşmeyi, Batılılaşmayı ve laikliği, yani Kemalizm ideolojisini ayakta tutmanın mutlak koşulu olarak meşrulaştırmıştır (Karpat, 2010: 292-293). Dolayısıyla yönetici elit için Kemalizm ideolojisi, kurucu statükoyu ve hafızayı temsil eder.

Yönetici zihniyet açısından toplumsal değişim ve mobilizasyon kadar toplumsal hafızada devamlılığı yakalamak da önemli olmuştur. Bu nedenle Kemalist ideoloji çerçevesinde şekillenen bireyler, kurumlar, yapılar ve söz konusu ideoloji doğrultusunda basılan eserler gibi unsurlar bu hafızanın taşıyıcıları görevini üstlenmiştir. Bu unsurlar içerisinde özellikle eğitim kurumlarının bireyleri uzun yıllar bu ideoloji doğrultusunda şekillendirmesi, kurucu statüko ve hafızanın devamında en önemli unsur olarak belirmektedir. Ayrıca anayasa gibi en temel hukuk metninin bu ideolojiyi koruma altına almış olması, ordunun bu ideolojiyi benimsemesi ve yargı gibi önemli bir kurumda bu ideolojinin birçok kişi üzerinde etkili olması bu ideolojinin güç alanlarını oluşturmaktadır (Tank, aktaran Taslaman, 2011: 231).

Cumhuriyet'in kurucu kadroları yeni Türkiye'yi bir modernleşme projesi olarak tasarlamış, bu amaca yönelik hemen hiçbir aracın kullanılmasından kaçınmamıştır. Modernleşme sürecinin en önemli hamlesi ise siyasal örgütlenme tarzında dini anlayış ve kurallardan uzaklaşılarak laikliğin benimsenmesidir (Zengin, 2017 a). Batı'dan devşirilen modernleşme paradigmasının bir gereği olarak laiklik, saltanat yönetiminin yerini alacak olan demokratik Cumhuriyet'in ön koşulu olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı'da başlayan ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla ciddi bir ivme kazanan modernleşme/batılılaşma sürecinde, toplumun önemli bir kesimi Müslüman olan bir ülke olarak Türkiye, din ve siyaset ilişkilerinde ayrılığı yani laikliği benimsemiş ilk devlettir (Tosun, 2005 a: 143).[8]

[8] Türkiye'de Laiklik ile ilgili özellikle Din Eğitim Bilimi alanında yapılmış lisansüstü çalışmalar çok sınırlıdır. Yapılan literatür taramalarında laikliği konu edinen iki çalışma için bkz. Gürtaş, A.

Dar anlamıyla din ve siyaset işlerinin birbirinden ayrılması tanımına karşın laikliğin, İslam ve Hıristiyanlık dinlerinin kendilerine has özellikleri gereği, Türkiye ve Batı ülkelerinde gelişen durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar da ayrı olmuştur. Sadece felsefi ve ideolojik bir kavram olmayıp yasalarla yaşama geçirilen ve hukuksal bir nitelik kazanan laiklik, uygulandığı ülkenin dinsel, sosyal ve siyasal koşullarından etkilenmekte, kendisi de onları etkilemektedir. Kemalizm ideolojisi açısından laiklik anlayışı, siyasal tercihler ve gelişim seyri nedeniyle 'özel'lik taşımakta, Anayasalarda benimsenen yapısıyla, Batıda farklı ele alınsa da Türkiye'de özenle korunması gereken bir ilke olarak yaşatılmaktadır (Gözaydın, 2009: 264).

Türkiye'de laikliğin algılanma ve uygulanması, rejimleri değişik kimi Batılı ülkelerdeki laiklik uygulamalarından farklı olup, hiçbiriyle tam bir benzerlik göstermez (Gözaydın, 2009: 264; Tosun, 2008: 230). Dolayısıyla dünyadaki örneklerinden hareketle yapılan laiklik tanımlarının hiçbiri Türkiye'nin laiklik anlayış ve uygulamalarıyla örtüşmemektedir (Tosun, 2008: 230).

Türkiye'de laikliğin ne anlama geldiği konusunda şekillenen iki temel görüşten söz edilebilir. Bunlardan biri Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elitinin belirleyip uyguladığı katı laiklik anlayışı iken, diğeri sosyal demokrat ve gelenekçi yapının benimsediği liberal laiklik anlayışıdır (Gözaydın, 2009: 251; Kara, 2014: 13; Kuru, 2011: 14-16).

Türkiye'de, sadece din ve siyaset ilişkilerinin gelişim sürecinden değil devlet yapısının kendine özgü koşullarından da kaynaklanan katı/radikal bir laiklik anlayışının benimsendiği anlaşılmaktadır (Gözaydın, 2009: 15). Kurtuluş Savaşı sonrası devleti yeniden yapılandırmaya duyulan acil ihtiyaç, Kemalizm ideolojisinin kurucularını gündelik hayatın yapılarını alt üst etmeye sevk etmiştir. Modernleşme ekseninde gerçekleşen bu yapılanmanın giderek Türkiye'ye has sayılabilecek yansıma ve sonuçları, en temel hassasiyetlerini kendine özgü bir laiklik anlayışında bulmuştur (Subaşı, 2007; Aktay, 2000).

(1993). *Atatürk ve Din Eğitimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 116-139; Sayın G. (2014). *Türkiye'de Laiklik Anlayışı ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (1982-2013).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Din ve siyaset işlerinin birbirinden ayrılması ve dini otoritenin devlete, devlet otoritesinin de dine karışmaması şeklinde resmi tanımlamaya rağmen, devlet idaresi dini alanı hiçbir zaman özerk bırakmamıştır. Diğer bir ifadeyle yönetici elit/zihniyet, modernleşme adına Batılı devletleri örnek aldığı halde Batılı anlamda din ve siyaset ayrılığını öngören bir laikliği benimsememiştir (Kara, 2014: 33, 77; Gözaydın, 2009: 246; Taslaman, 2011: 134; Tosun, 2008: 230). Bu tutumun ana nedeni, devlet ve din otoritelerinin yan yana var oluşunun kabul edilmemesidir. Kemalizm ideolojisi, kuruluşundan itibaren din alanında söz sahibi olacak özerk bir otoriteyi kabul etmemiş, aksine kendi dışında var olacak bir otoriteyi engelleyecek tedbirler almış, tek taraflı ve devlet otoritesinin lehine bir laiklik anlayışı benimsemiştir (Tosun, 2008: 230). Nihayet dinin ayrı bir sınıfın elinde gelişerek dünya işlerini tahakkümü altında bulundurmasının önüne geçilmiş, mevcut dini yapıların, tarikatların, din adamlarının/ulemanın etkileri sınırlandırılmaya çalışılmıştır (Kara, 2014: 34; Karpat, 2010: 241).

Laikliğin Cumhuriyet Türkiye'sinde benimsenmesinin bir başka yönü, Kemalizm ideolojisinin temel hedefleriyle ilişkilidir. Kemalizm ideolojisinin iki temel hedefi Batılılaşma, modernleşme ve çağdaşlaşma çerçevesinde Türk toplumu için bir sosyal pekiştirici bulma ile Türkler arasında sosyal bilinci yükseltmenin yeni bir aracını bulmaktır. Bu iki hususta din/İslam, yetersiz ve dahi engel olarak görüldüğünden reddedilmiştir. Nihayet din, bu hedeflere hizmet edemediği gerekçesiyle modern Türkiye için 'şahsi bir vicdan meselesi' olarak addedilmiş ve laiklik anlayışından hareketle siyasal ve toplumsal alandan arındırılmaya çalışılmıştır (Mardin, 2010 b: 65). Bu yönüyle laiklik anlayışının Cumhuriyet yöneticileri için tali bir mesele olduğu, esas meselenin, modernleşme/çağdaşlaşma olduğu ve bu hedefinin önünde dinin bir engel olarak görüldüğü ifade edilebilir.

Özerk bir dini otoritenin varlığını Kemalizm ideolojisi kendisi için tehlikeli ve tehditkâr bir durum olarak algılamıştır. Kendi şartları ve hedefleri içerisinde normal olan bu düşünceyle şekillenen laiklik anlayış ve uygulamaları, siyasi otoritenin giderek dini alana ve yaşantıya tahakküm etmesine dönüşmüştür. Tahakkümle dini alanın daraltılması ve kısıtlanması şeklindeki laiklik anlayışı, uygulamaları ve sonuçları itibariyle dini, toplumsal gerilim ve tehlike/tehdit

alanlarından biri saymıştır (Kara, 2014: 77). Nihayet bu anlayış devletin dine, dolayısıyla toplumsal alana da müdahalesini gerektirmiştir. Bu amaca dönük olarak Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki laiklik anlayışıyla, yalnız devlet ya da siyasal alan değil, toplum ve toplumsala ait her alan sekülerleştirilmiştir. Diğer bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti bir modernleşme projesi olarak sadece siyasal alanın değil, toplumun da modern bir yapıya dönüştürülmesi için her türlü siyasi ve hukuki aracı seferber etmiştir (Gözaydın, 2009: 26). Özellikle laiklik çerçevesinde yapılan yeni hukuki düzenlemeler, toplumu dinsel anlayışından soyutlayarak seküler bir toplum haline getirmek için birer araç olmuştur (Karpat, 2010: 241).

Sonuç olarak ortaya çıkan laiklik anlayışı, Kemalizm ideolojisinin söylemde ileri sürdüğü gibi devletin dinle ayrılığı olarak değil, devletin siyasal meşruiyet temellerinin ve devamında toplumsal hukuk düzeninin din dışı kurum ve kurallara dayandırılmasında kendini gösterir. Kemalizm ideolojisinin fiili laiklik uygulamalarında dinin kurumsal temsilciliği olarak belirledikleri Diyanet makamının bir tür olurunu almaya yönelmek kadar, oluşturdukları bu kurumu, seküler ve pozitivist dinin yayıcısı ve toplumsal alandaki farklı grupların denetleyicisi olarak kullanmak da vardır (Gözaydın, 2009: 246). Bu noktada laiklik politikalarında nihai amaç, toplumda öngörülen yapısal değişikliklere yönelik eylem planları içinde, dinin/İslam'ın diğer toplumsal kurum ve yapılarla ilişkisinin kesilmesi, siyasi rejimin güvencesi olarak bir adım daha atılarak, toplumun eğitilerek laikleştirilmesidir.

Kemalizm ideolojisinin siyasal laikliği ve toplumsal sekülerizasyonu sağlamak için ortaya koyduğu radikal düzenleme ve uygulamalar, diğer bir ifadeyle siyasalın yanı sıra toplumsal olguları da laikleştirme çabaları yeni bir değer yaratmada tam anlamıyla başarılı olamamış (Gözaydın, 2009: 237-238) ve halk tarafından benimsenmemiş ise de (Mardin, 2010 b: 163),[9] dinin toplumsal yaşamdaki göstergelerini yok etmekte büyük ölçüde başarılı olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet'in erken döneminden bugüne Türkiye'de laiklik yorum ve anlayışlarının dönem dönem değiştiği söylenebilir. Bu anlamda Türkiye'deki laiklik

[9] Cumhuriyet tarihi boyunca tahkim edilen Kemalizm ideolojisinin ve onun temel bir uzantısı olan laiklik anlayışının, Türk toplumunda derin bir yeri olan din/İslam karşısında başarılı olamadığı hususu ile ilgili yorumlar için bakınız: Mardin, 2010 a: 147, 149; 2010 b: 82-91, 163; 2011: 161.

anlayışlarının, kimi zaman Cumhuriyet'in kurucu iradesinin uyguladığı laiklikten daha ileri giderek katı bir ideoloji haline getirildiği, kimi zaman da toplumsal reflekslerden veya uluslararası gelişmelerden etkilenerek daha liberal bir laiklik anlayışının sergilendiği dönemler olmuştur (Turan, 2013: 185). Farklılaşan bu laiklik anlayışları, kendileriyle paralel bir şekilde değişen din ve din eğitimi politikalarını üretmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki yönetici zihniyetin "laiklik politikalarındaki radikalizm Cumhuriyet tarihinin her dönemi için aynı sertlik ve netlikte değildir. Nitekim bu farklılık, "Türk laikliğinin alâmetifarikası olarak değerlendirilebilecek bir çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Buradan hareketle gerçekte Türk laikliğinin henüz bir rotaya sahip olmadığı söylenebilir. Süreç tam bir gelgit olarak tanımlanmaya elverişlidir. İster radikal ister liberal laiklik politikalarıyla olsun gerçekte her biriyle varılmak istenen asıl hedefin, sonuçta din konusundaki belirsizlikle kaim olması söz konusudur" (Subaşı, 2007). Bununla birlikte Türkiye'de Kemalizm ideolojisiyle hayat bulan laiklik anlayışının Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elit/zihniyet tarafından değişik araçlarla korunduğu ve modern Türkiye'nin temel bir karakteri olarak tahkim edildiği de bir gerçektir.

Bu itibarla Cumhuriyet Türkiye'sinde işe koşulan din ve din eğitimi politikalarını analiz edebilmek için, bir tahakküm aracına dönüştürülen laikliğin; farklılaşan anlayışlarına rağmen, Cumhuriyet tarihi içerisindeki tezahür biçimlerinden hareketle değişmeyen ana parametrelerini ve Cumhuriyet Türkiye'sinde bıraktığı önemli izleri/sonuçları Kara'nın (2017: 48-90) konu ile ilgili açıklamalarından da yardım alarak tespit etmek mümkündür:

1. Türkiye'de laiklik ve onunla bağlantılı din politikaları ısrarla muğlâk ve müphem bırakılmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca hala laikliğin net bir tanımının yapılmamış olması bu durumun en açık göstergesidir. Yine Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar devletin hiçbir üst yetkilisinin ağzından 'Türk devletinin dini yoktur' ifadesi duyulmamıştır. Hâlbuki laik bir ülkede bu cümle normaldir ve öncelikle devletin din karşısında tarafsızlığını ifade eder. Aslında laikliğe ve din politikalarına yönelik bu muğlâklığı ve müphemliği örnekleyen tartışmalar, meselenin vahametini açığa çıkarması açısından zikredilmeye değer

niteliktedir. Mesela, laik devlet eliyle kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat fakülteleri dini kurumlar mıdır yoksa laik kurumlar mıdır? Türkiye'deki cemaat ve tarikatların, dini grupların 'sivil toplum' kuruluşları dindar mıdır, laik midir? Türkiye'de teknik anlamda din eğitimi var mıdır? Zorunluluğu sürekli tartışma konusu olan okullardaki Din dersleri, gerçekten dini dersler mi yoksa laik din kültürü dersleri midir? Mevzuat açısından ve hukuken bütün bu kurumların laik oldukları ifade edilse bile bu neyi ifade eder? Bütün bu cevaplanması zor sorular Türk laikliğinin muğlak ve müphemliğini gösterir niteliktedir.

Şu kadarını ifade etmek gerekir ki 'din işleri'ne bakan, birçok açıdan daraltılmış olan Diyanet'in laik devletin çatısı altında ve siyasetin emrinde işleyen ve yüzü esas itibariyle İslam'ın müminlerine değil de devlete dönük bir kurum olarak düşünülmesi, din dersleri ve din eğitiminin tamamen Milli Eğitim Bakanlığı ve üniversiteler bünyesinde ve devletin laik mantığı, programı, muhteva ve anlayışı çerçevesinde yürütülmesi gibi pratikler sadece Türkiye'ye mahsus paradoksal tercih ve uygulamalardır.

2. Türkiye'nin kuruluş yıllarında yönetici elit/zihniyet için esas amaç/hedef/mesele laik değil, güçlü ve bağımsız ama aynı zamanda modern/batılı/çağdaş bir devleti inşa etmektir. Yönetici elit/zihniyet, Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesi olarak addedilen Milli Mücadele'de dindar toplumun gösterdiği çabaları görmezden gelen bir paradoksla, dini/İslam'ı bütün bu hedeflerin önünde ciddi bir engel/tehdit olarak addettiğinden, dini alanı dışlayan laik anlayışı bir araç olarak işe koşmuştur, diğer bir ifadeyle esas mesele din/İslam'dır. Bununla birlikte Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında laiklik bir araç olmaktan çıkarılarak, amaç haline getirilmiştir.

3. Bir amaç olarak yönetici elitin laikliği, bir inanç, bilgi kaynağı, otorite biçimi, yaşam tarzı ve dünya görüşü olan dini/İslam'ı bütün unsurlarıyla ortadan kaldırmak, en azından yerinden etmek, zayıflatmak, dini unsurların birbirleriyle olan irtibatlarını koparmak, değiştirmek ve sonuç itibariyle onun yerine geçmek isteyen dindışı, din karşıtı bir ideolojidir, hatta bir 'din'dir.

4. Din ve vicdan hürriyeti konusu, Türkiye'de laikliğin karşılıklarından, hatta eksik tariflerinden biri olagelmiştir. Fakat bu ifade/ilke Türkiye'de teorik olarak da fiili olarak da problemli bir şekilde işlemiştir. 1937 yılında laiklik

yasalaştırılırken, İçişleri Bakanı sıfatıyla Şükrü Kaya'nın mecliste yaptığı konuşmada söyledikleri, dönemin yönetici elitinin ne kadar dar bir din ve vicdan özgürlüğü perspektifine sahip olduğunu, aynı zamanda ne kadar pozitivist/din dışı bir hukuk anlayışı ile hareket ettiğini göstermesi bakımından iyi bir örnektir. Kaya'nın sözlerinde daha sonra da devam edecek olan gerçek veya kurgusal bir korkunun ve tedirginliğin işaretleri vardır.

CHP'nin 1949'da çıkardığı, DP iktidarının da tahkim ederek arkasına sığındığı 163. Madde, DP'nin 1953'te çıkardığı Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun ile yine DP iktidarının henüz başlarında çıkarılan Atatürk'ü Koruma Kanunu, Şükrü Kaya'nın işaret ettiği hususlarla irtibatlı olan bir karakter arz eder. Esas itibariyle bu kanunlar din ve vicdan hürriyetini kullanılamaz hale getirecek, toplumun dindar kesimlerini en iyimser ifadeyle yönetici elitin, kolluk kuvvetlerinin ve adli idarenin insafına bırakacaktır. Her üç kanunun metinleri din ve vicdan hürriyeti için hemen hiçbir serbest alan bırakmamakta kararlı ve katı yorumlandığı zaman keyfi tasarruflara ve istismarlara açık bir görüntü vermektedir. Dindar insanları gerektiğinde 'tehlikeli' olmaktan kurtaracak hiçbir düzenleme ve açıklığa yer verilmemiştir. Nihayet söz konusu maddeler istismar edilerek, aleyhte yorumlanarak birçok insanın mahkûmiyetine veya ilmi ve fikri kanaatlerini, siyasi tenkitlerini açıklayamamasına sebep olmuştur. Bu yönleriyle kanunlar aslında bir taraftan Kemalizm ideolojisinin korunmasını ve tahkim edilmesini, diğer taraftan yönetici elitin tasarruflarını tartışmanın veya tadile tabi tutulmasının önünü kesmeyi hedeflemiştir. Bütün bu tedbirlerin en önemli sonucu ise Türk siyasetini, asker-sivil bürokrasiyi, üniversiteleri, ilim ve fikir hayatını hatta toplumsal refleksleri ikiyüzlülüğe ve sathiliğe sürüklemiş, Türkiye'nin tarih ve bilgi anlayışını dar ve verimsiz bir alana hapsetmiş, konumuz itibariyle de laiklik ve dini alanla ilgili tartışmaları, yorumları bitmez tükenmez ama aynı zamanda derinliksiz kılmış olmasıdır.

5. Türkiye laikliğindeki din dışılık, batıdan devralınan pozitivist bilgi ve bilim anlayışıyla beraber işlemiştir. Diğer bir ifadeyle laiklik, geniş anlamda dini bilginin, geleneksel bilgi yapı ve değerlerinin, hissiyatın, üslubun, bunlara dayalı gündelik hayatın reddiyle, ölçü alınmaktan çıkarılması ve dinin yerine bilimin ikamesiyle birlikte yürür. Bu durum aynı zamanda din-bilim/bilgi dünyalarının

arasındaki mesafenin, farklılıkların mahiyet ve kategorik farklılığa doğru seyretmesi, hatta ikisi arasındaki ilişkinin kopması yahut iyice biçimsizleşmesine sebep olmuştur. Bu ilişki biçiminin en önemli sonucu dinin bilimsel bir mantıkla savunulması şeklinde ifade edilebilecek problemli bir alanı varlığa getirmesidir. Günümüzde artık camilerde verilen hutbe ve vaazlarda rahatlıkla telaffuz edilen 'Dinimiz akıl ve mantık dinidir' cümlesi aslında bu süreçlerin bir parçası olarak halka kadar yayılmış ve meşrulaşmış bir bakış açısıdır. Aynı şekilde 'Hayatta en hakiki mürşit ilimdir' ifadesi de aslında bu kaba pozitivist bilim/bilgi anlayışına işaret eden düşüncenin, onu vurgulayan siyasetin ürünüdür.

Diğer taraftan pozitivist bilgi/bilim anlayışıyla 'at başı' işleyen laiklik politikaları, dini de kendi içine çekme veya din üzerinden kendini meşrulaştırma yollarına girecektir. Laik yönetici elit Diyanet'i, din eğitimi veren kurumları ve hocaları dini tashihin/reformun gerekli olduğu, dinin batıl inanç ve hurafelerden arındırılması gerektiği, İslam dininin gerçek bir akıl dini olduğu şeklinde açıklamalar yapmaya, metinler ve kitaplar yazmaya icbar edecektir. Öyle ki Diyanet'i, İlahiyatları, din eğitimini, hatta radikal söylemli dini grupları kuşatan 'hurafe, batıl inanç, İsrailiyat' edebiyatı da aslında din içi hassasiyetlerden ziyade dışarıdan; bilimcilikten/akılcılıktan, pozitivizmden yani dindışılıktan kaynaklanan etkilerin, zorlamaların ürünü olduğu söylenebilir. Bu minvalden bakıldığında dindar camianın da laik ve pozitivist bilgi anlayışının/sisteminin içine çekildiği anlaşılmaktadır.

6. Türkiye'nin laiklik anlayışı, batıda devlet ve toplum düzeyinde doğal bir seyirde şekillenen örneklerinden farklılaşarak, toplumun din, değer ve ahlak anlayışları dikkate alınmaksızın, 'yukarıdan aşağı' bir tarzla; sert ve kıyıcı bir yönetim anlayışını beraberinde getirmiştir. Bu yönüyle laikliğin düşünce ve uygulamada masum ve eşitlikçi, her dinden insanın inancını rahatça yaşadığı müspet bir anlayış olarak işlediği bir edebiyattan ibarettir. Esasında batı Avrupa tecrübelerinden hayli farklı olan Türkiye laikliğinin, özgürleştirici ve geliştirici mi yoksa tutsaklaştırıcı ve gerileştirici mi olduğunu soğukkanlılıkla tartışmak gerekir. Türkiye'de laikliğin, üzerinde geniş çerçevede düşünülmüş, tartışılmış, yerli hale getirilmiş/yerlileştirilmiş bir tercih, iç dinamiklerden kaynaklanan bir ihtiyaç ve icraat ol(a)mayışı Türkiye'nin hem felsefi ve psikolojik hem de fiili anlamda en ciddi problem alanı olarak nitelenebilir.

7. Türkiye'nin laiklik anlayışları yine batılı örneklerinden farklılaşarak, sadece din ve devlet ayrımını değil, aksine toplumsal düzeyde bir sekülarizmi de devreye sokmuştur.

8. Nihayet Türkiye laikliği, dine/İslam'a yönelik bir tahakkümü öngörmüştür. Söz konusu bu tahakküm, laikliğin söylemde yer bulmadığı süreçlerde dinin/İslam'ın var olan formuyla istismarından, laik anlayışla birlikte bir 'vicdan meselesi' olarak görülerek dışlanmasına, yine, sekülerleştirme politikalarıyla geleneksel dini formların yok edilmesinden, mevcut dini anlayışların baskılanmasına son tahlilde ise kayıt altına alınarak yönetici elitin/zihniyetin ön gördüğü yeni bir din/İslam anlayışının ikamesinden bu yeni dinin istismarına varacak kadar geniş bir yelpazede din politikalarına kaynaklık etmiştir.

9. Modernleşme paradigmasının bir gereği olarak düşünülen laiklik, Batı'da demokrasinin bir ön koşulu olarak kabul edilir. Fakat halkının önemli bir kesimi Müslüman olan Türkiye'de demokrasi açısından laiklik ve din arasında ciddi paradokslar ve çatışmalar yaşanmıştır. Halk egemenliğinin, demokrasinin belirleyici bir ilkesi olarak henüz 1921'lerde ifade edilmiş olmasına rağmen, Türkiye'de bu ilkenin, dini/İslami değerlerin yükselmesine, siyasal alanda gücünün artmasına ve mevcut iktidar için bir tehlike oluşturmasına yol açmasından çekinilmiştir (Taslaman, 2011: 231). Bu nedenle Türkiye'nin yönetici eliti, kendi pragmatik anlayışları doğrultusunda, dinle/İslam'la radikal bir mücadelede bulunmuştur. Cumhuriyet'in gerçek niteliği olan bireysel hak ve özgürlükleri sağlayan bir yapılanma olmasına ve farklılıkların eşitliğine dayalı bir vatandaşlık algısını ihtiva etmesine karşın, yönetici zihniyetin din ile giriştiği mücadele, toplumu ve bireyi dar bir alana hapsetmiş, halk kitlelerini baskı altına almış ve bu yönüyle demokratik düzene geçiş sürecini zedelemiştir (Gözaydın, 2009: 305). Bu süreçlerde kamu yararı bireysel hakların üzerine çıkarılmış ve sivil/özel alana kamu adına müdahale edilmiştir. Nihayet Türkiye'de demokrasi ilkesinin, laikliğin yanında arka planda kalması ve Cumhuriyet'in altı kuruluş ilkesi arasında yer almaması da söz konusu paradoksla, laikliğin demokrasiye tercih edilmesiyle ilişkilidir.

10. Türkiye laikliğinin toplumun bütünü tarafından benimsendiği söylenemez. Aslında modernleşme ile birlikte laik bir anlayışın toplum arasında kabul görmesi için Tanzimat döneminden başlayan çabalar hep olmuştur. Tarihsel

verilere göre Jön Türkler döneminde ılımlı milliyetçiler tarafından kurulan Türk Ocakları, Türkçe konuşan ve aynı tarihi paylaşan insanların hars (kültür) birliğine dayandırılmış, bu hars anlayışı, dini/inancı kültürün temel bileşeni olarak gördüğünden/gösterildiğinden, toplumsal dokuya uygun bulunmuştur. Ancak Cumhuriyet döneminde Türk Ocakları kapatılmış (1932), yerine parti Genel Sekreterliği'ne bağlı ve toplumun geleneksel yapısını/kültürünü modern bir Türk versiyonuna dönüştürme misyonuyla Halkevleri kurulmuştur. Halkevlerine bağlı Tarih, edebiyat, güzel sanatlar gibi dallara ayrılmış dokuz branş, Kemalizm ideolojisinin fikirlerini ve 'modernleşme ruhunu' yani dini içerikten yoksun laik bir kültür ve kimliği topluma yaymaya çalışmıştır. Bu misyonun kırsal kesimdeki hamisi ise Köy Odaları/Enstitüleri olmuştur (Karpat, 2010: 270). Özellikle enstitüler, düşünsel arka planlarında var olan pragmatizme uygun eğitim hedefleri için köyde imamın yerine Cumhuriyet'in yetiştirdiği öğretmeni önder yaparak Kemalizm ideolojisini yerleştirmeye ve toplumsal değişimde bütünlüğü sağlamaya çalışmışlardır (Taslaman, 2011: 109-113). Ne var ki Halkevleri ve Enstitüler toplumu, bir araya getirmek yerine, sergiledikleri oyun, konser ve bale/dans gibi etkinliklerle ilgilenmeyen büyük bir çoğunluk ve küçük bir modern azınlık olmak üzere ikiye bölmüştür. (Karpat, 2010: 271). Kemalizm ideolojisinin en merkezi kavşağını dini bir toplumdan seküler bir topluma geçiş oluşturduğundan, din/İslam Türkiye'de her zaman gerilimli bir alan oluşturmuş, laikleşme politikaları ciddi çatışmalara neden olmuştur (Aktay, 2000; Zengin, 2017 a). Nihayet toplumun önemli bir kesimi olarak gelenekçi ve muhafazakâr kesim zaman zaman örtülü, zaman zaman da açık bir biçimde ortaya koyduğu muhalefet ve değişen görüşleriyle varlığını sürdürmüştür. Diğer bir ifadeyle yönetici elitin bütün bu düzenlemelerine karşı bir 'dinsel direnç' sürekli var olmuştur (Gözaydın, 2009: 26).

11. Sonuç olarak laik bir Türkiye'nin dinle, kurucu ve devamlılığı sağlayıcı bir unsur olarak İslam'la, köklü bir geleneğiyle bu topraklardaki Müslümanlıkla münasebetlerinin nasıl ve hangi düzeyde olacağı, bu çerçevede laikliğin ve dinin nereye oturtulacağı hususları Cumhuriyet tarihi boyunca temel bir problem alanı olarak tartışma konusu olmuştur/olmaktadır.

1.2. YÖNETİCİ ELİTİN DİN ANLAYIŞI VE POLİTİKALARI

1.2.1. Yönetici Elitin 'Din'e Yaklaşım Tarzları

Yönetici elitin din politikalarını tespite yönelik bir analizde, mevcut din anlayışları karşısında gösterdiği reflekslerin ve teşekkül ettiği resmi din anlayışının tespit edilmesi gerekir. Ancak yönetici elitin din anlayış ve politikalarına yönelik analizde, meselenin teknik bir tarafına işaret etmek gerekir. Türkiye'nin düşünce tarihi ile siyasi tarihi arasındaki kuvvetli ilişkilere rağmen Cumhuriyet Türkiye'sini modernleşme ve laiklik üzerinden kuran/devam ettiren siyasi elitlerin din politikalarına yönelik analizlerde değişik dönemlerden söz edilebilir.[10] Ancak belirli bir döneme has belirli bir din politikasından söz etmek zor görünmekle birlikte bu tür analizler, Cumhuriyet Türkiye'sinde din olgusunun nasıl anlaşıldığı ve yönetici zihniyeti ne türden din politikalarına sevk ettiği konusundaki karmaşıklığı/muğlaklığı gideremektedir. Bu itibarla Cumhuriyet tarihinin dönemsel din politikalarını tespit yerine, yönetici elitin Cumhuriyet tarihi boyunca dine yönelik ortaya koyduğu refleksleri tespit etmek ve bu reflekslerin dönemler ve kurumlar itibariyle pratik karşılıklarını analiz ve tespite yönelmek, din politikalarına dair daha toparlayıcı bir manzume sunabilir.

Cumhuriyet'in hem tek partili hem de çok partili siyasal dönemlerinde, dinin ne türden bir anlam dünyasıyla ilişkilendirildiği, dinin kendi başına bırakılması durumunda bile ne ifade ettiği çok net değildir. Laiklik anlayışında olduğu gibi yönetici elitin din anlayışındaki bu muğlaklık, sonuçları itibariyle sadece din politikalarını değil bu bağlamda değerlendirilebilecek din eğitimi politikalarını da sorunlu kılmıştır (Subaşı, 2007; İnal, 2007). Bununla birlikte yukarıda ifadesini bulan, kendi içinde dağınık ve savruk bir laiklik analizinin, güçlü bir söylemden çok güvenliği ön planda tutan analizlere imkân vermesi, yönetici elitin din politikalarının yönleri hakkında açıklayıcı birtakım işaretler sunmaktadır.

[10] Nitekim ilgili literatürde, Cumhuriyet tarihinin din politikalarını analizde dönemsel ayrıma gidilmesi yaygın bir analiz yöntemidir. Örneğin Kara, Cumhuriyet tarihi boyunca siyasi elitin din politikalarına yönelik üç farklı dönemden bahseder. Bunların ilki Kurtuluş savaşını da içine alan 1919 ile 1924 tarihleri arasındaki kısa dönemdir. 1924 ile 1950 arasındaki tek partili yıllar din politikaları açısından ikinci dönemi oluşturur. Üçüncü dönem ise çok partili hayatla başlayıp 1960 darbesiyle bitirilebilecek süreçtir (Kara, 2014: 23-24). Benzer analizler için bakınız; (Akyüz, 2016: 49-79; Sayın, 2014: 29-127).

Yönetici elitin siyaset, din, laiklik, bilim, toplum, kültür ve eğitim gibi alanlarda kendisine belirlediği temel hedef, modern bir ulus devlet inşa etmektir (Aktay, 2000; Subaşı, 2007). Bu bağlamda özellikle din ile eğitim arasındaki ilişkiler, dini hayatın ve toplumun ihtiyaç ve eğilimlerinden çok modern bir toplum olmanın gereklerine göre şekillendirilmiştir (İnal, 2007). Söz konusu hedefin Batılılaşma vurgusuyla şekillenen modernleşme ve ilerlemeyle mümkün olabileceğine yönelik güçlü inanç (Subaşı, 2007), laikleşme uygulamalarıyla birleşerek hızlı bir şekilde meşrulaştırılmıştır. Böylece Türkiye'nin modernleşme serüveni, yönetici eliti/zihniyeti farklı arka planları olan ve pragmatizmle ilişkilendirilebilecek birtakım konsept arayışlara ve uygulamalara sevk etmiştir. Buna rağmen yönetici elitin temel politikalarında belirgin olan en önemli tutum, Batılılaşma üzerinden gerçekleştirilecek bir modernleşme girişiminin önünde oluşabilecek her türlü engeli tasfiye etmedeki kararlılıktır (Subaşı, 2005: 32).

Esas itibariyle Cumhuriyet kurucularının dinle/İslam'la doğrudan bir problemleri yoktur. Onların odaklandıkları temel mesele Kurtuluş Savaşı sonrası bağımsız, modern ve laik bir Türkiye'nin kurulmasıdır. Ancak toplumun geleneksel tarihinin/kodlarının dinle/İslam'la iç içe olması ve İslam'ın siyasal anlayışı gereği din ile devletin ayrımını öngörmemesi, yönetici zihniyetin din/İslam hakkında olumsuz teori ve uygulamalarına sebep olmuştur. Buna göre yönetici elit için din/İslam, modernleşmenin önündeki engellerden biridir (Subaşı, 2007). Nihayetinde dinin/İslam'ın, modernleşmeyi hedefleyen Kemalist ideolojiye rakip olacağı düşüncesi (Gözaydın, 2009: 236), dinin din olarak tasavvur edilmesi ve bununla yetinilmesi konusu, yönetici elitte dikkate değer endişelere/korkulara sebep olmuştur (Subaşı, 2007). Cumhuriyet'in yönetici seçkinleri, dinin var olan formuyla sürdürülmesini, yeni rejimin modernleşme yönündeki beklentileri açısından problemli ve tehlikeli olarak değerlendirmiştir (Zengin, 2017 a). Bu nedenle Türkiye'nin din politikalarına yön veren laik anlayışa sahip yönetici elit, dinin bir dünya tasarımı olarak temel bir şekillendirici olmasına izin vermemiştir (Subaşı, 2007).

Yönetici elit, din/İslam olgusunu devre dışı bırakarak, en yumuşak ifadeyle, İslam'ı ve Müslümanlığı parantez içerisine alarak nasıl bir modernleşme projesi

yürütebileceğinin hesaplarını yapmıştır (Kara, 2014: 28). Bu nedenle Cumhuriyet yöneticilerinin bazı dönemlerde ve birçok konuda dinle/İslam'la çatışmayı göze aldığı, dine rağmen bir kimlik oluşturmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet'in kurucuları ile Kemalist ideolojiye sahip elit yöneticileri, yukarıda da ifade edildiği gibi, yeni Türkiye için iki temel hedefin peşinde olmuştur. Bunlar batılılaşma ve modernleşme/çağdaşlaşma çerçevesinde Türk toplumu için yeni bir sosyal pekiştirici bulma ve Türkler arasında sosyal bilinci yükseltmenin yeni bir aracını bulmaktır. Bu iki hususta din/İslam, yetersiz ve dahi engel olarak görüldüğünden, modernleşme hedefine hizmet etmesi için bir sosyal pekiştirici/toplumun çimentosu olarak din yerine milliyetçiliği, sosyal bilinci yükseltmenin bir aracı olarak da bilgi kaynağı/yol gösterici/kılavuz olarak din yerine bilimi tercih etmiş ve ikamelerini temin etmiştir. Özellikle bilimin tercihiyle gelecekte Türk toplumu, geleneksel değerlere değil, bilimin ortaya koyduğu yöntem ve bilgiye göre yönetilecek ve yaşayacaktır. Onların kişiliği, 'mutaassıp' din adamları ve düşünceleri tarafından değil, Batı kültürüne aşina olmakla belirlenecektir (Mardin, 2010 b: 74).

Kemalist ideolojiye bağlı uygulamalarda ortaya çıkan ve toplumun sosyal pekiştiricisi olma görevi yüklenen Türk milliyetçiliği (Taslaman, 2011: 233), yönetici elit tarafından milletin ve ulus devletin özelliklerini yüceltmek için kullanılmıştır. Ancak modernleşme konusunda olduğu gibi millet kavramından yönetici elitin anladığı ile halkın anladığı arasında farklılıklar olmuştur. "Millet kavramının anlamı dinsel bir topluluktan siyasal bir topluluğa evirildikçe yönetici elit, milliyetçiliği ırkçı çağrışımlarıyla birlikte yeni Türk ulusunun dini haline getirmeye çalışmıştır. Halk ise millet kavramını kardeşlik duyguları ve ortak bir inançla bir arada duran bir topluluk olarak görmeye devam etmiştir" (Karpat, 2010: 241). Bu anlayış farklılığının ilerleyen süreçteki görünümü, giderek milliyetçilikle İslam'ın eklektik bir yapı olarak teşekküllünü ifade eden Türk İslam sentezine doğru seyretmiştir.

Aslında laikliğin kendileri için en temel unsur olduğu Kemalistler, Batılı klasik modernizmin teorilerine uygun olarak 'tarihin ileri evrelerinde' dinin öneminin azalmasını beklemiş, bu nedenle İslam'ı milliyetçiliğin bir parçası

yapmayı, milliyetçilikle İslam'ı birleştirip eklektik bir ideoloji oluşturmayı düşünmemiştir (Taslaman, 2011: 233). Fakat zaman içinde din/İslam, Türk milliyetçiliğiyle birleşmiş ve yönetici elitin din politikalarının bir parçası haline gelmiştir (Bilgin, 2019).

Cumhuriyet tarihi içerisinde Türklerin kimliğine ilişkin tartışma ve ayrışmalar, Türk milliyetçiliği kavramı çerçevesinde şekillenmiştir. Toplum içinden bazı gruplar soya ve ırka öncelik tanımış, bir kısmı inancı ve İslam birliğini ilk plana yerleştirmiş, Türk-İslamcılar olarak temayüz eden üçüncü bir grup ise etnik ve dini kimliği modern bir ulus devletin/kimliğin ayrılmaz bileşenleri olarak addetmiştir (Karpat, 2010: 260; Zengin, 2017 a).

Öyle anlaşılıyor ki Türk-İslam sentezi, milliyetçiliğinin varlığını idame ettirebilmek için ihtiyaç duyduğu lügatçenin büyük ölçüde İslam dininden devşirilmesine zemin oluşturmuş, İslam ile Türk milliyetçiliği arasındaki münasebetler bu istihdam esnasında iyice pekişmiştir (Aktay, 2000). Böylece milliyetçiliğin dinin yerine geçirilmesi ve akabinde her ikisinin birbirine karıştırılıp bir "Türk-İslam sentezinin benimsenmesi, Cumhuriyet'in yönetici elitince genelde pragmatist ve sorunlu gözüken tercihleri/politikaları olarak Türkiye'nin kendine has paradoksları" arasındaki yerini almıştır (Taslaman, 2011: 136-137).

Diğer taraftan siyasal laikliği ikame etmekle yetinmeyerek devrimlerle seküler bir toplum yaratma işine de girişen Cumhuriyet elitlerinin, laikliğin tahkim edilmesi konusundaki sert ve kararlı tutumlarına rağmen, Türkiye'deki din olgusunu tamamen göz ardı etmediği anlaşılmaktadır ki bu analiz, yönetici elitin din politikalarına yönelik açıklayıcı başka işaretler vermektedir. Yönetici elitin en azından iki sebepten dolayı din olgusunu tamamen göz ardı etmediği ifade edilebilir. Birinci sebep, seküler bir toplum kurma adına dinin/İslam'ın toplumsal zemindeki varlığını ve önemini tamamen gidermenin zorluğu hatta imkânsızlığıdır. İkincisi ise yaratılmak istenen ulus kimliğin mayası olarak, dinin başka bir şeyle ikamesi mümkün olmayan kullanışlı işlevidir (Aktay, 2000). Buna rağmen laiklikle ilgili kararlılığın nasıl olup da laiklikle açık bir çelişki yaratan uygulamalara fırsat verdiğini anlamak zordur. Öyle ki ortaya çıkan sonuçlardan, devletin bir din politikası varsa, bunun söz konusu çelişkiyle birlikte yaşamak üzerine kurulduğu

ifade edilebilir (Subaşı, 2007). Diyanet kurumu başta olmak üzere, ilahiyat fakültelerinin ve imam-hatiplerin kurulması, ileride din derslerinin herkes için zorunlu tutulması vb. hususlar, laiklikle din arasındaki çelişkileri yönetici elitin/zihniyetin nasıl dengelemeye çalıştığı konusunda açıklayıcı işaretler sunmaktadır. Bu bağlamda tespit edilebilen en önemli husus, Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elitin laiklik ile din konusundaki anlayışlarının/tutumlarının konjonktüre göre farklılaşabildiğidir. Böylece yönetici elitin din/İslam hakkında farklı, tutarsız ama güçlü bir yönüyle de pragmatist yaklaşımlarına rastlanmaktadır (İnal, 2007; Subaşı, 2007; Taslaman, 2011: 136).

Bu bağlamda Cumhuriyet Türkiye'sinde yönetici elitin dine yönelik yaklaşımlarının, laiklik konusunda olduğu gibi, Batının aydınlanma felsefesini besleyen pozitivizm ve sosyal darvinizme (Aktay, 2000; Karpat, 2010: 265) ama pragmatist yönüyle Durkheim'in laik, bilimsel ve sosyal dayanışmacı görüşüne dayandığı ifade edilebilir (İnal, 2007; Taslaman, 2011: 136).

Modern Batı'da dinin yerine ikame edilen bilime ve bilimde pozitivist/materyalist algıya göre din, insanın kendi eliyle ürettiği ve insanın kendine yabancılaşmasına sebep olan bir tür gericiliktir. Bu nedenle modern yapıda din, önemini ve hayatiyetini kaybetmiş, siyasal ve toplumsal alandan dışlanmıştır. Bununla birlikte "Durkheim, laik bir sosyolog olarak geliştirdiği evrimci ve pozitivist teorisinde çağdaş yeni toplumun, aslında dini düşünce ve pratiklerin ta kendisi olduğunu ileri sürmüş; dinin organik dayanışmaya dayalı toplumlarda sosyal dayanışmayı sağlayıcı bir kurum olabileceğini savunmuştur. Durkheim için din, aslında çağdaş toplumda laik bir biçimde sosyal dayanışmayı yerine getirici bir rol oynayabilir. Ama din, çağdaş toplumda artık mekanik dayanışmaya dayalı topluluklardan farklı biçimde daha laik bir karakterde yeni bir açılım göstermektedir. Bu açılıma göre din, dinden ziyade, yerine getirdiği işlev ve toplumsal niteliği açısından toplumdur, toplumun kendisidir. Buna göre toplumu manevi açıdan bir arada tutacak bir tür 'yeni din' olan ahlak ya da toplum, bilimden aldığı güçle organik dayanışmanın temellerinden biri olabilir" (İnal, 2007). Batı'nın din anlayışını sosyolojik bir perspektifle yansıtan Durkheim'in bu din yorumunun, Cumhuriyet kurucuları için belirleyici modellerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Yönetici elitin/zihniyetin din ile ilgili bakış açıları, endişeleri, beklentileri ve din politikalarına kaynaklık eden felsefi ve sosyo-politik temellerine yönelik bu kısa analiz çerçevesinde, Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elitin dine/İslam'a yönelik beş farklı din politikasından/refleksinden söz edilebilir: Birincisi toplumsal zeminde var olan formuyla dinin/İslam'ın istismarıdır. İkincisi, dinin/İslam'ın bir 'vicdan meselesi' olarak görülmesi ve siyasal alandan dışlanmasıdır. Üçüncüsü, dinin kontrol altına alınarak, kurucu iradenin/yönetici elitin ön gördüğü yeni/modern bir din/İslam anlayışının ikamesi ve bu yeni dinin devletin ideolojik bir aygıtı olarak kullanılması, araçsallaştırılması ve istismarıdır. Dördüncüsü ise geleneksel dini formların yok edilmesi ve yeni modern devlete/dini anlayışa engel/tehlike olabileceği düşünülen mevcut sivil dini yapıların/anlayışların baskılanması, sindirilmeye çalışılması politikasıdır. Yönetici elitin beşinci bir refleksi ise dindarların/İslami kesimin, 'sistemin' içerisine çekilmesidir. Ancak ifade etmek gerekir ki bu refleks, yönetici elitin politik tercihleriyle birlikte demokratik sürecin iyileşmesi, küreselleşme ve post-modernizm olgularının bütün dünyayı ve aynı zamanda Türkiye'yi kuşatmasının bir sonucu olarak belirmiştir.

Din politikaları bağlamında yukarıda ifadesini bulan söz konusu reflekslerden Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici zihniyetin, bazen birini bazen de bunların karışımından oluşan din politikalarını yürüttüğünü özellikle belirtmek gerekir (Taslaman, 2011: 137).

Cumhuriyet elitinin din politikalarında birinci refleksi ifade eden dinin var olan şekliyle istismarı, Cumhuriyet'in erken döneminde karşılaşılan bir reflekstir.

Kurtuluş Savaşı yıllarını kapsayan bu dönemin Ankara'da kurulan birinci meclisinde etkin olan askeri ve sivil bürokratların din ve dindarların nüfuzundan yararlanmak istedikleri anlaşılmaktadır. Dönemin devlet yönetiminde dini/İslam'ı kurucu ve devam ettirici unsur olarak ilk sırada zikreden beyanatlar, bu hususa ilişkin örneklik teşkil etmektedir. Mesela Mustafa Kemal'in 1 Mayıs 1920 tarihli "Tahsiline azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkez değil hepsinden memzuc bir unsur-i İslam'dır. Bunun böyle telakkisini ve sui tefehhümata meydan verilmemesini rica ediyorum" şeklindeki beyanı, toplumsal birliğin ana bileşeni olarak dini ön plana çıkarmaktadır (Kara, 2014: 28).

Diğer taraftan yeni mecliste varlık bulan sembolik unsurlar, bu kanaati destekleyici niteliktedir. Birinci Meclis'in bir Cuma günü hatim ve dualarla, kurbanlarla açılması, başkanlık kürsüsünün arkasındaki şûra ayeti levhası, dış duvardaki sancak-ı şerif, sarıklı medrese ve tekke mensuplarının kalabalık bir mebus grubunu oluşturması (Kara, 2017 b: 24), cephedeki askerin başarısı için meclis kürsüsünden duaların okunması ve dini hükümlerin uygulanmasının Meclis'in görevleri arasında sayılması söz konusu sembolik unsurlara birer örnek olarak zikredilebilir (Bilgin, 2019).[11]

Milli Mücadele'nin devam ettiği yıllarda dini/milli duyguların dikkate alındığına bir örnek de Mart 1921'de kaleme alınan ve meclis tarafından kabul edilen İstiklal Marşı'dır (Kara, 2017 b: 25). İstiklal Marşı, dil ve içerik itibariyle dini ve milli duyguları önemli derecede işleyen ve dönemin dini hissiyatını yansıtan/dikkate alan temsil gücü yüksek bir örnektir.

Mahalli eşrafın ve ulemanın temsil ettiği sivil halkın, mahalli/yerel direnişlerde bulunduğu ve Mustafa Kemal'in önderliğindeki Milli Mücadele'nin esas omurgasını oluşturduğu bilinmektedir. Nihayet Osmanlı Şeyhülislam'ının Mustafa Kemal ile ilgili verdiği olumsuz fetvaya rağmen, halkla doğrudan temas halinde olan ulemanın hatırı sayılır bir kesimi Mustafa Kemal'in liderliğindeki bağımsızlık hareketini destekleyen kendi fetvalarını vermiştir. Bu fetvalarda hem Milli Mücadele ruhunun hem Mustafa Kemal'in yukarıda örneği verilen beyanlarının hem de meclisin dini unsurları fazlasıyla barındıran halinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu fetvalara paralel halkın ve özellikle kırsal kesimin tamamına yakını, bu savaşı İslam adına 'kafire' karşı verilen bir mücadele olarak görmüş, Mustafa Kemal'i lider olarak kabul eden Milli Mücadele hareketine destek vermiştir. Sonuçta yerel direnişler ve Milli Mücadele, mahalli önderler, ulema, her meslek, cinsiyet ve yaştan insan ile İttihat ve Terakki şubelerinin başı değilse de üyesi olarak terhis olmuş subaylar tarafından başlatılmış ve yürütülmüştür.

[11] Kara, Osmanlı meclislerinde, biraz da gayr-i müslim mebusların varlığı sebebiyle neredeyse hiçbir dini unsur ve sembolün yer almadığından hareketle, Cumhuriyet'in Birinci Meclis'ine ait bu görünümün Osmanlı meclislerinden çok daha fazla dini görünümlü olduğuna dikkat çekmektedir (Kara, 2017: 24). Bu hissedilir farklılık, çalışmanın ileriki sayfalarında ele alınacak olan dinin istismarı hususuyla yakından ilgilidir.

Ancak dini unsurları ve her kesimden/düşünceden mebusu barındıran ve bu yönüyle halkçılığı/demokratikliği ön plana çıkan Birinci Meclis içerisinde kısa bir sürede iki temel grubun temayüz ettiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal'in başkanlığındaki 'Birinci Grup' modernist-pozitivistlerin tarafını temsil ederken, 'İkinci Grup' halkçı, sosyal demokrat, modernist demokrat, gelenekçi, dindar ve muhafazakâr İslamcıları temsil etmiştir (Karpat, 2010: 186). Bu gruplaşma öyle bir noktaya varmıştır ki Meclis adına hükümetin rahat iş görebilmesi için bir çoğunluk desteği sağlama gerekçesiyle Mustafa Kemal, Mayıs 1921'de Müdafaa-i Hukuk grubunu kurmuştur. Buna karşılık muhalif mebuslar da Meclis dışı destekleyici örgütü Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti olan bir grup kurmuştur (Gözaydın, 2009: 27).[12]

Söz konusu Meclis 1921'de geçici bir anayasa niteliği taşıyan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu kabul etmiş ve ilk maddesindeki "Hâkimiyet il kayd-ü şart milletindir" ifadesiyle din-siyaset ilişkileri bağlamında yeni devletin egemenlik anlayışını belirlemiştir. Bu ifade ile yönetici eliti temsil eden birinci grubun, modern bir devlet oluşturma şeklindeki ideolojik seçimi ortaya konmuş, iktidarın tamamen ulusa dayandırılacağı ifade edilmiş ancak devletin dini hakkında herhangi bir hükme yer verilmemiştir (Gözaydın, 2009: 16-17). Teşkilat-ı Esasi'deki ulus egemenliği vurgusuna rağmen Saltanatın kaldırılmaması, dine dokunulmaması ve dine yönelik müspet beyanatlar, dönemin koşullarının din politikaları konusundaki çelişkilerini/istismarını ortaya koymaktadır. Nihayet savaş sonrası için ön görülen siyasi çizginin ulus devlete yönelik olduğu ve savaşın sadece eski teokratik/monarşik yapıyı yaşatmak için yapılmadığı, sonraki düzenlemelerden anlaşılmaktadır.

Nitekim Kasım 1922'de modernist milliyetçiler, gelenekçi milliyetçiler, liberal dindarlar ve Saltanat taraftarları arasındaki yoğun tartışmalarla birlikte Saltanat kaldırılmıştır (Karpat, 2010: 185). Cumhuriyet'in ilan edildiği tarih olan 29 Ekim 1923'te kabul edilen 364 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Bir Kanun'un ilk maddesinde "Hâkimiyet il

[12] Tarafların kurdukları gruplara ait isimlendirmede kullanılan kavramlar, her birinin din-siyaset anlayışları ve ilişkileri ile ilgili durdukları zemini anlamaya yardımcı bir niteliktedir: Müdafaa-Muhafaza, Hukuk-Mukaddesat nitelemeleri, bir tarafın Batı üzerinden intikal eden modern hukuk anlayışının ikame niyetlerine işaret ederken, diğer bir tarafın Osmanlı'dan alınan mukaddes/dini anlayışın korunmasına yönelik niyetlerine işaret etmektedir.

kayd-ü şart milletindir" ifadesi tekrarlanarak devletin temel egemenlik ilkesi yinelenmiştir. Aynı kanunun ikinci maddesinde "Türkiye devletinin dini, dini İslam'dır" esasına yer verilmiştir (Gözaydın, 2009: 19; Mardin, 2011: 68). Ancak devletin dinine vurgu yapan ve 1928'de anayasadan çıkarılacak olan bu ifadenin günün koşulları gereği konulduğu, hem sonraki düzenlemelerden hem de Mustafa Kemal'in Nutuk'taki notlarından anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal, 1923'te İzmit'te kendisine yeni hükümetin bir dini olup olamayacağını soran gazeteci Kılıçzade Hakkı Bey'e verdiği yanıt hususunda, Nutuk'ta şu açıklamayı yapmaktadır: "İtiraf edeyim ki bu suale muhatap olmayı hiç de arzu etmiyordum. Sebebi pek kısa olması lazım gelen cevabın o günkü şeriate göre ağzımdan çıkmasını istemiyordum, hükümetin dini olamaz! diyemedim, aksini söyledim" (Atatürk, aktaran Gözaydın, 2009: 19).

Aynı şekilde Mustafa Kemal'in 1925 yılı, Ankara Hukuk Mektebi'nin açılış konuşmasında söyledikleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ve siyasal alanın işleyişinde, artık farklı bir mantık ve hiyerarşi ile karşılaşılacağını ortaya koymaktadır: "Milletin idame-i mevcudiyet için efradı arasında düşündüğü rabıta-i müştereke, asırlardan beri gelen şekil ve mahiyetini tebdil etmiş yani millet, dini ve mezhebi irtibat yerine Türk milliyeti rabıtasıyla efradını toplamıştır… Velhasıl efendiler, millet, saydığım tahavvülat ve inkılabatın tabii ve zarurii icabı olarak idare-i umumiyesinin ve bütün kanunlarının ancak dünyevi ihtiyacattan mülhem ve ihtiyacın tebeddül ve tekâmülüyle mütemadiyen tebeddül ve tekâmül etmesi esas olan dünyevi bir zihniyet-i idareyi ma-bihi'l-hayat addeylemiştir" (Kara, 2014: 28-29). Mustafa Kemal'in Mayıs 1920 tarihli beyanında, toplumu birleştirici temel unsur olarak İslam'ı zikretmesinden beş yıl sonra verdiği bu yeni beyanat, artık toplumun temel birleştirici unsuru olarak İslam'ı değil, Türk milliyetçiliğini esas almaktadır. Aynı şekilde bu ifadeler, değişen şartlar gerekçesiyle yeni devletin idaresinde dünyevi; laik ve seküler bir anlayışın benimsendiğini, dinin var olan şekliyle siyasal alanda yer alamayacağını ortaya koymaktadır. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği dönemde yönetici elitin din politikasına damgasını vuran dinin var olan formuyla istismarı refleksi, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra günümüze kadar bir daha tekrar edemeyecektir.

Sonuç itibariyle dinin var olan formuyla istismar edildiği analizine imkân veren Kurtuluş Savaşı yılları, halkın din adına Milli Mücadele'yi verdiği, Cumhuriyet kurucularının halkın dini hassasiyetlerini dikkate aldığı/istismar ettiği ama aynı zamanda savaş sonrası şartların netleşmesiyle birlikte dinin siyasal alandan dışlanarak 'vicdanlara itildiği' bir süreçtir.

Cumhuriyet elitinin din politikalarında beliren ikinci bir refleks, dinin devlet/siyaset alanından dışlanarak, bireyle Tanrı arasında 'vicdani bir mesele' olduğunun öne sürülmesi suretiyle vicdanlara itilmesi/paranteze alınması siyasasının güdülmesidir (Bilgin, 2019; Gözaydın, 2009: 22, 236, 248; Kara, 2017 b: 76; Mardin, 2010 b: 65; Tosun, 2005 a: 148; 2008: 233; Zengin, 2017 a).

Dinin vicdani bir mesele olarak nitelenmesi hususu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında belirmekle beraber tek parti döneminde somut bir refleks olarak gözlenebilmektedir. Yönetici elitin geçmişle baş edebilme ve geleceğe yön vermede kullandığı temel araç olan Cumhuriyet Halk Partisi, 1923'te kurulmuş, çok geçmeden meclis bünyesindeki gelenekçi ve muhafazakâr kesimi tasfiye etmiş ve kendine has reformist bir kimlik ve ideoloji kazanmış bir partidir. İlerleyen süreçte kendisini devletle özdeşleştiren ve kararlarını devlet kararları haline getiren bir parti olarak CHP, halkın görüşlerinin ifade edildiği bir tartışma platformundan çok zora dayanarak reformları/devrimleri hayata geçiren ve topluma yeni ideolojinin fikirlerini açıklayan bir araca dönüşmüştür (Karpat, 2010: 265; Mardin, 2010 b: 64). Söz konusu parti, 1931 yılına ait tüzüğünde dini 'vicdani bir mesele' olarak tanımlamış (Mardin, 2010 b: 65), programında laikliği "Parti, devlet yönetimiyle ilgili bütün kural, düzenleme ve uygulamaların doğa ve toplum bilimlerinin gerektirdiği biçim ve öze ve dünyevi ihtiyaçlara uygun olacağını ve bunlara göre hayata geçirileceğini kabul eder" ifadesiyle bir ölçüde tanımlamış ve pozitivizme yakın olduğu anlaşılan bu laiklik anlayışını meclisin tek hâkimi olarak siyasal alanda işletmiştir (Karpat, 2010: 187, 266).

Bu refleks, siyasal alanda adı konmasa da 1923'ten itibaren uygulamalarda yer alan laikleştirme sürecinin, dini/İslam'ı siyasi ve hukuki alandan uzlaştırmanın bir uzantısıdır. Diğer bir ifadeyle "laikliğin Türkiye'deki hâkim temayülleri dini/dindarlığı, siyasal alandan uzaklaştırarak dindar insanların iç dünyasıyla, kalıp

ifadeyle ‘Allah ile kul arasında’ cereyan edip biten bir inanç, bir iş/fiil/pratik düzeyine indirgemek ve oraya hapsetmek istemektedir” (Kara, 2017 b: 76). Bu talep Cumhuriyet Türkiye’sinin siyasal alanında dine ve dini hükümlere yer verilmek istenmemesinden, dinin devletin yanında ayrı bir otorite olarak varlığının ve devlet işlerinde amil olmasının istenmemesinden ileri gelmiştir. Nihayet dinin kişisel alanda kalması, siyasal alanla ilgilendiği durumlarda ise devletin müdahalesi düşünülmüş (Gözaydın, 2009: 25), bu türde şekillenen her bir yönelimde yönetici elit, Cumhuriyet tarihi boyunca birçok darbe ve darbe girişimi yapmıştır. Bu nedenle söz konusu refleks, Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elit tarafından sürekli tahkim edilen ve üzerinde durularak işletilen bir din politikası olagelmiştir.

Dinin siyasal alandan uzaklaştırılmasını hedefleyen bu söylemin önemli bir sonucu olarak din, bir inanç ve ibadet işine indirgenmiş, din ve vicdan özgürlüğü sadece ‘bireyselleştirilmiş dini’ ve birtakım ibadetleri kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır/daraltılmıştır. Dolayısıyla bir vicdan meselesi olarak nitelenen din, bu yorumla artık sadece siyasal alandan uzaklaştırılmakla kalmamış, kamusal, hukuksal ve toplumsal alandan da uzaklaştırılmıştır.[13] Böylece dinin söz konusu alanları düzenleyici hukuki/muamelat yönü görmezden gelinmiş, ifade yerindeyse yönetici elit tarafından din, kapsamı ve etki alanları itibariyle daraltılmıştır. Nihayet dini vicdanlara hapseden bu yorum ve anlayış, dinin öngörülen çerçevede anlaşılmasını sağlayacak müdahaleleri beraberinde getirilmiştir.

Din politikalarına rengini veren diğer bir refleks, Durkheimcı bir anlayışla dinin işlevselliğinden yararlanmak amacıyla kontrol altına alınması, yeniden yorumlanması ve ideolojik bir aygıt olarak kullanılmasıdır.[14] Yönetici elitin 1923’ten

[13] Bu bağlamda ‘vicdan’ kavramının da bir anlam değişimine uğradığı ifade edilmelidir. Yapılan literatür taramasından ‘vicdan’ kavramının İslam düşüncesi geleneği ile modern ve post-modern süreçlerde farklı anlam dünyalarıyla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse günümüzde ‘vicdan’ kavramı, hümanizmin de etkileriyle bireyin kutsal olanla bağını koparması ve bir ileri aşamada kendini ‘tanrılaştırması’ şeklinde bir anlam değişimi yaşamıştır. Konunun henüz gündemde yeterince konuşulmuyor olması bakımından, özellikle Din Psikolojisi veya Din Antropolojisi bağlamında ele alınarak incelenmesi gerektiğini ifade etmek gerekir.

[14] Aslında Durkheim’in işlevsel din anlayışı ile Cumhuriyet elitinin işlevsel din anlayışı arasında önemli bir fark vardır: Durkheim dini, toplumsal yapıyı olumlu/müspet yönde destekleyen işlevsel bir unsur olarak değerlendirirken; Cumhuriyet elitinin dine yönelik yaklaşımlarında dinin işlevselliği bir tür toplumu denetleme mekanizması olarak addetmiştir. Cumhuriyet elitinin bu yaklaşımında olumsuzlanan bir din ve bu dini kontrol etmeyi hedefleyen yeni bir din anlayışı söz

itibaren uygulamada yer bulan laiklik anlayışına bağlı olarak gelişen siyasetin, dini bir araç olarak kullanması, Türkiye'nin din politikalarının temel bileşenlerinden biri olmuştur (İnal, 2007).

Türkiye'nin din politikalarına yön veren pragmatizm, dinin bir meşruiyet aracına dönüştürüldüğü konusunda birtakım ipuçları vermektedir. Öncelikle Cumhuriyet'in kurucuları, dinin/İslam'ın tamamen yok edilmesinden ziyade modernleştirilerek, yeni ulus devletin meşruiyetini onaylayan, toplumun yeni kimlik harcı olan milliyetçiliği pekiştiren hatta seküler bir şekilde iş görerek modernleşmeyi/akılcılaşmayı destekleyen işlevsel bir rol/anlam ile inşasını düşünmüştür (Aktay, 2000; Doğan, 2004: 273; İnal, 2007; Kara, 2014: 28; Subaşı, 2007; Taslaman, 2011: 134; Zengin, 2017 a).

Dinin kontrol altına alınarak yeniden yorumlanmasından hedeflenen ikinci bir amaç ise dinin, siyasi rejimin açık bir teminatı olarak, gerek Doğu bloğu üzerinden gelen Marksist dalgaya gerekse toplumsal zeminden gelebilecek dini muhalefet ve direnişlere karşı etkin bir kalkan veya bir filtre olarak kullanılmasıdır (Subaşı, 2007). Her halükarda amaçların her birinin gerçekleştirilmesinde dinin araçsallaştırıldığı temel bir gerçekliktir. Öyle ki başta Mustafa Kemal olmak üzere modern Cumhuriyet'in yönetici eliti, oldukça açık bir şekilde din konusuna el atma gereği duymuş, kuramsal düzeyde dini değiştirmek için girişimlerde bulunmuş ve onu toplumsal hayatın ideolojik bir aygıtı olarak takdim etmiştir (Gözaydın, 2009: 236; Subaşı, 2005: 32).

Nihayet yukarıda ifadesini bulan hedefler için mevcut dini anlayışlar hem bir sorun/tehdit alanı teşkil ettiğinden hem de modernleşmeye engel addedildiğinden dolayı din, yeni bir biçimde ele alınmış, yeniden tanımlanmıştır. "Yönetici elit dini/İslâm'ı, devletin denetimi altına sokarak alabildiğine akılcı kalıplar altında yeniden üretmenin daha işlevsel olabileceğini düşünmüştür. Yönetici elitin bu pragmatik tutumu, aslında Türkiye'de din ile eğitim başta olmak üzere diğer kurumlar arasındaki ilişkiyi de doğrudan etkilemiştir" (İnal, 2007).

konusudur. Bu temel farklılığa rağmen her iki yaklaşımı benzer kılan unsur, modernleşmenin gerçekleştirilmesi yolunda dinin işe koşulması ve araçsallaştırılmasıdır.

Bu aşamada dinin/İslam'ın 'kimyasal bir operasyona' tabi tutulması başlı başına bir yenilik veya modern bir tutum olarak devreye girmiş, İslam'ın çağın gerektirdiği şekilde anlaşılıp sunulması için onun 'işe yarar' unsurların seçilmesi, yoksa geliştirilmesi ve ondaki 'işe yaramayan' batıl inanç ve hurafelerin ayıklanarak dışlanması sağlanmıştır (Aktay, 2000; Tosun, 2008: 232; Zengin, 2017 a). Böylece yönetici elit, "yerel, otantik, çileci, mistik ve kendine dönük dini resmileştirip merkezi/kurumsal bir hale sokmuş, adeta içsel/özel bir pratik olmaktan çıkararak dışsallaştırmışlardır" (İnal, 2007). Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren işletilen bu refleks aslında yeni, seküler ve pozitivist bir din anlayışını ikame ederek bu dinin ideolojik aygıtlarla/kurumlarla tahkim edilmesinden başka bir şey değildir.

Aslında Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elit, yukarıda da ifade edildiği gibi, "genelde dini/İslam'ı değil, fakat onun Anadolu'daki algılanma ve uygulanma biçimini kendileri için tehlikeli görmüş ve eleştirmişlerdir. Nihayet Kemalizm ideolojisine sahip devlet yöneticileri, seküler bilim adamları, sanatçı ve toplumdan insanların çoğu kendilerini din dışı/profan, din karşıtı/ateist vb. olarak kurmaz ya da göstermez. Böyle düşünme ve yapmanın altında yatan gerekçe onların, radikal İslam yorumuna karşı laik bir İslam yorumu üzerinden kalkarak dini, geleneksel düşünce biçimine sahip Müslümanların tekelinden çıkarmak ve ikame ettikleri rejimi/ideolojiyi din tehlikesinden korumaktır. Aynı durum Mustafa Kemal için de geçerlidir" (İnal, 2007). Karpat'ın ifadesiyle, "Mustafa Kemal, bağnazlıktan ve sahte dindarlıktan kurtulmuş modern bir Türk ulusu yaratmak istiyordu. O, başından itibaren ulemanın/dindarların gerçek İslam'ı bilmediğine, dünyadaki gelişmelerden habersiz olduğuna ve toplum üzerinde fazlasıyla olumsuz bir etkiye sahip olduklarına inanıyordu. Ulema ona göre reform ve ilerlemeye karşı muhalefeti temsil ediyordu" (2010: 265). Kurucu irade bu düşüncelerle "Türk milletine yaraşır bir dinin ne olduğuna karar verme konusunda iyi bir cesaret göstermiştir. Bu cesaret kuşkusuz Türk halkına yaraşır dinin de tek olması gerektiğine, bunun da İslam dini olduğuna hükmetmiştir" (Aktay, 2000). Ancak batıl inanç ve hurafe şeklinde tanımlanan düşüncelerin, davranışların ve mevcut dini yapıların dinle ilişkisinin kesilerek, sağlam ve 'ölçülü' bir dinin/dindarlığın temelinin yeniden atılması gerektiği düşünülmüştür (Subaşı, 2007). Bu çerçevede dinin/İslam'ın oluşturduğu geleneksel

algıların değişmesi ve din reformlarıyla yeniden düzenlenmesi hususu, yönetici elitin din politikaları arasında önemli bir yer tutmuştur.

Sonuç olarak Cumhuriyet'in yönetici eliti, toplumsal birlikteliğin ve yeni ulus devletin harcı olarak dinin kayıt altında tutulmasının önemini sürekli vurgulamış, din alanındaki 'yanlış anlayışları' düzelterek, batıl inanç ve hurafeleri ayıklayarak dinin 'doğru/gerçek/sahih' ve modern anlayışını oluşturmayı amaçlamıştır (Doğan, 1999: 273). Bu amaç doğrultusunda devletin, dini 'ihya', 'ıslah' ve 'tecdit' adı altında yeniden kurguladığı, işlevsel kıldığı yeni din/İslam anlayışının temel özellikleri arasında şu hususlar belirmektedir:

1. Yeni din/İslam, akıl dinidir ve dinin modern bilimle/bilgiyle çatışması söz konusu değildir. Din ile bilimin, akıl ile vahyin karşı karşıya bırakıldığı bu anlayışta akıl ve bilim, merkezi bir konumdadır. Diğer bir ifadeyle din ve vahye ait yorumlar akla ve bilime tabi kılınmıştır. İlk bakışta doğru olarak değerlendirilebilecek bu hususta temel sorun, modernleşme ile birlikte 'kutsal' olanla bağını koparmış olan aklın ve bilimin, ıslah ve ihya ile dini hangi parametrelere/mecralara taşıyacağının muğlaklığıdır. Modern bilim/bilgi anlayışında vahyin bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmeyişi, vahye dayalı olan dine karşılık akla dayalı din anlayışını dayatmakta, bu durumda 'din' asli kaynaklarından ve mecrasından kaymaktadır.

2. Yeni din/İslam gelenek, mevcut dini anlayış ve yorumlardan kaynaklanan batıl inanç ve hurafelerden arındırılmalıdır. Bu çerçevede 'hurafe', terkedilmek istenen, bu yüzden de esasta dini olup olmadıklarına bakılmadan gayri meşru ilan edilen unsurların genel adı olmaktadır. Esas itibariyle itikadi açıdan meşru olmayan hurafe ve batıl inanç vurgusu burada bir araç olarak kullanılmakta, bunun üzerinden halk dindarlığı hatta dinin hayata, coğrafyaya ve kültüre sinmiş hali zayıflatılmaktadır (Kara, 2014: 79). Diğer bir ifadeyle devlet 'batıl inanç ve hurafe karşıtlığı' söylemini, vahye dayalı 'din'in hurafelere karşı sergilediği doğal tutumları araçsallaştırarak, gelenekte ve toplumsal zeminde karşılık bulan 'din'i zayıflatıcı bir sürece katkı sağlayacak şekilde kullanmıştır.

3. Yeni din/İslam, inançları, ibadetleri ama daha ziyade ahlaki konuları içerir. Dinin hukuk/muamelat alanı göz ardı eder. Böylece din, devletin hukuki işlerine

veya toplumsal düzenlemelere karışan bir kurum değildir. Bu yönüyle din vicdani'dir, bireyseldir, kul ile Allah arasında cereyan eden bir duygu ve inanma biçimidir.

4. Yeni dinin/İslam'ın bir önemli özelliği de yüzünü öte dünyadan/Ahiret'ten çok yaşanan dünyaya çevirmiş olmasıdır. Bu anlayışa bir bakıma dinin dünyevileştirilmesi de denilebilir. Buna göre din, dünyalık nimeti ve refahı yaşamaya engel değil aksine dünyada iyi bir yaşam için motive edicidir. Bu yönüyle din, dünyalık ihtiyaçlara, özellikle modernleşme üzerinden bir refaha yönelik talepleri destekleyen pragmatist ve materyalist bir yaklaşıma alet edilmektedir.

5. Yeni dinin/İslam'ın bir özelliği de Türk-İslam sentezi bağlamında millilik vurgusu taşıyan bir karakterde olmasıdır.

6. Yeni dinin/İslam'ın bir özelliği de kendisini sahih kaynaklara yani Kur'an ve Sünnet'e dayandırmasıdır. Ancak politikaların genel seyrinden de anlaşıldığı üzere resmi ideolojinin Kuran ve Sünnet söylemi, tutarlı ve dürüst kaygılarla dile getirilmiş değildir. Nihayet bir taraftan pozitivist bir tutumla vahyin bizzat kendisinin inkârı ile diğer taraftan Kuran ve Sünnete dayalı 'sahihlik' vurgusunun yapılması bir çelişkidir. Esasında bu politika ve söylemlerle dinin bizzat kendisi yine dine karşı kullanmak suretiyle halkın dini nabzı kontrol altına alınmış, mevcut dini anlayışlar baskılanarak dışlanmıştır. Diğer taraftan bu tema ile birlikte aslında on dört asırlık İslam geleneği ve düşüncesi de görmezden gelinmiştir. Diğer bir ifadeyle Kemalizm'in temel hedefi olarak kabul edilip dayatılan Batılılaşmanın bir medeniyet olarak İslami dünya görüşü ile taban tabana zıt bir söylemde olduğu dikkate alındığında, söz konusu söylemin geleneği de hedef aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla "Kuran ve Sünnete dayalı sahih din" söylemi, İslam kültür ve medeniyetinin bir yansıması olarak bin üç yüz yıllık dini kültür ve müktesebatın zayıflatılarak Batılılaştırmayı topluma benimsetmenin bir basamağı olarak kullanılmıştır.

Cumhuriyet Türkiye'sinde yönetici elitin yukarıda ifadesini bulan din siyasetinde bir tür dinileşme politikası güttüğü bir gerçektir. Fakat bu siyasetin, düşünce ve uygulama planında üst bir siyaset olmadığı gibi modernleşme ve din

siyaseti çizgisinde Türkiye'nin tarihi tecrübeleri zaviyesinden layık olduğu ve kendisini taşıyabilecek bir yöneliş olmadığı ve Osmanlı modernleşmesi ile dinselliğinden farklı olduğu bir gerçektir (Kara, 2014: 28; Subaşı, 2007). Ortaya çıkan siyaset, dinin politik manevralar, meşruiyet ve toplumsal nüfuz aracı olarak kullanılmasından, bir ölçüde de toplumu manevi olarak ayakta tutma ve sıkılaştırma aracı olarak görmekten ibaret kalmış gibidir (Kara, 2014: 28). Bununla birlikte dini kontrol altına almanın önemi Cumhuriyet tarihi boyunca vurgulanmaktadır. Bu hassasiyet, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, İlahiyatları ve imam hatiplerin kurulmasıyla başlar, dinde reform ve din derslerinin değişen uygulamalarıyla devam eder (Subaşı, 2007). Nitekim Diyanet'in camileri, Milli Eğitim'in din dersleri ile imam hatipleri, sonradan YÖK'ün ilahiyat fakültelerini ve hukuk sisteminin de Cumhuriyet ideolojisine ve devrimlere aykırı dini oluşum ve eylemleri kontrol etmekle vazifeli olduğu anlaşılmaktadır. Dinin işlevselliğinden yararlanılırken, dini kontrol etmeyle ilgili endişeler ve bazı dini kurumların yok edilerek Kemalizm ideolojisine yönelik tehditlerin önlenmesiyle ilgili yönelimler, Cumhuriyet elitinin, kendi içinde paradokslar barındıran, model aldığı Batı'dan farklılaşan bir laiklik anlayışından, devletle dini ayırmamasından kaynaklanmaktadır (Taslaman, 2011: 134). Nihayet tüm bu kurum ve konular, Cumhuriyet tarihi boyunca Türk laikliğinin temel sorunları arasında canlı bir şekilde yer almış, bu nedenle olsa gerek, toplumsal muhalefetin dini dokunulmaz ilan eden muhalefeti/refleksleri sürekli olmuştur (Subaşı, 2007).

Ancak diğer yandan dinin yeni koşullar karşısındaki yeterliliğine ilişkin geleneksel kabuller de zamanla yerini, dinin yeni sorularla uyumunu bir problem olarak gündeme getiren arayışlara bırakmıştır. Bu arayışlar da, sonuçta dini yeni koşulların bir nesnesi haline getirecek şekilde, onu bir dizi operasyonun müdahalesine açık bir hale getirmiştir. Bu bağlamda Türk din reformu/yeni din anlayışının ikamesi, tamamlanmamış bir projedir ve söz konusu niyetten kaynaklanan müdahale hakkı hâlâ devletin elindedir (Subaşı, 2007).

Yönetici elitin din politikalarında beliren dördüncü bir refleks ise toplumun sekülerizasyonunu ve dinin mevcut formunda ısrar ederek modernleşmenin önünde engel olduğu düşünülen dinin ve dine ait bütün kurumların/argümanların yok

edilmesine ve sisteme/rejime yönelik tehlike olarak nitelenen dindar kesimin tasfiyesine yönelik girişimleridir. Nihayet "din alanından devşirilen örtülü destek, resmi söylemin toplumsal düzeyde itibar görmesini kısıtlayan argümanlara geçit vermemiştir" (Subaşı, 2007).

Dinin ve dine ait birçok argümanın yok edilmesi refleksini örnekleyen en sert uygulamalara daha çok Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve '28 Şubat Darbe Süreci' olarak bilinen zaman aralığında rastlanmaktadır. Bununla birlikte Cumhuriyet tarihinin hemen her döneminde, diğer iki zaman aralığına oranla daha yumuşak da olsa rastlamak mümkündür.

1924 ve sonrasındaki düzenlemeler, Cumhuriyet elitinin toplumsal alanda dini unsurları yok etme niteliğinde olup, söz konusu elitin, Türkiye'nin siyasal-toplumsal geleceğini şekillendirmede modernleşme, din ve laikliği algılama ve uygulama tarzını bütün Cumhuriyet tarihine tahkimi açısından önem arz etmektedir. 1944'e hatta 1950 seçimlerine kadar uzatılabilecek tek partili dönemin reformlarını Osmanlı dönemi reform hareketlerinden bütünüyle ayıran fark, bunların ıslahat değil, inkılap, ihtilal hatta devrim niteliğine sahip olmasıdır (Çapcıoğlu, 2009; Mardin, 2011: 68; Kara, 2017 b: 28).

Dönemin inkılap/ihtilal/devrim niteliğindeki kanun ve düzenlemelerin tamamı, yönetici zihniyetin doğrudan veya dolaylı bir şekilde, ikamesi hedeflenen laiklikle ve dinle/İslam'la, Müslümanlıkla ilişkili konulardır. Kanunların çerçevesi Hıyanet-i Vataniye[15] ve Takrir-i Sükûn kanunlarını ve her yere bulaştırılan irtica-gericilik edebiyatını da içine alacak şekilde çok geniştir (Kara, 2014: 30-31; 2017: 28). Bunlara Hilafetin kaldırılması (1924), Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924), Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması (1924), Şer'i mahkemelerin kaldırılması (1924), Hafta tatilinin Cuma gününden Pazar'a alınması (1925), alafranga saatin kabulü (1925), Şapka Kanunu'nun kabulü (1925), Tekke, Zaviye ve Türbelerin kapatılması ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun (1925), İsviçre Medeni

[15] Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda 25.02.1925 tarihli Kanun'la yapılan değişiklik ile Türkiye'de herhangi bir dinin (fakat uygulamada sadece İslam'ın) siyasi amaçlı bir örgüt ve faaliyetlere konu edilmesi, cezası idama kadar varan bir suç haline getirilmiştir. 'Dini siyasete alet etmek' suçu, daha sonra 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun meşhur 163. Maddesi çerçevesinde yeniden düzenlenmiş ve 1991 yılına kadar yürürlükte kalmıştır (Gözaydın, 2009: 27, 60 numaralı dipnot).

Kanunu'nun kabulü (1926), takvim değişikliği (1926), uluslararası rakamların kabulü (1926), resmi binaların üzerindeki tuğraların kaldırılması (1927), harf inkılabı (1928), "devletin dini din-i İslam'dır" ibaresinin anayasadan çıkarılması ve yemin ifadelerinin değiştirilmesi (1928), Arapça ve Farsçanın okul programlarından çıkarılması (1929), ezan, kamet ve Kur'an'ın Türkçe okutulması (1932), ilahiyat ve imam-hatiplerin eğitimine, yeterli öğrenci olmadığı gerekçesiyle son verilmesi (1933), lakap ve unvanların kaldırılması (1934), Laiklik ilkesinin anayasaya dâhil edilmesi (1937) ve daha birçok kanunu örnek vermek mümkündür. 1924 sonrasında devletin din ile ilgili ortaya koyduğu bu düzenleme ve politikalar dinin hem anayasal metinlerden çıkarılmasına, dolayısıyla laikliği pekiştirmeye hem de toplumsal hayata dair birçok alanda dini unsurların yok edilmesine ve toplumun sekülerizasyonuna yönelik kararlar olarak değerlendirilmektedir (Zengin, 2017 a). Meselenin önemli bir yanı ise bu düzenlemeler için ne zaman mantıki bir sebep aransa, 'muasır medeniyetlerin icapları' gerekçesinin öne sürülmüş olmasıdır (Mardin, 2010 b: 64). Mustafa Kemal'in 1920 ve sonrasında yaptığı birçok konuşmada ve partinin değişik dönemlere ait tüzüklerinde bu mantığın belirgin ifadelerini izlemek mümkündür.[16]

Kemalizm ideolojisinin siyasal laikliği ve toplumsal sekülerizasyonu sağlamak için ortaya koyduğu radikal düzenleme ve uygulamalar, diğer bir ifadeyle siyasalın yanı sıra toplumsal olguları da laikleştirme çabaları yeni bir değer yaratmada tam anlamıyla başarılı olamamış (Gözaydın, 2009: 237-238) ve halk tarafından benimsenmemiş ise de (Mardin, 2010 b: 163),[17] dinin toplumsal yaşamdaki göstergelerini yok etmekte büyük ölçüde başarılı olduğu söylenebilir.

Ara dönem olarak adlandırılan ve ortalama 1950-1990'lı yılları içeren çok partili süreç, her ne kadar din politikaları bağlamında kısmi bir rahatlama süreci olarak nitelense de ortaya çıkan bazı anlayış ve uygulamalar, Cumhuriyet elitinin din politikalarındaki temel istikametlerini devam ettirdiğini göstermektedir. Din politikalarında dinin ve dini argümanların yok edilmesi ile sivil dini

[16] Mustafa Kemal'in din ve laiklikle ilgili birçok konuşma ve beyanatları için bkz. Kara, 2014: 1-35.

[17] Cumhuriyet tarihi boyunca tahkim edilen Kemalizm ideolojisinin ve onun temel bir uzantısı olan laiklik anlayışının, Türk toplumunda derin bir yeri olan din/İslam karşısında başarılı olamadığı hususu ile ilgili yorumlar için bakınız: Mardin, 2010 a: 147, 149; 2010 b: 82-91, 163; 2011: 161.

yapıların/dindarların baskılanması şeklindeki reflekse verilecek en somut örnekler, özellikle askeri yönetimlerce yapılan 1960, 1971, 1980 ve 1997 darbeleridir.

Ekonomik kötü gidişatlar ve siyasal bozulmalar/boşluklar gerekçe gösterilerek gerçekleştirilen darbe ve müdahaleler aslında bir taraftan da her kademesinde dini alanı yeniden değerlendirme, tanımlama, yönlendirme ve sisteme kazandırma fikri ve bu istikamette dayanıklı politikalar geliştirme arayışındadır. Dinle/dindarlarla bir şekilde alakalı her şeyin içine dâhil edildiği irtica/gericilik edebiyatı, dinin istismarı söylemleri ve bunlarla ilişkili olarak Cumhuriyet'in ilke ve inkılaplarına –özellikle laikliğe- dönüş çağrıları bu darbeler çizgisinin dışa vuran, darbe beyannamelerinde açıkça yer alan hâkim karakterdir (Kara, 2017 b: 45). Nitekim yapılan her bir darbeyi dine, dindar insanlara ve bu arada yükselen bir değer haline gelen 'siyasal İslam' akımlarına yönelik baskı, sindirme ve yok etme girişimlerinin olduğu anlaşılmaktadır.[18]

Birçok kişinin 'post-modern darbe' ve '28 Şubat süreci' olarak adlandırdığı süreç ise kabaca 5 Mart 1997'de Milli Güvenlik Kurulu'nda askerlerin, bir ültimatom şeklinde, 18 maddelik iç güvenliğin tehdit edildiğine dair listeyi dönemin Başbakanı Erbakan'a imzalatmasıyla başlayan ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 genel seçimlerini kazanmasıyla zayıflayan dönemdir.

28 Şubat tarihli MGK toplantısında alınan kararlar ve bu doğrultuda ortaya çıkan uygulamalar, dinin ve dine ait argümanların yok edilmesi refleksini örnekleyen türdendir. Alınan kararlarda; eğitimde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ruhuna geri dönülmesi, bunun için 8 yıllık zorunlu eğitimin uygulanması, İmam Hatip okullarının meslek lisesi haline dönüştürülmesi ve 'dincilerin' kontrolündeki Kur'an kurslarının

[18] Söz konusu reflekse örnek olarak verilen darbelerin dışında, Cumhuriyet'in olağan addedilen süreçlerinden dahi örnekler vermek mümkündür. Dikkat çekici olması bakımından özellikle 'yumuşak geçiş hatta dine dönüş dönemi' olarak nitelenen Demokrat Parti dönemi yönetici elitinin, dindar insanlara yönelik tutumlarını vermek, diğer dönemleri de anlamak için yeterli olsa gerek: "Said Nursi hakkında 23 Aralık 1952'de Samsun Ağır Ceza Mahkemesi'nde dava açılması, Necip Fazıl'ın Aralık 1952'de Büyük Doğu Dergisi'nde yazdığı bir yazıdan dolayı 9 ay 12 günlük mahkûmiyete çarptırılması, Sebilürreşad Dergisi başyazarı Eşref Edip'in yine bir yazısından dolayı 5 Mart 1953'te 5 ay hapse mahkûm edilmesi, 23 Ocak 1953'te, sağ muhafazakâr bir dernek olan Milliyetçiler Derneği'nin kapatılması, 24 Temmuz 1953 tarihli 6187 sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun'la; siyasi veya kişisel nüfuz veya çıkar elde etmek amacıyla dini veya dini hisleri alet ederek propaganda yapan kişilerin cezalandırılması..." (Gözaydın, 2009: 32-36).

kapatılması gerektiği, laiklik aleyhtarı sivil dini yapılar ile 'dinci' medya faaliyetlerinin engellenmesi gibi hususlar ön plana çıkmaktadır. Nihayet bu kararlar çerçevesinde işleyen süreçte, çok sayıda subay, sivil bürokrat ve memur 'mürteci' oldukları gerekçesiyle görevlerinden uzaklaştırılmış, eğitim kurumlarında başörtüsü yasağı en katı şekliyle uygulanmış, sekiz yıllık kesintisiz eğitim gereği birçok imam hatip okulunun orta kısımları ve aynı şekilde birçok Kur'an kursu kapatılmış, ilahiyat fakültesi mezunları üniversiteye giriş sınavındaki katsayı değişikliği gerekçesiyle mağdur edilmiştir (Bozan, 2007: 64-67; Eğitim Bir Sen, 2014: 26; Kuru, 2011: 166-191; Yavuz, 2008: 328-335; 2011: 86).

Bütün bu uygulamalarıyla Türkiye'nin yönetici elitinin, Cumhuriyet tarihi boyunca kendileri/rejimleri için tehlike olarak gördükleri şey ister halk dindarlığı olsun ister 'örgütlü' dini hareketler, diğer ifadeyle 'siyasal İslamcılar' olsun somut olan, Türkiye'nin modernleşme tarihi boyunca İslam ve Müslümanlık ile mücadele edildiği ve dönüştürülmek istendiği (Kara, 2014: 17), diğer bir ifadeyle Türkiye'nin din politikalarından İslam ve dindarlığın, genellikle olumsuz etkilendiğidir.

Henüz Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurucu iradenin aldığı bazı kararlar, ortaya koyduğu bazı uygulama ve teşekkül ettiği bazı kurumlar, Cumhuriyet kurucularının laikliği esas alan din politikalarını yansıtması bakımından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu nedenle aşağıda ifadesini bulan bu yasaların kısaca da olsa tahlilini yapmak, Cumhuriyet elitinin din politikalarını anlamaya yardımcı olabilir.

Kara ve Mardin'e göre bu kanunlar, her üçü de 1924'te çıkarılmış olan halifeliğin kaldırılması, medreselerin kapatılmasıyla neticelenecek olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve din-diyanet işleriyle ilgili kurumsal yapıyı bakanlık düzeyinden Başbakanlığa bağlı bir daireye; Diyanet İşleri Başkanlığı haline getiren kanundur (Kara, 2014: 23, 54; 2017: 26; Mardin, 2011: 68). Söz konusu kanunlarla din/İslam, bir taraftan toplumsal alandan ve toplumsal zeminde karşılık bulduğu anlam dünyasından uzaklaştırılırken, diğer taraftan yeni dini kurumlar, modern, seküler ve pozitivist bir din algısının ikame edileceği alanlar ve yönetici elitin siyasi meşruluk araçları haline getirilmiştir.

Dönemin din politikalarını ve Cumhuriyet tarihine etkilerini analiz etmek üzere esasında bu kanunlarla birlikte Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasına Dair Kanun'u, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu, 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesini ve 1953'te çıkarılan Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun gibi yasaların, Türkiye'nin birey ve toplum hayatında bıraktığı izleri de mevzu bahis etmek gerekir. Nihayet bu yasalar çerçevesinde şekillenen din politikalarıyla din merkezli kısıtlamalar, Türkiye'nin dindar insanlarına yönelik baskılar, sayısız mahkûmiyetler, göz hapisleri, sürgün ve idamlarla dolu sıkıntılı ve zor dönemler yaşanmıştır. Aynı şekilde dini vakıfların kendi mantığının ve işleyişinin dışına çıkarılması, din hizmetlerinin ve camilerin ciddi bir ihmale uğraması, din eğitiminin en alt seviyelere indirilmesi, Türkçe ibadet, Türkçe Kur'an, Türk dini/Türk Müslümanlığı projeleri hep bu zor yılların içinde olup bitmiştir (Kara, 2014: 24). Esas itibariyle bu kanunlarla hedeflenen şey, Türkiye'de dine/İslam'a dayalı herhangi bir siyasi veya toplumsal oluşumun engellenmesi ve bu sayede yeni ideolojinin ve rejimin korunmasıdır. Ancak sonuçları itibariyle de en çok zarar gören şey de din/İslam, dindarlar ve sivil dini yapılar olmuştur.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle Osmanlıya geçen Hilafet, İslam coğrafyasında en yetkin karar verme mercii ve en güçlü dini temsil makamıdır. Osmanlının beş yüz yılı aşan bu İslam liderliğini temsil yetkisi, yeni kurulan Cumhuriyet'in hemen akabinde terkedilerek 1924'te çıkarılan Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osman'ın T.C. Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun'la kaldırılmıştır.

Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, Kara'nın ifadesine göre "Lozan görüşmeleri sırasında, büyük bir sanatkârın şairane değişiyle 'dinini ver, vatanını, hürriyetini, milliyetini al'[19] teklifini reddederek yeni devletin kurulamayacağını anlamış ve icbar edildiği bu alışverişe, geri dönüşü mümkün görerek ve bilerek 'evet' demiştir. Buna göre Türkiye'nin hilafeti taşıyacak gücü yoktur/kalmamıştır, taşıyabilse bile İslam dünyasına kabul ettirecek araçlara sahip değildir, dahası buna artık lüzum da yoktur. M. Kemal'in Nutuk'undan beraber okuyalım: 'Halifeye, dünyaya meydan okutmak

[19] Kara, 'dinini ver, vatanını, hürriyetini, milliyetini al!' sözünün kime ait olduğunu alıntının yapıldığı eserde vermemiştir. Ancak Kara, başka bir eserinde (2017: 18) bu sözlerin İsmet Özel'e ait olduğunu beyan etmiş fakat bu eserinde de kaynak belirtmemiştir.

ve onu umum İslam umuruna tasarruf sahibi kılmak fikrinde olanlar, bu vazifeyi yalnız Anadolu halkından değil, onun sekiz on misli nüfustan mürekkeb olan büyük İslam kitlelerinden talep etmelidir! Yeni Türkiye'nin ve halkının artık, kendi hayat ve saadetinden başka düşünecek bir şeyi yoktur… Başkalarına verebilecek bir zerresi dahi kalmamıştır!'" (2014: 22).

Hilafetin kaldırılması esas itibariyle devletin 'dini' kimlikten bütünüyle tecridine, daha da önemlisi yeni Türkiye'nin İslam dünyasıyla merkezi irtibat noktası olan makamın ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur. Türkiye için artık 'kayıp' bir İslam coğrafyası vardır (Kara, 2014: 54).

1.2.2. Yönetici Elitin Resmi Din Anlayışının Teşekkülünde Diyanet

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin din ve dindarlığının biçimlenmesinde ve yeniden üretilmesinde esas önemli role sahip olan kurum, 1924'te kurulmasına karar verilen Diyanet İşleri Başkanlığı'dır.[20]

Diyanet'in, Osmanlı devleti dikkate alındığında Şeyhülislamlık makamının, Cumhuriyet dikkate alındığında da Şeriye ve Evkaf Vekâletinin yerini bir şekilde doldurmak için kurulduğu ve bu açıdan kurumsal bir devamlılık özelliği taşıdığı söylenegelmiştir.[21] Ancak her üç kurum arasında yetki, sorumluluk ve kurumsal görev alanları itibariyle bir kıyasa gidildiğinde benzerlik ve devamlılık ilişkisinden çok farklılıkların öne çıktığı, hatta Diyanet açısından kıyaslama ve devamlılık kurulmasını zorlaştıracak bir daralma ve gerilemenin olduğu anlaşılmaktadır (Kara, 2014: 61-62).

İslam dünyasında laiklik ilkesi doğrultusunda, din hizmetini kamu hizmeti olarak gören, din görevlisini de kamu görevlisi olarak değerlendiren Diyanet gibi bir kuruma pek rastlanmaz (Görmez, 2007: 488). Ancak Türkiye'de devletin kurucuları, topluma dinin/İslam'ın emin ellerde olduğunu, hem modern hem laik hem de Müslüman olunabileceğinin güvencesini vermek için Diyanet'i, İslam'ın resmi sözcüsü ve yayıcısı olarak tasarlamıştır (Karpat, 2010: 217). Esasında Cumhuriyet

[20] Diyanet ile ilgili önemli bazı çalışmalar için bakınız: Çakır-Bozan, 2005; Gözaydın, 2009; İslamiyat, 2001; Kara, 2014: 51-177; Kaya, 1998: 98-108; Taş, 2002.
[21] Örnek bir söylem için bakınız: Karpat, 2010: 214.

kurucularının Diyanet gibi bir kuruma idare içerisinde yer vermelerinin önemli bir gerekçesini, adı başta anayasada konulmuş olmasa da sonraki icraatlarıyla laiklik olarak nitelenebilecek ideolojiyi benimsemeleri sonucu oluşturmaya çalıştıkları siyasal yapıyı korumaya yönelik olarak hukuk düzenine koydukları kurallar ve dengeler sisteminde aramak gerekir. Bu bağlamda devletin yönetici eliti paradoksal bir şekilde Diyanet'i, dine ve bunun sosyo-politik alandaki muhtemel nüfuzuna karşı kullanmıştır. (İ. Gözaydın, 2009: 245-246)

Günümüzde sahip olduğu cami, personel, Kur'an kursu, televizyon kanalları, internet siteleri, yayınevleri ve eğitim-araştırma merkezleriyle güçlü bir yapı arz eden Diyanet, kurulduğu yıllardan itibaren bütün faaliyetleri din işleriyle ilgili olmasına rağmen (Kara, 2014: 76), Türkiye'deki dindar halkın dini taleplerinden önce yönetici elitin izin verdiği ölçüler dâhilinde devletin taleplerini gözeten, 'devletin din işlerine bakan', devletin felsefi ve siyasi temayülleri, zaman zaman baskıları doğrultusunda dini yorumlar yapan, mevcut din anlayışını, dini yaşama biçimini dönüştürmeyi amaçlayan bir kurum olmuştur (Kara, 2014: 78; Aktay, 2000). Diğer bir ifadeyle Diyanet, din/İslam için yönetici elit tarafından tayin edilen yeni tanımın ve pratiğin sınırları içinde, İslam'ı milli bir unsur olarak istihdam siyasetine uygun bir biçimde dindar halkın ihtiyaçları için değil, devletin yönetici elitinin ihtiyaçlarını karşılamak için örgütlenmiştir (Aktay, 2000).

Diyanet, dini yapılanmaların kontrolü suretiyle, devlet ideolojisinin en önemli unsurlarından olan laikliğin korunmasını, bunun yanında dinin Durkheimcı bir rol ile toplumun bütünlüğünü sağlamak üzere modern bir din anlayışını üretmek ve yaymak için kurulan ve yaşatılan, hem bir kontrol mekanizması hem de ideolojik bir aygıt görevi görmüştür (Taslaman, 2011: 213). Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elitin din politikaları ile Diyanet İşleri Başkanlığının bu yöndeki sorumluluğu arasında zaman zaman bazı zorluklar yaşanmışsa da Diyanet, yetki ve sorumluluk çerçevesine giren bütün görev ve kadrolarıyla, her zaman için devletin siyasal iradesinin 'elinin-altında', 'göreve-hazır', 'kullanılabilir' bir kurum olarak görülmüştür. Bazı önemsiz aksamalar dışında, Diyanet'in bu yöndeki kullanımında ciddi bir sıkıntı yaşanmamıştır (Aktay, 2000). Örneğin 1927'de hutbelerin, 1932'de ezan, sala ve tekbirlerin Türkçeleştirilmesi, 1934'te Ayasofya Camii'nin müzeye

dönüştürülmesi gibi kararlar siyasi merkezin tasarrufu olarak gerçekleştirilmiş, Diyanet ise ya görüşüne hiç başvurulmadan veya aykırı görüş bildirmesine rağmen alınan bu kararları uygulamaya, hatta doğruluklarını savunmaya icbar edilmiştir (Kara, 2014: 76).

Başbakanlığa bağlı olarak 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun'la kurulan Diyanet, Cumhuriyet tarihi boyunca hem anayasalarla hem de değişik tarihli kanun düzenlemelerle kurumsal kimliğini kazanmış bir kurumdur.[22] Buna göre 1935'te ilk teşkilat yasasına kavuşmuş, 1961 anayasası ile genel idare içerisine alınmış, 1982 Anayasası'nda ise müstakil bir maddeye (163. Madde) konu olmuştur. Bütün bu anayasal kanun, kanun hükmünde kararname ve düzenlemelerde Diyanet için tanımlanan resmi/görünen görev alanlarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Devletin laik yapısı dikkate alınarak İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek. Esasında İslam kaynaklarına göre dinin inanç, ibadet, ahlak ve muamelat şeklinde dört önemli alandan teşekkül ettiği bilinmektedir. Bunlardan inanç, ibadet ve ahlak alanlarının değişmezliği söz konusu iken, bireysel ve toplumsal hukuk kurallarını kapsayan muamelat alanı ise Mecelle'de yer alan 'zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişebileceği' ilkesi çerçevesinde zamanın gereksinimlerine uygun bir şekilde değişebilmektedir. Cumhuriyet'in yönetici eliti bu ince ayrımın farkında olarak dinin muamelat alanını tanzim görevinin, Diyanet'e değil de devlet yönetimine devredilmesini ön görmüş ve sağlamıştır (Kara, 2014: 65; Gözaydın, 2009: 247). Nitekim Diyanet'in din ile ilgili işleri arasına İslam'ın bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyici kuralları kapsayan 'muamelat' alanının dâhil edilmediği anlaşılmaktadır. Böylece yönetici elitin düşünce ve uygulamalarıyla hem söz konusu dört alanın din açısından ayrılmazlığı bağlamında dinin önemli bir alanını dışladığı hem de inanç, ibadet ve ahlak alanlarını tabii muhtevaları, mecraları ve sınırları içinde bırakmayı düşünmediği tahmin edilebilir. Nihayet Cumhuriyet tarihi boyunca da uygulamalar bu yönde olmuştur. Diğer taraftan Cumhuriyet'in ilk dönemlerine ait 'dini terbiye'-'milli terbiye' tartışmaları dahlinde söz konusu dört ilkeden 'ahlak' alanının da ilkin Diyanet'in görev alanları içerisinde düşünülmediği

[22] Konu ile ilgili geniş bilgi ve derleyici bir şema için bakınız: Gözaydın,2009: 59-177; 307-323.

anlaşılmaktadır ki (Kara, 2014: 64), bu bilgi dahi Diyanet kurumunun ne kadar zayıf bir din/İslam işleri ile muvazzaf kılındığını örneklemektedir.

2. İbadet yerlerini ve kurum personelini yönetmek.

3. Milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi sağlamak amacıyla hutbe, vaaz, dini sorulara cevap/fetva vermek, kitap, dergi, takvim, kaset ve dini yayınlar gibi vasıtalarla toplumu din konusunda aydınlatmak (Gözaydın, 2009: 252, 253; Kara, 2014: 64; Taslaman, 2011: 213-214). Toplumu din konusunda bilgilendirme görevi bağlamında ilk dikkatleri çeken husus, Diyanet'in 'örgün din eğitimi' alanı dışında bırakıldığıdır. Diyanet'in din eğitimi alanları olarak sadece Diyanet'e bağlı fakat Milli Eğitim'in teftişi altında olan Kur'an Kursları ve Diyanet'in kendi personeline yönelik kullandığı eğitim merkezleri bulunmaktadır. Ancak Diyanet'in kurulmasıyla eş zamanlı çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile din eğitimi yapan kurumlardan İmam-Hatip okulları Milli Eğitim'e, İlahiyat Fakülteleri ise üniversiteler kanalıyla Yüksek Öğretim Kurumu'na bağlanmıştır. Böylece görevleri arasında toplumu din konusunda bilgilendirmek ve aydınlatmak olan Diyanet ile kendisine de personel yetiştiren bu okullar arasında bir ilişki/irtibat bırakılmamıştır (Kara, 2014: 71). Sonuç itibariyle halen günümüzde dahi Diyanet ile Milli Eğitim arasında din dersleri ve din eğitimi merkezli ortak bir hukuki alan yoktur ve Türkiye'de tamamen birbirinden koparılmış halde işlemektedir. Din konusunda devletin en üst kurumu olarak Diyanet'in din eğitiminin neredeyse hiçbir alanıyla ilgisi, talepte bulunma, denetim veya kendi ihtiyaçlarını söyleme hakkı yoktur. Dünyada başka örneği bulunmayan bu durum, Türkiye'de en azından hukuken bu şekildedir (Kara, 2007: 46).

Ancak, kanun ve mevzuatta ifadesini bulan ve yukarıda özetlenen resmi/görünen görevleri yanında Diyanet'in, Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elitin ideolojisine hizmet eden, ideolojik bir aygıt olarak kullanılan (Aktay, 2000; Gözaydın, 2009: 252; Taslaman, 2011: 214), dolayısıyla araçsallaştırılan bir kurum olduğu da anlaşılmaktadır. Hem teşkilatın gerektiğinde seferber edilebildiği, hem devletin elinin altında hazır bulundurulan imkânları açısından, hem de bizzat kendisinin temsil ettiği din anlayışı itibariyle ideoloji, üretim ve tüketim mekanizmasının en işlevsel aygıtlarından birini oluşturmuştur. Özellikle tamamen dinsel ve dolayısıyla cemaatsel olarak kurulmuş bir yapıdan modern bir toplumsal

yapıya geçiş için gerekli ideolojik zeminin hazırlanmasında Diyanet'e bağlı kuruluşların büyük önemi olmuştur (Aktay, 2000). Diğer taraftan Tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla birlikte halkın dini beslenme kaynağı olarak yalnızca Diyanet'in bırakılmış olması, onu daha da önemli kılmıştır. Böylece yönetici elitin Diyanet'i meşrulaştırmak, nüfuz aracı olarak kullanmak, sınırları tayin edilmiş bir din anlayışını dayatmak, daha da önemlisi bu kurumun varlığını gerekçe göstererek milletin içinde muteber konumlarını sürdüren ulema ve sivil dini yapıların statülerini zayıflatarak ortadan kaldırabilmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Kara, 2014: 80).

Cumhuriyet'in laik yapısı içerisinde Diyanet, dini yapılanmaların kontrolü suretiyle laikliğin korunmasını sağlarken, diğer taraftan dinin Durkheimcı bir rol icra ederek, milletin bütünlüğünü sağlamak için işe koşulan bir kurum olmuştur (Taslaman, 2011: 214).

Diyanet'in bu önemli fonksiyonlarını nasıl yerine getirdiği, Cumhuriyet'in başlangıcından beri yönetici elitin ilgi alanında ve kontrolünde olan hutbelerin incelenmesiyle anlaşılabilir.[23] Örnek olması bakımından 28 Şubat sürecinden sonra Diyanet tarafından hazırlanarak tüm camilere gönderilen hutbelere bakmak yeterli olacaktır. 2003-2005 yılları arasındaki hutbeler üzerine yapılan bir araştırmada;[24] 'vatan, millet, milli ve Türk' kelimelerinin 263 defa kullanılmasına karşın 'insan hakları, eşitlik, özgürlük ve İslam kardeşliği' gibi kavramların 29 defa kullanıldığı; 'vatan sevgisinin' 6 defa konu edilmesine karşın 'Allah sevgisinin' 5 defa konu işlendiği saptanmıştır. Bu veriler, Türkiye'de güçlü bir ağı bulunan Diyanet'in, dönemlerin ruhunu yansıtan ideolojik bir aygıt olarak kullanıldığını göstermektedir.

Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici elitin ideolojisine hizmet eden, işlevinin dışına çıkmasını engelleyici suplarıyla ideolojik bir aygıt olarak kullanılan, dolayısıyla araçsallaştırılan bir kurum olarak Diyanet'in bu şekilde bir de gayri resmi/görünmeyen görevlerinin de olduğu anlaşılmaktadır.

[23] Cumhuriyet'in değişik dönemlerine ait hutbe konuları için bakınız: Kara, 2014: 70 vd.

[24] Araştırma, ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü doktora öğrencisi Nezir Akyeşilmen tarafından hazırlanan "Diyanet Hutbelerinde İnsan Hakları" başlığını taşımaktadır. Araştırma ile ilgili bilgileri aktaran Gözaydın, 2009: 166.

Diyanet'e yüklenen gayr-i resmi/görünmeyen görevlerini ise şu maddelerle özetlemek mümkündür:

1. Dinin, Cumhuriyet'in laik ideolojisi ve inkılaplarıyla bir şekilde uzlaştırılması, Cumhuriyet'in laik yapısını hatta Türk milliyetçiliğini destekleyerek toplumu bütünleştiren bir unsur şeklinde sunulması (Kara, 2014: 76; Taslaman, 2011: 219).

2. Birinci görevine matuf olarak dini; halkın din anlayışını, dini yaşama biçimini 'dinde reform' gibi projelerle[25] dönüştürmek ve yönetici elit açısından 'batıl inanç ve hurafelerden' arındırılmış, akla, bilime ve modernleşmeye öncelik veren 'işe yarar bir din' tesis etmek (Aktay, 2000; Kara, 2014: 76-78).

3. Cumhuriyet elitine bağlı bir devlet kurumu olarak, dini alanda konuşma yetkisi bağlamında hiçbir boşluk bırakmayacak bir şekilde tam bir merkezileşmeye gitmek. Bu doğrultuda bir taraftan dinin/İslam'ın bütün mezhep ve meşreplerden uzak(laştırılmış) tek tip bir yapı olarak sunulması hedeflenmiştir. Diğer taraftan ise mevcut sivil dini yapıların, dindar ulemanın, hurafe ile eş değer tutulan halk Müslümanlığının ve diğer İslam ülkelerinden gelen 'radikal/devrimci' İslami söylemin itibarsızlaştırılması, rapor edilmesi, kontrol altında tutulması ve böylece onların sistem için bir tehlike olmaktan çıkarılması hedeflenmiştir. (Aktay, 2000; Kara, 2014: 100; Taslaman; 2011: 219).[26]

Bütün bu değerlendirmeler sonucunda Cumhuriyet elitince, tam anlamıyla bir Cumhuriyet kurumu olarak var edilen Diyanet'in, dini denetim altında tutmayı başardığı, dini hiyerarşiyi ve sivil dini/dini yapıları kontrol ettiği, geleneksel yapısından farklı ve modern bir din/İslam algısını işlediği ve Türk toplumunun yeni din anlayışının teşekkülünde önemli bir rol üstlendiği ifade edilebilir (Mardin, 2011: 69). Bu itibarla olsa gerek, Cumhuriyet'in yönetici eliti tarafından ihdas edilen İlahiyat ve İmam-Hatip okulları gibi diğer dini kurumlar Cumhuriyet tarihi içerisinde belli engellemelere/kapatılmalara maruz kalmışsa da Diyanet, bir Cumhuriyet

[25] 'Dinde Reform' projesi hakkında nitelikli birkaç değerlendirme için bakınız: Cündioğlu, 2014: 87-102; Kara, 2017: 124-158; Subaşı, 2005: 32-38; 2016: 275-296.

[26] Diyanet'in Cumhuriyet tarihi boyunca hutbe, dergi ve makalelerinde sürekli gündeme aldığı hurafe ve sivil dindarlık konularını olumsuz bir şekilde ele aldığının örnekleri için bakınız: Kara, 2014: 79, 40 numaralı dipnot.

kurumu olarak sürekli var olagelmiştir. Hatta Siyasi Partiler Kanunu'nun 89. maddesi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kapatılmasını öneren partilerin kapatılmasını gerektirerek Diyanet'i tartışmaya açacak bir siyasi partinin varlığını dahi engellemektedir. (Gözaydın, 2009: 286). Bu durum, söz konusu diğer dini kurumlara nispeten Diyanet'in daha rahat kontrol edilebilir bir kurum olmasıyla ilişkilidir.

Ancak Diyanet'in, devletin ideolojik aygıtlığına yapılan bütün bu vurgular, Cumhuriyet tarihi süresince sadece modernleşmeye uygun yorum ve icraatlar yaptığı şeklinde bir algıya sebep olmamalıdır. Diyanet'in yüz yıla yaklaşan tarihi içinde dinle alakalı ana siyasetleri değiştirmese de siyasi merkezin sınırlarını zorlayan/aşan farklı yönleri ve tecrübeleri de olmuştur. Türkiye'nin dinle siyaset ilişkileri içerisindeki Diyanet'in konumunu doğru ve gerçeğe yakın bir şekilde görebilmek için bu tecrübelerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikli bir husus olarak şunu ifade etmek gerekir ki, Cumhuriyet tarihi boyunca Diyanet'in başkan ve çalışanları, belli bir din eğitiminden geçerek ve belli bir dini bilgiye, duygu ve hissiyata sahip dindar kişiler olarak bu hizmetlerini ifa etmişlerdir. Ayrıca 1980'li yıllara kadar Diyanet'in din vazifelerini taşrada büyük oranda devlet memurluğu kimliği olmayan sivil dindarların yürüttüğü de bilinmektedir (Kara, 2014: 108).

Diğer taraftan Diyanet'in bir Cumhuriyet Kurumu olmasına rağmen, Cumhuriyet'in tek partili yıllarında yönetici eltin gündemine aldığı Türkçe ibadet ve benzeri konularda 'müspet' kararlar aldığı anlaşılmaktadır (Kara, 2014: 118; Taslaman, 2011: 215). Bu ve benzeri pratikleriyle Diyanet'in, her zaman yönetici elitin ideolojisiyle özdeşleşmediği, bazı durumlarda inisiyatif kullandığı ifade edilmelidir.

Son tahlilde Diyanet, laiklik ilkesi doğrultusunda hareket etmişse de kurumun genel faaliyetleri, toplum hayatında dini referansların devamına, yaşatılmasına ve artırılmasına hizmet etmiştir/etmektedir. Diğer bir ifadeyle Diyanet, devletin dinileşmesini/İslamileşmesini önlemeye hizmet ederken, toplumsal zeminin dinileşmesine hizmet eden bir kurum olagelmiştir.

Cumhuriyet Türkiye'sinde yönetici elitin/zihniyetin din anlayış ve politikalarına aracılık eden kurum sadece Diyanet değildir. Diyanet'in yanında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla kurulan İlahiyat Fakülteleri, İmam-Hatip Okulları ve 1982 Anayasası'yla zorunlu hale getirilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri de aynı amaca hizmet etmek üzere kullanılmıştır. Söz konusu bu yeni kurum ve uygulamaların, yönetici elitin din eğitimi politikaları olarak mütalaa edilmesi mümkündür.

1.3. YÖNETİCİ ELİTİN EĞİTİM ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI

1.3.1. Yönetici Elitin Eğitim Anlayışı ve Tevhid-i Tedrisat

Tanzimat dönemiyle başlayarak Cumhuriyet'te hız kazanan modernleşme/batılılaşma hamleleri, Türkiye'nin siyaset, toplum ve kültür alanlarındaki politikalarını büyük oranda etkilemiş ve dahi belirlemiştir. Laiklik üzerinden yürütülen bu politikaların, Türk eğitim sistemini de şekillendirdiği, özellikle yeni modern-ulus devletin inşasında eğitime önemli görevler/işlevler yüklendiği anlaşılmaktadır. Hatta Cumhuriyetin yönetici elitinin, bu süreçlerde ihdas ettikleri din eğitiminden de inisiyatif almaya yönelik beklentilerinin olduğu anlaşılmaktadır (Altaş, 2002 a; Doğan, 1999: 273; Zengin, 2017 a).

Esas itibariyle insanlık tarihi boyunca her toplumda eğitim bireysel, toplumsal ve siyasal hedeflerin odak noktasını teşkil etmiştir/etmektedir. İnsanların yaratılış özellikleri, yetenekleri, değer hükümleri, bilgi seviyeleri, hayata bakış yönleri ve dünya görüşleri farklılık arz etmektedir. Bu bağlamda eğitim doğrudan doğruya bu farklılıkları besleyen, geliştiren, yatay ve dikey bir şekilde yaygınlaştırıp zenginliklerini derinleştiren, ama kimi zaman da bu farklılıkları azaltıp zayıflatan, tek tipleştiren etki gücü yüksek bir süreç/mekanizma olarak görülmüştür (Ayhan, 1999).

Eğitimin bu önemli işlevlerinin farkında olarak Cumhuriyet'in yönetici eliti için en önemli ideolojik aygıtın, eğitim kurumları olduğu ifade edilebilir.[27] Cumhuriyet'i kuran irade, teşekkül ettiği modern ulus-devleti kaim kılmak, çağdaş bir toplum inşa etmek ve bu toplumun yeni değerlerine sahip çağdaş bir insan tipolojisi yetiştirmek üzere eğitim olgusuna önemli bir rol biçmiş, onu en temel araç olarak görmüştür (Doğan, 1999: 243; 2004: 626; Hesapçıoğlu, 2009). Ancak eğitimin üzerine düşen görevi yerine getirebilmesi için mevcut/geleneksel eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması ve yeni bir bakış açısına; çağa uygun yeni bir eğitim felsefesine/anlayışına sahip kılınması gerekmiştir. Bu da 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla sağlanmıştır. Ancak bu kanunla işlevsel kılınan eğitim anlayışının daha iyi anlaşılabilmesi için kanun öncesi tarihi süreci kısaca da olsa değerlendirmek gerekir.

Osmanlı'nın dini karakter arz eden klasik medrese eğitiminin yanında batılı tarzda modern okulların açılması ve Tanzimat'la birlikte bu modern okulların yaygınlık kazanması, eğitimde yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların en önemlisi maarifin/eğitimin dini mi yoksa milli mi olması gerektiğidir (Ayhan, 1999; Doğan, 1999: 241). Tartışmanın merkezindeki kavramlar çerçevesinde, günümüz eğitim anlayışları da dikkate alınarak, esas itibariyle dünyada eğitimin dört farklı şeklinden söz edilebilir. Bunlar dini eğitim, dini ve milli eğitim, milli eğitim ve milletler arası eğitimdir. Ancak Türkiye'nin Cumhuriyet öncesi ve sonrasında yapılan eğitim tartışmalarında bu eğitim anlayışlarının birbirine muhalif olduğu, biri uygulanıyorsa diğerinin uygulanamayacağı şeklinde bir anlayış şekillenmiştir (Ayhan, 1999).

Cumhuriyet'in kurulmasından önce ve hatta Cumhuriyet'in ilk aylarında eğitim tarzının millilikten yana ağırlık kazandığını işret eden ifadeler olmakla beraber her iki eğitim tarzının birlikte götürülmesi yönünde beyan ve görüşler de bulunmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Tanzimat'tan beri devam eden ve II. Meşrutiyet'le en yoğun raddeye ulaşan tartışmalarda genel temayül milli ve dini eğitimin bir arada götürülmesidir. Bu yaygın kanaat, Cumhuriyet'in ilk aylarında da devam etmiştir

[27] Söz konusu eğitim kurumlarının sadece okullarla sınırlı tutulmadığını, okulların yanında Halk Evleri ve Köy Enstitüleri'nin de birer ideolojik eğitim aygıtı olarak kullanıldığını hatırlamak gerekir.

(Doğan, 1999: 242; Çapcıoğlu, 2009). Ancak hem Mustafa Kemal'in hem de dönemin Maarif Vekilinin beyanatları ışığında,[28] dönemin yönetici elitinin tercihini milli eğitimden yana kullanacağı/kullandığı anlaşılmaktadır. Buna göre yeni Cumhuriyet'in eğitim anlayışında batı medeniyetinin ilke ve yöntemlerinin belirleyici olması, yeni Türk neslinin Cumhuriyetçi olarak yetiştirilmesi ve Cumhuriyet'in bekası için yeni neslin fikir ve vicdan hürriyeti içerisinde terbiye edilmesi hedeflenmiştir. Ancak Doğan'ın da vurguladığı gibi (1999: 246) fikir ve vicdan hürriyetinin sağlanması ima yoluyla dinden uzaklaşma olarak takdim edilmiştir. Bu anlayışı özetleyen bir beyan olarak dönemin Maarif Vekili Mustafa Necati'nin sözleri verilebilir: "… bu fark maarifimizin amacının değişmesinden ileri gelmiştir. Dünkü maarif dünyevi değildi, milli değildi. Bittabi demokratik de değildi. Bugünkü maarif dünyeviydi. Yani tefekkür ve vicdan hürriyetini daraltan her türlü tesirden uzaktır. Bugünkü maarif moderndir. Yani terbiyenin esaslarında usul ve tarzlarında tamamen ilmi esaslar hâkimdir. Bugünkü maarif millidir" (Aktaran Doğan, 1999: 246).

Bütün bu tartışmalar devam ederken Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte eğitimin milli bir karakterle inşa edildiği, ancak genel eğitimin içerisine din eğitimine de yer verildiği anlaşılmaktadır. Doğan'ın ifadesine göre (1999: 243) bu kanundan sonra tartışmalar bitmemiş, dahası bunlara eğitimin ahlakiliği meselesi de eklenmiş ve zıt fikirler daha da artarak günümüze kadar devam etmiştir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, modern Türkiye'nin yeni eğitim felsefesinin/politikalarının temeli (Mardin, 2011: 71) ve Cumhuriyet yönetiminin eğitim politikalarındaki değişimin ilk ve en önemli adımı (Çapcıoğlu, 2009) olarak 3 Mart 1924'te çıkarılmış, böylece teoride tüm kamusal –örgün ve yaygın- eğitim kurumları/alanları Maarif Bakanlığı'na bağlamıştır. Kanunda yer alan hükümlerle, Osmanlı modernleşmesiyle birlikte çeşitlenen eğitim kurumları olarak medreselerin, modern tarzdaki mekteplerin ve yine askeri okullar ile azınlık okulların tek bir çatı altında birleştirilmesi, yani 'eğitimde birliğin' sağlanması hedeflenmiştir (Zengin, 2017 a). Ancak Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda hedeflenen bu birliğin şekli ve içeriği konusunda farklı kanaatler belirmiştir. Aslında bu kanaatlerdeki farklılıklar, birey ve

[28] Ayrıntılar için bakınız: Doğan, 1999: 246-247.

grupların benimsedikleri eğitim felsefesiyle yakından ilişkilidir. Kanunun resmen kabulünden sonra, Tevhid-i Tedrisat'tan ne amaçlandığı ve düşünüldüğü, kanunun uygulanmasıyla daha net bir şekilde ortaya çıkmıştır (Doğan, 1999: 230). Bununla birlikte kanunun nazm ettiği ilke ve prensipler ile uygulanması arasında birçok farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun öngördüğü çerçeve dışında addedilebilecek uygulamalardan biri askeri okullarla ilgili olmuştur. Kanunda askeri okulların Maarif Bakanlığına bağlanması öngörüldüğü halde kanunun yasalaşmasından yaklaşık bir yıl sonra (22 Nisan 1925) çıkarılan bir kanunla askeri okullar Müdafa-i Milliye Vekâlet'ine bağlanmış ve Maarif Bakanlığı'nın denetimi dışına çıkarılmıştır. Bu düzenleme, kanunen usule uygun bir şekilde yapılmışsa da özü itibariyle Tevhid-i Tedrisat'ın ihlale uğradığı ilk alan olarak tarihe geçmiştir. Diğer taraftan Türkiye'deki diğer milletlere eğitim veren azınlık okullarının, Maarif Bakanlığı'na bağlı olmasına rağmen tarihsel süreçte, Bakanlığa bağlı diğer okullara nispeten çok daha rahat hareket ettiği ifade edilebilir.

Ancak Tevhid-i Tedrisat'a çelişkili duran uygulamalarından en önemli ve konumuz açısından dikkate değer olanları, din eğitimi alanında yaşanmıştır. Bunların başında, müfredatı itibariyle dini eğitimi yoğun bir şekilde barındıran medreselerin kapatılması gelmektedir. Nitekim kanun, medreselerin kapatılmasını değil, Maarif Bakanlığına bağlanmasını öngördüğü halde kanunun yürürlüğe girmesinden bir hafta sonra dönemin Maarif Bakanı Vasıf Çınar, medreselerin kapatılması yönünde talimat vermiştir. Dönemin yönetici eliti, medreseleri kapattıktan sonra söz konusu kanun gereği yüksek dini mütehassısları yetiştirecek İlahiyatları ve toplumun din hizmetlerini yürütecek memurların yetiştirileceği imam-hatip okullarını kurmuştur. Ancak bu kurumlar da birkaç yıllık varlıklarından sonra kapatılmıştır. Bu gelişmeler de yine Tevhid-i Tedrisat'ın öngördüğü çerçevenin dışındaki uygulamalara örnek verilebilir.

Bütün bu uygulamalardan sonra cevaplanması gereken kritik bir soru ortaya çıkmaktadır: Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulamalarında hangi kurumlar birleştirildi? Öyle anlaşılıyor ki söz konusu kanun, eğitim kurumlarının birleştirilmesinden ziyade sadece mevcut geleneksel dini eğitim veren kurumların

yani medreselerin tasfiyesine araç kılınmıştır. Böylece Tevhid-i Tedrisat'ın uygulamalarıyla modernleşme yolunda, dini eğitim veren medreseler ile batı bilimi ve onun modern kurumları arasında kurulabilecek bir uzlaşma yerine, yönetici elitin batılılaşmadan yana görüşleri merkeze alınmış ve sadece modern eğitim kurumlarının yaşatılması tercih edilmiştir (Çapcıoğlu, 2009).[29] Bu kurumlar içerisinde din eğitimi ve öğretimi yapan kurumlar da yerini alacaktır.

1.3.2. Yönetici Elitin Din Eğitimi Politikaları ve Sürecin Din Eğitimi Kurumları

Cumhuriyet elitinin bilim merkezli eğitim anlayışı ile vicdan merkezli din anlayışının sonucunda, her ne kadar tek partili yıllarda kesintiye uğradıysa da, din eğitim ve öğretiminden vazgeçilmemiştir. Ancak Tevhid-i Tedrisat'tan sonra din eğitiminin yeri milli eğitim sisteminin içi ve modern okullardır (Kaymakcan, 2006; Tosun, 2008: 233). Buna göre Milli Eğitim'in bünyesinde din görevlisi yetiştirmek üzere İmam-Hatip Okulları ve Din Dersleri, yüksek din uzmanı yetiştirmek üzere de İlahiyatlar kurulmuştur.

Subaşı'nın da ifade ettiği gibi (2007) Cumhuriyet elitine ait bir din eğitimi politikasından söz edildiği her seferde devletin korumaya çalıştığı çağdaşlaşma, batıcılık, laiklik ve bilimsellik gibi bazı rezervleri dikkate almak gerekir. Bu çerçevede radikal bir din karşıtlığı temasıyla kolaylıkla eşleştirilebilecek bir söylem ve uygulamalar ile diğer taraftan fiili durumlarda açığa çıkan din eğitimi kurumlarını yönetici elitin rezervleri ekseninde açıklamak güçtür. Ancak paradoksal bir görünüm veren bu durumları, tıpkı Diyanet'te olduğu gibi söz konusu din eğitimi kurumlarının Cumhuriyet eliti açısından işlevsel kılınması şeklinde yorumlamak mümkündür. Nitekim yönetici elitin İslam'ı, Cumhuriyet tarihi boyunca katılımcı bir yurttaşlık tasarısının dayanak noktalarından biri olarak kullanmak istediği konusunda artık bir

[29] Nitekim genel olarak Cumhuriyet Türkiye'sinin bütün eğitim sistemini, özel de ise din eğitimini belirlenmiş bir düzen içerisinde vaaz eden Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 1961 Anayasası'nın 153. ve 1982 Anayasası'nın 174. maddesinde yer alan "Hükümleri Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz" ifadesi ile özel bir statü veya dokunulmazlık kazandırılan ve 'İnkılap Kanunları' olarak nitelenen sekiz kanundan biridir. Söz konusu kanunun korunması hassasiyeti, 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Türkiye tarafından, Tevhid-i Tedrisat Kanunu hükümlerinin saklı tutulacağı yolunda bir şerhle onaylanmasında da kendini göstermiştir. Ayrıntılar için bakınız: (Öcal, 1998: 242; Ayhan, 1999: 256).

kuşku yoktur (Mardin, 2011: 75). Bu amaçla din eğitimi kurumları da işe koşulmuş, Cumhuriyet tarihi boyunca birer ideolojik aygıt olarak kullanılmıştır.

İmam-Hatip Okulları ile İlahiyatların ideolojik amaçlarla kullanılmak istenmesini örnekleyen birkaç hususa işaret etmek gerekirse, öncelikle kurumların kuruluş felsefelerine ve amaçlarına bakmak gerekir. Bu kurumlardan beklenen en önemli görevlerden biri 'aydın din adamı yetiştirmek' şeklinde ifadesini bulmuştur (Kara, 2014: 218-219; 2017: 288). Diğer bir ifadeyle söz konusu din eğitimi kurumlarından beklenen en önemli görev modernleşme çabalarına dini açıdan bir desteğin sağlanması ve dini alandaki yanlış anlayışların tashihe tabi tutulmasıdır (Altaş, 2002 a). Yine 1947 CHP kurultayında dile gelen; aradan geçen yirmi beş yıllık zaman zarfından sonra irtica gibi bir tehdidin ortadan kalktığı, halkın asgari düzeyde bile din hizmetlerini karşılayacak kişilerin kalmadığı, bu nedenle halkın bu yöndeki taleplerinin karşılanması gerektiği, Komünizm tehlikesi karşısında en etkili aracın din ve din adamlarının olabileceği, eğer devlet eliyle ve denetiminde bir din eğitimi verilmezse ortaya çıkan boşluğu 'cahil' ve 'kötü niyetli' kişilerin dolduracağı yani ortalığı birtakım tarikat mensubunun kaplama ihtimalinin varlığı gibi kısmen sosyolojik, kısmen politik ve kısmen de ideolojik ancak temelde dinin kendisini dikkate almayan hedeflerin belirlenmesi de örnek verilebilir (Kaymakcan, 2006).

Söz konusu kurumlara ideolojik aygıt işlevi gördürülmek istenmesine verilecek diğer bir husus, din dersleri alanından verilebilir. 1982'de zorunlu ahlak dersleri ile seçmeli din dersleri, Din ve Ahlak Bilgisi Dersi adı altında birleştirilerek zorunlu hale getirilmiştir. Din derslerinin zorunlu hale getirilmesine yönetici eliti sevk eden birçok amaç ve hedeften söz edilmektedir. 1982 Anayasası'nın 24. Maddesinde dersin zorunlu hale getirilmesine gösterilen gerekçede Danışma Meclisi "istismar ve suiistimali önlemek amacıyla din ve ahlak eğitimi ve öğretimi devlet denetimi ve gözetimi altına alınmıştır" ifadelerine yer vermektedir (Kara, 2017 b: 229). İstismar ve suiistimalden kastedilenin ise dönemin bazı sivil dini yapıları tarafından organize edilen Kur'an kurslarının (Taslaman, 2011: 221),[30] İran Devrimi ve Mısır kaynaklı radikal dini anlayışların ve bu arada Sovyet Rusya üzerinden

[30] Kara'ya göre din derslerinin zorunlu hale getirilmesinde özellikle dönemin dini yönelimli Milli Selamet Partisi'ne ve ona destek veren sivil dini yapıların faaliyetlerine engel olmak veya en azından alternatif geliştirilmek istenmiştir (2017: 47).

yayılan Komünizm tehlikesi vb. unsurlar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yönetici elitin din derslerini zorunlu hale getirmekle hedefledikleri temel meselenin, söz konusu unsurların toplum üzerindeki etkilerinin önüne geçmek olduğu ifade edilebilir.

Yönetici elitin din eğitimi veren kurumlara yönelik araçsallaştırmalarına rağmen bu kurumları, Cumhuriyet tarihinin bazı dönemlerinde, mesela tek partili yıllarda veya 28 Şubat döneminde akamete uğrattıkları, kapattıkları anlaşılmaktadır.[31]

İmam-Hatip Okulları'nın, İlahiyatların ve örgün eğitimdeki din derslerinin, Diyanet'le birlikte birer ideolojik aygıt olarak kullanılmasına rağmen, Diyanet'in kesintisiz kurumsal varlığı yanında din eğitimi kurumlarının, Cumhuriyet'in bazı dönemlerinde sekteye uğratılmaları, bu kurumların sadece ideolojik aygıt olarak işlev görmedikleri kanaatini gündeme taşımaktadır. En azından Diyanet ile söz konusu dini eğitim kurumları arasında Cumhuriyet'in yönetici eliti açısından bazı farklar olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki yönetici elit, Cumhuriyet tarihi boyunca bu kurumları, Diyanet kadar denetim altında tutamamış ve her zaman kendi ideolojisi çerçevesinde kullanamamıştır. Diyanet ile dini eğitim veren okullar arasındaki kontrol farkı, bir öğretmenin sınıf içerisinde ve kapalı kapılar ardında öğrencilere ne anlatacağını kontrol etmek ile bir cami hocasının veya vaizin halka açık bir ortamda irad edecekleri hutbe ve vaazları kontrol etmek arasındaki farktan bile tespit edilebilir.

Bir yönüyle devletin ideolojisine hizmet için kurulan, bir yönüyle de devletin ideolojisine zıt ideolojilere kaynaklık etmesinden çekinilen söz konusu din eğitimi kurumları (Taslaman, 2011: 116), böylece bazı dönemler engellenmiş, bazı dönemler ise bizzat yönetici elit tarafından çoğaltılmıştır ama her halükarda bu kurumlar, Cumhuriyet tarihi boyunca birçok tartışmanın odağında olmuştur.

Sonuç olarak, Cumhuriyet Türkiye'sinde din eğitimini de içerisinde barındıran yeni eğitim anlayışının gelişmesinde özellikle kurucu iradenin/seçkinlerin

[31] Yönetici elitin din eğitimi veren kurumlara yönelik olumsuz kanaat ve tutumları sadece bu dönemlerle sınırlı değildir. Cumhuriyet Türkiye'sinin ara dönemleri olarak addedilen sürecin her bir darbe ve muhtırasından sonra bu kurumlar ele alınmış ve dönemlere göre değişik tedbirler alınmıştır. 28 Şubat da dâhil bütün darbelerden sonra işe koşulan din eğitimi politikaları hakkında geniş bilgi için bakınız: Kara, 2017: 280-287.

fikirleri etkili olduğu, fikirlerin hayata geçirilmesinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun işe koşularak geleneksel dini eğitim kurumları ve anlayışının terkedildiği anlaşılmaktadır. Böylece her ne kadar eğitimin laik olduğu/olması gerektiği konusunda doğrudan bir ifade bulunmasa da (Tosun, 2008: 231), laik ulus-devlete ve seküler bir topluma uygun laik bir eğitim sistemi oluşturulmuş, modern din eğitimi kurumları olarak İmam-Hatipler, İlahiyatlar ve Din dersleri de yerini almıştır. Sonuç olarak Cumhuriyet ile birlikte şekillenen eğitim felsefesinin/anlayışının öne çıkan özellikleri arasında; laik, ulusal/milli/yerli, bilimsel/pozitif, evrensel/demokratik, çağdaş/batılı değerleri dikkate alan, herkese eğitimi ön gören yönleri zikredilebilir (Doğan, 1999: 241; 2004: 627; Zengin, 2017 a; Tosun, 2008: 231).

Yukarıda ifadesini bulan yeni eğitim felsefesinin, bu yönleriyle ama özellikle laik karakteriyle, eğitimin din ile ilişkileri de dâhil, mevcut toplumun ve dini yaşamın ihtiyaç ve eğilimlerinden çok laik bir devlet ve seküler, modern, batılı bir sosyal hayata göre şekillendiği anlaşılmaktadır (İnal, 2007). Bu eğitim anlayışına Türkiye'deki din eğitiminin önemli bir parçası olan din dersleri de dâhildir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DİN DERSLERİ

Türkiye'de din eğitimi ve daha özelde din dersleri, laiklik meselesi etrafında, bütün Cumhuriyet tarihi boyunca en çok tartışılan konulardan biri olagelmiştir. Dahası tartışmaya konu olan mesele, teknik manasıyla ve dünyada anlaşıldığı şekliyle bir din eğitimi ve öğretimi değil laik eğitim sistemi içerisinde bir din kültürü eğitimi ve öğretimidir. Kara'nın ifadesiyle "Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye'de din merkezli, dini bir mantık, muhteva ve programla verilen, dindar insan yetiştirmek üzere yapılan bir din eğitimi ve öğretimi hiç olmamıştır" (2017: 208). Bu duruma kaynaklık eden en önemli sebebin, yönetici elitin din derslerine yönelik politik tutumları olduğu ifade edilebilir. Yönetici elit din derslerine, ideolojisinin gerekleri çerçevesinde mevut dini anlayışları da kontrol altına alarak din derslerini merkezileştirmek, resmi din anlayışını pekiştirmek, bu anlayışa laik eğitim sistemi içerisinde modernleşme çabalarını ve dolayısıyla devletin yetiştirmek istediği insan tipolojisini dini açıdan destekleyen bir rol yüklemek üzere yer vermiştir (Doğan, 1999: 273; Zengin, 2017 a).

Cumhuriyet tarihi boyunca tahkim edilecek olan yönetici elitin bu politik tutumları, din derslerinin süreç ve içeriğini sınırlandıracak, çevresini kuşatacak, biçimsizleştirecek ve bunlarla birlikte derslerle ilgili meşruiyet tartışmalarına da kaynaklık edecektir.

Yönetici elitin din derslerini şekillendiren politik yönelimlerini yerinde tespit edebilmek için derslerin Cumhuriyet tarihi boyunca devam edegelen serüvenini ve yönetici zihniyetin Cumhuriyet dönemi din dersi programlarına yansıyan izlerini takip etmek gerekir.

2.1. DİN DERSLERİNİN KURUMSAL SERÜVENİ

Türkiye'de din derslerinin ihdası, Osmanlı'da başlayan modernleşme süreçleriyle, modern okulların açılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle İslam eğitim tarihi içerisinde din dersleri anlayış ve örnekleri modern bir hadisedir ve Tanzimat döneminin yeni okullarıyla birlikte gündeme girmiştir (Kara, 2017 b: 208). Bu süreç aynı zamanda Osmanlı eğitim anlayışında laikliği çağrıştıran hamlelerin başladığı süreçtir. Dolayısıyla klasik eğitim kurumları olan medreselerin yanında, dini karakteri olmayan ve batılı anlamda modern olan mekteplerin açılmasıyla din derslerinin ilk örneklerine rastlanmaktadır. Söz konusu mekteplerde din konusu, mekteplerde okutulan diğer derslerin yanında okutulan müstakil bir ders haline gelmiştir. Bu köklü değişim ve dönüşüm 'dini eğitimden' 'din eğitimine' geçişi ifade etmektedir (Tosun, 2005 a: 145; 2008: 229).

İslam medeniyeti ve bu medeniyet içerisinde uygulanagelen dini eğitim açısından değerlendirildiğinde, modern okullar üzerinden din derslerinin ihdası, esasında ciddi bir kırılma noktasıdır. Kurumsallaşmış bir eğitim merkezi olarak medreselerin yarı özerk olan yapısı dikkate alındığında İslam eğitim tarihi içerisinde şekillenen dini eğitim, başlangıcından beri resmi alandan çok sivil alana, bireyselleşmeden çok toplumsal olana, çocuk ve gençlerle birlikte yetişkinleri de kapsaması yönüyle de yaşam boyu eğitime önem vermiştir. Ancak modern anlayış, okul ve din dersi, bütün bunları devletin ön gördüğü çağdaş ve seküler bir toplum yaratma politikaları çerçevesinde şekillenen din eğitiminde kaybedecektir. Özellikle dini eğitim üzerinden şekillenen ve eğitimin geneline hâkim olan dini düşünce ve bakış açısı, modern okullarda ihdas edilen din dersleriyle ciddi bir daralma yaşayacaktır. Dahası yeni din dersinin, okutulan diğer derslerle bağı her geçen gün zayıflayacak ve neredeyse birbirini reddedecek duruma gelecektir ki bu durum günümüzde dahi çözülememiş bir problem olarak durmaktadır. Nihayetinde din derslerinin teşekkülü ile devam eden bütün bu olumsuzluklar, toplumun din eğitimi ihtiyacını karşılayamayacak ve dini yaşamı etkileyecektir.

Cumhuriyet öncesi dönemin modern okullarında ihdas edilerek okutulan din dersleri, okulların müfredatlarında Kur'an-ı Kerim, Malumat-ı Diniye, Ahlak, Siyer, Akaid ve Fıkıh ile Arapça vb. isimlerle yer almıştır (Aydın, 2007; Öcal, 2008).

Müslümanlar ile gayr-ı Müslimlerin aynı okullarda eğitim görmesini öngören 1869 Tarihli Maarif Nizamnamesine göre söz konusu din derslerinin Rüştiyelerde ve her dinin kendi din adamlarınca okutulması öngörülmüş, İdadi ve Sultanilerde ise din derslerine yer verilmemiştir (Tosun, 2008: 229). Gayri Müslimlerin haklarını merkeze alan ve laikliğe uygun tasarlandığı anlaşılan Nizamnamenin bu anlayış ve uygulamaları ilerleyen süreçte sürdürülmemiş ve modern okulların birçoğunda din derslerine yer verilmiştir.[32] Ancak özellikle II. Meşrutiyet ve devamında çağdaşlaşma, batılılaşma arayışları içinde eğitim sistemi, laik karakterini pekiştirmeye devam etmiş ve nihayet Cumhuriyet Türkiye'siyle birlikte laiklik eğitimin temel niteliği haline gelmiştir (Tosun, 2008: 229). Din dersleri de bu eğitim sistemi içerisinde yerini almıştır.

Osmanlının son dönemlerinde başlayan ve Cumhuriyet döneminde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na kadar devam eden süreçte, mekteplerde verilen din dersleri ile ilgili dikkate değer bir hususu özellikle ifade etmek gerekir. Tevhid-i Tedrisat öncesi bu süreçte mekteplerde okutulan din derslerinin müfredat içerisinde çok az bir yer tuttuğu ancak mekteplerde verilen din derslerinin genel eğitim içerisinde tek başına olmadığı anlaşılmaktadır. Nihayet ıslah edilmiş halleriyle medreseler, Osmanlı'nın ve yeni Türkiye devletinin en ücra köşelerine kadar belli bir düzeyde dini eğitim vermeye devam etmiştir. Modern okullarda eğitim görenlerden isteyen kişiler, cami derslerini takip ederek veya özel hocalardan dersler alarak medrese icazeti alma veya dini ilimlere ait bilgilerini bir üst düzeye çıkarabilme imkânına sahipti. Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında mekteplerde yetişen birçok kişinin, aydının, üniversite mensubunun aynı zamanda Arapça ve Farsça gibi dillerin yanında İslami ilimlere vakıf kişiler olarak yetişebilmeleri bu imkân ve geçişken durumlar sayesinde mümkün olabilmiştir (Kara, 2017 b: 209).

Cumhuriyet dönemi ile birlikte Türkiye'nin siyaset, kültür ve eğitim anlayışlarında artık Osmanlı'dan farklı bir paradigma benimsenmiştir. Geleneksel

[32] Cumhuriyet öncesi son dönem din eğitimi ile mektep ve programlarda yer alan dini dersler hakkında geniş bilgi için bakınız: Öcal, 2001: 90-161.

anlayış ve yapıların değişimini öngören politikalar, birçok alanı şekillendirdiği gibi yeni devletin din politikalarını ve din eğitimini de yeniden şekillendirmiştir.

Cumhuriyet döneminde Tevhid-i Tadrisat'ın kabulü, eğitimde ciddi değişimleri beraberinde getirmiş, medreselerin diğer okullarla birlikte birleştirilmesi, modern okulların bir parçası olarak İlahiyat fakültelerinin ve imam hatip okullarının kurulması kararlaştırılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda din dersleri ile ilgili açık bir ifade ise yer almamıştır. Aslında din derslerinin bu kanunda zikredilmesini gerektirecek bir durum da yok gibidir. Nihayet bu süreçte hem dini eğitim veren medreselerin hem de modern okullarda okutulan dini içerikli derslerin varlığı devam etmektedir. Bununla birlikte henüz kanunun yürürlüğe girmesinden bir hafta sonra dini eğitim veren medreseler kapatılmış, din derslerinin okutulmasına ise devam edilmiştir. Ancak yönetici elitin din eğitimi ve din dersleri ile ilgili tasarruflarının menfi yönde şekilleneceğinin işaretleri de belirmeye başlamıştır.

Cebeci'nin aktarımına göre, devrin başbakanı İsmet İnönü'nün 1925 yılında Muallimler Birliği'nde yaptığı konuşmada "Tevhid-i Tedrisat'ın kötü yorumlanacağını, öncülük edenlerin dinsizlikle suçlanacaklarını biliyorduk… Yaptığımız işi dine aykırı görmek, yapılanı görmemektir. Bunun dinsizlikle hiçbir ilgisi yoktur" diyerek kanunun dine karşı olduğunu reddetmiştir. Ancak aynı konuşmasının devamında; "Milli maarif istiyoruz, bu ne demektir? Bunu zıddı ile daha açık anlarız. Bunun zıddı dini terbiye ya da beynelmilel eğitimdir. Siz öğretmenler dini ve beynelmilel eğitim değil, milli eğitim vereceksiniz" ifadelerini kullanmıştır (2015: 145-146). Yapılan yeni düzenlemeleri 'milli eğitim' gerekçesi altında sunan bu açıklamalar din eğitimiyle ilgili zihinsel tutumlara ilişkin çelişkiler barındırmaktadır. Öncelikle Tevhid-i Tedrisat'ın dinsizlikle suçlanamayacağını savunan cümlelerin ardından uygulamaya konması talep edilen 'milli eğitim'in dini eğitim olmadığını ifade etmek bir çelişkidir. Diğer taraftan milli eğitimin anlamını dini ve beynelmilel eğitimin zıddı olarak açıklarken, pratikte dini eğitimi örgün eğitimden dışlayan ama beynelmilel, diğer bir ifadeyle batılı tarzda bir eğitimi Cumhuriyet Türkiye'sine yabancı eğitimcilerin Türk eğitim sistemine yönelik raporlarıyla, proje ve program tasarılarıyla şekillendiren uygulamalara yer vermek dönemin eğitim politikaları konusundaki diğer bir çelişkisidir. Cebeci'ye göre

Tevhid-i Tedrisat üzerinden sergilenen bu ve benzeri tutumlar din gerçeğini yok saymak, halkı dinden soyutlamaktır (2015: 146).

Nitekim Cumhuriyet elitinin henüz ilk zamanlarda din derslerinin isim ve programlarına, dolayısıyla muhtevasına müdahalesi söz konusudur ve bu müdahaleler, birtakım politik hedefleri işaret etmektedir. Örneğin 1914 tarihli "Mekâtib-i İptidaiye Ders Müfredatı"nda iki ayrı ders olarak okutulan Kur'an-ı Kerim ve Malumat-ı Diniye dersleri, 1924 tarihli yeni ilkokul programda "Kur'an-ı Kerim ve Din Dersleri" olarak birleştirilmiş (Doğan, 2004: 613), 1926 İlk Mektepler Müfredat programında ise "Kur'an-ı Kerim" ifadesi kaldırılarak "Din Dersleri" adıyla yer almış, bu dersin müfredatında 5. sınıfta seçilen bazı ayetlerin dışında Kur'an-ı Kerim öğretimine yer verilmemiştir (Zengin, 2017 a).

Diğer taraftan din derslerinin yönetici elitin yukarıda ifadesini bulan hedefleri bağlamında 1924 tarihli Maarif Misakına ve dönemin genel öğretim programlarına bakıldığında, yönetici elitin din politikalarına zemin teşkil eden belirli ifade ve işaretlere rastlanmaktadır.

Maarif Misakının amaçları arasında yer alan "Milliyetçi, halkçı, inkılapçı, laik Cumhuriyet vatandaşları yetiştirmek" ifadesi, dindar birey ve toplum fikrinden artık vazgeçildiğine işaret ederken, "Toplum hayatında, dünya ve ahiret cezaları korkusundan doğan ahlak yerine, özgürlük ve barışın ön plana alındığı gerçek ve erdemi hâkim kılmak" ifadesi ise dini inanç üzerinden şekillenen bireysel ve toplumsal ahlak anlayışından vazgeçilerek, hümanist ve aynı zamanda modern ve pozitivist anlayışa mebni bir ahlak anlayışını hedeflemektedir.

Din derslerinin 1924 müfredat programında öngörülen içeriği incelendiğinde, yönetici elitin din ve eğitim politikalarının yansımadığı anlaşılmaktadır. Nihayet, yeni devletin eğitim felsefesinin oturması ve programlara yansıması belli bir aşama ve zaman gerektirecektir (Zengin, 2017 a). Yeni kuşağın iyi birer yurttaş olarak yetişmesini öngören (Doğan, 2004: 615) 1926 tarihli öğretim programının amaçları arasında; "Din derslerinde fırsat düştükçe, dinî mahiyette gösterilmek istenilen batıl fikirler, yanlış kanaatler cerh edilecektir" ve "…hiç bir veçhile taassup fikri verilmeyecektir. Çocukların mektep haricinde din hakkında aldıkları yanlış fikir ve

telkinler münasip surette tashih edilecektir" ifadelerine yer verilecektir (Maarif Vekâleti, İlk Mekteplerin Müfredat Programı, aktaran Doğan, 2004: 615). Bu anlayış, yeni kurulan devletin resmi ideolojisine tehlike olarak addedilen sivil din ve dindarlık karşıtlığının resmi bir şekilde ifade edilmesi olarak nitelenebilir. Programın amaçları arasında ayrıca; "Dünyayı hakir görerek yalnız ahirete teveccüh etmek ve kanaati sefaletle, tevekkülü miskinlikle bir tutmak gibi hal ve hareketlerin hakikî dinde yeri olmadığını dünyada azamî refah ve saadet içinde yaşamanın ve Müslümanların zengin, memleketlerinin ma'mur olmasının dince de matlub ve mergub olduğunu fikirlerinin çocuklara telkini lazımıdır" ifadesine yer verilecektir. Bu ifadelerle ahiret merkezli din ve ahlak anlayışından vazgeçilerek, 'hakiki/sahih din' vurgusuyla pozitivist/materyalist bir din anlayışının ikame edilmeye çalışıldığı ileri sürülebilir.

Diğer taraftan 1930 tarihli İlk Mektep Müfredat Programında yönetici elitin teşekkül etmek istediği din anlayışını destekler nitelikte; "İslam dininde her şahıs kendi itikadından ve işinden mesuldür. Başkalarının imanına karışmaya kimsenin hakkı yoktur, İslam dininde çalışmak asıldır… Tembellik ve miskinlik İslam dinince yasaklanmıştır, İslam dini taassubu meneder, aklın kabul etmediğini din kabul edemez, İslam dininde Allah ile kul arasında vasıta yoktur" gibi konulara yer verilmiştir. Bu konuların bireyselleşmeyi/bireysel dindarlığı ön plana çıkardığı, dinin bir vicdan meselesi olarak nitelendiği ve 'taassup' ile 'vasıta' ifadeleri üzerinden gelenekte ve sivil dindarlıkta ifadesini bulan din algısının 'tashih'e tabi tutulmak istendiği anlaşılmaktadır.

Neticede ilk dönem öğretim programlarına yansıyan bütün bu hususlar, modern devletin laik eğitim politikalarının din dersi program içeriğine önemli ölçüde etki ettiğini ve şekillendirdiğini göstermektedir.

Ancak yönetici elitin, bütün bu hedef ve resmi düzenlemelerine rağmen Cumhuriyet'in ilk on yılında din derslerini genel eğitim müfredatından niçin çıkardığı sorusu zihinlere takılmaktadır. Bu sorunun cevabına dair sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için eğitim-öğretim olgusunun belki de teknik tarafını değerlendirmek gerekir.

Öğretim programları, eğitim-öğretim sürecinin en önemli faktörlerinden biridir. Nihayet öğretim programı ilgili dersin amaç, içerik, eğitim durumu ile ölçme ve değerlendirme gibi alanlarda öğretmene yön veren bir rehber niteliğindedir. Ancak bir dersin eğitim-öğretime konu olması ve bu alanda başarı sağlaması için programlar yeterli değildir. Programlara uyumlu ders kitapları ve yetişmiş öğretmen kadrosu da başarının önemli saç ayaklarıdır. Hatta öğretmen faktörünün en önemli unsur olduğu ifade edilebilir. Nihayetinde hedefleri tayin edilmiş bir ders için hazırlanmış iyi bir öğretim programı ve ders materyaline rağmen, bu içeriği öğrenciye aktaracak bir öğretmen kadrosu bulunamazsa söz konusu amaç ve hedeflerin gerçekleşemeyeceği ifade edilebilir. Öyle anlaşılıyor ki dönemin yönetici eliti, din dersleri ile ilgili hedeflediği hususları, okullarda öğrenciye aktarmada sıkıntılar yaşamıştır. Nihayetinde seküler bir toplum oluşturma yönündeki Tanzimat döneminde başlayan yönelim ve çabalara rağmen toplumun, dolayısıyla devletin öğretmen kaynağı önemli ölçüde dindardır ve yukarıda da ifade edildiği gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında yetişen insanların önemli bir kısmı, dini eğitim görmüş veya dindar yetişmiş önceki nesilden dini eğitim görebilme imkânına sahipti. Dolayısıyla yönetici elitin hedefleri doğrultusunda teşekkül eden program ve materyale rağmen bu derslerin, toplumsal çoğunluğu teşkil eden bu insanların eliyle verilecek olması, söz konusu din derslerinin yönetici elitin amaç ve hedefleri doğrultusunda işlemediği kanaatini hâsıl etmektedir. Bu nedenle olsa gerek yönetici elit, isteği oranında hâkimiyet kuramadığı din derslerini ve aynı şekilde din eğitimi veren diğer örgün eğitim kurumlarını kısa bir süre içinde tasfiye politikalarını gütmüştür.

Sonuç olarak Pozitivist bilim ve eğitim paradigması ve laikliğin din ve din eğitimi aleyhine kullanılması, kısa sürede din eğitimini dışlayıcı anlayış ve uygulamaları beraberinde getirmiş (Aydın, 2017: 200), din dersleri sistemli bir şekilde örgün eğitimin ilk, orta, lise ve yüksek tahsil veren kurumlarından kaldırılmıştır. Cebeci'nin ifadesiyle kapatılması kararlaştırılan kurumlar tamamen kapatılırken, açılması planlananlar yürütülememiş ya da yürütülmemiştir (2015: 164).

Modernleşme hedefi ve süreçleri ile laik anlayışın bir parçası olarak din derslerinin Cumhuriyet'in tek parti dönemi yeni eğitim sistemi içerisinde giderek daraltılan ve nihayet yok edilen yerini takip etmek için bazı tarihlere bakılabilir: Osmanlı mekteplerinde okutulan dini içerikli birçok ders Cumhuriyetin ilk yıllarında okul programlarından çıkarılmıştır. Geriye kalan Kur'an-ı Kerim ve Din Bilgisi dersi ise 1924'te liselerin,[33] 1927'de ortaokulların, 1931'de şehir merkezlerindeki ilkokulların ve öğretmen okullarının[34] ve 1939'da köy ilkokullarının programlarından çıkarılmıştır. 1940' ta kurulan Köy Enstitüleri programlarında ise din derslerine yer verilmemiştir (Altaş, 2002 a; Aydın, 2007; 2017: 200; Cebeci, 2015: 146; Doğan, 2004: 616; Öcal, 1998; 2001: 230-234; 2008; Kara, 2017 b: 209). Böylece Cumhuriyet'in başlangıcında eğitimin içinde yer alan din dersleri, tek partili yılların katı sekülerleşme hedefleri çerçevesinde eğitim uygulamalarından çıkarılmıştır (Aydın, 2017: 200). 1931'den itibaren köy ilkokullarının 3. sınıflarında, Perşembe günleri öğleden sonra ve sadece yarım saat okutulan din dersleri hesaba katılmazsa Cumhuriyet'in tek partili döneminde toplumun yirmi yıla yakın bir süre, din derslerinden mahrum kaldığı anlaşılmaktadır (Ayhan, 2004: 111).

Dönemin yönetici elitinin din ve din eğitimi ile ilgili bu olumsuz tasarrufları din dersleri ile sınırlı değildir. Din eğitiminin önemli alanlarından olan ve henüz Tevhid-i Tedrisat ile işlevsel kılınan İlahiyat fakülteleri ve imam-hatip okulları da ortalama on yıl gibi bir süre içerisinde benzer bir akamete uğratılarak kapatılmıştır.

Diğer taraftan Aydın'ın ifadesiyle örgün ve yaygın din eğitimine izin verilmediği gibi toplumun din eğitimi konusunda kendi başının çaresine bakmasına da izin verilmemiş; medreselerin akabinde tekke ve zaviyeler kapatılmış, kişisel gayret ve çabalar yasalanmış, kolluk kuvvetlerince kovuşturma konusu haline getirilmiştir. Bütün bunların bir neticesi olarak din eğitimi alanında bilgi üretmek ve paylaşmak gibi çalışmalar yapmak bir tarafa, tarihsel süreçte teşekkül etmiş olan dini bilgi ve geleneğin yaşatılmasına bile imkân kalmamıştır (Aydın, 2017: 201).

[33] Liselerde 1924'ten itibaren Din dersleri okutulmadığı halde 1931 yılına kadar Arapça ve Farsça dersleri okutulmuştur.

[34] Kara, öğretmen okullarından din derslerinin kaldırılma tarihi olarak 1937 tarihini zikretmektedir.

Din eğitiminin bütün eğitim alanlarından tasfiye edilmesinde, dini her yönüyle devletin kamu alanlarından dışlayan laiklik anlayışının ve toplumu sekülerleştirme çabalarının önemli bir etkisi olduğu muhakkaktır. Ancak özellikle Cumhuriyet'in ilk onlu yıllarında ve günümüze kadarki süreçte, yönetici elitin din eğitimi anlayışlarında Batılı değer ve düşünce akımlarının etkileri de söz konusudur. Bu çerçevede, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının birçoğunun Batıda eğitim görmüş olmaları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında birçok Batılı eğitimcinin Türkiye'ye getirtilerek, kendilerine Türk eğitim sistemi ile ilgili teori, planlama ve uygulama alanlarının açılması ve rapor hazırlamalarının talep edilmesi,[35] bu çalışmalar çerçevesinde eğitimde Batılı değer ve anlayışları yansıtan; akla, bilgiye ve kişisel gelişime önem veren, bireysel özgürlük ve sosyal barışa vurgu yapan amaçların sıklıkla dile getirilmesi gibi hususlar zikredilebilir (Kara, 1998: 346-347). Batılı değer ve düşünce akımlarının Türkiye'deki eğitim ve din eğitimi anlayışına yansıtılmasıyla, din kurumu ile pozitivist anlayış arasında bir yakınlık bağının kurulmaya çalışıldığı, aynı zamanda eğitimde geleneksel tutumun tamamen terk edilerek dini dışlayan yeni bir anlayışın benimsendiği anlaşılmaktadır (Gürsoy ve Çapcıoğlu, 2006).

Modernleşme, batılılaşma ve laik bir devlet ile seküler bir toplum yaratma adına yaşanan/yaşatılan bu süreçte yönetici elitin, din derslerinin kaldırılmasından doğacak ahlaki bir boşluğu, vatandaşlık bilgisi derslerinde seküler bir anlayışla ahlak konularıyla doldurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.[36] Diğer taraftan yönetici elit, tarih derslerinde pozitivist din anlayışını işleyen konulara yer vermek suretiyle, yetişen nesilde yeni din anlayışını yerleştirmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin liselerde okutulan tarih kitaplarının başına iliştirilen sekiz sayfalık eklerde, "tabiatın hem kanunların sahibi hem de tabii olduğu, bütün varlıkların tabiata dâhil olduğu, tabiatın dışında ve üzerindeki bütün mefhumların insan tarafından uydurulmuş şeyler" olduğu

[35] Kara, söz konusu dönemde maarif yani 'milli eğitim' için Batılı ülkelerden çağrılan yabancı 'bilim insanlarının' isimlerini, geldikleri ülkeleri ve tarihleri de aktarmaktadır. Buna göre 1924'te Amerika'dan John Dewey, 1925'te Almanya'dan Kühne, 1927'de Belçika'dan O. Buyse, 1932'de İsviçre'den A. Malche, 1933'te Amerika'dan W. Kemerrer ve 1934'te yine Amerika'dan B. Parker Türkiye'ye davet edilmiş, her birinden 'milli eğitim' ile çalışmalar yapmaları istenmiştir. Kara'ya göre bunların hemen hepsi de birer rapor hazırlayarak dönemin hükümetine sunmuştur.

[36] Dinden bağımsız bir ahlak anlayışını benimseyen ve işleyen konu örnekleri için dönemin Vatandaşlık Bilgisi ders kitaplarına bakılabilir. Ayrıca söz konusu kitaplara dair eleştirel analizler içeren, Füsun Üstel'in Makbul Vatandaşın Peşinde isimli çalışmasına da bakılabilir.

bilgilerine yer verilmek suretiyle metafizik alana ilişkin bir konu olan 'Allah'ın varlığı' inancının, insan ürünü bir uydurma olduğu ima edilmiştir. Aynı sayfalarda İslam Peygamberinin vahiy fikrine kendi kendine vardığı ifade edilerek, vahyin metafizik gerçekliğinin olmadığını ima eden ifadelere yer verilmiştir (Ergin, aktaran Doğan, 1999: 260). Genel itibariyle din politikalarına yönelik süreç bu şekilde işlerken aynı resmi tarih anlayışı din eğitimi ile ilgili olarak kitaplarında şu açıklamalara yer vermiştir: "Eski maarif [1924 öncesinin milli eğitimi] dini terbiyeye müdahaleyi en fazla dikkat ve taassupla güdülen bir şiar edinmişti… Cumhuriyet maarifi esas prensiplerinden biri olarak vicdan serbestliğini kabul etmiş, din terbiyesini tamamıyla ferde ve aileye bırakmıştır" (Tarih IV, aktaran Kara, 2017 b: 209).

Cumhuriyet'in tek partili yıllarında yönetici elit, örgün eğitim kurumlarında din derslerine 1949 yılına kadar yer vermemişse de din derslerinin tekrar okul müfredatlarına konulmasının gündeme gelişi daha önceki yıllara tekabül etmektedir. Ancak meselenin gündeme gelme şekli, laiklik ve din tartışmaları çerçevesinde iyice daralmış, asgari düzeyde bir ahlak eğitimini öngörecektir. Nitekim ilk görünür işaretler dolaylı bir şekilde, 1943 yılında toplanan II. Maarif Şurası'nda tartışmaya açılan "Cemiyette Ahlak Terbiyesi" meselesi çerçevesinde ortaya çıkmıştır (Ayhan, 2004: 94-111; Kara, 2015: 212).

Din derslerinin lüzumu konusundaki açık ifade ve tartışmalara ise 1946'dan sonra TBMM genel kurul ve grup toplantılarında rastlanmaktadır. Ancak dini alanla ve laiklik politikalarıyla ilgili birçok meselede olduğu gibi din dersleriyle ilgili bu yeni yönelişlerin, ulusal ve uluslararası siyasi-sosyal zeminin II. Dünya Savaşı sonrası şartlarında teşekkül ettiği ve bu çizgi üzerinde yerli ve yabancı unsurların etki, talep ve baskıları altında inişli çıkışlı bir seyir takip ettiği anlaşılmaktadır (Kara, 2017 b: 212). Ulusal ve uluslararası siyasal şartların yanı sıra din derslerinin gündeme alındığı dönem ve şartlarla güçlü irtibatları olan çok partili hayata geçiş deneyimleri ve bununla bağlantılı olarak kısmi demokratikleşme temayülleri de din dersleriyle ilgili bu süreci desteklemiştir. Bu bağlamda özellikle çok partili hayata geçiş sürecinin, esas amil olmasa da her geçen gün kendini daha çok hissettiren

pratik dini ihtiyaçlar üzerinden dindar halkın doğrudan ve dolaylı taleplerini açığa vurmasındaki kolaylaştırıcı yönüne vurgu yapmak gerekir.

Mardin, 1945-1949 yılları arasında, Milli Kalkınma Partisi örneği gibi İslami değer ve hassasiyetleri programına alan ve dindar halkın taleplerini dikkate alan en az altı siyasi partinin varlığından söz etmektedir (2011: 78-79).[37] Dolayısıyla din derslerinin okullarda tekrar okutulmasını kararlaştıran dönemin tek partili hükümeti olan CHP'nin, divan toplantılarına ve 1947 tarihli kurultayına din eğitimi ve din derslerini konu etmesinin, dönemin kaçınılmaz bir tutumu ve oy kaygısı gibi birtakım siyasi hesaplar üzerinden ele aldığı ifade edilebilir. Dahası dönemin yönetici eliti olarak CHP, din dersleri meselesine yönelirken bir taraftan kendi ideolojisine hizmet edecek bazı hedeflerin hesaplarını yaparken bir taraftan da laiklik ve inkılaplar üzerinden birtakım tedirginlik alanları üretmiştir.

Yönetici elitin din derslerini resmi bir şekilde ele alma süreci CHP Divanı'nın 1946 tarihinde meseleyi ele almasıyla başlamıştır. Divan'ın yaklaşık bir yıl süren çalışmaları sonucunda Milli Eğitim Bakanlığı, din eğitimi ile ilgili olarak "Özel Din Öğretimi Ana Hatları" başlığını taşıyan bir yazı yayınlamıştır. Fiili bir karşılığı gerçekleşmeyecek olsa da 'Din Bilgileri Dershaneleri'nin önünü açan bu metinde; söz konusu dershanelerin "ancak hükümetçe onaylanmış programın tatbik edilebileceği, hükümetçe incelenmiş ve kabul olunmuş kitapların okutulabileceği, Kur'an sureleri ve dualar dâhil bütün metinlerin Türk harfleriyle ve öğretimin Türkçe diliyle yapılacağı, aksi durumların icra edilemeyeceği" ifade edilmektedir.

Din dersleri, bu süreçte mecliste, CHP'nin VII. Kongresinde, basında ve zamanla toplumun bütün kesimlerinde tartışılmıştır (Ayhan, 2004: 138). Ancak özellikle CHP'nin 1947 tarihli kurultayındaki din eğitimi tartışmalarına Türkiye'nin

[37] Sarayı, Tarık Zafer Tunaya'nın İslamcılık Cereyanı (1962) isimli eserine atıfla Mardin'in işaret ettiği bu partilerden yedisinin ismini verir. Dahası Sarayı, ilgili yıllarda açılan birçok partinin bu hassasiyetleri parti programlarına aldığına işaret eder. Sarayı, 1945-1950 arası çok partili dönemin siyasi partilerinin, halkın dini hassasiyetlerini dikkate alışını, makalesinin de ismini taşıyan 'dinin denetim işlevi' olarak işler. Diğer bir ifadeyle Sarayı'ya göre dönemin dindar halkının, çok partili dönemin ve demokratikleşme sürecinin etkisiyle partilere taleplerini aktarmasıyla din, devlet üzerinde bir denetleme mekanizması görevi görmüştür (1978: 181). Esas itibariyle bu vb. yorumlama biçimleri, bu tür normalleşme süreçlerini yakın zamanlara kadar dahi, en yumuşak ifadeyle taviz, "İslam'ın yeniden dirilişi/canlanması" ya da yaygın bir kullanıma sahip olan "irticaya prim vermek/yol açmak, Cumhuriyet inkılaplarından vazgeçmek" üzerinden ele alan seküler düşünme biçimlerinin ürünüdür.

laik karakteri ile Atatürk ilke ve inkılapları meseleleri damgasını vurmuştur (Ayhan, 2004: 117; Kara, 2017 b: 219).[38] Kara'nın ifadesiyle, din derslerinin ortaokul ve liselere konacağı süreçlerde de sıklıkla dile gelecek olan, tahrik ve tahrip unsuru yüksek sorular ve hükümler "laiklik elden gider mi, geri mi dönüyoruz, medrese zihniyeti mi canlandırılacak, irtica mı hortlayacak, Atatürk ilke ve inkılapları yara alır mı" yönündedir (Kara, 2017 b: 228).

Yönetici elitin laiklik ve din eğitimi politikalarında bir tür 'geri adım atma' gibi anlaşılmaya müsait yeni din eğitimi açılımını; halkın taleplerine paralel olarak ve biraz da uluslararası şartların zorladığı bu tashih ve tadilleri tabanına ve halka nasıl anlatacağı, muhalif fikirleri nasıl karşılayacağı, dahası yeni şartlarda devrimlerin meşruiyet ve devamını nasıl sağlayacağı, konuya ilişkin 'sapma ve istismarları' hangi tekniklerle savuşturacağı gibi hususlar birer problem alanı olarak belirmiştir. Kara'ya göre CHP'nin bu bağlamda üç açıklama ve savunma biçimi ortaya çıkmıştır:

• Artık Cumhuriyet'in ilke ve inkılapları yerleşmiştir. Dolayısıyla son yirmi yılda din alanına dair ortaya konan sıkı tedbir ve yasaklamalara ihtiyaç kalmamıştır.

• Toplumun din eğitimi ve din adamı ihtiyacı ve talepleri bir şekilde karşılanmalıdır. Nihayet din, toplum için gereklidir, yeni nesillerin din bilgisinden yoksun yetişmeleri doğru değildir.

• Devlet din eğitimi ihtiyaç ve taleplerini karşılamadığı takdirde toplum, bir taraftan Komünizm gibi diğer taraftan tarikat ve cemaatler gibi zararlı fikir ve akımların etkisinde kalacaktır. Bu bağlamda özellikle 'yanlış' din anlayışlarına sahip, batıl inanç ve hurafelerle topluma etki eden dini grupların etkisini kırmak için devlet, dini eğitimini kendi denetiminde vermelidir (2017: 222).

Cumhuriyet'in yönetici eliti kuruluş yıllarında, toplumun 'geri kalışında' önemli bir sebep olarak halkın din anlayışının önemli bir rol oynadığını tespit etmişti. Aynı kanaatin bir devamı olarak yönetici elit, yeni dönemde de din dersleri

[38] 17.11.1947 ile 4.12.1947 tarihleri arasında yapılan CHP Yedinci Kurultayının 2.12.1947'deki oturumunda ele alınan din eğitimi-laiklik meselelerine dair tartışmaların tam metni için bakınız: Kara, 2017 b: 298-328.

vasıtasıyla örgün eğitimde bu anlayışları değiştirmeyi hedeflemiştir. Yönetici elit bu süreçte din derslerini, Cumhuriyet'in başlangıcından itibaren teşekkül ettiği seküler, pozitivist, çağdaş ve batılı eğitim ve resmi din anlayışı çerçevesinde gündemine almıştır. Nihayet Cumhuriyet'in kuruluş ve daha sonraki dönemlerinde din dersinin bu amaçlarının hemen hiç değişmediği anlaşılmaktadır.

Böylece yönetici elitin din politikalarının bir parçası olarak, CHP'li Günaltay hükümeti döneminde; 1 Şubat 1949 tarih ve 70/54-26 sayılı yazı ile ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında, Cumartesi günleri öğleden sonra, program dışı olması, sınıf geçmeye etkili olmaması ve dersi isteyen velinin dilekçe vermesi şartıyla din derslerinin okutulmasına karar verilmiştir (MEB, 1949: 153). Ancak kitaplarının hazır olmadığı gerekçesiyle ders, 1950 yılında okul programı içerisine alınabilmiştir (Zengin, 2017 b: 67).

Öyle anlaşılıyor ki yönetici elit, din derslerini yeniden müfredata koymayı kararlaştırırken, halkın bu yöndeki taleplerini, toplumsal zeminde var olan tarikat ve cemaatlerin etkisini kırarak yerine getirmenin, dolayısıyla bu alanı merkezileştirmenin ve kendi denetimi altına almanın hesapları içinde olmuştur. Bu çerçevede din dersleri, devletin Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla ortaya koyduğu resmi din söylemini destekleyici bir mahiyette planlanacaktır. Buna göre din dersleri mezhepler üstü, batıl inanç ve hurafelerden arındırılmış, bireyi, aklı ve bilimi ön plana alan bir içerikle sunulacaktır. Diğer taraftan, planlamalar yapılırken Atatürk ilke ve inkılapları ile Cumhuriyet'in laik yapısının mutlak surette korunmasına yönelik vurgular sürekli yapılacaktır.

Din dersleri ile ilgili düzenlemelerin genelgeler üzerinden yapıldığı bu sürecin Demokrat Parti hükümeti döneminde, 7 Kasım 1950 tarihli genelge kararı ile dersler program içerisine alınmış, Türkçe derslerinin birer saati din derslerine ayrılmıştır. Aynı genelgeye göre din dersini tercih etmeyen velilerin dilekçe vermesi kararlaştırılmıştır (MEB, 1950: 116). Dönemin ilkokul din dersleri ile ilgili bir gelişme de 1953'ün Şubat ayında toplanan Maarif Şurası'nın, din derslerinin seçmeli de olsa sınıf geçmeye etki etmesini kararlaştırmasıdır (Doğan, 2004: 619; Yürük, 2005: 92).

İlkokullarda isteğe bağlı okutulan din derslerinin, Türk eğitim sistemine tekrar girişinin ikinci aşaması Demokrat Parti döneminde, 1956 yılında askeri ve mesleki okullarla kolej/özel okullar dâhil ortaokulların birinci ve ikinci sınıflarına haftada birer saatlik isteğe bağlı din derslerinin konulmasıdır (Ayhan, 2004: 154; Doğan, 2004: 621; Kara, 2017: 228). Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra 1967 yılında bütün lise ve dengi okulların birinci ve ikinci sınıflarına yine birer saatlik ve isteğe bağlı din dersleri konulmuştur (Ayhan, 2004: 159; Doğan, 2004: 622; Kara, 2017: 228). Bu gelişmelerin 1982 öncesi son halkası ise CHP-MSP koalisyonundan çıkan ve 1974-1975 ders yılından itibaren zorunlu olarak okutulmaya başlanan Ahlak Dersleridir (Kara, 2017: 228).

1980 askeri darbesi sonrasında, diğer darbelerde olduğu gibi yönetici elit, Türkiye'nin din ve din eğitimi meselelerini ele almış, din dersleri ile ilgili önemli bazı tasarruflarda bulunmuştur. Bu bağlamda dönemin önemli bir gelişmesi, zorunlu Ahlak Dersi ile isteğe bağlı Din Dersinin 18.02.1982'de 'Din ve Ahlak Bilgisi Dersi' olarak birleştirilmesi ve program bütünlüğünün sağlanmasıdır (MEB, 1982: 155). 1980 darbesi ile anayasanın kabulü arasında geçen iki yıllık süre içinde din eğitimi ile ilgili birçok rapor hazırlanmış,[39] nihayet yönetici elitin 18.10.1982'de onayladığı Anayasa'nın din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 24. maddesinde yer alan "Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcilerinin talebine bağlıdır" ifadeleriyle din dersleri zorunlu hale getirilmiştir. Bu tarihi düzenlemeden üç gün sonra ise Talim ve Terbiye Kurulu'nun 21.10.1982 tarih ve 139 sayılı kararı ile dersin adı 'Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi' olarak değiştirilmiştir (Yürük, 2005: 94). Bu düzenlemeden sonra din dersleri, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri ismiyle ve zorunlu olarak ama içerik bağlamında geçirdiği birtakım değişikliklerle günümüze kadar okutulmaya devam edilmiştir/edilmektedir.

[39] Bu süreçte Milli Eğitim Bakanlığı, Meclis Danışma Kurulu, Ankara İlahiyat Fakültesi öğretim üyeleri, Diyanet İşleri Başkanlığı, Devlet Planlama Teşkilatı ve Aydınlar Ocağı gibi değişik kurumlar tarafından hazırlanan raporlar ve içerikleri için bakınız: Ayhan, 2004: 271-323.

Din derslerinin anayasa gibi temel bir hukuk metni üzerinden zorunlu hale getirilmesi, Türkiye'nin din eğitimi tecrübesi bakımından her ne kadar müspet karşılanmışsa da sonuçları itibariyle birtakım sorun ve tartışmalara sebep olmuştur.

Siyasi elitin din derslerini zorunlu hale getirmesi, aşağıdaki satırlarda da ele alındığı üzere, bir taraftan derslerle ilgili var olan tahakküm ve araçsallaştırmayı diğer taraftan da laik bir ülkede din derslerinin verilip verilemeyeceği tartışmalarını bir kat daha artırmıştır. Din derslerinin zorunlu oluşuna yönelik kamuoyunda özellikle laiklik ilkesi ve öğretim birliği yasasının ruhuna aykırılık noktalarında eleştiriler yapılmış, ayrıca Alevi-Bektaşi vatandaşlar ile gayr-i Müslim vatandaşlar açısından sorunlar oluşturacağına dikkat çekilerek karşı çıkılmıştır. 1982'de dersin isminin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi olarak değiştirilmesi sonrasında bu dersin mezhepler üstü özelliği pekiştirilmişse de (Bilgin, 1999) ders programlarında belirtilen bu amacın ne düzeyde gerçekleştirildiği hususu süreç içerisinde, özellikle 2005 yılında müzakereleri tekrar başlayan Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde ve 2005-2009 tarihleri aralığında gerçekleştirilen Alevi Çalıştayları'nda önemli tartışmalara sebep olmuştur (Zengin 2017 b: 47).[40] Bütün bu tartışmalar, derslerin hukuki statüsü konusunda bir değişikliğe sebep olmamışsa da öğretim programlarında ve ders içeriklerinde önemli değişikliklerin yapılmasına sebep olmuştur.

Nihayet 2012'de mevcut zorunlu din dersleri yanında seçmeli din derslerine yer verilmesine karar verilmiş, bu bağlamda okulların orta ve lise kademelerinde, haftada ikişer saat okutulmak üzere 'Hz. Peygamber'in Hayatı', 'Temel Dini Bilgiler' ve 'Kur'an-ı Kerim' dersleri müfredata dâhil edilmiştir.

2.2. DİN DERSLERİNDE YÖNETİCİ ELİTİN DİN POLİTİKALARI AÇISINDAN ÖN PLANA ÇIKAN HUSUSLAR

Cumhuriyet'in kurulmasına müteakip Türkiye'nin yönetici eliti, kendi ideolojik tercihleri doğrultusunda yeni bir devlet ve toplum yapısı teşekkül etmek için hemen hemen bütün araçları kullanmıştır. Özellikle eğitim, önemli bir ideolojik aygıt olarak kullanılmış, yeni teşekkül edilen eğitim kurumları ve dersler de birer

[40] Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleriyle ilgili yapılan tartışmalar ve önerilerle ilgili olarak bakınız: Aydın, 2007; Turan, 2011: 193-213; Yürük, 2011 b.

ideolojik araca dönüştürülmüştür. Böylece din dersleri bu politikalar çerçevesinde şekillenerek Türk eğitim sistemindeki yerini almış, yönetici elitin din ve eğitim politikaları, belli bir gelişim seyri içerisinde din derslerini açık bir şekilde şekillendirmiştir (Zengin, 2017 a; Yürük, 2011 a: 187; Altaş, 2002 b). Nihayetinde yönetici elitin din dersleri meselesine, din gerçekliği zaviyesinden çok kendi din politikaları ve hedefleri zaviyesinden yaklaşmaları sonucu din dersi programlarında, yönetici elitin politik ve ideolojik hedefleriyle ilişkilendirilebilecek birçok ifade ve konunun yer aldığı anlaşılmaktadır. Bütün bu ifade ve konular aşağıda ifadesini bulan başlıklar altında mütalaa edilebilir.

2.2.1. Din Derslerinin Laiklik ve Atatürk İlkeleriyle İlişkilendirilmesi

Cumhuriyet dönemi din derslerine ait öğretim programları incelendiğinde dikkatleri çeken ilk husus, programlarda Cumhuriyet'in laik yapısına ve Atatürkçülüğe yapılan vurgulardır. Ancak bu vurguların, 1930 öğretim programında başlamakla birlikte 1982 ve sonrasına ait programlarda yoğunlaşarak arttığı anlaşılmaktadır.[41]

Tek parti döneminin son yıllarında din derslerinin tekrar gündeme alınmasına paralel sürekli gündem edilen, diğer bir ifadeyle gölgesinde din derslerinin tartışıldığı laiklik ilkesi ve hassasiyetleri, dönemin programlarına yansımıştır. Örneğin din derslerine ait 1948 tarihli ilkokul programında ihtiyari olarak okutulması öngörülen din dersinin icrasında dikkat edilecek hususlar, devletin laik yapısına vurgu yaparak başlayacaktır. İlgili hususların ikinci maddesi şöyledir: "Lâyik bir devlet olan Cumhuriyetimizin öğretim müesseselerinde hiç bir din ve mezhebe ait bilgilerin mecburî olarak öğretilmesi bahis mevzuu olamaz. Bu itibarla din derslerinin ihtiyarî olması esastır…" (MEB, 1949: 153). Benzer bir vurgu 1967 programının açıklamalar kısmında ve birinci maddede; "Anayasanın 'laiklik' prensibine ve 'isteğe bağlılık' şartına uygun bir şekilde din yönünden ihtiyaç duyacakları ve kazandırılmasını isteyecekleri bilgileri vermekle faide mülahaza edilmiştir" ifadesinde yer almaktadır.

[41] 1924, 1926 ve 1930'a ait programlar 'Din Derslerinin Kurumsal Serüveni' başlığında kısaca da olsa değerlendirildiğinden, söz konusu programlara çalışmanın bu başlığında herhangi bir atıf yapılmamıştır.

Yukarıda aktarılan iki ifadenin dışında 1948, 1956, 1967, 1968 ve 1976 din dersi programlarında laikliğe ve Atatürkçülüğe yönelik vurguların neredeyse olmadığı ifade edilebilir. Bunun tek istisnası, 1976 programında ifadesini bulan ve lise 3. sınıfların 'Din ve Toplum İlişkileri' isimli üçüncü başlığın alt konularından biri olan 'Din ve Dünya Ayrılığı (laiklik)' konusudur (MEB, 1976: 340). Bununla birlikte laikliğe, din ve vicdan hürriyetine, Atatürk ilke ve inkılaplarına yönelik vurgular, 1982 ve sonrasındaki programlarda somut bir şekilde gözlenmektedir.

1982 tarihli öğretim program incelendiğinde,[42] yukarıda ifadesini bulan hususlara ait vurguların, programın başında, genel amacı ortaya koyan ifadelerde yer aldığı anlaşılmaktadır: "Temel ve ortaöğretimde öğrenciye, Türk Milli eğitim politikası doğrultusunda genel amaçlarına, ilkelerine ve Atatürk'ün laiklik ilkesine uygun, din, İslam dini ve ahlak bilgisi ile ilgili yeterli temel bilgi kazandırmak; böylece Atatürkçülüğün, milli birlik ve beraberliğin, insan sevgisinin dini ve ahlaki yönden pekiştirilmesini sağlamak, iyi ahlaklı ve faziletli insanlar yetiştirmek" (MEB, 1982: 155). Söz konusu ifade 1992 programında da aynı ifadelerle tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 220). Aynı programda dersin öğretim ilkeleri sıralanmakta ve ilk iki maddesinde laiklik vurgusu yapılmaktadır: "1. Devletimizin laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacak, bu ilke her zaman korunacaktır, 2. Hiçbir zaman vicdan ve düşünce özgürlüğü zedelenmeyecektir" (MEB, 1982: 155). Söz konusu ifadeler 1992 programında da aynı ifadelerle tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 220). Öğretim ilkelerinin altıncı maddesinde ise "Ders konuları daima Atatürk ilkeleri ile bütünleştirilecektir" ifadesiyle Atatürk ilkelerine vurgu yapılmıştır (MEB, 1982: 156). Söz konusu ifade 1992 programının ilgili bölümünde yedinci maddede aynı ifadelerle tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 221). Konu ile ilişkili benzer bir ifade de aynı programın temel eğitim 4. ve 5. sınıflarında din ve ahlak bilgisi öğretiminin amaçları arasında, yedinci maddede yer almaktadır: "Vatan, millet ve Atatürk

[42] 1988 ve 1992 programları, 1982 Temel Eğitim ve Ortaöğretim Din ve Ahlak Bilgisi Programı'yla büyük oranda aynıdır. Nihayet bu programların da 1980 ihtilalini yapan askeri hükümetin milli eğitim politikaları doğrultusunda hazırlandığı bilinmektedir (Yürük, 2010: 79). Özellikle 1992 İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı, diğer bütün hususlarıyla birlikte, laikliğin Atatürk ilke ve inkılaplarıyla birlikte vurgulanması hususunda da 1982 programıyla birebir örtüşmekte; her iki program, genel ve özel amaçlardan, dersle ilgili belirlenen ilkeler ile ünite konu ve alt konularına kadar tam bir uyum göstermektedir. Bu nedenle çalışmada, 1992 programının 1982 programıyla benzerlik gösteren ifade ve ünite konuları için sadece ilgili sayfalara atıf yapılacaktır.

sevgisini pekiştirmek" (MEB, 1982: 157). Söz konusu ifade 1992 programında da aynı ifadelerle tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 222). Yine 1982 programının temel eğitim 6, 7, 8'inci sınıflarında din ve ahlak bilgisi öğretiminin amaçları arasında, sekizinci maddede laikliğe ve Atatürk ilkelerine vurgu yapılmıştır: "Dini konularda… laik, Atatürk ilkeleriyle bütünleşmiş bir görüş ve tutum kazanmak" (MEB, 1982: 157). Söz konusu ifade 1992 programında da aynı ifadelerle tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 225). Temel eğitimin amaçlarında yer bulan ifadeler, ortaöğretim din ve ahlak bilgisi ders öğretim amaçları arasında da tekrar edecektir. Nitekim on birinci madde şöyledir: "Milli benliğimize ve dinimizin ana kaynaklarına dayalı din ve millet şuurunu kavramak, bunu Atatürkçülükle bütünleştirmek…" (MEB, 1982: 160). Söz konusu ifade 1992 programında da aynı ifadelerle tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 232).

Dersin ünite konuları da programdaki bu vurgulara uyumlu bir şekilde belirlenmiştir. Bu çerçevede 5. sınıfların VII. ünitesi 'Atatürk'ün Dinimiz ve Laiklik ile İlgili Görüşleri' başlığıyla yer almış, ünite alt başlıklarında Laiklik, Atatürk'ün laiklik anlayışı, Atatürk'ün dinimiz ile ilgili görüşleri ile sözleri ve Türkiye Cumhuriyeti ve laiklik konularına yer verilmiştir (MEB, 1982: 157). Söz konusu ünite 1992 programında da yer almıştır (MEB, 1992: 224). Benzer bir şekilde 7. sınıfların IX. ünitesi ile 8. sınıfların III. ünitesi 'Laik ve İslamlık' başlığıyla yer almış, ünitelerin alt başlıklarında Laiklik anlayışında dinin yeri, İslam anlayışına göre laiklik nedir, Laiklik bakımından Müslümanlık, Vicdan özgürlüğü ve Devlete saygı ve yasalara saygı (Ulul emre itaat) konularına yer verilmiştir (MEB, 1982: 159). Söz konusu üniteler 1992 programında da yer almıştır (MEB, 1992: 229-230). Yine ortaöğretimin 11. sınıflarında dersin V. ünitesi 'Atatürk ve Dinimiz' başlığını taşımakta ve Atatürk'ün dinimiz ve laiklikle ilgili görüşleri, laiklik nedir, Atatürk'ün laiklik anlayışı, Atatürk'ün dinimizle ilgili görüşleri gibi konular alt başlıklarla yer almaktadır. (MEB, 1982: 161). Söz konusu ünite 1992 programında ortaöğretim 3. sınıf, IV. Ünitesi olarak verilmiştir (MEB, 1992: 235).

1982 programının konu ile ilgili dikkat çeken diğer bir hususu ise 11. Sınıfların 'Adalet, Ahlak ve Din' başlığıyla verilen VII. ünitesinde beş ve altıncı alt başlıklarda Hz. Muhammed'in ve Atatürk'ün adalet ve ahlak konusundaki sözlerinin

alt alta verilmiş olmasıdır (MEB, 1982: 161). Söz konusu ifadeler 1992 programının aynı sınıf ve ünitesinde de yer almıştır (MEB, 1992: 235).

2000 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı; hazırlayıcıları, genel amaçlarının ve içeriğinin ayrıntılı verilmesi, öğrencinin bireysel olarak kendi dinini inşa etmesi, öğrenen merkezli olması, dolayısıyla dini duyguyu geliştirmede bireyselleşmeyi ön plana çıkarması, yaşam boyu öğrenmeyi ön plana alması, diğer dinlerin yorumlanmasında çok kültürlülüğün bakış açısını yansıtması, öğrenme öğretme süreçlerinde kullanılabilecek yöntem ve teknikler ile ölçme ve değerlendirmede kullanılabilecek araçlara yer vermesi ve örnek konu işleyişleri vermesi gibi birçok alanda yenilikler taşımaktadır. Programın bütün bu yeni özellikleri taşımasında, programın hazırlayan komisyonun ağırlıklı olarak akademik çevreden teşekkül etmesinin büyük payı olduğu ifade edilebilir. Nitekim Talim Terbiye Kurulu'nun 19.09.2000 tarih ve 373 sayılı kararı ile kabul edilen İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programı çalışmalarında; Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı ve Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün çoklu katılımları esas alınmış, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 10, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 2, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesinden 1 öğretim üyesi ile sonuçlandırılmıştır (MEB, 2000: 913).

2000 programının yukarıda ifadesini bulan bütün yeniliklerine rağmen laiklik ve Atatürkçülük ile ilgili yönetici elitin hassasiyet ve vurgularını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Programın geliştirilmesinde üç grupta ele alınan ilkelerin genel hatlarıyla dikkate aldığı hususlar arasında "Atatürk'ün laiklik anlayışının kavranması" ifadesinin yer alması (MEB, 2000: 914) ve program geliştirme sürecinde Atatürk'ün eğitim ile ilgili görüşlerini ihtiva eden iki ifadesinin temel alındığının ve çalışmaların bu kapsamda yürütüldüğünün ifade edilmesi, bu vurguların dikkat çeken ilk örnekleridir (MEB, 2000: 915).[43]

[43] Söz konusu iki ifade şudur: "Ben manevi miras olarak hiçbir ayet, hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplanmış kural bırakmıyorum. Benim manevi mirasım, ilim ve akıldır. Benim Türk milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden sonra, beni benimsemek isteyenler, bu temel mihver (eksen) üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini kabul ederlerse, manevi mirasçılarım olurlar" ve "Taassup cahilliğe dayanır. Bundan dolayı mutaassıp olan cahildir. İlim mutlaka cahilliği yener, o halde halkı aydınlatmak lazımdır".

Programın, öğrenme-öğretme süreçlerinde dikkat edilmesi gereken ilkeleri olarak birinci madde olarak "Laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacaktır. Din, vicdan, düşünce ve ifade özgürlüğü zedelenmeyecektir" ifadesine (MEB, 2000: 916), uygulama ile ilgili açıklamalar arasında on üçüncü maddede "Ünite ve konuların işlenmesinde verilecek örnekler insan hakları, sevgi, hoşgörü, demokratik ve laik değerler, çağdaşlaşma, uygarlık gibi kabul edilmiş evrensel değerlere uygun seçilecektir" ifadesine ve on dördüncü maddede "Atatürkçülük ile ilgili konular, program bütünlüğü içinde ünitelere yerleştirilmiştir…" ifadesine yer verilmesi (MEB, 2000: 917), konu ile ilgili diğer ifade örnekleridir.

2000 programının laiklik ve Atatürkçülük ile ilgili vurgularına sınıflar bazında belirlenen özel amaçlarda ve ünite konularında da rastlanmaktadır. Örneğin sekizinci sınıf özel amaçları arasında on yedinci maddede "Laikliğin, din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olduğunu kavrar" ifadesi yer almış (MEB, 2000: 970), aynı sınıfın 6. ünitesi 'Dindeki Anlayış Farklılıkları' başlığıyla yer almıştır. Bu ünitede din ile din anlayışının birbirinden farklı olduğu, farklılıkların zenginlik olduğu, dinde zorlamanın olmadığı ve laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olduğu konularına yer verilmiştir (MEB, 2000: 972).

Temel olarak yapılandırmacı yaklaşım, çoklu zekâ ve birey merkezli öğrenme gibi yaklaşımlar dikkate alınarak hazırlanan, amaç, ilke ve içerikleri bakımından da büyük oranda aynı olan 2005 Ortaöğretim, 2006 İlköğretim ve 2010 İlk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programları, din dersiyle ilgili sistematik öğrenme alanları teşekkül etmiş olmalarıyla ön plana çıkmaktadır. Buna göre ilköğretimde altı, ortaöğretimde ise yedi öğrenme alanı belirlenmiş ve her kademe için bu öğrenme alanları farklı başlık ve içeriklerle tekrar etmiştir. Bununla birlikte dört program da laikliği ve Atatürkçülüğü müfredatın merkezi konulardan biri olarak ele almıştır.

Talim ve Terbiye Kurulu'nun 31.03.2005 tarih ve 16 sayılı kararı ile kabul edilen Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (MEB, 2005 a: 242), kendi vizyonunu "21. yüzyılın çağdaş, Atatürk ilke ve inkılâplarını benimsemiş, temel demokratik değerlerle donanmış, insan haklarına saygılı… Türkiye Cumhuriyeti vatandaşını yetiştirmektir" ifadeleriyle ortaya koymuştur

(MEB, 2005 b: 11). Söz konusu ifade, daha sonraki her üç programda da tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 8; 2010 a: 7; 2010 b: 7).

Programın uygulanmasına ilişkin ilke ve açıklamalar bölümünde, "… Programın uygulanmasında Devletimizin laiklik ilkesi; daima göz önünde bulundurulup titizlikle korunacak ve hiçbir şekilde vicdan ve düşünce özgürlüğü zedelenmeyecektir" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2005 b: 11). Söz konusu ifade, daha sonraki her üç programda da tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 19; 2010 a: 8; 2010 b: 9).

2005 ortaöğretim din dersi programının laikliğe vurgu yapan diğer bir ifadesi ise programın genel amaçları arasında geçmektedir. Programın genel amaçlarından 31. madde "Laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olması gerektiğini benimser" ifadesidir (MEB, 2005: 13). Söz konusu ifade 2010 lise programında da tekrar edilmiştir (MEB, 2010 b: 13).

2005 ve daha sonraki diğer üç programın vizyon, ilke, açıklama ve genel amaçlar bölümlerinde ifadesini bulan söz konusu laiklik ve Atatürkçülük vurguları, ders müfredatlarına da yansıtılmıştır. Özellikle dersin lise müfredatlarında, teşekkül edilen öğrenme alanlarından biri olarak, müstakil bir şekilde ve 'Din ve Laiklik' başlığıyla yer almıştır. Örneğin 2005 ortaöğretim programında yer alan yedi öğrenme alanından altıncısı, aynı başlık adıyla ve Atatürk'ün dine bakış açısını, dinin yozlaştırılması karşısındaki tutumunu, din devlet ayrımını, laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olduğunu, Atatürk'ün dinin doğru anlaşılmasına yönelik faaliyetlerini ve öğretimde birliğin sağlanmasının önemini konu etmiştir (MEB, 2005: 22). Her kademede tekrar eden bu öğrenme alanına göre öğrenciler; 9. sınıf düzeyinde dinin bireyi esas aldığını, laikliği doğuran nedenleri, laik devletin ne demek olduğunu, laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olduğunu ve Atatürk'ün laiklik anlayışını öğrenecektir. 10. sınıf düzeyinde Atatürk'e göre dinin vazgeçilmez bir kurum olduğunu, Atatürk'ün dinin yozlaştırılmasına karşı olduğunu, Atatürk'ün İslâmiyet ve Hz. Peygamberle ilgili sözlerini öğrenecektir. 11. sınıfta Atatürk'ün, sağlıklı din hizmeti verilebilmesi için Diyanet İşleri Başkanlığını kurdurduğunu, Türkçe Tefsir-Meal ve Hadis çalışmalarına verdiği önemi, hutbelerin Türkçeleştirilmesinin gereğini öğrenecektir. 12. Sınıfta ise Atatürk'ün dinin

anlaşılmasına, okulda din öğretimine ve din bilginlerine verdiği önemi öğreneceklerdir (MEB, 2005: 22). Söz konusu bu ünite konuları, 2010 lise programında da olduğu şekliyle yer almıştır (MEB, 2010 b: 18).[44]

2006 ilköğretim din dersi programının, konu ile ilgili 2005 ortaöğretim programıyla benzeşen vurguları yanında, programın geliştirilmesinde temel alınan ilkeler arasında zikredilen "Birey bilincinin geliştirilerek toplumsallığa ve toplumsal duyarlığa ulaşılması, Atatürk'ün laiklik anlayışının kavranması" ifadesi de yer almıştır (MEB, 2006: 11). Söz konusu bu ifade 2010 ilköğretim programında da yer almıştır (MEB, 2010: 12).

2006 programının açıklamalar bölümünde ise "Diğer dersler, ara disiplinler ve Atatürkçülük konuları ile ilgili kazanımlar, dersin işlenişi esnasında öğretmen tarafından dikkate alınacaktır" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2006: 19). Bu çerçevede yeni program anlayışında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde Atatürkçülük ile ilgili konular, alanlar ve kazanımlar göz önünde bulundurularak yerleştirilmiştir. Ayrıca Atatürkçülük ile ilgili konuların kazanımlarına, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları ve oluşturulacak metinlerde dersin ilgili kazanımı ile ilişkilendirilerek yer verilmiştir (MEB, 2006: 19). Bütün bu hususlar, 2010 ilköğretim din dersi programında da yer almıştır (MEB, 2010 a: 20).[45]

2018 ilköğretim ve ortaöğretim din dersi programlarında laiklik ve Atatürkçülükle ilişkilendirilebilecek bir vizyon, ilke, genel amaç ve kazanım ifadesine veya ünite konusuna rastlanmamıştır.

Cumhuriyet tarihi boyunca din dersleri, laiklik ilkesi merkezinde ele alınmıştır. Bu zihinsel ve politik tutum, Cumhuriyet inkılaplarıyla ilişkilendirilen bir tedirginlik alanı üzerinden günümüze kadar bitmeyecek olan; din derslerinin meşruiyet tartışmalarına sebep olmuştur. Dönemlere göre yoğunluğu değişen tartışmaların din dersleri açısından en önemli sonucu, derslerin devletin resmi ideolojisine hizmet verecek nitelikte sunulmuş olmasıdır.

[44] 2005 ortaöğretim ve 2010 lise din dersi programlarına göre din ve laiklik öğrenme alanı ünitelerinin kazanım tabloları için bakınız: MEB, 2005: 50, 57, 64, 71; 2010 b: 37, 44, 51, 58.

[45] Programların Laiklik ve Atatürkçülük ile ilgili konuların tabloları için bakınız: MEB, 2006: 65-68; 2010 a: 66.

2.2.2. Din Derslerinin Resmi Din Anlayışını Yansıtması/Pekiştirmesi

Cumhuriyet tarihi boyunca işe koşulan din dersleri programlarında, yönetici elitin din politikaları bağlamında dikkat çeken diğer bir husus, derslerin yönetici elitçe teşekkül edilen resmi din anlayışını pekiştirecek nitelikte içeriklendirilmiş olmasıdır. Bu çerçevede din derslerinin öğretim programlarında dinin bir vicdan meselesi olarak nitelendiği, modernleşme, çağdaşlaşma ve batılılaşma hedefleri içinde dinin modern, pozitivist ve akılcı bir çerçevede ele alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre dersler aklı ve bilimi önceleyen, seküler, ahiret hayatına nispeten dünya hayatını ön plana çıkaran bir din anlayışını yansıtmıştır. Diğer taraftan, dinin toplumsal alana ilişkin hukuk/muamelat alanı arka plana alınarak inanç, ibadet ve özellikle ahlaki alana ilişkin konulara ağırlık verilmiş, bu çerçevede bireysel dindarlık vurguları ön plana çıkarılmıştır. Resmi din anlayışı çerçevesinde din derslerine yansıyan diğer önemli bir husus, Türk-İslam sentezi projesi çerçevesinde ön plana çıkarılan millilik vurgusudur.

Yönetici elitin teşekkül ettiği ve din derslerine de konu ettiği resmi din anlayışının yukarıda ifadesini bulan özellik ve hususiyetlerini, din derslerinin öğretim programlarından takip ve tespit etmek mümkündür.

Din dersleri ve programlarına yönetici elitin ilk müdahale alanı olarak beliren 1926 İlk Mektepler Müfredat programında, dünyada refah ve saadet içerisinde yaşamanın ve zengin olmanın dinen yanlış olmadığı, buna mukabil ahirete yönelerek dünyayı terk etmenin dinde yerinin olmadığının vurgulanması (Maarif Vekâleti, 1927: 45-46), söz konusu hususlara verilecek ilk örnek olabilir. 1926 programına göre dersin öğretiminde 4. sınıflar için dikkat edilecek hususlar arasında "Kimsenin dinine, inancına karışmamak", "İslam dini taassubu men eder", 5. sınıflarda ise "İslam dininde akıl her şeyin fevkindedir", "Aklın kabul etmediğini din kabul edemez", "Dünya işlerini milletin iradesiyle vazedilen kanunlar tayin eder", "Beşeri işlerde akıl ile ilim hâkimdir", "İslamlık yalnız Araplara mahsus olmadığından her millet, Allah'ına kendi diliyle hitap eder, şükür dualarını kendi lisanıyla eda ederse tesiri daha ziyade olur" gibi ifadelere yer verilmiştir (Maarif Vekâleti, 1927: 47-49). Diğer taraftan programın konuları arasında yer alan "… ahlakın emrettiğini İslam dini de emreder, ahlakın fena gördüğünü İslamlık da fena görür…" gibi ifadeler de

yer almıştır. Bu ifadeler, yönetici elitin dinden bağımsız yeni bir ahlak anlayışı oluşturma politikalarının bir parçası olarak nitelenebilir (Zengin, 2017 a).

1930 programı da yönetici elitin teşekkül etmek istediği din anlayışını destekler niteliktedir. Örneğin "İslam dininde her şahıs kendi itikadından ve işinden mesuldür. Başkalarının imanına karışmaya kimsenin hakkı yoktur, İslam dininde çalışmak asıldır… Tembellik ve miskinlik İslam dinince yasaklanmıştır, İslam dini taassubu meneder, aklın kabul etmediğini din kabul edemez, İslam dininde Allah ile kul arasında vasıta yoktur" gibi ifadeler (Maarif Vekâleti, 1930: 229-231), yukarıda ifadesini bulan resmi din anlayışının özelliklerini yansıtmaktadır.

1930'lu yıllardan sonra din derslerine uzun bir süre ara verildikten ve 1948'de tekrar müfredata alındıktan sonra da yönetici elitin, din derslerine resmi din anlayışını yansıttığı anlaşılmaktadır. Dönemin Maarif Vekâleti komisyonunun raporu doğrultusunda hazırlanan 1956 tarihli öğretim programının birinci maddesinde "… din derslerinde, İslamlığın iman, ibadet ve ahlaka müteallık esaslarının öğretilmesi" kararlaştırılmıştır. Derslerin öğretiminde dikkat edilecek hususlar arasında ise "Din derslerinin öğretiminde terimler ve ifade mümkün olduğu kadar Türkçe olacaktır. Bahisler, … esası kaybedecek teferruata gidilmeden işlenecektir… " ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 1956: 147).

1956 programının amaçlarına uygun olarak ortaokul 1. sınıf müfredatında; IX. ünite 'İslam Ahlakı' başlığıyla yer almış ve Vatan sevgisi, devlete ve kanuna karşı vazifeler, Vatan müdafaası, şehitlik ve gazilik gibi konuların işlenmesi öngörülmüştür (MEB, 1956:147). 2. sınıf müfredatında ise V. VI. ve VII. üniteler 'Türklerin tarih boyunca İslam dinine ve din mimarisine hizmetleri ile Türklerin hayır müesseseleri' konularına yer verilmiştir (MEB, 1956:148).

1967 programının resmi din anlayışı bağlamında ön plana çıkan örnek ifadesi "Çocuklarımıza, mensubu oldukları ve övüncünü taşıdıkları İslam dininin tamamen akılcı, medeniyetçi, ilerletici, yükseltici ve her yönden hakikatçı bir din olduğu…" şeklindedir (MEB, 1967: 372). Bu çerçevede 1967 programına göre lise II. sınıfta okutulacak dersin müfredatında; "İslam dini açısından akıl ve din, ilim ve din, İslam dininde cemiyet düzeni; din ve dünya ayrılığı. İslam dininde devlet anlayışı;

Demokrasi (Hz. Peygamber'in bir Devlet Başkanı değil, Hakk'ın hak Resulü olduğu), … İslam dininde kahramanlık ve fedakârlık duygusu; vatan sevgisi, müdafaası, şehitlik ve gazilik" gibi konuların işlenmesi öngörülmüştür (MEB, 1967:372).

1976 din dersi programında, konu ile ilgili olarak dersin amaçları arasında ikinci maddede "Vatan savunmasında ve milli konularda Türk-İslam ruhunun tarih boyunca geliştirip, kıvamlaştırdığı hamaret duygusunun ve özlenen milli kişiliği vermek" ve "Milli beliğimize dayalı din ve millet şuuru vermek" ifadeleri yer almaktadır (MEB, 1976: 338). 1976 programının ders müfredatında genel olarak ortaokulların 1. sınıfında inanç, 2. sınıfında ibadet ve 3. sınıfında ise ahlak konuları ele alınmıştır. Bu çerçevede 3. sınıfın üçüncü konusu 'İslam Dini ve İlim' başlığıyla verilmiş, bu başlık altında İslam dininin akıl dini olduğu konusuna yer verilmiştir. Dördüncü konu ise 'İslam Dini ve Türkler' başlığıyla verilmiş, burada da Türklerin İslam dinine değişik yönlerden yaptığı hizmetler konu edilmiştir (MEB, 1976: 339). Programın lise müfredatında ise 1. sınıfın yedinci başlığı Türklerin tarih boyunca İslamiyet'e hizmetleri konusuna, dokuzuncu başlığında Vatan sevgisi konusuna yer verilmiştir. 3. sınıfın üçüncü başlığı ise 'Din ve toplum ilişkileri' adı altında İslam dininde toplum düzeni, İslam dininde devlet anlayışı, demokrasi (ilk halifelerin seçimle gelmesi ve şura anlayışı) gibi konulara yer verilmiştir (MEB, 1976: 340).

1982 yılına ait din dersi programı, laiklik ve Atatürkçülük konularında olduğu gibi resmi din anlayışını yansıtan hususlarda da diğer programlara oranla daha net ifade ve ünitelere yer vermiştir. Örneğin programın öğretim ilkelerinden dördüncü maddede "Dini bilgiler yanında milli birlik ve beraberliği kazandırıcı, sevgi, saygı, kardeşlik, arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirici, vatan, millet, bayrak, sancak, şehit, gazi gibi milli değerler kazandırıcı yüce kavramların öğrencilerin zihinlerinde yer etmesine özen gösterilecektir" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 156). Söz konusu ifadeler 1992 programının ilgili alanında beşinci maddede aynen tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 220). Aynı şekilde temel eğitim 4. ve 5. sınıflarında din ve ahlak bilgisi öğretiminin amaçları arasında "Vatan, millet ve Atatürk sevgisini pekiştirmek" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 157). Söz konusu ifade 1992 programının ilgili bölümünde aynen tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 222). Bu ilke ve

amaçlar doğrultusunda da 5. sınıf X. ünitesi 'Vatan Sevgisi' başlığıyla vatan, millet, şehitlik, gazilik, bayrak, Atatürk ve diğer Türk büyüklerine sevgi, milli bayramlarımız ve milli kahramanlık konularını ele almıştır (MEB, 1982: 157). Söz konusu ünite 1992 programında da aynen tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 224-225).

1982 programının temel eğitim 6. 7. ve 8. sınıf din ve ahlak bilgisi öğretiminin amaçları arasında ise resmi din anlayışını yansıtan bir ifade olarak altıncı maddede "İslam dininin yalnız ahiret için çalışmayı değil, aynı zamanda 'hiç ölmeyecekmiş gibi' dünya hayatında birlik ve beraberlik içinde mutlu yaşamayı telkin eden bir din olduğunu bilmek" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 157). Söz konusu ifade 1992 programında da aynı ifadelerle tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 225). Aynı amaçların on ikinci maddesinde "Tarih boyunca Türklerin İslam'a hizmetlerini bilmek, vatan savunmasında ve milli konularda Türklerin tarih boyunca geliştirip olgunlaştırdığı hamaset duygusunu pekiştirmek" ifadesine ve on üçüncü maddesinde "Milli benliğimize ve dinimizin ana kaynaklarına dayalı din ve millet şuurunu kavramak…" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 1982: 157). Söz konusu ifadeler 1992 programında da aynı ifadelerle tekrara edilmiştir (MEB, 1992: 225). Bu çerçevede 6. sınıfın IX. ünitesi 'İslam'da çalışmaya verilen önem' başlığıyla, 7. sınıfların VII. ünitesi 'Türkler ve Müslümanlık' başlığıyla ve 8. sınıfların VI. ünitesi 'Vatan ve Millet Sevgisi', VIII. ünitesi de 'Türkler ve Müslümanlık' başlığıyla yer almıştır (MEB, 1982: 159). 7. ve 8. sınıfların söz konusu her üç ünitesi, 1992 programında da aynen yer almıştır (MEB, 1992: 231).

1982 programına göre ortaöğretim din ve ahlak bilgisi dersi öğretiminin amaçları arasında konu ile ilgili üçüncü maddede "İslam dininin iman, ibadet ve özellikle ahlak esaslarını fikir düzeyinde öğrenmek…", dördüncü maddede "Milli birlik ve beraberliği sağlayıcı, sevgi, saygı, kardeşlik arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirici, vatan, millet, şehit, gazi, bayrak, sancak gibi yüce kavramları anlamak ve benimsemek", sekizinci maddede "İslam dininin ilme ve akla önem verdiğini, ilmi teşvik ettiğini, bunu ibadet saydığını, en son ve en gelişmiş din olduğunu bilmek" ve dokuzuncu maddede "Tarih boyunca Türklerin İslam'a hizmetlerini bilmek veya savunmasında ve milli konularda Türklerin tarih boyunca geliştirip olgunlaştırdığı hamaset duygusunu benimsemek" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 1982: 160). Söz

konusu ifadeler, 1992 programında da tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 231-232). Bu ifadeler çerçevesinde de 9. sınıfların V. ünitesi 'Devlete Karşı Görevlerimiz' başlığıyla, 10. sınıfların II. ünitesi 'Milli Birlik ve Beraberlik' başlığıyla; vatanın bölünmezliği, devlet ve bölünmezliği, devlet ve millet bütünleşmesi gibi konulara, 11. sınıfların IV. ünitesi ise 'Türk-İslam Kültür ve Uygarlığı' başlığıyla yer almıştır (MEB, 1982: 160). Söz konusu üniteler, 1992 programında aynen tekrar edilmiş, ayrıca ortaöğretim 2. sınıf V. ünitesi 'Çalışmak ve Üretici Olmak' başlığıyla yer almıştır (MEB, 1992: 232-234).

Pedagojik açıdan yeni bir vizyonla hazırlanan 2000 yılına ait ilköğretim din dersleri programı, yönetici elitin resmi din anlayışını yansıtması bakımından, önceki programlarla benzer niteliktedir. Ancak programda resmi din anlayışı ile ilişkili bazı hususlara vurgular azalmışken, bazı hususlara da vurgular artmış ve somutlaştırılmıştır. Örneğin programın Türk-İslam anlayışı üzerinden şekillenen millilik vurguları, önceki programlara kıyasla azalmıştır. Bu çerçevede programın sadece öğrenme-öğretme süreçlerinde dikkat edilmesi gereken ilkeler başlığı altında dördüncü madde olarak verilen "Milli birlik ve beraberliği güçlendirici sevgi, saygı, kardeşlik, arkadaşlık, dostluk bağlarını pekiştirici; vatan, millet, bayrak, şehitlik, gazilik gibi milli değerlerin ve kavramların öğrenciler tarafından benimsenmesine özen gösterilecektir" ifadesi dikkat çekmektedir (MEB, 2000: 916). Söz konusu ifade sonraki din dersleri programlarında da tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 46; 2010 a: 9; 2010 b: 10). Bu ifade ile ilişkili olarak da 6. sınıfların üçüncü ünitesinde vatan, millet, bayrak, gazi ve şehitlik gibi kavramlar 'Vatanımızı ve Milletimizi Seviyoruz' başlığıyla işlenmiştir (MEB, 2000: 950).

Diğer taraftan konu ile ilgili olarak 2000 programı, dinler arası diyalog anlayışıyla ilişkilendirilebilecek hoşgörüyü, birey bilincini, akılcı ve eleştirel düşünceyi daha somut bir şekilde ortaya koymasıyla temayüz etmektedir. Sonraki din dersi programlarında da somut bir şekilde yer alacak olan bu hususlar, esasında yönetici elitin resmi din anlayışı dışında küreselleşme süreciyle birlikte kendini tahkim eden yeni çoğulcu din anlayışının Türkiye'deki din derslerinde ön plana çıkması olarak nitelenebilir. Böylece din derslerindeki millilik vurgularının nispeten azaldığı ancak diğer dinlerin de hesaba katılarak olgusal anlamda bir din anlayışının

akıl, bilim ve küresel yeni değerler çerçevesinde şekillendirildiği bir sürecin varlığından söz edilebilir. Yönetici elitin resmi din anlayışı ile söz konusu çoğulcu din anlayışı, aklın ve bilimin ön plana çıkarılması, hesap verme bilinci içerisinde ahiret merkezli olmaktan çok toplumsal düzene faydaları açısından dünya hayatını merkeze alması ve dinin hukuk/muamelat alanını arka plana atması gibi hususlar açısından örtüşmektedir. Bununla birlikte yeni din anlayışı dinler arası hoşgörüyü ve birey bilincini de ön plana çıkarmaktadır. Söz konusu bu hususlar, 2000 programı ve sonrasındaki programlarda somut bir şekilde yansıtılmıştır.

2000 programının geliştirilmesinde üç grupta ele alınan ilkeler, bazı esaslarla ilişkilendirilmiştir. Bunlar hoşgörülü olunması, birey bilincinin ön plana çıkarılması, akılcı ve eleştirel yaklaşım sergilenmesi, insanın evrenden kopuk bir varlık olmadığının ön planda tutulması, dinin 'hukukun üstünlüğünü' esas aldığının ortaya konması, mezheplerin ayrımcılık değil, çağlara ve ortama göre, dinin anlaşılma biçimlerini ortaya koyan bir zenginlik olduğunun vurgulanması gibi hususlardır (MEB, 2000: 914). Bu çerçevede programda genel hatlarıyla; dinin evrensel boyutlarının önüne geçebileceğine karşı duyarlı olunarak, yerel ve mezhepsel yorumlara atıfla dini konularda 'akılcı yöntemin' kullanılarak gerçeğin keşfedilmesi ve zihinde oluşabilecek sorulara karşı bireyin kendi sağlıklı yorumunu geliştirebilmesi, dinin sevgi ve hoşgörü boyutunun görülmesi, birey bilincinin geliştirilerek toplumsallığa ve toplumsal duyarlığa ulaşılması gibi hususların dikkate alındığı ifade edilmiştir (MEB, 2000: 914).

Genel amaçların beş başlıkta verildiği 2000 programında, bireysel açıdan; öğrencilerin İslam'ın iman, ibadet ve ahlak esaslarını tanıyabilmeleri, İslam dininin akıl ve bilimle çatışmadığını, din ve bilimin birbirinin alternatifi olmadıklarını, dinin aklın kullanılmasını istediğini ve bilimsel bilgiyi teşvik ettiğini kavrayabilmeleri amaçlanmıştır (MEB, 2000: 918).

2005 yılı ortaöğretim din dersleri programında ise konu ile ilgili olarak programın vizyonuna dair bilgilerin verildiği bölümde "Millî, ahlâkî, insanî ve kültürel değerleri benimseyen… Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını yetiştirmektir" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2005: 11). Ayrıca Anayasa ile Milli Eğitim Temel Kanunu hükümlerine uygun olarak hazırlandığı ifade edilen (MEB, 2005: 11)

programda, öğrencilerin kültürel yabancılaşmasının önlemesinin hedeflendiği ifade edilmektedir (MEB, 2005: 12). Yine programın genel amaçları arasında birinci maddede "İslâm'ın iman, ibadet ve ahlâk esaslarını tanır", ikinci maddede "Dinin, Allah ile insan ilişkilerini düzenleyen bir olgu olduğu, dinin evrensel barış kültürünün yerleşmesinde ve hoşgörü ortamının oluşturulmasında katkıda bulunabileceğini benimser", üçüncü maddede "İnancını akılla bütünleştirir. Kendi dinini, örf ve âdetlerini olduğu kadar diğer insanların dinlerini, örf ve âdetlerini de saygı ve hoşgörü çerçevesinde değerlendirir", yirmi ikinci maddede "Aklın, dinî sorumluluğun temel şartı olduğunu; dinin aklın kullanılmasını istediğini ve bilimsel bilgiyi teşvik ettiğini benimser. Din ve bilimin insanların mutluluğu için olduğunu fark eder", yirmi dokuzuncu maddede "Türklerin İslâm uygarlığına yaptığı katkıların farkında olur" ve otuz dört, otuz beş ve otuz altıncı maddelerde "Birlikte yaşama ve hoşgörü kültürünü özümser. Küreselleşen dünyada dinin birleştirici bir rolünün olduğunu kavrar. Evrensel değerlere kendi dinî bilgi ve bilinçleriyle katılır" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2005: 12-13). Söz konusu ifadeler 2010 ortaöğretim din dersi programında da aynen tekrar edilmiştir (MEB, 2010 b: 12-13).[46]

2006 İlköğretim din dersleri programı, konu ile ilgili olarak kendisinden sonraki programlara da yansıyacak olan birey bilincini ve milli kimlikle birlikte evrensel değerleri ön plana çıkarmasıyla temayüz etmektedir (MEB, 2006: 11; 2010 b: 12). Bununla birlikte resmi ve çoğulcu din anlayışlarının özelliklerini de genel çerçevede yansıtmaktadır.

Programın vizyonu bölümünde "İslam dininin inanç, ibadet, ahlak değerleri ile insani ve kültürel mirasını öğrenen… Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının yetişmesine katkıda bulunmak" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2006: 9). Söz konusu ifadeye 2010 din dersleri programlarında da yer verilmiştir (MEB, 2010 a: 7-8; 2010 b: 7-8).

Eğitimsel açıdan yapılandırmacı yaklaşımın benimsendiği programda bu hususa paralel olarak programın ilkeleri arasında birey bilincine önemli oranda yer

[46] 2005 ve 2010 ilköğretim din dersleri programlarının öğrenme alanları, üniteleri ve kazanımları çok küçük değişiklikler dışında birbirinin aynısıdır.

vermiştir. Örneğin üçüncü maddede "Her öğrencinin özgün bir birey olduğu kabul edilmiştir", yedinci maddede "Öğrencilerin fiziksel ve duygusal açıdan sağlıklı ve mutlu birer birey olarak yetişmesi amaçlanmıştır", onuncu maddede "Öğrencilerin haklarını bilen ve kullanan, sorumluluklarını yerine getiren bir birey olarak yetişmeleri önemsenmiştir" ve on dokuzuncu maddede "Birey bilincinin geliştirilerek…" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2006: 10-11). Söz konusu ifade ve vurgular, 2010 din dersleri programlarında da tekrar edilmiştir (MEB, 2010 a: 11-12; 2010 b: 11-12).

Diğer taraftan program konu ile ilgili olarak genel amaçlar bölümünde dokuzuncu maddede "İslam'ın iman, ibadet ve ahlak esaslarını tanıyabilmeleri", onuncu maddede "İslam dininin akıl ve bilimle uyum içinde olduğunu, din ve bilimin birbirinin alternatifi olmadıklarını kavrayabilmeleri", ve on birinci maddede "Aklın, dinî sorumluluğun temel şartı olduğunu; dinin aklın kullanılmasını istediğini ve bilimsel bilgiyi teşvik ettiğini kavrayabilmeleri" gibi ifadelere yer verilmiştir (MEB, 2006: 12). Bu çerçevede altı öğrenme alanından 'Din ve Kültür' öğrenme alanında 'Vatanımızı ve Milletimizi Seviyoruz' ve 'İslamiyet ve Türkler' ünitelerine yer verilmiştir (MEB, 2006: 17). Söz konusu üniteler, aynı öğrenme alanı içinde 2010 ilköğretim din dersi programında da yer almıştır (MEB, 2010 a: 13-18).

2018 programlarında ise yönetici elitin resmi din anlayışı ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır.

2.2.3. Din Derslerinin Toplumsal Zeminde Karşılık Bunan Dini Anlayışlara Karşı Olması

Cumhuriyet tarihi boyunca hazırlanan din dersi programlarında, yönetici elitin teşekkül ettiği laik ve seküler yapı için tehlike olarak addettiği ve siyasal-toplumsal alanda kendisine rakip gördüğü sivil dindar yapı ve anlayışlar da konu edilmiştir.[47] Hatta konu, din dersleri programlarınca, 2018 yılı din dersi programına kadar neredeyse kesintisiz olarak atıf yaptığı konulardan biridir. Bu tespit ışığında konunun yönetici elit açısından ciddi bir ehemmiyet taşıdığı ifade edilebilir. Bu

[47] Bu çalışmada geçen 'Sivil Din' ifadesi, toplumsal zeminde karşılık bulan dini yapı ve anlayışları işaret etmektedir. Bu bağlamda günümüz sosyoloji çalışmalarında kullanılan ve devletlerin teşekkül ettiği resmi din anlayışına tekabül eden 'Sivil Din' kavramıyla tamamen farklıdır.

çerçevede din dersleri programlarında; batıl inanç ve hurafe karşıtlığı ile İslam'ın kök değerleri olan Kur'an ve sünnete vurgular yer almıştır.[48]

Sivil dini anlayışların hedefe konularak yıpratılması, yönetici elitin din derslerine şekil vermeye başladığı 1926 programında başlamaktadır. Programda din derslerinin öğretiminde dikkat edilecek hususların hemen ilk iki maddesinde ilgili konunun gündeme alınması, esasında konunun yönetici elit açısından ehemmiyetine ayrıca işaret etmektedir. Nitekim birinci maddede "Din derslerinde fırsat düştükçe, dini mahiyette gösterilmek istenen batıl fikirler, yanlış kanaatler cerh edilecektir" ifadesine yer verilmiştir. Dikkat edilecek hususların ikinci maddesinde ise "Çocuklara İslam dini ve İslam büyükleri sevdirilecek, iyi ve güzel hareketlerin İslam dinindeki yüksek kıymeti anlatılacaktır. Fakat hiçbir vecihle taassup fikri verilmeyecektir. Çocukların mektep haricinde din hakkında aldıkları yanlış fikir ve telkinler münasip surette tashih edilecektir" ifadesine yer verilmiştir (Maarif Vekâleti, 1927: 45-46).

1948 din dersi programında batıl inanç ve hurafe ile mücadeleye atıf yapan herhangi bir ifadeye yer verilmediği anlaşılmaktadır. Ancak 1956 din dersi programına göre din derslerinde dikkat edilecek huşulardan biri olarak "Din derslerinin öğretiminde... Bahisler her türlü batıl fikirlerden uzak ve sade bir şekilde, esası kaybedecek teferruata gidilmeden işlenecektir…" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1956: 148).

1967 din dersi programının amaç ve ilkeleri arasında ise açık bir ifadeye yer verilmemişse de liselerin 2. sınıflarında okutulacak dersin müfredatında "İslam dini açısından akıl ve din, ilim ve din, … batıl inançlar karşısında İslam dini…" gibi konuların işlenmesi öngörülmüştür (MEB, 1967: 372).

Batıl inanç ve hurafe hassasiyeti taşıyan ifadeler, 1976 din dersi programında da yer almıştır. Buna göre programın amaçlarından dördüncü madde "Dini konularda ailelerinden, çevrelerinden ve okul dışındaki çeşitli kaynaklardan alınması muhtemel ilkel inanç ve fikirlerden uzak, dini konularda ilme uygun, saygılı bir görüş ve tutum

[48] İslam'ın kök değerleri olarak Kur'an ve sünnete yapılan vurgular, çalışmanın ileriki sayfalarında konu edildiği üzere, din derslerinin 'mezhepler üstü' niteliği için de araçsallaştırılmıştır.

kazandırmak" ifadesidir. Aynı programın açıklamalar bölümünde ise "Öğrencilerin okul dışından getirdiği yanlış bilgi ve telkinler onları kırmadan, kazanarak, sağlam bilgilerle düzeltilmelidir" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1976: 338). Bu amaç ve açıklamalar çerçevesinde de liselerin 1. sınıflarında sekizinci başlık 'Batıl inançlar karşısında İslam dini' konusunun işlenmesi öngörülmüştür (MEB, 1976: 340).

Yönetici elitin 1926 programında başlattığı batıl inanç ve hurafe karşıtlığı, din derslerinin zorunlu hale getirildiği 1982 din dersi programında ve kendisiyle aynı doğrultuda hazırlanan 1992 din dersi programında da devam ettirilmiştir. Buna göre 1982 programının öğretim ilkeleri arasında yirminci maddede "Öğrencilerin okul dışından getirdikleri yanlış bilgi ve telkinler, onları kırmadan, bilimsel bir yaklaşımla düzeltilecektir" ifadesine ve yirmi birinci maddede de "Müslümanlığın hurafeden uzak, akılcı ve çağdaş bir din olduğu çeşitli örneklerle kavratılacaktır" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 156). Söz konusu her iki ifade, 1992 programında da aynen tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 221). Konu ile ilgili benzer vurgular 1982 programının temel eğitim 6. 7. ve 8. sınıflarda okutulacak din ve ahlak bilgisi öğretiminin amaçları arasında, sekizinci maddede "Dini konularda aileden, çevreden ve okul dışındaki çeşitli kaynaklardan alınması muhtemel, batıl inanç ve fikirlerden uzak, ilme uygun ve saygılı… bir görüş ve tutum kazanmak" ifadesiyle yer almıştır (MEB, 1982: 157). Yine aynı programın ortaöğretim din ve ahlak bilgisi dersi öğretiminin amaçları arasında, beşinci maddede "Kendi iç dünyasını düzenlemek… okul dışındaki çeşitli kaynaklardan alınması muhtemel batıl inanç ve fikirlerden uzak, saygılı bir görüş ve tutum kazanmak" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 160). Söz konusu her iki ifade de 1992 din dersi programında tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 225, 231).

Hazırlayıcıları arasında ilahiyat çevresinden akademisyenlerin de olduğu ve vizyonu itibariyle birçok yenilik getiren 2000 din dersi programı da batıl inanç ve hurafe vurgusundan geri durmamış, konu bağlamında önceki programların hassasiyetlerini tekrar etmiştir. Nitekim programa göre öğrenme-öğretme süreçlerinde dikkat edilmesi gereken ilkeler başlığı altında on dördüncü maddede "Tüm eğitsel süreçlerde, … Kur'anî (Kur'an'a ait) olan ile sonradan üretilenlerin ayırt edilmesine özen gösterilecektir. Bunun için… nelerin Kur'an kaynaklı nelerin

ise örf, adet, gelenek, inanış, yaşam biçimi, kültürel etkileşim vb. kaynaklı olduğu açıklanarak vurgulanacaktır. Öğrencilerin okul dışından getirdiği yanlış ve eksik dini bilgi ve anlayışlar, bilimsel bir yaklaşımla ele alınacaktır. İslam'ın hurafeden uzak, akılcı ve evrensel bir din olduğu çeşitli örneklerle kavratılacaktır" ifadesine ve on beşinci maddede de "İslam'ın belli kalıplar, kuru bilgi ve yüzeysel davranışlardan ibaret olmadığı, aksine sürekli canlılık ve ilerleme isteyen bir din olduğu gerçeği kavratılacaktır" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2000: 916-917). Aynı programda genel amaçların ayrıca verildiği alanda ise ilgili konuya atıf yapan ifadeler tekrar yer almıştır. Buna göre genel amaçların üçüncü maddesinde "Dini inanç ve ibadetlerini başkalarının istismarına kapılmaksızın gerçekleştirebilmeleri" ifadesine, altıncı maddesinde "Doğru dini bilgiler ile batıl inanç ve hurafeleri ayırt edebilmeleri" ifadesine, on dördüncü maddesinde "Toplumdaki farklı dini anlayış ve yaşayışların dinin özü ile ilgili olmayıp sosyal bir olgu olduğunu tanıyabilmeleri" ifadesine ve on altıncı maddesinde "Toplum içerisindeki sağlıksız dini oluşumları ayırt edebilmeleri" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2000: 918). Konuya ilişkin 2000 programındaki bir başka vurgu ise 8. sınıflar din dersi özel amaçları arasında, beşinci maddede "Dinsel bağnazlığın zararlı olduğunu fark eder" ifadesi yer almıştır (MEB, 2000: 969).

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünnete 'kök değerler' ifadesiyle ilk defa vurgu yapan 2005 din dersi programı ve sonrasındakiler, batıl inanç ve hurafe hususuna yönelik hassasiyetlerini ortaya koyarken, yine ilk defa İslam düşünce ve ilim geleneğiyle ilgili bir değerlendirmeye yer vermiştir. Buradan hareketle de hem batıl inanç ve hurafe hassasiyetini hem de derslerin mezhepler üstü niteliğini 'bilimsel ve çağdaş' bir çerçevede gerekçelendirmeye çalışmıştır. Söz konusu değerlendirme, 2005 programının giriş bölümünde "İlk Müslümanlar, problemleri kendilerine özgü şartları ve nitelikleri çerçevesinde ele almış ve onlara "eleştirel" bir tutumla yaklaşmışlardır. Sonra problemleri, içinde yaşanılan zaman diliminin ihtiyaçlarına göre çözme gayreti yerine, önceki asırlardaki hazır çözüm yollarını aynen benimseme eğilimi baş göstermiş, toplumun şartlarına uyan bir eğitim anlayışı geliştirilmemiş, öncekilerin yaptıkları dondurulmuş ve adapte edilmiştir. Bu sürecin sonunda gelişen tavır ise taklit ve eskiyi kutsallaştırma olmuştur. Geçmişten devralınan eserlerle yetinilmiş, onlara yeni katkılar, yeni anlayışlar ilâve

edilememiştir" ifadeleriyle yer almaktadır (MEB, 2005: 6). Söz konusu ifadeler, sonraki programlarda da tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 3; 2010 a: 3; 2010 b: 4).

2005 programının temel yaklaşımının verildiği bölümde, konu ile ilgili olarak ayrıca "Program geliştirme süresi boyunca, gerek İslâm gerekse diğer dinler hakkında bilimsel ve araştırmaya dayalı bilgi ön planda tutulmuş, batıl ve hurafeye dayalı yanlış bilgilerden uzak durulmuştur. İslâm'la ilgili bilgilerde; Kur'an merkezli, birleştirici ve mezhepler üstü bir yaklaşım benimsenerek İslâm kaynaklı bütün dinsel oluşumları kuşatacak kök değerler öne çıkarılmış… " ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2005: 12). Söz konusu ifadeler, sonraki programlarda da tekrar edilmiş, ancak 2006 ve 2010 ilköğretim programlarında 'batıl ve hurafeye dayalı yanlış bilgilerden uzak durulmuştur' ifadesi yerine, 'dinin asıl kaynaklarında yer almayan bilgilerden uzak durulmuştur' ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2006: 9; 2010 a: 10; 2010 b: 10).[49]

Diğer taraftan 2005 programının genel amaçları arasında, dokuzuncu maddede "Toplumdaki farklı dinî anlayış ve yaşayışların dinin özü ile ilgili olmayıp sosyal bir olgu olduğu bilincine varır" ifadesine, onuncu maddede "Yerelliklerin zaman zaman dinin evrensel boyutlarının önüne geçirilebileceği durumlar karşısında duyarlı olur" ifadesine, on birinci maddede "Din alanında yetkin olan ile olmayanı ayırır" ifadesine, yirminci maddede "Doğru dinî bilgiler ile batıl inanç ve hurafeleri ayırt eder" ifadesine ve yirmi birinci maddede " Dinin öğütleriyle, örf ve âdetlere dayalı sağlıksız dinî oluşumları ayırt eder" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2005: 12-13). Söz konusu ifadeler, sonraki din dersi öğretim programlarında da tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 11-12; 2010 a: 12-13; 2010 b: 12-13).

Konu ile ilgili 2005 programının vurguları, din derslerine yüklenen işlevlere de yansımıştır. Örneğin program hazırlanırken göz önünde bulundurulan amaçlar arasında "Toplumda oluşan yanlış din anlayışının düzeltilmesi" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2005: 14). Söz konusu ifade sonraki programlarda da aynen tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 10; 2010 a: 11; 2010 b: 12).

[49] Öncesi ve sonrası itibariyle birebir aynı ifadelere sahip programlarda, söz konusu iki ifade biçiminin birbirinin yerine kullanılmış olması, İslam'ın kök değerlerine yapılan vurgunun, batıl inanç ve hurafe hassasiyetleriyle ve dolayısıyla sivil dini yapıların din anlayışıyla ilişkili olduğuna delil olarak nitelenebilir.

2018 yılına ait din dersleri programlarında ise konu ile ilgili herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır.

2.2.4. Din Derslerinin Bilgi Ağırlıklı Olması

Cumhuriyet tarihi içerisinde verilen din derslerinin, programları üzerinden tespit edilebilen diğer bir özelliği, ders amaçlarının öğrencilere bilgi aktarmaktan ibaret olduğu, diğer bir ifadeyle günümüzde öğrencilerden beklenen bilgi edinme, duygu kazanma ve tutum geliştirmeye yönelik kazanımlardan ağırlıklı olarak bilgi edinmenin, kısmen de duygu geliştirmenin ön planda tutulduğudur. Bu bağlamda öğrencilerin dini duygu ve tutum geliştirmeleri gibi önemli iki alan ihmal/göz ardı edilmiştir. Diğer taraftan program amaçlarından derslerin, dini bilgi ve birikim açısından dahi öğrencileri besleyici ve doyurucu nitelikte olmadığı, yüzeysel kaldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda ifadesini bulan hususlar açısından din derslerine ait programlar incelendiğinde, 1956 din dersi programının, derslerin öğretiminde dikkat edilecek hususları arasında şu ifadelere yer verildiği tespit edilmiştir: "Din derslerinin öğretiminde terimler ve ifade mümkün olduğu kadar Türkçe olacaktır. Bahisler… sade bir şekilde, esası kaybedecek teferruata gidilmeden işlenecek; derslerde bilhassa Kur'an-ı Kerim'in sağlığımızı, ahlak ve irademizi takviye edici telkinlerinden faydalanılacaktır" (MEB, 1956: 148).

1967 din dersi programında dersin başlıca amacı olarak yer alan ifade ise bir taraftan öğrencilerin dini alana dair bilgi seviyelerine, bir taraftan da program hedeflerinin bir dinin inanırı olarak kişinin edinmesi gereken asgari bilgi seviyesi bağlamında ne kadar yüzeysel kaldığına işaret etmesi bakımından değerlendirilmesi gereken bir ifadedir. Açıklamalar bölümünün üçüncü maddesinde "Bu dersin başlıca amacı, bu sınıflarda okuyan gençlere birtakım bilgiler vermekten çok, ilk ve ortaokullarda edindikleri bilgilere dayanarak maddeler üstünde bir manevi âlemin de var olduğunu, var olması lazım geldiğini, varlığının sonradan var olan maddeden ibaret bulunmadığını kavratmak, ruhlarında madde üstü değerlere karşı ilgi ve sevgi uyandırmaktır. Bu amaca varmak için maddi ve manevi varlıklar arasında sıkı bir bağlantı olduğuna, bu iki varlığın birbiriyle çelişmediğine dikkatleri çekilecektir"

ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1967: 372). Ayrıca programın lise birinci sınıf müfredatına ilişkin işlenecek konular arasında zikredilen "… İslam dininin iman, ibadet ve ahlak yönünden toplu bir bakış –Amentü'deki altı esasa kısaca temas, İslam'ın şartlarına topluca bir bakış…" gibi ifadelerle konulara kısaca temas edilmesi öngörülmüştür (MEB, 1967: 372).

1982 programının konu ile ilgili ifadesi ise daha net vurgulanmıştır. Nihayet 1982 tarihli program, dersin zorunlu ve kültür ağırlıklı bir ders haline getirilmesiyle neredeyse eş zamanlıdır. Programın ortaöğretim din ve ahlak bilgisi dersi öğretiminin amaçları arasında, üçüncü maddede "İslam dininin iman, ibadet ve özellikle ahlak esaslarını fikir düzeyinde öğrenmek…" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 160). Söz konusu ifadeye 1992 din dersi programında da aynı şekilde yer verilmiştir (MEB, 1992: 231).

1992 din dersi programının konu ile ilişkilendirilebilecek ifadelere ayrıca yer verdiği anlaşılmaktadır. Programın ilkokul, ortaokul ve liseleri kapsayan genel ilkelerinin verildiği bölümün başında "Bu programın hazırlanmasında, okullarımızın bazı sınıflarında az sayıda da olsa Musevilik, Hristiyanlık ve diğer dinlere mensup öğrencilerin bulunabileceği hususu da dikkate alınmıştır. Böylece milli kültür unsurlarını ve genel kültürü destekleyici nitelikte olmak üzere, bu programdaki konuların detaylandırılması sırasına göre İslamiyet, Musevilik, Hıristiyanlık ve diğer dinler hakkındaki bilgilere de yer verilmiştir. Hiç şüphesiz bu bilgiler, öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına genişlik kazandıracak ve başka dinden olanlara karşı daha toleranslı ve anlayışlı davranmalarını sağlayacaktır" ifadelerine yer verilmiştir. Hemen akabinde ise "Bu programda %99'u Müslüman olan ülkemizde İslam Dinine ait bilgilere daha fazla yer verilmiş olması, hem öğrencilerin bu konudaki ihtiyaçlarının karşılanması bakımından, hem de tarihimizi, edebiyatımızı, musikimizi ve diğer sanat varlıklarımızı tanıtmak, benimsetmek, sevdirmek ve kısaca onları milli kültürümüzün bir üyesi yapmak açısından büyük önem taşımaktadır" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 1992: 220). Esasında bu ifadeler, anlaşılması güç ve hatta bazı çelişkiler barındırmaktadır. Bu ifadelerde işaret edilen öğrenciler Müslüman olanlar mıdır, diğer din mensupları mıdır yoksa her iki kesimi mi işaret etmektedir? Eğer diğer din mensupları iseler, söz konu öğrenciler din derslerinden zaten muaf değil

midir? Eğer Müslüman öğrenciler kast ediliyorsa, diğer din mensupları üzerinden din derslerinde İslam ile birlikte bu dinlere ait bilgilere daha fazla yer verilmesinin Müslüman öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına ne tür katkıları olacaktır? Ayrıca din derslerinde diğer dinlere ait bilgiler daha fazla yer tutacakken bu vaziyet, İslam dinine ait bilgilerin oranını nasıl artırabilmektedir? Dahası diğer dinlere ait bilgilere daha fazla yer verilmesinin öğrencileri milli kültürümüzün bir parçası yapmaya aracılık edecek olan yönleri nelerdir? Bütün bu sorular, esasında konumuz dışında kalmakla birlikte, konumuz açısından net bir alana işaret etmektedir. Bu alan, programda yer alan ifadesiyle %99'u Müslüman olan bir ülkenin din derslerinde, İslam ile ilgili bilgi alanlarının daraltıldığı ve ifade yerindeyse 'sığ' bir noktaya çekilmiş olmasıdır.

1992 programının konu ile ilgili diğer bir örnek ifadesi programın ilkeleri arasında, birinci maddede "… Kimse dini uygulamalara zorlanmayacaktır" şeklinde yer almıştır (MEB, 1992: 220).

2000 yılına ait din dersi programında da konu ile ilgili ifadeler tespit edilmiştir. Programın öğrenme-öğretme süreçlerinde dikkat edilmesi gereken ilkelerin verildiği alanda, yedinci maddede "Konular, sınıf seviyelerine göre… onların kültür düzeylerini aşmadan sevdirici-ilgi-bilgi dengesi gözetilerek işlenecektir" şeklinde yer almıştır (MEB, 2000: 916). Benzer bir vurgu, aynı başlığın sekiz ve dokuzuncu maddelerinde "İnanç-davranış ilişkisinin önemi üzerinde durulacaktır. İbadet kavramı geniş anlamıyla öğretilecek; çalışmanın, temizliğin ve güzel ahlakın ibadet olduğu kavratılacaktır" şeklinde verilmiştir (MEB, 2000: 916).

2000 programına göre ilkelerin dışında uygulama ile ilgili açıklamalar bölümünde, dördüncü maddede "Öğrenciler, programda ön görülen dua ve surelerin dışında konuların içinde geçen ayet ve hadislere özel yorumlar getirmeye, bu dua ve sureleri ezberlemeye, yazmaya zorlanmayacaktır" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2000: 917). Söz konusu bu ifade, benzer kelimelerle sonraki programlarda da tekrar edilecektir (MEB, 2006: 19; 2010 a: 9; 2010 b: 10).

2005 din dersi programının konu ile ilgili ilk vurgusu, programın giriş bölümünde yer almaktadır. Buna göre program, din öğretimine önemli bir amaç

yüklemektedir: "Yetişmekte olan nesle din hakkında doğru bilgi vermek ve öğrencileri bilinçlendirmektir… Öğrenciler körü körüne uygulayıcı olmamalıdır. Onlar, bilginin hangi amaçla, kim için, nasıl bir dünyada kullanılabileceğini sorgulayacak biçimde yetiştirilmelidir. Öğrencilerin, özellikle inanç ve hayat konusundaki tercihlerini özgür olarak yapabilmeleri din öğretiminin esas amacıdır; bilinçli dindarlık da budur. Bu amaçlara uygun olarak din öğretimi, öğrencinin kendi akıl yürütme gücünü kullanarak varlıklar içindeki konumunu belirlemesine katkıda bulunur" (MEB, 2005: 6). Söz konusu ifadeler, sonraki diğer din dersi programlarında da aynen tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 3; 2010 a: 3; 2010 b: 3).

2005 din dersi programında ayrıca yapılandırmacı yaklaşıma atıf yapılarak "Böyle bir yaklaşımın öğrencinin, bilişsel, duyuşsal ve bilimsel gelişimine de çok somut katkıları olacaktır. Bunlar, doğru bilgi edinme, kendi başına düşünme kabiliyeti, eleştirel düşünme, seçme kabiliyeti, hayatın anlamını keşfetme ve aklını kullanarak inancını temellendirebilmektir" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2005: 8). Söz konusu ifade, sonraki din dersi programlarında da tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 6; 2010 a: 5; 2010 b: 7). Bu ifadede öğrencinin bilişsel, duyuşsal ve bilimsel gelişimine atıf yapılmışken, psiko-motor, diğer bir ifadeyle davranışsal boyutundan söz edilmemiştir.

2005 din dersi programının konu ile ilgili diğer bir ifadesi, programın hazırlanmasında dikkat edilmesi gereken hususlardan biri olarak "İslâm dininin; kültürümüz, dilimiz, sanatımız, örf ve âdetlerimiz üzerindeki etkisi gerçeği dikkate alınarak İslâm dininin ve bundan kaynaklanan ahlâk anlayışı ile örf ve âdetlerin tanıtılmasına ve öğretilmesine ağırlık verilmesi" ifadesine yer verilmesidir (MEB, 2005: 12). Söz konusu bu ifade de sonraki din dersi programlarında tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 10; 2010 a: 10; 2010 b: 11).

Yukarıda ifadesini bulan bütün bu örnek ifadelerin dışında, 2000 ve sonrasındaki din dersi programlarının neredeyse tamamında ve genellikle programların genel amaçlarını ortaya koyan cümlelerin sonlarında, atıf yapılamayacak kadar çok sayıda; 'sergiler', 'kavrar', 'bilincine varır', duyarlı olur', 'ayırır', 'aşar', 'ayırt eder', 'fark eder', 'farkında olur', 'benimser' ve 'özümser' gibi öğrenme alanlarının bilişsel olanına işaret eden ifadelere rastlanmaktadır.

2.2.5. Din Derslerinin Mezhepler Üstü, Dinler Açılımlı ve Çoğulcu Nitelikte Sunulması

Din derslerinin mezhepler üstü, dinler açılımlı ve çoğulcu nitelikte içeriklendirilmesi, esasında 1980'lerden sonra, bir yandan dersin zorunlu hale getirilmesiyle bir yandan küreselleşme olgusuyla birlikte kabul görmeye başlayan çoğulculuk anlayışıyla ve buna bağlı olarak da dinler arası diyalog ve hoşgörü çalışmalarıyla ilişkilidir. Ancak din derslerine yansıtılan hem mezhepler üstü hem de dinler açılımlı niteliğin, 1980'li yılların öncesine de dayanan izlerine rastlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle din derslerine ait söz konusu niteliklerin, 1980 öncesi yönetici elitin tercihleriyle de ilişkilendirilebilecek işaret ve belirtileri söz konusudur.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin mezhepler üstü niteliği, her ne kadar derslerin 1982'de zorunlu hale getirilmesinden sonra Alevi vatandaşların dersin zorunluluğuna atfen dile getirdikleri talep ve şikâyetler, akademik çevrenin yaptığı çalışma ve yönlendirmeler, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum süreci ve bu süreçte yönetimlerin konu ile ilgili tasarrufları çerçevesinde şekillenmiş olsa da meselenin Cumhuriyet'in tek partili yıllarına kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

Din derslerinin mezhepler üstü niteliğine dair ilk işaretler, din derslerinin tekrar gündeme alındığı tek partili dönemin son yıllarında belirmektedir. Söz konusu yılların yönetici eliti, din derslerine Alevi vatandaşların da gireceğini veya girmesi gerektiğini düşünerek programlarda, dersin mezhepler üstü bir nitelikte olması yönünde ifadelere yer verilmiş, ancak ilerleyen süreçte yönetici elitin Türk-İslam sentezi anlayışına dönük tasarrufları çerçevesinde olsa gerek, bu husus programlara yansıtılmamıştır.

1949 tarihli din dersi programının, dersin uygulanmasına yönelik belirlenen esaslardan, ikinci maddede "Lâyik bir devlet olan Cumhuriyetimizin öğretim müesseselerinde hiç bir din ve mezhebe ait bilgilerin mecburî olarak öğretilmesi bahis mevzuu olamaz…" ifadesine ve altıncı maddede "Düşünce, inanış veya mezhep ayrılıkları dolayısıyla çocuklarını din derslerine göndermeyen ailelerle, gönderenler arasında veya bu derslere devam eden çocuklarla etmeyenler arasında yersiz münakaşalara meydan verilmeyecektir" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1949:

149).[50] 1956, 1967, 1976, 1982 ve 1992 programlarında din derslerinin mezhepler üstü niteliğine dair herhangi bir vurguya rastlanmamıştır. Ancak Bilgin 1982 programıyla birlikte din derslerinin mezhepler üstü bir nitelikte hazırlanmaya başlandığını ifade etmektedir (Bilgin, 1999). Bununla birlikte programlarda mezheplerin dinin anlaşılma biçimlerini ortaya koyan birer zenginlik olup, dinin aslı ile doğrudan bağlantılı olmadıklarına, dolayısıyla mezhepler üstü anlayışa dair somut vurgular, 2000 programında yer alacaktır.

Din derslerinin dinler açılımlı nitelikte olmasa da diğer dinleri konu ettiğine dair ilk örneklere ise 1956 programında rastlanmaktadır. Programın amaç ve ilkeleri arasında konu edilmeyen diğer dinlerin öğretimi hususu, programın müfredatına göre ortaokulların ikinci sınıf, yedinci ünitesinde "Zamanımızda yeryüzündeki dinler ve İslamlığın bunlar arasındaki yeri" başlığıyla yer almıştır (MEB, 1956: 148). Söz konusu ünite başlığı benzer bir şekilde 1967 programında, liselerin birinci sınıflarında 'Dinler tarihine toplu bir bakış' olarak tekrar edilmiştir (MEB, 1967: 372). Ancak her iki programda da diğer dinlerin merkezi bir konu olmadığı, diğer dinlerin İslam dinini 'daha iyi' anlamaya aracılık edecek şekilde ve herhangi bir din ismi verilmeksizin konu edildiği anlaşılmaktadır.

1976 din dersi programına gelindiğinde ise diğer dinlerin somut bir şekilde müfredata konu edildiği anlaşılmaktadır. Programın amaç ve ilkeleri arasında konu edilmemesine rağmen, ortaokulların birinci sınıf, birinci konusu 'Din' başlığıyla yer almış, bu çerçevede en büyük ilahi dinler arasında Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığa dair bilgilerin ayrı ayrı verilmesi öngörülmüştür (MEB, 1976: 338). Yine ortaokul üçüncü sınıfların ikinci konusu 'İlahi dinler arasında İslamiyet' başlığıyla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam hakkında bilgiler verilmiştir (MEB, 1976: 339). Aynı şekilde programa göre liselerin üçüncü sınıf birinci konusu 'Dinler tarihine toplu bir bakış' başlığı altında hak dinler, batıl dinler, Yahudilik ve İslamiyet gibi konuların işlenmesi öngörülmüştür (MEB, 1976: 340).

[50] Din derslerinin mezhepler üstü niteliği, esas itibariyle Alevilik üzerinden şekillenen bir husus olup Alevilik meselesi, dönemin hem idarecileri hem de toplumsal zemin tarafından sürekli gündem olmuştur. Dönemin konuya dair tartışma örnekleri için bakınız: Kara, 2017 b: 214-218.

Din derslerinin zorunlu hale getirilmesinin gündeme alındığı bir süreçte hazırlanan 1982 programı, konu ile ilgili olarak, dönemin dinler arası diyalog ve hoşgörü çalışmalarının ruhuna uygun bir şekilde diğer dinlere ve din mensuplarına vurgular yapması bakımından ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda 1956 ve 1967 yıllarında İslam bağlamlı ele alınan diğer dinlerin, 1976 programında İslam'dan ayrı olarak ve müstakil bir şekilde ele alınması, 1982 ve 1992 programlarında ise çoğulculuk anlayışıyla bağlantılı ele alınması, diğer dinlerin din derslerine konu edilmesinin giderek çoğulculuğa kaydırıldığına işaret etmektedir.

1982 programının temel ilkeleri arasında, üçüncü maddede "Mutlaka dini aynı olan milletlerle her zaman iyi ilişkiler içinde bulunulamayacağı, buna rağmen dini ayrı olan milletlerle de iyi niyet ve dostluk ilişkileri içinde bulunulabileceği zihniyeti kazandırılacaktır" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 155). Söz konusu ifade 1992 programında da aynen tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 220). Yine 1982 programın temel eğitim 6, 7, 8'inci sınıflarında yapılacak din ve ahlak bilgisi öğretiminin amaçları arasında yedinci maddede "Başkalarının inancına, düşüncesine, canına, malına ve diğer haklarına saygı gösteren bir hoşgörü kazanmak" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 157). Söz konusu bu ifade de 1992 programında aynen tekrar edilmiştir (MEB, 1992: 225). Bu çerçevede her iki programda, altıncı sınıfların birinci ünitesi 'Din Kavramı' başlığı altında din, dinler hakkında genel bilgi, Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi konuların işlenmesi öngörülmüştür (MEB, 1982: 157; 1992: 225). Konu ile ilgili 1982 ve 1992 programlarının benzer vurguları, ortaöğretim din ve ahlak bilgisi dersi öğretim amaçları ve ünitelerinde de yer almaktadır. Buna göre her iki programın ortaöğretim ders öğretim amaçları arasında, ikinci maddede "Genel anlamda 'din' ve dinler hakkında bilgi edinmek"" ifadesine ve altıncı maddede "Başkasının inancına, düşüncesine, canına, malına, diğer haklarına saygı gösteren bir hoşgörü kazanmak, dini inanç ve duygularını şahsi çıkarlarına alet etmemek" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1982: 160; 1992: 231). Bu çerçevede de her iki programda dokuzuncu sınıfların birinci ünitesi "Din" başlığıyla genel olarak din olgusunu, ikinci ünitesi ise "Dinler ve Özellikleri" başlığıyla ilkel, Çin, Hint dinlerini, Museviliği, Hristiyanlığı ve İslam'ı ele almaktadır. Bu ünitede ayrıca Semavi dinlerin Allah, ahlak ve insan anlayışı bağlamında ortak özelliklerine

yer verilmiştir. Aynı şekilde on birinci sınıfların üçüncü ünitesi 'Yeryüzündeki Dinler ve İslam Dini' başlığıyla yer almıştır (MEB, 1982: 161; 1992: 232).

1982 programından farklı olarak 1992 programının, yukarıda ifadesini bulan vurguları yanında ilkokul, ortaokul ve liseleri kapsayan genel ilkelerinin verildiği bölümün başında "Bu programın hazırlanmasında, okullarımızın bazı sınıflarında az sayıda da olsa Musevilik, Hristiyanlık ve diğer dinlere mensup öğrencilerin bulunabileceği hususu da dikkate alınmıştır. Böylece milli kültür unsurlarını ve genel kültürü destekleyici nitelikte olmak üzere, bu programdaki konuların detaylandırılması sırasına göre İslamiyet, Musevilik, Hıristiyanlık ve diğer dinler hakkındaki bilgilere de yer verilmiştir. Hiç şüphesiz bu bilgiler, öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına genişlik kazandıracak ve başka dinden olanlara karşı daha toleranslı ve anlayışlı davranmalarını sağlayacaktır" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 1992: 220). Ayrıca programın ilkeleri arasında üçüncü maddede "İyi vatandaş yetiştirmek ve öğrencilerin ileride toplumumuza daha rahat uyum sağlamalarına yardımcı olmak için milli ahlakımızla ilgili konuların öğretiminde din ayırımı gözetilmeyecektir" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 1992: 220).

2000 yılı din dersi programının, hem din derslerinin mezhepler üstü hem de dinler açılımlı niteliği bakımından, önceki programlara nispeten daha somut ifadelere yer verdiği anlaşılmaktadır.

Programın geliştirilmesinde ele alınan ilkelerin bazı esaslarla ilgili olduğu ifade edildikten sonra, bu esasların " Hoşgörülü olunması, … insanın evrenden kopuk bir varlık olmadığının ön planda tutulması, … mezheplerin ayrımcılık değil, çağlara ve ortama göre, dinin anlaşılma biçimlerini ortaya koyan bir zenginlik olduğunun vurgulanması" olduğu ifade edilmiştir (MEB, 2000: 914). Bu belirlemelerde genel hatlarıyla, "… mezheplerin dinin anlaşılma biçimleri olarak değerlendirilmesi, … dinin sevgi ve hoşgörü boyutunun görülmesi, …" gibi hususların dikkate alındığı ifade edilmiştir (MEB, 2000: 914). Ayrıca, "… kültürler arası etkileşimin hızlandığı günümüzde, barış kültürünün geliştirilmesi ve hoşgörü ortamının oluşturulabilmesi için diğer dinler hakkında da bilgi sahibi olunması gerekli hale gelmiştir. Bu nedenle programlarda genel hatlarıyla; bütün dinlerin esas amacının iyi insan yetiştirmek olduğu, Yahudilik, Hristiyanlık, Hinduizm ve

Budizm'in tarihi gelişimleri ile temel özelliklerinin ve öğretilerinin içeriği…" gibi hususlara da yer verildiği ifade edilmiştir (MEB, 2000: 915).

2000 yılı din dersi programının giriş bölümünde genel hedefler sıralanmış, bunların dördüncü maddesinde "Öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına genişlik kazandırmak ve başka dinden olanlara karşı daha hoşgörülü ve anlayışlı davranışlarda bulunmalarını sağlamak amacıyla diğer dinler hakkında genel bilgilerin verilmesi" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2000: 915).

Programın, dersin uygulaması ile ilgili açıklamalar bölümünde, on birinci maddede ""İnsanların toplum halinde yaşayan bir varlık olduğu bilincini kazandırmak amacıyla sevgi, saygı, hoşgörü duyguları içinde işbirliği yapmalarını sağlayacak yöntemler uygulanarak öğrencilerin…" ifadesiyle de hoşgörü kültürüne vurgular yapılmıştır (MEB, 2000: 917).

Genel amaçlarının beş başlıkta verildiği 2000 din dersi programında, yedinci maddede "… İslam dinini ve diğer dinleri ana kaynaklarına dayalı olarak tanımaları gerektiğini kavrayabilmelerini" ifadesine, on beşinci maddede "Başkalarının inanç ve yaşayışlarına hoşgörü ile yaklaşabilmelerini" ifadesine, yirmi beşinci maddede "Diğer dinleri temel özellikleriyle tanıyarak, bağlılarına hoşgörüyle yaklaşabilmelerini" ifadesine ve yirmi altıncı maddede "Çağdaş, evrensel insani değerlerin İslam'ın özü ile örtüştüğünü fark etmelerini amaçlamaktadır" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2000: 919).

Son tahlilde 2000 din dersi programı, yedinci sınıf özel amaçları arasında, yirmi dokuzuncu maddede "Günümüzde yaşayan İslam, Yahudilik, Hristiyanlık, Hinduizm ve Budizm'in temel özelliklerini ve öğretilerini objektif olarak özetler" ifadesine ve otuz birinci maddede "Başkalarının inançlarına saygı duyar" ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2000: 960).

Yukarıda ifadesini bulan bütün bu vurgular çerçevesinde de 2000 yılı din dersi programı, ders müfredatında diğer dinlere ait konulara yer vermeyi öngörmüştür. Buna göre altıncı sınıfların altıncı ünitesi 'Kutsal Kitapları Tanıyalım' başlığıyla dört büyük kitap hakkında bilgi vermeyi öngörmektedir (MEB, 2000:

951). Yine yedinci sınıfların yedinci ünitesi ‘Dinleri Tanıyalım’ başlığıyla Yahudilik, Hristiyanlık, İslam, Hinduizm ve Budizm, Reenkarnasyon ve Ruh göçü, Noel ve yılbaşı, Misyonerlik, Başkalarının inançlarına saygı gösterelim gibi konuların işlenmesini öngörmüştür (MEB, 2000: 962).

‘Açık toplum’, ‘dinler açılımlı din dersi’ ve ‘kök değerler’ ifadelerini ilk defa kullanan 2005 programının da mezhepler üstü, dinler açılımlı ve hoşgörülü din anlayışını yansıtan bir perspektifle hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Programın hemen giriş bölümünde; 2006 ve 2010 programlarında da tekrar edilecek olan “Din anlayışındaki farklılıkların kurumlaşması sonucu ortaya çıkan mezhepler, bütünüyle insanî oluşumlardır. Hiçbir mezhep dinle özdeşleştirilemez. Kur’an, bütün peygamberlerin çağrılarının özünü, tevhidin oluşturduğunu belirtir. Bir insan, hangi mezhepten, hangi meşrepten, hangi ırktan olursa olsun, eğer Kur’an ve sünnette belirtilen temel iman esaslarına inanıyorsa, o kimse Müslüman’dır” ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2005: 5; 2006: 3; 2010 a: 3; 2010 b: 3).

2005 programının vizyonu bölümünde ise konu ile ilgili olarak “İnsanlık tarihi boyunca birey ve toplum üzerinde etkili olan dini doğru anlayan ve yorumlayan; … kendi dininden ve başka dinlerden olanlara karşı anlayışlı davranışlarda bulunan, diğer dinleri tanıyan … Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını yetiştirmektir” ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2005: 11). Programın vizyonuna yansıtılan söz konusu ifadeler, 2018 programları hariç, sonraki din dersi programlarında da tekrar edilecektir (MEB, 2006: 8; 2010 a: 7; 2010 b: 7).

Programın temel yaklaşımının verildiği bölümde, konu ile ilgili olarak “İslâm'la ilgili bilgilerde; Kur'an merkezli, birleştirici ve mezhepler üstü bir yaklaşım benimsenerek İslâm kaynaklı bütün dinsel oluşumları kuşatacak kök değerler öne çıkarılmış; … Bununla birlikte, dinin anlaşılma biçimleri olarak tanımlanan mezhepler ve dinî oluşumlar, yok sayılmamış; kültürel zenginlik ve farklı düşünce ekolleri olarak görülmüştür… Hatta diğer dinlere de yer verilerek dinler arası açılımlı bir ders niteliği kazandırılmıştır. Bu yaklaşıma uygun olan, bütün dinî ve ahlâkî değerler, öğretime konu edilmiş, ancak din eğitiminde kullanılan yaklaşımlardan birisi olan doktrin merkezli ya da mezhep merkezli bir din öğretimine

dönüşmemesine büyük özen gösterilmiştir" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2005: 12-13). Mezhepler üstü ve dinler açılımlı nitelik ile kök değerlere dair vurgular, sonraki programlarda da benzer ifadelerle yer almıştır (MEB, 2006: 2, 9; 2010 a: 2; 2010 b: 10, 11; 2018 a: 8; 2018 b: 8). Bu çerçevede, 2005 programının hazırlanmasında; ilgili maddede "Öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına genişlik kazandırmak ve başka dinden olanlara karşı daha hoşgörülü ve anlayışlı davranışlarda bulunmalarını sağlamak amacıyla diğer dinler hakkında genel bilgilerin verilmesi" hususunun hedef alındığı ifade edilmiştir (MEB, 2005: 12). Söz konusu ifade, 2018 programları hariç, sonraki programlarda da aynen tekrar edilmiştir (MEB, 2006: 10; 2010 a: 11; 2010 b: 11).

2005 programının genel amaçları arasında ise konu ile ilgili olarak "İslâm'ın barış dini olduğunu benimser", "Birlikte yaşama ve hoşgörü kültürünü özümser", "Küreselleşen dünyada dinin birleştirici bir rolünün olduğunu kavrar", "Evrensel değerlere kendi dinî bilgi ve bilinçleriyle katılır", " Diğer dinleri temel özellikleriyle tanır" ve "İslâm'ın medenî ve evrensel değerlerle örtüştüğünü fark eder" ifadelerine yer verilmiştir (MEB, 2005: 14-15). Söz konusu amaç ifadeleri, 2010 lise programında da aynen tekrar edilmiştir (MEB, 2010 b: 13).

2005 ve sonrasındaki din dersi programlarının yukarıda ifadesini bulan konu ile ilgili vurgular çerçevesinde hedef ve ilkelerin, dersin ünite konularına da yansıtıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede din derslerinin mezhepler üstü niteliği, programın genellikle 'Vahiy ve Akıl' öğrenme alanında, diğer dinlerin öğretimi ise 'Din, Kültür ve Medeniyet' öğrenme alanında konu edilmiştir (MEB, 2005: 20, 23). Benzer ünite örnekleri, 2010 lise programında da yer almıştır (MEB, 2010 b: 17, 19). 2006 ilköğretim ve 2010 ilköğretim programlarında ise konu ile ilgili üniteler programların genellikle 'Kur'an ve Yorumu' ile 'Din ve Kültür' öğrenme alanlarında konu edilmiştir (MEB, 2006: 16-17; 2010 a: 16, 18).

Din derslerinin mezhepler üstü niteliğine dair programlarda yapılan vurgulara rağmen, 2005 ile 2009'un değişik tarihlerinde yapılan 'Alevi Çalıştayları'nın etkisiyle, özellikle 2010 programlarında tasavvufi yorumlara, önceki programlara

kıyasla, daha fazla yer verildiği anlaşılmaktadır.[51] Bu çerçevede ilköğretimin yedinci sınıflarında 'İslam Düşüncesinde Yorumlar' ünitesinde inançla ilgili, fıkhi ve tasavvufi yorumlara yer verilmiş, Yesevilik, Mevlevilik, Nakşilik, Kadirilik ve özellikle Alevilik-Bektaşilik konularının ayrıntılı bir şekilde anlatılması öngörülmüştür (MEB, 2010 a: 75). Söz konusu ünite konuları, 2018 ilköğretim din dersi programında da tekrar edilmiştir (MEB, 2018 a: 35). Aynı şekilde 2010 lise programına göre on ikinci sınıfların 'İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar' ünitesinde, tasavvufi yorumlardan olan Alevi-Bektaşilik ile ilgili Cem ve Cem evi, Cemin Yapılışı, Semah, Musahiplik, Dua ve Gülbenkler ve Muharrem Ayı ve Aşure konularının işlenmesi öngörülmüştür (MEB, 2010 b: 64). Din derslerindeki bu açılıma paralel olarak, on birinci sınıfların 'İslam Düşüncesinde Yorumlar' ünitesinde, siyasi ve itikadi yorumlardan Haricîlik, Şia, Mu'tezile, Maturîdilik ve Eş'arîlik; ameli ve fıkhi yorumlardan Hanefîlik, Malikîlik, Şafiîlik, Hanbelîlik ve Caferîlik konu edilmiştir (MEB, 2010 b: 64). Söz konusu ünite konuları, 2018 lise din dersi programında onuncu sınıf beşinci ünitesi olarak 'İslam Düşüncesinde İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Yorumlar' başlığı altında yer almıştır (MEB, 2018 b: 13).

Diğer taraftan 2010 ilköğretim programına göre sekizinci sınıflarda 'Din ve Evrensel Öğütleri' ünite başlığıyla, günümüzde yaşayan dinler, dinlerin ve İslam'ın evrensel öğütleri ve başkalarının inançlarına hoşgörülü olmak konularının işlenmesi öngörülmüştür (MEB, 2010 a: 77). Aynı şekilde liselerin on ikinci sınıflarında 'Yaşayan Dinler ve Benzer Özellikleri' ünite başlığıyla Hint, Çin ve Japon dinleri de dâhil olacak şekilde yaşayan diğer dünya dinleri konu edilmiş, dinlerin benzer özellikleri, dinlerde çevre bilinci ve küreselleşen dünyada dinler arası ilişkiler konu başlıkları oluşturulmuştur (MEB, 2010 b: 67). Söz konusu bu üniteler de 2018 lise din dersi programında on bir ve on ikinci sınıfların üniteleri arasına dağıtılmak suretiyle yer almıştır (MEB, 2018 b: 14).

Esas itibariyle bütün bu hususların, özellikle laiklik, Atatürkçülük ve Türk – İslam sentezi projesinin, Türk eğitim sistemine konu edilmesi ayrıca tartışılabilir. Ancak bu hususların Din derslerine konu edilerek, derslerin 'dini alanı' konu edecek

[51] 2010 lise programında 12. sınıf, 'Vahiy ve Akıl' öğrenme alanında 'İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar' ünite başlığı altında işlenen bu konuların ünitelerdeki kazanım sayı ve oran tabloları için bakınız: MEB, 2010 b: 27.

alanının daraltılması ki buna diğer dinlerin konu edilmesi de dâhil edilebilir, din derslerini zayıf ve yetersiz bırakmıştır. Hele ki söz konusu ideolojik konuların anlatıldığı Vatandaşlık vb. başka dersler varken bu konuların din derslerine de genişletilerek konu edilmesi, Osmanlıdan tevarüs Cumhuriyet Türkiye'si için anlaşılır bir durum değildir. Türkiye'de laikliğin ve milliyetçiliğin olmadığı dönemlerde 'din' vardı ve hala var. Hele ki söz konusu ideolojik konular bütün derslere genişletilirken, din derslerinin 1948-1982 arası isteğe bağlı ve az sayıda ders saatiyle, sonraki süreçte sadece iki saatle sınırlı bir şekilde verilen din derslerinde 'din'e alan bırakılmamıştır. Dahası ideolojik konular bütün derslere genişletilirken din olgusu sadece bu derslere hasredilmiş, eğitim-öğretimin diğer bütün alanları ile ilişkisi kesilmiştir. Hatta din ile ilişkili Diyanet ve İlahiyatlar gibi kurumlar dahi din dersleri konusunda söz sahibi veya danışma alanı olarak kabul edilmemiş, dini alanı konu edinen bütün bu alanlar birbiriyle ilişkisiz bırakılmıştır.

Cumhuriyetin kurulmasından kısa bir süre sonra resmi ve sivil alanda eğitimine izin verilmeyen, yasaklanan ki bu süreçlerde toplum, dini hassasiyetlerini korusa da dini müktesebat konusunda hayli zayıflamışken din eğitiminin, devletin resmi okullarında tekrar verilmeye başlanmasından sonra, İslam dinini konu etmesi gerekirken diğer dinleri, Laikliği, Atatürkçülüğü, Türklerin İslam'a hizmetlerini vb. konu etmesi gerçekten manidardır. İslam'ı konu ettiği alanlarda da meseleyi mezhepler üstü alana taşıması da ayrıca manidardır.

2.3. DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİ ETRAFINDAKİ TARTIŞMALAR

Tanzimat'la başlayan ve Cumhuriyetin kurulmasıyla ivme kazanarak devam eden Türkiye modernleşmesi, siyasaldan toplumsala kadar birçok alanda zihniyet değişimine sebep olmuştur. Özellikle Cumhuriyetin kurulmasına müteakip yönetici elitin modernleşme, batılılaşma ve çağdaşlaşma çerçevesinde siyasal, zihinsel ve toplumsal değişimi gerçekleştirmeye yönelik girişim ve inkılapları bu değişimi daha da hızlandırmıştır. Söz konusu değişim sürecinde geleneksel formlarıyla dinin, değişimin önündeki en önemli engellerden biri olarak addedildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, değişimin en fazla hissedildiği ve üzerinde tartışmaların en çok yapıldığı alanlardan biri de siyasal ve toplumsal alanda din ve dinin yeri olmuştur. Bu

çerçevede modern Türkiye'nin din eğitimi ve din dersleri serüveni de söz konusu tartışma alanına çekilmiş, politik tercihlerin ve küresel değişimlerin etkileriyle şekillenmiştir.

Türkiye'de dinin ve buna bağlı olarak din derslerinin tartışmalara konu edilmesine kaynaklık eden en önemli husus, devletin laik karakteridir. Nitekim din derslerinin örgün eğitimden çıkarılma ile örgün eğitime tekrar alınma süreçlerinde ve zorunlu hale getirilmesine müteakip süreçte devletin laik karakteri, doğrudan din dersleri ile irtibatlandırılarak tartışma konusu edilmiştir. Bu bağlamda din derslerinin tartışmalara konu edilmesinde laikliğin merkezi bir konu olduğu ifade edilebilir.

Din derslerinin laiklik merkezli tartışmalarında ön plana çıkan husus, laik bir ülke olduğu anayasayla belirlenen Türkiye'nin, laik eğitim sistemi içerisinde din derslerinin yer alıp alamayacağıdır. Cumhuriyet tarihi boyunca devam eden bu tartışmalar, din derslerinin meşruiyetinin sürekli bir şekilde sorgulanmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte yönetici elitin, eğitim sistemi içerisinde din derslerine birtakım siyasal ve sosyolojik gerekçelerle de olsa yer verdiği bilinmektedir. Nitekim çok partili hayata geçişle başlayan ve 1982 yılına kadar devam eden süreçte din dersleri, dersle ilgili bazı olumlu gelişmelerle birlikte seçmeli olarak okutulmuştur. Nihayet, 1980 öncesinde cereyan eden birtakım siyasal ve sosyal problemlerin çözümüne, milli birlik ve beraberlik vurguları gibi birtakım katkılar sunabileceği düşüncesiyle de din dersleri zorunlu hale getirilmiş ve bu tasarruf Anayasayla güvence altına alınmıştır.

1982 Anayasasının 24. maddesinde ifadesini bulan "… Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültür ve ahlak öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışında din eğitimi ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır" hükmü gereği Türkiye'de, din derslerinin artık tartışma konusu olmaktan çıkarılması beklenirken, konu ile ilgili tartışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak tartışmaların mahiyeti, dersin meşruiyetiyle birlikte, artık dersin statüsü ve içeriğiyle ilgili olacaktır. Statü tartışmalarından kasıt, dersin zorunlu veya seçmeli oluşu iken, içerik tartışmalarından kasıt ise dersin öne sürülen doktriner yapısıdır.

Din derslerinin statü ve içerik bakımından tartışmalara konu edilmesine kaynaklık eden önemli bir husus, din derslerinin 1982'de zorunlu hale getirilmesi ile birlikte tartışmaya dâhil edilen derslerin doktriner niteliği iddiası ve Alevilik meselesidir. Bu bağlamda derslerin zorunlu oluşu ve içeriği üzerinden yapılan itirazların daha çok Alevi vatandaşlar tarafından dile getirildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bazı Alevi ailelerin, konuyu mahkemelere taşıdığı bilinmektedir.[52] Ayrıca Alevi temsilcilerinin, Alevi-Bektaşi Federasyonu'nun 2005 yılında düzenlediği ve yaklaşık 450 Alevi-Bektaşi temsilcisi ile çeşitli araştırmacı ve yazarın katıldığı Alevi Konferansı'nda ve 2009 yılında gerçekleştirilen Alevi Çalıştayı'nda ortaya koydukları görüşler de dersin statüsü ve içeriği ile ilgili itirazlara ilişkindir. Örneğin 2005 tarihli Alevi Konferansı sonuç bildirisinde zorunlu din derslerinin evrensel, bilimsel, laik ve demokratik eğitim anlayışlarına uygun olmadığı, din ve inanç özgürlüğüne zarar verdiği ve Alevi çocuklar üzerinde baskı ve asimilasyon aracına dönüştüğü gibi gerekçelerle kaldırılması önerilmiştir. Diğer taraftan 2009 tarihli Alevi Çalıştayının nihai raporunda, Alevi vatandaşların zorunlu din derslerinden muaf tutulmaları veya dersin içeriğinin Alevi itikatlarını da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi talep edilmiştir.[53]

Din dersi ile ilgili tartışmalara kaynaklık eden bir diğer husus Batıdaki din eğitimi ve öğretimi yaklaşımlarıdır. Bu çerçevede bazı aydın, hukukçu, akademisyen ve STK'lar tarafından, Türkiye'deki din dersleri uygulamalarının zorunlu oluşu veya zorunluluğu durumunda içeriği; laiklikle uyumlu, mezhepler üstü ve çoğulcu olduğu iddia edilen Batılı din öğretimi örnekleri üzerinden tartışma konusu yapılmaktadır. (Turan, 2011: 195; Ayhan, 2002 a: 105).

Din derslerinin tartışma konusu olmasına kaynaklık eden bir başka husus ise nüfusunun büyük bir oranı İslam dinine mensup ve Sünni olan Türkiye'de, din derslerinin, İslam inancıyla ve değerleriyle bütünleşmiş bir dindar kimliğin yetişmesi konusunda yetersiz olduğudur. Bu çerçevede din derslerinin program, kitap ve muhtevasında, Cumhuriyet tarihi boyunca siyasal tercih ve söylemin fazlaca yer

[52] Alevi vatandaşların konu ile ilgili itiraz ve mahkeme başvuruları hakkında geniş bilgi için bakınız: Akyüz, 2016: 209-211; Erg, 2010: 80; 2011: 20; Turan, 2011: 207-2010.

[53] Zorunlu din dersleri ile ilgili olarak Alevilerin değişik konferans ve çalıştaylarda dile getirdikleri itiraz, tartışma ve talepler hakkında geniş bilgi için bakınız: Alevi-Bektaşi Federasyonu, 2005; Alevi Çalıştayı, 2009: 28-31; Devlet Bakanlığı, 2010: 133-160; Turan, 2011: 194-195.

alması, dini eğitimden çok din öğretiminin esas alınması, sadece bilişsel alanın dikkate alınması ve hatta bu alanın dahi yeterince beslenememesi, dinin içselleştirilememesi, toplumsal alanda yaşanır kılınamaması ve dini inanç, duygu, değer, ilgi, tutum ve davranışa dönüşmeyecek kadar zayıf kalması gibi hususlar eleştiri konusu yapılmıştır (Ayhan, 2002 a: 107; Bahçekapılı, 2013: 12; Güvendi, 2016).[54]

Din derslerinin tartışma konusu olmasına kaynaklık eden ve yukarıda ifadesini bulan hususlar çerçevesinde değişik kesimlerce dile getirilen ve savunulan farklı görüşlerin olduğu anlaşılmaktadır. Yürük'e göre, tartışmalar iki temel eksende cereyan etmektedir (2011 b). Birincisi, dersin hangi mekanizma tarafından verileceği ile ilgili olup, bu konuda iki temel görüş vardır. Birinci görüş, dersin devlet tarafından verilmesi, ikinci görüş ise dersin özel teşebbüsler/sivil cemaatler tarafından verilmesi yönündedir. Tartışmaların ikinci ekseni ise dersin statüsü ile ilişkili olup, bu konuda da iki temel görüş bulunmaktadır. Birinci görüş, dersin zorunlu olması, ikinci görüş ise isteğe bağlı olması yönündedir. Turan'a göre ise mevcut zorunlu din derslerinin statü ve içeriği ile ilgili olarak üç tür görüş bulunmaktadır: "Bunlardan birincisi, laik bir ülkede okullarda zorunlu din dersine yer verilemeyeceği düşüncesinden hareketle bu derslerin kaldırılmasıdır. İkincisi, bu dersin zorunlu dersler arasında yer almaya devam etmesi durumunda içeriğinin değiştirilmesidir. Üçüncüsü ise, mevcut din derslerinin zaten mezhepler üstü bir yaklaşımla ele alındığı ve okullarda bu şekilde verildiği, dolayısıyla bu konuda herhangi bir değişikliğe gerek olmadığıdır" (2011: 194). Bütün bu görüşlerin toplumsal zeminde ve akademik alanda değişik savunucuları bulunmakla birlikte; TESEV tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre Türkiye'deki halkın önemli bir çoğunluğu, din derslerinin devlet tarafından ve zorunlu olarak okutulması görüşündedir. Araştırma sonuçlarına göre yine halkın önemli bir çoğunluğu ders içeriğinde dini uygulamaların öğretimine de yer verilmesi gerektiği görüşündedir

[54] Türkiye'de uygulanagelen din derslerinin, İslam inancını yeterince yansıtamaması ve dindar nesil yetiştirmede yetersiz kalması bağlamında eleştirisini yapan görüşlere örnek olarak şu iki esere bakılabilir: Dilipak, 1990; Kara, 2017 b.

(Çarkoğlu ve Toprak, 2006: 54).[55] Turan'a göre bu veriler, toplumsal kesimin din derslerinde 'din öğretimi' yerine 'din eğitimi' anlayışının benimsenmesine yönelik taleplerini yansıtmaktadır (Turan, 2011: 203).

Sonuç olarak din dersleriyle ilgili tartışmalarda iki temel taraf, görüş ve talebin belirdiği ifade edilebilir. Buna göre bir taraf değişik sebeplerle din derslerinin zorunluluktan çıkarılmasını, değilse çocuklarının bu derslerden muaf tutulmasını, bu da değilse dersin, din olgusunu uluslararası uygulamaları da örnek alacak şekilde, kültürel boyutuyla ele almasını ve kendi kültürlerini de kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesini talep etmektedir. Diğer bir taraf olarak toplumun önemli bir kesimi, dersin zorunluluğunun devamını ancak ders içeriğinin, çocuklarına bu eğitimin verilmesini isteyen ailelerin taleplerini karşılayacak bir niteliğe kavuşturulmasını, değilse dini eğitimin verilebileceği yeni bir zeminin teşekkülünü talep etmektedir.

DKAB derslerinin statüsü konusunda devletin yaklaşımının zorunluluktan taraf olduğu, derslerin günümüz mevcut durumundan anlaşılmaktadır. Ancak bir taraftan ilki 2001 yılında Alevi bir vatandaş olan Hasan Zengin tarafından açılan ve birçok örneği olan DKAB dersinden muafiyet talepleri ve mahkemeler yoluyla yapılan itirazlar, bir taraftan da yine ilki 1998 yılında hazırlanan AB İlerleme Raporlarının tahkimleri ile Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme yönündeki talepleri doğrultusunda devletin aldığı bazı kararlar, din derslerinin içeriklerinde önemli değişikliklerin yapılmasını zorunlu kılmıştır.

2005 ortaöğretim, 2006 ilköğretim ve 2010 ilk-ortaöğretim programlarında ortaya konan vizyon ile amaç ifadeleri çerçevesinde, DKAB dersinin mezhepler üstü, dinler açılımlı ve çoğulcu niteliği daha da pekişmiştir. DKAB derslerinin söz konusu nitelikleri çerçevesinde, ders kitaplarında diğer dinlerle ilgili verilecek bilgilere daha fazla yer verilmiş ve bilgilerin, ilgili dinlerin kendi kaynakları dikkate alınarak hazırlanması öngörülmüştür. Diğer taraftan derslerin 2010 programında, Alevi vatandaşların yukarıda ifadesini bulan talepleri de dikkate alınarak Alevi Bektaşi kültürüne ait bilgilerin artırılması da öngörülmüştür.

[55] Araştırma verilerine göre katılımcıların % 82,1'i gibi önemli bir çoğunluğu, dersin devlet okullarında verilmesi gerektiğini, %85,5'i de derslerde Müslümanlıkla ilgili genel bilgilerin yanında abdest ve namaz gibi uygulamaların öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Özetle 1982'den sonra Ahlak dersleriyle birleştirilerek zorunlu hale getirilen ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi olarak adlandırılan din dersleri, bu tarihlerden ve özellikle 2000'li yıllardan sonra ciddi bir içerik değişikliği geçirmiştir. Böylece mezhepler üstü, dinler açılımlı, çoğulcu ve daha ziyade din olgusu ile ilgili bir kültür dersi olma niteliğine tam olarak kavuşmuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere DKAB derslerinin söz konusu bu değişim sürecinde yapılan tartışmaların, itirazların, Avrupa Birliğine uyum kriterlerinin ve din öğretimindeki uluslararası yeni yaklaşımların önemli etkisi olmuştur.

Ancak söz konusu değişimle birlikte DKAB derslerinin, yetişmekte olan bireylere dini bir kimlik kazandırmada yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Hatta din eğitimi bilim alanında çalışan akademik çevre tarafından, DKAB dersinin böyle bir iddiasının olmadığı/olmaması gerektiği ifade edilmektedir. Örneğin Aydın, DKAB dersinin amacının, herhangi bir dinin dindarını yetiştirmek değil, herkesi dinler hakkında bilgilendirmek suretiyle din kültürü edinmelerini sağlamak olduğunu ifade etmektedir (2017: 206). Ayhan ise isteğe bağlı din derslerinin de müfredata kazandırılması önerisiyle birlikte, DKAB dersinin zorunlu okutulması, ancak ders müfredatının öğrencileri din değiştirmeye ve belli bir dini benimsetmeye zorlayacak nitelikte olmaması, dinler hakkında bilgilendirmenin esas alınması ve bütün din ve mezheplere nesnel yaklaşılması gerektiğini vurgulamaktadır (2002 b: 263). Tosun da aynı şekilde okullardaki din eğitiminin amacının öğrencileri, eğitime söz konusu olan dinin inanırları yapmak değil, öğrencinin dini olana tavır alışındaki bilinçliliği sağlamak olduğunu ifade etmektedir (2005 b: 155-156). Kaymakcan, Türkiye'de okutulan din dersinin adının 'Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi' olduğunu, yani bir din veya mezhebin doktriner bir şekilde öğretmeyi amaçlamadığını, ancak halkın önemli bir oranının Müslüman olmasına bağlı olarak derste geleneksel İslam dini eğitiminin etkisinin olduğunu ifade etmektedir (2006). Din eğitimi alanı dışından konuya dâhil olan Kutlu da benzer bir vurguyu yapmaktadır: "Ülkemizdeki okullarda verilen din öğretimi, bazılarının iddia ettiği gibi, İlahiyat çerçevesinde değil, büyük ölçüde din-bilimsel ve eğitim bilimsel araştırmalara dayalı olarak yapılmaktadır… bu yaklaşımdaki temel amaç, iyi bir dindar yetiştirmek, iyi bir Sünni yetiştirmek, iyi bir Bektaşi yetiştirmek değil, aksine öğrencilerin insani ve dini değerleri

içselleştirmelerine ve kendilerini geliştirmelerine katkıda bulunmaktır" (2009: 103-104).

Türkiye nüfusunun büyük bir çoğunluğunu teşkil eden Müslüman ailelerin, zorunlu DKAB derslerine yaklaşımı genel olarak olumlu olmuştur (Aydın, 2007). Ancak Müslüman dindar aileler, çocuklarının dini eğitim alabilecekleri bir zeminin de teşekkülünü değişik vesilelerle dile getirmişlerdir. Bu nedenle devlet, DKAB dersleriyle ilgili yapılan bütün yeni düzenlemelerden sonra toplumsal zeminde karşılık bulan dini eğitim taleplerini karşılamak üzere, 2010 tarihli 18. Milli Eğitim Şurası kararlarını da dikkate alarak 2012 yılında, 12 yıllık Zorunlu Eğitim Yasası çerçevesinde bazı değişikliklere gitmiştir. Bu çerçevede ortaokul ve liselerde okutulmak üzere seçmeli dersler alanına 'din, ahlak ve değerler' başlığı altında haftada iki saat seçmeli Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Temel Dini Bilgiler dersleri konulmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ OLARAK SEÇMELİ DİN DERSLERİ

3.1. SEÇMELİ DİN DERSLERİNİN GELİŞİM SÜRECİ

Türkiye'nin din eğitimi serüveninde din dersleri ya isteğe bağlı ya da zorunlu olarak okutulmuştur. Bu nedenle zorunlu DKAB dersiyle birlikte seçmeli din derslerinin müfredata dâhil edilmesi, Cumhuriyet tarihi açısından ilk defa deneyimlenmektedir. Seçmeli din derslerinin müfredata kazandırılmasından en önemli hedefin, toplumsal tartışmalara bir son vermek ve çocuklarına İslam merkezli dini bir eğitim aldırmak isteyen toplumsal kesimin taleplerini karşılamak olduğu ifade edilebilir.

DKAB derslerinin mevcut yapısı dikkate alınarak, toplumsal kesimin dini eğitim taleplerini karşılamak üzere değişik kesimlerce birtakım önerilerin sunulduğu anlaşılmaktadır. Bunların içerisinde, önceki tartışmalarda yapılan önerilerin dışında dikkat çekeni, zorunlu DKAB dersleriyle birlikte isteğe bağlı din derslerinin verilmesidir.[56]

Örneğin 2001 tarihli tebliğinde Ayhan, mevcut DKAB derslerinde verilen din eğitiminin, bir taraftan çocuklarına bu eğitimin verilmesini talep eden ailelerce yeterli bulunmazken, diğer taraftan çocuklarına din eğitimi verilmesini istemeyen ailelerin şikâyetlerine yol açtığını ifade ederek, zorunlu DKAB dersi yanında isteğe bağlı din dersleri önerisini dile getirmiştir (2002 a: 107). Ancak Ayhan, isteğe bağlı din dersleri önerisinden önce mevcut DKAB dersi müfredatının, dinler arası diyalog

[56] Zorunlu DKAB dersi yanında isteğe bağlı din dersi önerisini ilk defa kimin/kimlerin dile getirdiği ile ilgili net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak yapılan literatür taramalarında konunun bu şekilde önerilmesine ilişkin en eski tarihli çalışmanın, kesin olmamakla birlikte, Batuhan'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Yürük'ün aktarımına göre Batuhan, 1997 tarihli eserinde, zorunlu din dersi ve isteğe bağlı din dersi önerilerini birleştirici bir mahiyette bir görüş olarak, din dersleri zorunlu verilecekse bu derslere ek olarak bireylere istedikleri dinin öğretiminin verilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Batuhan, aktaran Yürük, 2011 b).

konusunu da dikkate alarak uluslararası barış, adalet, insan hakları çerçevesinde ve Azınlıkları kapsayacak şekilde yeniden yapılandırılması gerektiğini ifade etmektedir. Nihayet Ayhan, Anayasanın 24. maddesine[57] atıf yaparak zorunlu DKAB dersleri yanında isteğe bağlı din derslerinin verilmesi gerektiğini gündeme taşımıştır (2002 a: 107). Ayhan, örgün eğitim kurumlarının her kademesinde, dinin iman, ibadet ve ahlak konularını, pratiğini de kapsayacak şekilde dinî eğitim veren, aynı zamanda mahalli ve bünyevi mezhep ve tarikatları da dikkate alan, devletin denetim ve gözetimi altında bir isteğe bağlı (seçmeli değil) dini eğitim önerisi geliştirmiştir. (Ayhan, 2002 a: 107-108; 2002 b: 264-265). Ayhan, isteğe bağlı din eğitimi dersini verecek öğretmenlerin maaş ve ücretlerinin, devlet bütçesinden değil, ya bu derse devam edecek olan çocukların aileleri tarafından ya da vakıf, dernek gibi sivil toplum kuruluşları tarafından karşılanması gerektiğini de ifade etmektedir (2002 b: 265).

Diğer taraftan Kaymakcan ise, isteğe bağlı din dersleri önerisinin bazı sıkıntılarını zikretmekte, devletin denetiminde ama örgün eğitim alanı dışında, MEB ve DİB'in işbirliği ile hafta sonu veya içinde DİB'in mekânları olan Cami, Kur'an kursu veya cem evlerinde, ilahiyatçılar -eğitimli öğretmenler- tarafından, DİB üzerinden öğretmenlere ek ders ödemek yoluyla bir isteğe bağlı din dersleri önerisi geliştirmiştir (Kaymakcan, 2006).

Zorunlu DKAB dersleriyle birlikte isteğe bağlı din eğitimi talepleri, süreç içerisinde toplumun çeşitli kesimlerince ve bazı sivil toplum kuruluşlarınca dile getirilmiş (Bahçekapılı, 2013: 49; Meydan, 2013), nihayet 18. Milli Eğitim Şurası'nda da gündeme gelmiştir: Şura heyeti, 'Spor, Sanat, Beceri ve Değerler Eğitimi' başlığı altında 42. maddede anayasanın 24. maddesine atıf yaparak "… hükmü gereğince isteyen anne ve babaların çocuklarının ahlaki ve manevi değerlerini geliştirmelerine yardımcı olmak amacıyla seçmeli din eğitimi verilebilmesi için düzenlemeler yapılmalıdır" ifadesine yer vermiştir (MEB, 2010 c: 12).[58]

[57] 18.10.1982 tarihinde kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 'Din ve Vicdan Hürriyeti' başlıklı 24. madde, 4. fıkrasında "Din ve ahlak eğitimi ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır" ifadesi yer almaktadır.

[58] Şura kararlarında din dersinin 'isteğe bağlı' değil de 'seçmeli' olarak nitelendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ayhan, Kaymakcan, ERG ve diğer kesimler tarafından yapılan 'isteğe bağlı' vurgusuna

İsteğe bağlı din eğitimi taleplerinin toplumsal kesim ve bazı akademisyenlerce gündeme taşınmasının yanında, Kasım 2010 tarihli 18. Milli Eğitim Şurası'nda dile getirilmesi, dönemin siyasi iradesini harekete geçirmiş, Ak Parti Meclis Grubu,[59] TBMM'ye "İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" teklifini sunmuştur. Bu kanun teklifinden hareketle Meclis, 30.03.2012 tarihinde Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 25. Maddesinde değişikliğe giderek; ortaokullar ile İmam Hatip ortaokullarında lise eğitimini destekleyecek şekilde öğrencilerin yetenek, gelişim ve tercihlerine göre seçimlik derslerin oluşturulmasını kararlaştırmıştır. Bu karara göre ortaokul ve liselerde seçmeli derslerden Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammedin Hayatı dersleri seçmeli ders olarak okutulacaktır.

Alınan karalar çerçevesinde Millî Eğitim Bakanlığı, yukarıda ifadesini bulan kanun değişikliğine uygun olarak, Talim ve Terbiye Kurulu'nun 25. 06. 2012 tarih ve 69 sayılı kararıyla yeni "İlköğretim Kurumları (İlkokul ve Ortaokul) Haftalık Ders Çizelgesi"ni yayımlamıştır. Bu çizelgede ortaokullarda okutulacak seçmeli dersler olarak; "Din, Ahlak ve Değerler", "Dil ve Anlatım", "Yabancı Dil", "Fen Bilimleri ve Matematik", "Sanat ve Spor" ve "Sosyal Bilimler" olarak belirlenen altı alanda 21 ders belirlemiştir. Bu alanlardan din, ahlak ve değerler öğrenme alanında Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Temel Dinî Bilgiler derslerine yer verilmiştir. Yine Talim ve Terbiye Kurulu'nun 14. 08. 2012 tarihli ve 124 sayılı kararı ile

rağmen, Şura'nın ve seçmeli dersleri düzenleyecek olan yasanın dersi 'seçmeli' olarak nitelemesi, tartışma ve önerilerin, taraflarca hangi politik düzlem ve psikolojik atmosfer içerisinde yapıldığı hususu, üzerinde ayrıca durulması gereken bir problem alanına işaret etmektedir.

[59] Zorunlu DKAB dersleriyle birlikte isteğe bağlı din derslerinin örgün eğitime kazandırılmasında dönemin hükümetini teşekkül eden Ak Parti'nin çok önemli bir fonksiyon icra ettiğini özellikle ifade etmek gerekir. Esasında 28 Şubat gibi din karşıtı söylem ve icraatların şiddetli bir şekilde yaşandığı bir süreçten sonra kendisini 'muhafazakâr demokrat' olarak tanımlayan Ak Partinin iktidar olması, Türkiye'nin laiklik anlayışı, din politikaları ve rejimin din ve dindarlarla ilişkisi bağlamında yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. Ancak Türkiye'nin her alanında özgürlüklerin artırılmasını toplumsal dinamiklere dayanarak sağlamak isteyen Ak Parti, geçmişte yaşanan acı tecrübeleri de hesaba katarak, ilk iki iktidarı döneminde özellikle dini özgürlükler, din eğitimi ve din hizmetleri alanlarında beklenen adımların atılabilmesi için siyasi, hukuki ve psikolojik zeminin hazır hale gelmesi ile 28 Şubat sürecinden kalan yönetici elitin dönüştürülmesi çalışmalarına odaklanmıştır. Bu nedenle Türkiye'deki 28 Şubat sürecinden kalma başörtüsü yasağı, imam hatip okullarının önündeki katsayı engeli, DKAB dersleriyle ilgili şikâyetler, yüksek din öğretimindeki kontenjan sınırlamaları ve din hizmetlerindeki aksaklıkların giderilmesi için Ak Parti, bu alanlardaki yapısal değişiklikleri üçüncü iktidar döneminde yapabilmiştir. Ak Parti'nin 18 yıllık iktidarı süresince ortaya koyduğu din politikaları hakkında geniş bilgi için bakınız: Akyüz, 2016: 159-240; Aşlamacı, 2017: 181-210.

"Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgesi"nin ikinci grup seçmeli dersler listesine Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in Hayatı dersleriyle birlikte Temel Dinî Bilgiler dersi ilave edilmiştir (Kaymakcan vd. 2013: 7-8).

Böylece Türkiye'de Cumhuriyet tarihi din eğitimi ve öğretimi açısından yeni bir döneme girilmiş; toplumsal zeminde olumlu tepkilerle karşılanan seçmeli din dersleri, devletin örgün eğitim kurumları olan orta, lise ve dengi okullarda yerini almıştır.

2012-2013 eğitim ve öğretim yılı itibariyle okutulmaya başlanan seçmeli din dersleriyle ilgili henüz uygulamaların yeni başladığı 2013 yılında, bazı program analiz raporları ile öğrenci, veli ve öğretmen görüşlerine dayalı alan çalışmaları yapılmıştır.[60] Bu çalışmalarda ders programlarının, sahip olunması gereken unsurların bir kısmını içermediği ve konuların yapılandırılmasında sorunların olduğu, program amaçlarının bilişsel düzeyde ve yetersiz kaldığı ile birçok konunun DKAB dersleriyle benzerlik arz ettiği (Kaymakcan vd. 2013: 12), konuların öğrencilere hitap bağlamında sorunlu olduğu, ders kitaplarının öğretmenlerce ciddi bir şekilde eleştirildiği ve programların, toplumun talep ve ihtiyaçlarını analiz edemeden hızlı bir şekilde hazırlandığı (Bahçekapılı, 2013: 238-239) ve derslerin öğrencileri tatmin etmediği gibi tespitler yapılmıştır (Meydan, 2013).

Yukarıda ifadesini bulan çalışmaların yanında Din Öğretimi Genel Müdürlüğü de (DÖGM) derslerin geliştirilmesi amacıyla, uygulamanın ilk yılından itibaren bazı tespit çalışmaları gerçekleştirmiş, öğretmenlerinden seçmeli derslerin program ve kitaplarının iyileştirilmesine yönelik öneri ve eleştiri raporları hazırlamalarını talep etmiştir.[61] Söz konusu raporlar, her yıl talep edilerek DÖGM tarafından birleştirilerek değerlendirmiştir.

Süreç içerisinde devam eden toplumsal talep analizleri ile derslerin program ve ders kitaplarıyla ilgili yapılan çalışmalar neticesinde 2017'de Hz. Muhammed'in Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin program ve ders materyalleri ile ilgili bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu çerçevede MEB, öncelikle ders programlarını

[60] Söz konusu ilk çalışmalar, Bahçekapılı (2013), Kaymakcan vd. (2013) ve Meydan'a (2013) ait çalışmalardır.

[61] MEB, DOGM, Öğretim Programları Başlıklı Resmi Yazı, Tarih: 26.03.2013, Sayı: 321536.

güncellemiş, güncellenen programlar 13.01.2017 tarihinde öğretmen, veli ve kamuoyunun görüş ve önerilerine sunulmak üzere askıya çıkarılmıştır. Askı sürecinde gelen öneriler çerçevesinde programlar tekrar güncellenmiştir. Nihayet MEB bütün bu hazırlıklar ile Talim ve Terbiye Kurulu'nun 17.07.2017 tarih ve 98 sayılı kararı ile Hz. Muhammed'in hayatı dersinin adını 'Peygamberimizin Hayatı' olarak değiştirmiş ve programını yenilemiştir. Aynı tarih ve 94 sayılı kararı ile de Temel Dini Bilgiler ders programını da yenilemiştir. Kur'an-ı Kerim ders programı ile ilgili ise herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

3.2. SEÇMELİ DİN DERSLERİNE YÖNELİK TOPLUMSAL BEKLENTİLER

Toplumun değer ve inançlarıyla ilintili ilgi ve beklenti, temelde eğitim programlarının hedeflerini ortaya koymada belirleyicidirler. Bu bağlamda öğretim programları ve ders materyali hazırlıklarında toplumun bireylerden beklentilerini, toplumun hangi niteliklerle donanmış bireylere ihtiyacı olduğunu irdelemek ve dikkate almak gerekir. Nihayet bireylerin ihtiyaçları ile toplumun ihtiyaçları arasında belirli düzeyde bir paralelliğin de kurulması gerekir. Diğer taraftan eğitim program ve materyalinin, birey ve toplumun ihtiyaçlarına dönük olarak etkili olabilmesi için program hedefleri ile konu alanları arasında tutarlı ilişkiler kurulmalıdır. Belirlenen hedefleri gerçekleştirmek için ne tür konu alanlarının seçimine ihtiyaç olduğu da belirlenmelidir (Demirel, 2015: 69). Bütün bu belirlemelerde toplumsal ilgi, ihtiyaç ve beklentilerin önemli rol aldığı hatta temel muharrik güç olduğu/olması gerektiği ifade edilebilir.

İhtiyaç ve beklenti saptama çalışmaları ise bir programın hedeflerinin gerçek ihtiyaçları karşılayıp karşılamadığını ortaya koymada yardımcı bir etkinliktir. Bu yolla ihtiyaç saptama çalışmaları, program hedeflerinin yerindeliğini ortaya koymada yardımcı olur. Bu tespit seçmeli din derslerine ait program ve ders materyali için de geçerlidir.

2012-2013 yılından itibaren seçmeli olarak müfredatta yer bulan Kur'an-ı Kerim, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler dersleri ile ilgili bazı

araştırmaların yapıldığı bilinmektedir.[62] Araştırmaların bir kısmı derslere yönelik toplumsal ilgi ve beklenti analizlerini de ihtiva etmektedir. Bu itibarla araştırmanın bu bölümünde, söz konusu çalışmaların verilerinden hareketle seçmeli din derslerinin toplumsal ilgi, ihtiyaç ve beklentileri öğrenci ve veli görüşleri üzerinden özetle verilmiştir.

Seçmeli din dersleri, öğrencilerin dini ve ruhsal birtakım ihtiyaçlarını karşılamak ve onları inandıkları dinin sorumluluklarını bilen bilinçli bireyler olarak yetiştirmek amacıyla okul programlarına konulmuş derslerdir (Bahçekapılı, 2013: 67). Bu amaçların ise toplumsal ilgi ve beklentiler, diğer bir ifadeyle hizmet alıcılar olarak öğrenci ve velilerin ilgi ve beklentileri dikkate alınarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim seçmeli din dersleriyle ilgili öğrenci ve velilerin genel beklentisi, dinin daha iyi bir şekilde öğrenilmesi ve dindar bir kişiliğin şekillenmesidir (Bahçekapılı, 2013: 76).

Öğrencilerin seçmeli din derslerine olan ilgi ve merakları ile dini konularda kendilerini geliştirme istekleri, söz konusu dersleri almalarında etkili olmaktadır (Acuner, 2016; Bahçekapılı, 2013: 68; Çiftçi, 2017: 121, 122, 137; Meydan, 2013). Meydan'ın araştırmasına göre öğrencilerin seçmeli din derslerini tercih etmelerinin sebebi, dinlerini daha iyi öğrenmek ve daha ahlaklı bireyler olmaktır (2013). Aynı şekilde Gündoğdu'nun araştırma sonuçlarına göre öğrencilerin seçmeli din derslerini tercih etmelerinde dinlerini en güzel şekilde öğrenme ve bunu hayata geçirme isteği ön plana çıkmaktadır (2015). Öğrencilerin bu ilgi, merak ve istekleri, derslerde öğrenmek istedikleri konulara da yansımaktadır. Bahçekapılı'nın çalışmasına göre öğrenciler derslerde en çok Hz. Muhammed'in hayatı, kişiliği ve örnek yaşantısını, İslam'ın temel ibadetlerini ve özellikle namaz ibadetini, ahlaki konuları, Kur'an-ı

[62] Yukarıda zikredilen çalışmaların (60 nolu dipnot) yanında seçmeli din dersleriyle ilgili Acuner (2016), Akto (2010), Arslandağı (2015), Çekin (2016), Çiftçi (2017), Eğitim-Bir Sen (2013), Görer (2015), Gündoğdu (2015); (2017), Meydan (2015), Özdemir ve Kaya (2017), Sünter (2017), Yorulmaz (2014) ve Yürük (2015) tarafından araştırmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar içerisinde öğrenci ve veli beklentilerini en somut şekilde ortaya koyan çalışmanın Bahçekapılı'ya ait olduğunu ifade etmek gerekir. Bunda çalışmanın ilk ve en kapsamlı çalışma olması, temel hedefinin toplumsal beklentileri belirlemek olması, detaylı cevapların alınmasına imkân veren görüşme tekniğini kullanması, geniş katılımlı bir komisyonca yürütülmüş olması, bir sivil toplum kuruluşunca desteklenmesinin de etkisiyle akademik kaygılardan uzak bir perspektifle yürütülmüş olması gibi faktörlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu itibarla çalışmamızın toplumsal beklentileri belirlemeye yönelik bu kısmında Bahçekapılı'nın ilgili çalışması esas alınmış, yeri geldikçe diğer çalışmaların verilerine de atıf yapılmıştır.

Kerim'i yüzünden okumayı, mealini öğrenmeyi ve bununla ilişkili dua ve sureleri, dinin temel sorumluluklarını, günlük hayatla ilişkili dini konuları, Ahiret inancını ve hayatını, diğer peygamberlerin hayatlarını, farklı dinleri ve bir de hadislerin yazım ve günümüze kadar geliş sürecini merak etmektedirler. (2013: 77-79).

Veliler ise din eğitiminin Türkiye'de uzun yıllar ihmal edildiğine vurgu yaparak, geçmişte kendilerinin sahip olamadığı imkânlara günümüzde çocuklarının sahip oluşunu memnuniyetle karşılamaktadırlar (Bahçekapılı, 2013: 166; Eğitim Bir Sen, 2013: 57). Ancak veliler, seçmeli din derslerinin beklentileri karşılayabilmesi ve istenen hedeflere ulaşabilmesi için yapılacak olan eğitim etkinliklerinin kaliteli, verimli ve işlevsel olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre seçmeli din derslerinde öğretilecek bilgiler, öğrencilerin duygu dünyalarına girmeli hatta onlarda davranış değişikliği gerçekleştirmelidir. Din derslerinin temel hedefinin çocuklara sorumluluk bilinci kazandırmak olduğunu ifade eden veliler, bunun için öğretim programları ile ders kitaplarının içeriklerinde hem İslam dinin temel esaslarını öğretecek hem de öğrencilerin hayatlarıyla ilişkilendirilebilecek, onların karşılaştıkları soru ve sorunlara karşılık gelecek konulara yer vermelidir (Bahçekapılı, 2013: 166). Kısaca veliler, çocuklarının iyi bir din eğitimi alarak karşılaştıkları psiko-sosyal sorunlarla baş edebilmelerini, toplumda iyi yetişmiş bireyler olarak görülmelerini, toplumun icaplarını bilen, çevreye ve olaylara hassas ve duyarlı bir nesil olarak yetişmelerini istemektedirler. Ayrıca veliler, çocuklarına hayat boyu lazım olacak dinî bilgileri öğrenmelerini, bunlara uygun bir yaşam sürmelerini istemektedirler (Bahçekapılı, 2013: 180). Ancak bu hususların gerçekleşebilmesi için veliler, seçmeli din dersleri ile ilgili birkaç hususa daha vurgu yapmaktadırlar. Veliler derslerin, çocuklarına öncelikle kendi inançları doğrultusunda, İslam dini merkezli katkı sağlaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca veliler, din ve ahlak eğitiminden beklenen sonuçları alabilmek için bu eğitime erken yaştan itibaren başlanması gerektiğini ifade etmişlerdir. Velilerin vurgu yaptığı önemli bir diğer konu da din eğitiminin daha profesyonel bir şekilde, kurumsal ve alanında uzman kişiler tarafından verilmesi gerektiğidir (Bahçekapılı, 2013: 167-168).

Öğrenci ve velilerin söz konusu genel beklentileri yanında seçmeli din derslerinin her biriyle ilgili ayrı ayrı beklentilerinin, ihtiyaç duydukları ve ders içeriklerinde olmasını istedikleri konuların olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.1. Kur'an-ı Kerim Dersiyle İlgili Beklentiler

Öğrencilerin Beklentileri

Kur'an-ı Kerin seçmeli din dersini tercih eden öğrencilerin bu dersten beklentileri birbirine benzemektedir. Buna göre dersi seçen öğrencilerin neredeyse tamamı, Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrenmek için bu dersi seçtiklerini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 87; Çiftçi, 2017: 137, 198). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaz aylarında ve diğer zamanlarda değişik yaş gruplarına yönelik Kur'an kursları dikkate alındığında, öğrencilerin seçmeli Kur'an-ı Kerim ders talepleri, tuhaf karşılanabilir. Ancak yaz Kur'an Kurslarının kısalığı, diğer zamanlardaki kurslara da öğrencilerin katılamadığı dikkate alındığında bu talep anlaşılır olmaktadır. Nitekim öğrenciler, camilerde verilen Kur'an kurslarına değişik nedenlerle ya yakılamadıklarını ya da katılsalar bile iki ay gibi bir sürenin kendilerine yetersiz kaldığını ifade etmişlerdir. Böylece öğrenciler okullarda verilen Kur'an-ı Kerim dersini kendileri için bir fırsat olarak gördüklerini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 86).

Öğrencilerin bu derste, Kur'an okumayı öğrenmek, Kur'an okuma becerilerini geliştirmek, daha önceki öğrenmelerini pekiştirmek, zorlandıklarını ifade ettikleri mahreç, tecvid ve durak işaretleri gibi konularını öğrenmek istemektedirler. Ayrıca öğrenciler, Kur'an'ın bazı sure ve dualarını da daha iyi bir şekilde öğrenmek ve ezberlemek istediklerini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 87).

Kur'an-ı Kerim'in doğru ve güzel okunması yönündeki taleplerin dışında öğrencilerin Kur'an içeriğiyle ve mesajıyla ilgili beklentilerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu dersi seçen bazı öğrenciler, derste Kur'an'ın anlamı üzerinde durulması ve bunun için meal çalışmalarının yapılması gerektiğini ifade etmiş (Çiftçi, 2017: 140), ders sayesinde Kur'an'ın surelerini, konularını ve bu konuların mesajlarını öğrenebileceklerini düşünmüşlerdir (Bahçekapılı, 2013: 87, 89). Kur'an'ın içerisindeki bilgileri okuyarak Kur'an'ın insanlara vermek istediği

mesajları anlayacaklarına inanan öğrenciler, değişik ortamlarda birçok dini bilgi öğrendiklerini ancak bunların Kur'an ile bağlantısını kuramadıklarını ifade etmişlerdir. Bu nedenle öğrenciler, Kur'an'da geçen surelerde nelerin anlatıldığını, hangi mesajların verilmek istendiğini merak ettiklerini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 89). Kur'an'ın içeriğiyle ilgili öğrencilerin öğrenmek istediklerini ifade ettikleri diğer bir konu da Hz. Muhammed'in ve diğer peygamberlerin kıssalarıdır. DKAB ve Hz. Muhammed'in Hayatı derslerinde Hz. Peygamber'in hayatının anlatıldığını ifade eden öğrenciler, Kur'an'da Hz. Peygamber'in nasıl anlatıldığını ve diğer peygamberlerle ilgili geçen kıssaları merak etmektedirler (Bahçekapılı, 2013: 90). Son olarak öğrenciler, Kur'an-ı Kerim dersinde kıyametin kopması, kıyamet alametleri, cin ve melekler gibi görünmeyen varlıklar, Ashab-ı Kehf ve Kur'an'ın iniş süreci gibi konuları merak ettiklerini de ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 91).

Velilerin Beklentileri

Velilerin Kur'an-ı Kerim dersinde çocuklarına verilmesini istedikleri konular hakkında ifade ettikleri görüşler, öğrencilerin beklentileriyle örtüşmektedir. Buna göre veliler de Kur'an-ı Kerim dersinde Kur'an'ın yüzünden okunmasını ve Kur'an'ın anlamının öğretilmesini beklemektedir (Bahçekapılı, 2013: 181; Çiftçi, 2017: 112). Çiftçinin araştırmasına göre velilerin beklentileri, öğrencilerin beklentileriyle örtüşmekte ve tamamen Kur'an'ı doğru ve güzel okumaya yöneliktir (2017: 140, 198, 199). Ancak Bahçekapılı'nın araştırmasına göre velilerin, Kur'an'ın anlaşılmasını ve bu sayede çocuklarda dini bir bilincin şekillenmesini daha fazla önemsedikleri anlaşılmaktadır.

Kur'an'ın başlı başına bir yol gösterici olduğunu, ondan istifade edebilmek için anlamının da öğretilmesi gerektiğini ve bunun sadece Kur'an'ın okunuşunu öğretmekle gerçekleşemeyeceğini vurgulayan veliler, bu dersin Kur'an'ı anlamak için bir fırsat olduğunu, öğrencilerin teşvik yoluyla Kur'an'ı tanıma ve anlamalarına yardımcı olunması gerektiğini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 180-181). Çocukların yüzünden okuma ve ezber becerilerini geliştirirken okudukları veya ezberledikleri yerlerin ne ifade ettiğini, ne anlama geldiğini bilmesi gerektiğini düşünen veliler, çocuklarının Kur'an'ın içeriğine de hâkim olması için bu derslerde

meal okumaları yapmaları gerektiğini ifade etmişlerdir. Bunun yanında Kur'an-ı Kerim'i iyi anlamak ve günümüze taşıyabilmek için çocukların onun tarihi hakkında bilgi sahibi kılınması gerektiğini ifade eden veliler de olmuştur. Velilerin Kur'an-ı Kerim dersinde öğretilmesi gerektiğini düşündükleri konulardan biri de ahlaki konulardır. Günümüz toplumunda en büyük eksikliğin ahlaki alanda yaşandığını belirten velilere göre bu sorunun bir çözüm yolu da çocukların hem Kur'an ahlakını tanımaları hem de Hz. Peygamber'i ve ahlakını örnek almalarıdır (Bahçekapılı, 2013: 182).

Yukarıda ifadesini bulan ve Kur'an'ın anlaşılması gerektiğine yönelik taleplerin yanında veliler, Kur'an-ı Kerim dersinde çocuklarının Kur'an'ı iyi okumayı öğrenmeleri gerektiğini, bu derste mahreç, tecvid ve makam konularının öğretilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 181).

Özetle veliler Kur'an-ı Kerim dersinden, Kur'an'ın hem yüzünden okunmasının hem de anlaşılmasının sağlanması, tecvit ve mahreç konularına önem verilmesi, okuma becerisinin kazandırılması, makam eğitiminin verilmesi, öğrencilere bilinç ve sorumluluk verilmesi, Kur'an tarihi (nüzul süreci), dua ve sureler ezberletilmesi ile Kur'an ahlakını tanıtacak bir eğitim modeli geliştirilmesi gibi beklentilere sahiptirler (Bahçekapılı, 2013: 182).

3.2.2. Peygamberimizin Hayatı Dersiyle İlgili Beklentiler

Öğrencilerin Beklentileri

Seçmeli din dersleri arasında Peygamberimizin Hayatı dersinin özel bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en açık göstergesi, dersin seçmeli dersler arasında en çok tercih edilen ders olmasıdır. Ayrıca bu ders, 2012-2013 eğitim-öğretim yılında liselerde tercih edilen seçmeli dersler arasında 1. sırada, ortaokullarda alınan dersler arasında ise 4. sırada yer almıştır. Bahçekapılı'nın araştırmasına göre Hz. Muhammed'in Hayatı dersinin öğrencilerce tercih edilmesinde en büyük etken, Hz. Muhammed'e duyulan sevgidir (2013: 120). Hz. Peygamber'e duyulan sevgi, öğrencileri onu tanımaya, anlamaya ve onu örnek alarak onun gibi yaşamaya sevk etmektedir.

Peygamberimizin Hayatı dersinde öğrencilerin en çok öğrenmek istedikleri konuların başında ise onun kişiliği ve ahlaki yönleri gelmektedir. Bu çerçevede öğrenciler, onun doğruluğu, samimiyeti, cömertliği, alçak gönüllülüğü, yardımseverliği ve dürüstlüğü gibi kişilik özelliklerini, ahlaki yaşamından farklı yönleri ve daha fazlasını merak ettiklerini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 122). Esasında öğrencilerin bu ders kapsamında en çok Peygamberimizin ahlakı ve kişiliğine dair konulara ilgi göstermeleri, onların içinde bulundukları ahlaki ve kişilik gelişim dönemiyle yakından ilişkilidir.

Öğrencilerin bu derste öğrenmek istedikleri diğer konular ise peygamberimizin diğer insanlara karşı tavır ve tutumu, İslam öncesi hayatı, çocukluğu ve gençliği, peygamberliğinin ilk yılları, sureti, mucizeleri, çocukluğu, çocukları, eşleriyle ve ailesiyle olan ilişkileri, çocuklarla olan ilişkisi, barışa verdiği önem, kadın hakları konusundaki tutumu ve ibadetlerdeki tutumu gibi konulardır. Ayrıca Mekke'nin fethi, Hz. Peygamber'in savaşları ve savaşlarda uyguladığı stratejiler de öğrencilerin merak ettiği konular arasındadır (Bahçekapılı, 2013: 121-122).

Velilerin Beklentileri

Öğrenci velilerinin Peygamberimizin Hayatı dersi için öncelik verilmesini ifade ettikleri değişik konular olmuştur. Hz. Peygamber'in ahlaki yönü velilerin programda yer almasını sıklıkla ifade ettikleri konuların başında gelmektedir (Çiftçi, 2017: 113-114; Bahçekapılı, 2013: 183). Buna göre Hz. Peygamber'in kişiliği başta olmak üzere, din için verdiği mücadelelere, ailesiyle ve çevresiyle kurduğu ilişki tarzlarına, sağlıklı ve huzurlu bir toplumsal hayatın inşası için ortaya koyduğu ilkelere vurgu yapılmasının daha etkili olacağını ifade etmişlerdir. Bu çerçevede Hz. Muhammed'in ayrıca bir insan ve bir peygamber olarak kişiliğine, ilişkilerindeki samimiyete ve fedakârlığa da vurgu yapılmalıdır (Bahçekapılı, 2013: 183).

Velilerin Peygamberimizin Hayatı dersiyle ilgili beklentilerinden biri de bu derste Hz. Peygamber'in toplumsal yönüne daha fazla önem verilmesidir. Bu bağlamda veliler, Hz. Peygamber'in diğer insanlarla kurduğu iletişim tarzlarının, insanlara tebliğ metodunun ve son tahlilde onun inşa ettiği İslam toplumunun

özelliklerinin de derse konu edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 184).

Özetle veliler, Peygamberimizin Hayatı dersinde, tüm yönleriyle Hz. Muhammed'in hayatının, onun bireysel ve toplumsal hayat içerisindeki kişiliğinin, en güzel örnek olarak ahlaki kişiliğinin, insanların huzur ve mutluluğu için ortaya koyduğu fedakârlığın, insan ilişkilerindeki tutum ve davranışlarının, dine davet şekillerinin ve örnek bir toplum modeli olarak Asr-ı Saadet'in anlatılması gerektiğini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 184).

3.2.3. Temel Dini Bilgiler Dersiyle İlgili Beklentiler

Öğrencilerin Beklentileri

Temel Dini Bilgiler dersi, içeriği bağlamında seçmeli din dersleri arasında zorunlu DKAB dersiyle en çok benzeşen derstir. Buna rağmen birçok öğrenci, dersi seçmeyi tercih etmiştir. Bu durum öğrencilerin derse ayrı bir anlam yüklediği ve farklı beklentilere girdiği olarak yorumlanabilir (Bahçekapılı, 2013: 138). Bahçekapılı'nın araştırmasına göre öğrencilerin temel dini bilgiler dersini alma nedenlerinin başında İslam dinin daha iyi ve ayrıntılı bir şekilde öğrenmek, daha önceki öğrenmelerini pekiştirmek ve bu sayede dini konularda daha derin bir birikime sahip olarak nitelikli bir din eğitimi almak gibi bir beklenti bulunmaktadır (2013: 138). Bu derste dini bilgilerin daha ayrıntılı öğrenilmesine yönelik öğrenci beklentileri, Çiftçi'nin araştırmasında da ifadesini bulmuştur (2017: 202). Diğer taraftan dersi alan öğrencilerin bir kısmı, İslam'ın şartlarından olan namaz, zekât, oruç ve hac gibi konuları, daha önceki öğrenmelerine oranla daha kapsamlı bir şekilde işlediklerini, ibadetlerin farz, sünnet ve yapılışlarını ayrıntılarıyla öğrendiklerini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 138). Dolayısıyla öğrencileri bu derse yönlendiren diğer bir husus, dersin özellikle ibadetler konusunda uygulamaya yer vermesidir.

Dersin İslam dini hakkında daha kapsamlı ve uygulamalara da yer vererek yapılandırılmasına rağmen, bazı yönlerinin öğrenciler tarafından eleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu eleştirilerin başında dersin DKAB dersiyle aynı konuları işlemesi hususu gelmektedir. Bu durum öğrencilerin derste sıkılmasına sebep olmaktadır.

Dolayısıyla öğrenciler, dersin ilgi çekici hale gelmesi için farklı öğrenme alanlarına da yer verilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 139).

Temel Dini Bilgiler dersinde öğrencilerin görmek istedikleri konuların başında ahlaki konular gelmektedir. Bu talebin sadece temel dini bilgiler dersi ile ilgili olmayıp diğer derslerde de ön plana çıkması, gençlerin bireysel ve toplumsal alanda bazı ahlaki sorunların varlığının farkında olduklarına ve bu sorunlara çözüm arayışı içerisinde olduklarının bir belirtisi olarak nitelenebilir (Bahçekapılı, 2013: 141). Esasında öğrencilerin ahlaki değerlere bu derece önem vermeleri, onların gelişim dönemlerinin bir sonucudur.

Öğrencilerin Temel Dini Bilgiler dersinde öğrenmek istedikleri konulardan bir diğeri ise insan ilişkilerine yön veren İslami temel ilke ve esaslardır. Öğrencilere göre Temel Dini Bilgiler dersi, toplumsal bir varlık olan insana, yaşam için gerekli olan temel değerleri öğretmeli ve kendisine rehberlik etmelidir (Bahçekapılı, 2013: 142). Hatırlanacağı üzere Peygamberimizin Hayatı dersinde öğrenciler, öğrenmek istediklerini ifade ettikleri ikinci en önemli konu olarak "Hz. Peygamber'in insan ilişkilerindeki tutum ve davranışları konusunu dile getirmişlerdi. Her iki derste de ortak olan bu beklenti, öğrencilerin seçmeli din derslerinde, hayatlarına yön verecek bazı konuları İslami değerler üzerinden öğrenmek istediklerini göstermektedir. Diğer taraftan bu beklentiler, derslerde, öğrencilerin kendi hayatlarında karşılaştıkları bazı konularla ilgili bilgi verilmesine de yöneliktir (Çiftçi, 2017: 203).

Temel Dini Bilgiler dersi kapsamında öğrencilerin öğrenmek istedikleri konulardan biri de İslam dinine ait inanç ve ibadet konularıdır (Bahçekapılı, 2013: 144). Ancak Bahçekapılı'nın ifadesine göre temel inanç konularının işlenmesine yönelik beklenti, öğrencilerin ergenlik döneminde yaşadıkları dini şüphe ve kararsızlıklarla ilgili olup, inançla ilgili ayrıntılı konulara işaret etmektedir. Öğrencilerin ibadet konularına ilgisi ise yine ibadetlerin genel bir şekilde aktarımından çok Hz. Peygamber'in şahsıyla ilişkilendirilerek anlatılmasıdır. Diğer bir ifadeyle derste inanç ve ibadet konularıyla ilgili verilen temel bilgilerin dışında öğrenciler hem bu konularla ilgili bilmedikleri ayrıntıları hem de bu konuların Hz. Peygamber'in örnekliğinde öğrenmek istemektedirler (2013: 144).

Öğrencilerin derste anlatılan konularla ilgili diğer bir beklentisi de konuların kıssalarla desteklenerek aktarılmasıdır. Öğrenciler, böyle bir yöntemin hem öğrenmelerini daha kalıcı kıldığını hem de dersi daha eğlenceli kıldığını ifade etmektedirler (Bahçekapılı, 2013: 144).

Öğrencilerin ders kapsamında öğrenmek istedikleri diğer bir konu da farklı din ve inançlardır (Bahçekapılı, 2013: 144). Öğrencilerin ifadelerinden hareketle, bu konunun gündeme alınmasında öğrencilerin, farklı dinler karşısında İslam dininin önem ve değerini daha somut bir şekilde anlayabilme ve diğer din mensuplarının inanç ve dini yaşamlarını merak etme duygusunun ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Velilerin Beklentileri

Temel Dini Bilgiler dersi ile ilgili veli beklentilerinin çeşitlilik arz ettiği anlaşılmaktadır. Araştırmalara göre velilerin bu dersle ilgili en çok vurgu yaptıkları beklenti, çocuklarının temel ibadetler, ibadetlerin nasıl ve niçin yapılacağına dair bilgilendirilmeleridir. Bu bağlamda ibadetlerle ilgili beklentilerin hem bilgi boyutunu hem uygulama boyutunu hem de ibadetlerde bilinçlilik boyutunu kapsadığı ifade edilebilir. (Bahçekapılı, 2013: 184-185; Çiftçi, 2017: 114). Velilerin ibadet öğretimiyle ilgili bir diğer beklentileri ise çocuklarının bu ibadetlere teşvik edilmeleridir. Diğer bir ifadeyle veliler, ibadetlerin teorik anlatımıyla birlikte uygulamalı olarak öğretilmesini, yaparak ve yaşayarak öğrenmenin sağlanabilmesi için konuların uygulamalarla öğretilmesini ve öğrencilerin ibadetlere teşvik edilmesini talep etmektedirler.

Velilerin bu derste çocuklarına kazandırılması gerektiğini ifade ettikleri alanlardan biri de dini sorumluluk bilincidir. Diğer bir ifadeyle bu dersin çocuklarda İslami bir kimliğin oluşmasına imkân verecek şekilde öğretime konu edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Velilere göre sorumluluk bilinci kazandırılarak ve İslam dinin temel ilke ve esasları öğretilerek Müslüman olmanın gereklilikleri öğretilmeli, İslami bir gençlik yetiştirilmelidir (Bahçekapılı, 2013: 185). Bu çerçevede derste takva konusu üzerinde durulmalı, bu alanda çocuklar bilinçlendirilmelidir. Velilere göre dini yaşama dair hassasiyet ve takva bilinci sayesinde çocuklar hayatları boyunca sorumluluklarının bilincinde olacak ve davranışlarını kontrol altına

alabilecektir. Ancak derste bu kazanımların elde edilebilmesi için velilere göre teorik bilgilerle birlikte pratiklere de önem verilmeli, çocukların yaşayarak ve görerek öğrenmeleri de sağlanmalıdır.

Velilerin temel dini bilgiler dersiyle ilgili üzerinde durdukları konulardan biri de dersin çocukların hayatına dair bir şeyler söylemesi gerektiğidir.

Bazı veliler de bu derste ahlaki konulara yer verilmesinin önemine vurgu yapmış, çocukların birer kişilik olarak başka insanlarla kuracakları ilişkilerde ahlaki ilke ve esasları dikkate alacak şekilde eğitilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Aynı şekilde ahlak eğitiminin Hz. Peygamber'in örnekliğinde verilmesinin daha kalıcı öğrenmelere vesile olacağı da vurgulanmıştır (Bahçekapılı, 2013: 186).

Velilerin üzerinde durdukları konularda biri de İslam inancıdır. Velilere göre günümüzün en önemli sorunlarından biri iman konusudur. Bu nedenle veliler, çocukların sağlam bir İslam inancına sahip bireyler olarak yetişmeleri için itikadi konuların bu dersin programına iyi bir şekilde konumlandırılması gerektiğini ifade etmişlerdir (Bahçekapılı, 2013: 186).

Temel Dini Bilgiler dersi ile ilgili yukarıda ifadesini bulan veli beklentilerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Veliler bu derste, ibadetlerin mahiyeti ve nasıl yapılacağı, ibadetlerin yapılma amacı, ibadete duyulan ihtiyaç, teoriden ziyade uygulamalı eğitime ağırlık verilmesi, dinî bilginin kapsamının genişletilmesi, çocuklara İslam ahlakının öğretilmesi, sorumluluk bilincinin, Müslümanlık bilincinin ve İslami kimliğin kazandırılması, çocukların günlük hayatını doğrudan ilgilendiren, ihtiyaç duydukları temel bilgilere ve konulara yer verilmesi, her Müslümanın bilmesi zorunlu olan şeylerin (helaller ve haramlar) ve itikadi konuların öğretilmesini talep etmektedir (Bahçekapılı, 2013: 186).

Bahçekapılı, velilerin ifade ettiği görüşlerin toplamından, bu dersle ilgili temel beklentinin çocuklarda İslam şuuru ve kimliği oluşmasına destek verilmesi olduğunu ifade etmektedir (2013: 186). Nitekim velilerin, ibadetlerin öğretimiyle ilgili mahiyet, yapılış şekli, amacı, uygulama boyutu ve teşviği, diğer yandan İslam ahlakı, sorumluluk bilinci, günlük hayata ve çocukların hayatına ilişkin konularla

İslam dininin temel öğretilerinin öğretimi gibi beklentilerinin her biri, çocukların dini alanda iyi yetişmiş, İslami kimliği kazanmış ve bu bilinçle yaşayan dindar bireyler olmaları yönündeki taleplerdir.

3.3. SEÇMELİ DİN DERSLERİ KİTAPLARININ İÇERİK ANALİZİ

Seçmeli din derslerine ait 'din' olgusunun niteliğini tespit etmeyi amaçlayan bu bölümde; araştırmanın örneklem alanını teşkil eden Ortaokul ve Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler derslerine ait kitaplar analiz edilmiştir. Bu bağlamda bölüm, ders kitaplarına ait içeriğin temel çerçevesi, dini yorumun temel felsefesi, referansları ve yönelimleri ve dersin toplumsal beklentileri karşılaması açısından analizi konularını içermektedir.

3.3.1. İçeriğin Temel Çerçevesi

3.3.1.1. Öğrenme Alanları

Bu bölümde, kitap içeriklerinin öğretime konu ettiği ağırlıklı öğrenme alanları, kitapların ünite konuları üzerinden tespit edilmiş ve tablolar halinde sunularak analiz edilmiştir. Bununla birlikte ünitelerin içeriklerinden hareketle, konu işlenişlerinde ön plana çıkan temel kavramlar da tespit edilerek tablolara dâhil edilmiştir.

Esasında din derslerinin belirli öğrenme alanlarına göre hazırlanma anlayışı 2005, 2006 ve 2010 yıllarına ait DKAB derslerinin öğretim programları ve kitapları için tasarlanmıştır. DKAB derslerinin ilgili yıllarında belirlenen öğrenme alanları, ilköğretim dersleri için; İnanç, İbadet, Hz. Muhammed, Kur'an ve Yorumu, Ahlak ile Din ve Kültür olarak belirlenmişken; liseler için; İnanç, İbadet, Hz. Muhammed, Vahiy ve Akıl, Ahlak ve Değerler, Din ve Laiklik ile Din, Kültür ve Medeniyet olarak belirlenmiştir. Ancak 2018 yılında, ünitelerin bu anlayış ve uygulama ile hazırlanmasından vazgeçildiği ifade edilmiştir: "Eğitim programı"; öğretim programları, öğrenme öğretme ortamları, eğitim araç gereçleri, ders dışı etkinlikler, mevzuat gibi eğitim sisteminin tüm unsurları göz önünde bulundurularak oluşturulur. Öğretim programlarında bu anlayışla değerlerimiz, ayrı bir program veya öğrenme alanı, ünite, konu vb. olarak görülmemiştir. Tam aksine bütün eğitim sürecinin nihai

gayesi ve ruhu olan değerlerimiz, öğretim programlarının her birinde ve her bir biriminde yer almıştır" (MEB, 2018 a: 3; 2018 b: 2-3).

Seçmeli din derslerinden Temel Dini Bilgilere ait öğretim programı ve ders kitapları ise öğretime konu edildikleri 2012 yılından itibaren herhangi bir öğrenme alanı işaret edilerek hazırlanmamıştır. Buna rağmen dersin 2018 yılına ait öğretim programında yukarıda aktarılan ifadenin aynısı kullanılarak, dersin değerleri bir bütün olarak gördüğü ifade edilmiştir (MEB, 2018 d: 3). Bu anlayıştan hareketle seçmeli din derslerine ait programların bütün konu ve değerleri sarmal bir şekilde öğretime konu ettiği ifade edilebilir. Ancak söz konusu sarmal konu anlatımı anlayışına rağmen, ünitelerin belirli öğrenme alanlarına odaklandığı da anlaşılmaktadır. Bu itibarla derse ait ünite konularının merkeze aldığı öğrenme alanlarının tespiti önem kazanmıştır.

Bu araştırmada, İslam düşünce tarihi içerisinde şöhret bulan ve dinin dört temel unsuru olarak bilinen 'İnanç', 'İbadet', 'Ahlak' ve 'Hukuk' konuları, öğrenme alanları olarak belirlenmiştir. Diğer bir ifadeyle konu dağılımlarına ait analizler, inanç, ibadet, ahlak ve hukuk öğrenme alanlarına göre yapılmıştır. Bu çerçevede, dinin iman esaslarına taalluk eden konuları inanç öğrenme alanına; namaz, oruç vb. ibadet konuları ile dini yorumun ibadet olarak nitelediği hususlar ibadet öğrenme alanına; dinin inanç ve ibadetleri üzerinden şekillenen bireysel ve toplumsal nitelikler ahlak öğrenme alanına dâhil edilmiştir. Bunun yanında dinin sosyal, bireysel, toplumsal, günlük ve gündelik hayata dair dünyevi ve/veya uhrevi yaptırım öngören konuları 'Hukuk' öğrenme alanı içerisinde değerlendirilmiş ve tablolar halinde sunulmuştur.

Diğer taraftan, ünite ve konu başlıklarına ait içeriğin hangi kavramlar üzerinden inşa edilerek öğretime konu edildiğini ve içerikte yer bulan konu ve kavramların tekrar etme sıklığını tespit etmek amacıyla temel kavramlar da bulundukları sayfa numaralarıyla birlikte tablolara dâhil edilmiştir. Kavramların tespiti yapılırken, özellikle içerikte tanımı yapılan kavramlar ve ön plana çıkan temel ileti kavramları dikkate alınmıştır. Ancak ortaokul ders kitaplarının her ünite sonunda öğretime konu edilen Esmau'l-Hüsnalar, ayrı bir başlık altında değerlendirildiğinden bu kavramlara dâhil edilmemiştir.

Bu analizlerden amaçlanan ilk husus, 'Temel Dini Bilgiler' adı altında seçmeli olarak okutulan kitaplarda ünitelerin hangi konuları ele aldığını ve hangi öğrenme alanlarına yoğunlaştığını tespit etmektir. Amaçlanan ikinci husus ise okuyucuya, ilerideki analiz bölümlerinde, metinlerden alıntı yapılan cümle, ifade ve kavramların konu bağlamlarına dair bir zemin sunmaktır. Ayrıca bölümün, öğrenme alanlarına dağılımı açısından değerlendirmesinin, içeriğin konuları öğretime konu etme yönelimlerini, diğer bir ifadeyle konuları ayrıştırıcı veya bütünleyici şekilde işleme yönelimlerini tespit etmeye katkı sunacağı da ifade edilmelidir. Bu bağlamda kitaplara ait üniteler, ağırlıklı öğrenme alanları ve ön plana çıkan temel kavramlar tespit edilmiş, sırasıyla ve tablolar halinde verilmiştir. Ayrıca her tablonun öğrenme alanı ve kavram analizi yapılmıştır.

Son tahlilde ise her dört kitaba ait öğrenme alanlarının, tüm içeriğe dağılım yüzdelerini tespit eden grafik verilmiş ve analiz edilmiştir.

Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabının ünite konuları, öğrenme alanları ve temel kavramları aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 1: Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabının Konu, Öğrenme Alanı ve Kavramları

ÜNİTE ADI	ALT BAŞLIKLAR	ÖĞRENME ALANI	KAVRAM LAR
1. ÜNİTE: İMAN VE İNSAN	1. İman ve İslam 2. Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehadet 3. İmanın İnsana Kazandırdıkları 4. İman Bakımından İnsanlar 4.1.Mümin 4.2.Kâfir 4.3.Münafık 5. Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum 5.1.Allah 5.2.El-Vâhid, El-Ehad 5.3.El-Mü'min	1.İnanç 2.İnanç 3.İnanç 4.İnanç 5.İnanç	İslam, İman 10 İbadet 10 Kur'an, Sünnet 11 Tevhid, İlah, 15 Şirk 15 Şehadet 18 Vahiy, Gayb 21 Mümin 24 Münafık 26 Kâfir, Müşrik 26 Ehl-i Kitap 27

2. ÜNİTE: İBADET VE İNSAN	1. İmanın Göstergesi: İbadet 1.1.İman İbadet İlişkisi 1.2.İbadetin Gayesi 2. İbadetin Kabul Şartları 2.1.Niyet 2.2.İhlas 2.3.Sünnete Uygunluk 3. İbadet ve Salih Amel 3.1.Vakti Belirlenmiş İbadetler 3.2.Vakti Belirlenmemiş İbadetler 4. İbadetlerin İnsana Kazandırdıkları 5. Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum 5.1.Es-Samed 5.2.Er-Rakîb 5.3.El-Vedûd	1.İbadet 2.İbadet 3.İbadet 4.Ahlak 5.İnanç	İman 38 İbadet 38 Şükür 40 Kulluk, İbadet 42 Niyet 43 İhlas 44 Sünnet 47 Salih Amel 49 İbadetler 50-53 Sıla-i Rahim 55 Zikir 55 Sadaka 56
3. ÜNİTE: MÜMİNLERİN ÖZELLİKLERİ	1. Müminlerin Özü ve Sözü Doğrudur 2. Müminler Namazlarına Özen Gösterirler 3. Müminler İyiliği Emreder, Kötülüğü Engellerler 4. Müminler Yoksulun Hakkını Gözetirler 5. Müminler İsraftan ve Cimrilikten Kaçınırlar 6. Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum 6.1.El-Bâsit 6.2.El-Muhsin 6.3.El-Mâni'	1.Ahlak 2.İbadet 3.Hukuk 4.Hukuk 5.Hukuk 6.İnanç	Doğruluk 68 Huşû 73 Zikir 75 Emri bil maruf, nehyi anil münker 76 Kardeşlik 78 Zekât 79 İnfak 79 Sadaka 79 İsraf 80 Cimrilik 81 Denge 83 İhsan 87

4. ÜNİTE: NEZAKET	1. İslam'ın Göstergesi: Nezaket 2. Kur'an-ı Kerim'den Nezaket Örnekleri 2.1.Rıfk (Yumuşak Huy) 2.2.Sözü Güzel Söylemek, Sözünde Durmak ve İyilik Yapmak 2.3.Alay Etmemek, Zandan Kaçınmak ve Kusurları Örtmek 2.4.Başkalarına Ait Alanlara İzinsiz Girmemek 2.5.Anne Babaya Hürmet Etmek 3. Peygamberimizden (s.a.v.) Nezaket Örnekleri 4. Geleneğimizden Nezaket Örnekleri 5. Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum 5.1.El-Halîm 5.2.El-Latîf 5.3.Er-Refîk	1.Ahlak 2.Ahlak 3.Ahlak 4.Ahlak 5.İnanç	Nezaket 96 Edep 96 İslam Ahlakı 98 Rıfk 100 Zan 101 Gıybet 102

Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabına ait konuların verildiği Tablo 1'e göre ünitelerin birincisi inanç, dördüncüsü ise ahlak öğrenme alanına yoğunlaşmıştır. İkinci ve üçüncü üniteler ise sarmal bir yapıda; ikiden çok öğrenme alanını konu etmiştir.

Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabına ait tabloda yer alan ünitelerin yirmi bir (21) konu alt başlığından oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu alt başlıklardan sekizi (8) inanç, altısı (6) ahlak, dördü (4) ibadet ve üçü (3) hukuk alanına aittir.

Şu halde ünitelerin alt başlıklarını teşkil eden yirmi bir konu dikkate alındığında Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabında inanç öğrenme alanının ön plana çıktığı ve daha yoğun bir şekilde öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Ancak inanç öğrenme alanına dâhil edilen 'Esmau'l-Hüsna' üniteleri hesaba katılmazsa, bu kitapta ahlak öğrenme alanı ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan yoğunluk oranına göre sırasıyla ibadet ve hukuk öğrenme alanları da öğretime konu edilmiştir.

Tablo 1'de yer alan kavramlar analiz edildiğinde ise kavramların ünite ve alt başlıklarla uyumlu bir şekilde ilişkilendirildiği ifade edilebilir. Ancak iman, ibadet, sünnet, zikir ve sadaka gibi bazı kavramların tekrar ettiği anlaşılmaktadır.

Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabının içindekiler bölümü aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2: Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabının Konu, Öğrenme Alanı ve Kavramları

ÜNİTE ADI	ALT BAŞLIKLAR	ÖĞRENME ALANI	KAVRAMLAR
1. ÜNİTE: İSLAM VE AHLAK	1. Allah'a (c.c.) Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız 2. Peygamberimize (s.a.v.) Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız 3. Kur'an-ı Kerim'e Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız 4. Topluma Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız 5. Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum 5.1.El-Azîz 5.2.Er-Rahmân 5.3.Es-Selâm	1.İnanç 2.İnanç 3.İnanç 4.Ahlak 5.İnanç	Sorumluluk 12 Müslüman 14 Dua 15 Zikir 16 Şükür 16 İhlas 16 Sünnet 20 Salat 21 Selam 21 Salavat 21 Kur'an'ı okuma ve anlama 23 Toplumsal ahlak 27 Kul hakkı 28 Adalet 28 İffet 29 Sevgi ve merhamet 30 Yardımlaşma 30 Güzel Ahlak 31
2. ÜNİTE: İSLAM VE TEMİZLİK	1. Temizlik İmanın Yarısıdır 2. Temizlik Çeşitleri 2.1.Maddi Temizlik 2.2.Hükmi Temizlik 2.3.Manevi Temizlik 3. İbadete Hazırlanıyorum 3.1.Abdest 3.2.Gusül 3.3.Teyemmüm 4. Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum 4.1.El-Kerîm 4.2.El-Kuddûs 4.3.Et-Tevvâb	1.İbadet 2.İbadet 3.İbadet 4.İnanç	Temizlik 42 Necaset 46 Hades 48 Abdest 51 Gusül 57 Teyemmüm 58 Mest 59 Mesh 59

3. ÜNİTE: İSLAM'IN DİREĞİ NAMAZ	1. Namazla İlgili Hükümler 2. Sehiv ve Tilavet Secdesi 3. Namazda Okunan Dua ve Tesbihler 4. Allah'ın Evleri: Mescitler 5. Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum 5.1.Er-Rab 5.2.El-Mucîb 5.3.El-Ğafûr 5.4.El-Câmi'	1.İbadet 2.İbadet 3.İbadet 4.İbadet 5.İnanç	Namaz 72 Secde 74 Sehiv Secdesi74 Tilavet Secdesi 75 Dua, Salat 76 Tesbih 76 Cami/Mescid 82 Suffa 86 Ulu Cami 87 Selatin Cami 87
4. ÜNİTE: İSLAM VE GÜNLÜK HAYAT	1. İslam Ahlakının Özü: Edep ve Hayâ 1.1.Müslümanın Allah'a Karşı Edebi 1.2.Müslümanın Peygambere Karşı Edebi 1.3.Müslümanın Günlük Hayatında ve İlişkilerinde Edebi 2. Dostluk ve Arkadaşlık 3. Nimetlerin Kadrini Bilmek: Şükür 4. Kul Hakkını Gözetmek 4.1.İnsanlar Arası İlişkilerde Kul Haklarını Gözetmek 4.2.Çevremizde Bulunan Varlıkların Haklarını Gözetmek 5. Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum 5.1.El-'Afüv 5.2.Eş-Şekûr 5.3.Er-Raûf	1.Ahlak 2.Ahlak 3.İnanç 4.Hukuk 5.İnanç	Edep 101 Hayâ 101 Dostluk 107 Şükür 109 Kul hakkı 111

Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabına ait konuların verildiği Tablo 2'ye göre ünitelerin birincisi inanç, ikincisi ve üçüncüsü ibadet, dördüncüsü ise sarmal bir yapıda; ikiden çok öğrenme alanını konu etmiştir. Bununla birlikte dikkat çeken bir husus, 'İslam ve Ahlak' başlığını taşıyan 1. üniteye ait alt başlıkların, başlığa konu olan ahlak konularıyla tam bir uyum göstermediğidir.

Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabına ait tabloda yer alan ünitelerin on dokuz (19) konu alt başlığından oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu alt başlıklardan sekizi (8) inanç, yedisi (7) ibadet, üçü (3) ahlak ve biri (1) hukuk alanına aittir.

Şu halde ünitelerin alt başlıklarını teşkil eden yirmi bir konu dikkate alındığında Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabında inanç ve ibadet öğrenme alanlarının ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak inanç öğrenme alanına dâhil edilen 'Esmau'l-Hüsna' üniteleri hesaba katılmazsa, bu kitapta ibadet öğrenme alanı ön plana çıkmaktadır. Ayrıca yoğunluk sırasına göre ahlak ve hukuk öğrenme alanlarının da öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2'de yer alan kavramlar analiz edildiğinde ise kavramların ünite ve alt başlıklarla uyumlu bir şekilde ilişkilendirildiği ifade edilebilir. Ancak şükür, kul hakkı ve iffet (edep ve hayâ kavramlarıyla birlikte) gibi kavramların tekrar ettiği anlaşılmaktadır.

Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabının içindekiler bölümü aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 3: Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabının Konu, Öğrenme Alanı ve Kavramları

ÜNİTE ADI	ALT BAŞLIKLAR	ÖĞRENME ALANI	KAVRAMLAR

1. ÜNİTE: İSLAM VE SOSYAL HAYAT	1. Sosyal Hayatın Temeli Olarak Aile 1.1. Evlilik ve Nikâh 1.2. Eşlerin Karşılıklı Sorumlulukları 1.3. Boşanma, Boşanmanın Bireysel ve Toplumsal Karşılıkları 2. Sosyal Hayatla İlgili Bazı Temel Ölçüler 2.1. Emniyet ve Güven 2.2. Sulh 2.3. Hak ve Adaleti Gözetme 2.4. Kardeşlik 2.5. Yardımlaşma ve Dayanışma 3. Sosyal Hayatı Olumsuz Etkileyen Bazı Etkenler 3.1. Ahlaki Yozlaşma 3.2. Yalan ve Hile 3.3. Tecessüs ve Mahremiyeti İhlal 3.4. Fitne, Fesat ve Terör 3.5. Yaralama ve Öldürme 3.6. Zina 3.7. Alkol ve Madde Bağımlılığı	1.Hukuk 2.Hukuk 3.Hukuk	Aile 12 Nikâh 14 Mehir 14 Küfüv 14 Sadakat 18 Talak 19 İhsan 20 Maruf 20 Sulh 22 Hak, Adalet 24 Kardeşlik 26 Yardımlaşma 28 Ahlak 31 Malayani 32 Hile, Yalan 33 Tecessüs 34 Tesettür 34 Fitne 36 Nifak 36 Fesad 36 Terör 37 Zina 39 Sünnetullah 40
2. ÜNİTE: İSLAM VE EKONOMİK HAYAT	1. İslam Ekonomisinin Ahlaki Temelleri 2. Helal Kazancın Önemi 3. İnfak Kültürü 4. Karz-ı Hasen 5. Kul Hakkı 6. İşçi ve İşveren Hakkı 7. İslam'ın Mülkiyet Anlayışı 8. Ekonomik Hayatı Olumsuz Etkileyen Uygulamalar 8.1. Faiz 8.2. Rüşvet 8.3. Hileli Satışlar 8.4. Yapay Olarak Fiyatlarla Oynama 8.5. Karaborsacılık	1.Hukuk 2.Hukuk 3.İbadet 4.Hukuk 5.Hukuk 6.Hukuk 7.Hukuk 8.Hukuk	İktisat 48 Cömertlik 48 Îsar 48 Tasarruf 48 İhsan 49 Helal 49 Haram 49 İnfak 51 Karz-ı Hasen 54 Kul hakkı 55 Mülk 59 Riba 60 İltimas 61 İhtikâr 65

3. ÜNİTE: İSLAM VE HUKUK	1. İslam Hukuku ve Mahiyeti 2. İslam Hukukunun Temel İlkeleri 2.1. Tekliflerde Kolaylık 2.2. Helallerde Genişlik 2.3. Adaletin Gözetilmesi 2.4. Suçun Şahsiliği 2.5. Suç ve Ceza Arasında Denge 2.6. Kamu Yararının Gözetilmesi 3. İslam Hukukunun Kaynakları 4. Hukuk ile Ahlak İlişkisi	1.Hukuk 2.Hukuk 3.Hukuk 4.Hukuk	Hukuk, Fıkıh, 74 Füruat, Muamelat 74 Ukubat 74 Fakih 75 Teklif, Mükellef 75 Mübah 77 Adalet 78 Had, Hudud 78 Nefs-i Müdafaa 79 Edille-i Şer'iyye 80 İcma, Kıyas 81 Hukuk, Hikmet 82
4. ÜNİTE: ANA HATLARIYLA İSLAMİ AHLAKI	1. İslam Ahlakının Gayesi ve Konusu 2. İslam Ahlakının Kaynakları 3. Ahlak ile Terbiye İlişkisi 4. Allah'a Karşı Vazifelerimiz 5. Peygamberimize Karşı Vazifelerimiz 6. Kur'an-ı Kerim'e Karşı Vazifelerimiz 7. İnsanlara Karşı Vazifelerimiz	1.Ahlak 2.Ahlak 3.Ahlak 4.İnanç 5.İnanç 6.İnanç 7.Hukuk	İslam 86 Ahlak 86 Muamelat 86 Edep 87 Terbiye 92 Marifet 96 Ubudiyet 96 Ta'zim 97 Takva 98 Havf, Recâ 98

Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabına ait konuların verildiği Tablo 3'e göre ünitelerin birinci ve üçüncü üniteleri tamamen, ikinci ünitenin ise ağırlıklı olarak hukuk öğrenme alanını konu ettiği anlaşılmaktadır. Dördüncü ünite ise inanç ve ahlak öğrenme alanları yoğunluklu sarmal bir konu alanına sahiptir. Bununla birlikte dikkat çeken bir husus, 'Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı'' başlığını taşıyan 4. üniteye ait alt başlıkların, başlığa konu olan ahlak konularıyla tam bir uyum göstermediğidir.

Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabına ait tabloda yer alan ünitelerin yirmi iki (22) konu alt başlığından oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu alt başlıklardan on beşi (15) hukuk, üçü (3) ahlak, üçü (3) inanç ve biri (1) ibadet alanına aittir.

Şu halde ünitelerin alt başlıklarını teşkil eden yirmi bir konu dikkate alındığında Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabında hukuk öğrenme alanının önemli oranda ön plana çıktığı ve çok yoğun bir şekilde öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan yoğunluk oranına göre sırasıyla ahlak, inanç ve ibadet öğrenme alanları da öğretime konu edilmiştir.

Tablo 3'te yer alan kavramlar analiz edildiğinde ise ünite ve alt başlıklarla uyumlu kavramların öğretime konu edildiği ifade edilebilir. Bununla birlikte öğrenme alanlarına uyumlu olarak hukuk, muamelat ve adalet gibi bazı kavramaların tekrar ettiği anlaşılmaktadır.

Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabının içindekiler bölümü aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 4: Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabının Konu, Öğrenme Alanı ve Kavramları

ÜNİTE ADI	ALT BAŞLIKLAR	ÖĞRENME ALANI	KAVRAMLAR
1. ÜNİTE: İMAN	1. İman ve İslam Kavramları 2. İslam İnancının Temel Kaynakları 2.1.Kitap 2.2.Sünnet 3. İman ve İmanın Mahiyeti 4. İmanın Geçerli Olmasının Şartları 5. İnanç Bakımından İnsanlar 5.1.Mü'min 5.2.Münafık 5.3.Kâfir 6. İslam İnanç Esasları	1.İnanç 2.İnanç 3.İnanç 4.İnanç 5.İnanç 6.İnanç	Akaid, İtikad, Teklif, Mükellef 10 İman, Mümin 10 İslam, Müslüman 11 Edille-i Şer'iyye 12 Sünnet 14 Hadis 14 H. çeşit. 16 İman, İcmali, Tafsili 17 Mümin 23 Münafık, Nifak 23 Kâfir, Şirk 25 Fısk, Fasık 26 Amentü 27 İlahi kitap 28 Peygamber 29 Kader, Kaza 32

2. ÜNİTE: NAMAZ	1. İnsanın Yaratılış Amacı: İbadet 1.1.İbadet Kavramı ve Amacı 1.2.İbadetlerin Geçerli Olma Şartları (Niyet, İhlas, Sünnete Uygunluk) 1.3.İbadetin Bireysel ve Toplumsal Yönü 1.4.Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı 2. Namaz Kılmanın Önemi 3. Namazların Kılınışı	1.İbadet 2.İbadet 3.İbadet	İbadet 39 Niyet 40 İhlas 41 Taabbudi 42 İhsan, İtikâf 49 Salât 52 Saf 59 Minber 61 F. Kifaye 63 Edâ, Kaza, Nafile 64 Revâtib, Müekked 65 G. Müekked 65 Küsûf, Hüsûf 66
3. ÜNİTE: ORUÇ VE ZEKÂT	1. Sabır ve İrade Eğitimi: Oruç 1.1.Kur'an Ayı Ramazan 1.2.Orucun Önemi 1.3.Oruçluyken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar 1.4.Orucun Kazası ve Kefareti 2. Malın Bereketlenmesi: Zekât 2.1.Kur'an ve Sünnette Zekât 2.2.Zekâta Tabi Mallar 2.3.Zekâtın Bireysel ve Toplumsal Faydaları 3. İnfak ve Sadaka	1.İbadet 2.İbadet 3.İbadet 	Oruç, Savm 72 Hicri aylar, Mahya 73 İmsak 74 Sahur, İftar 75 Teravih 76 Mukabele 77 İtikâf 78 Oruç çeşitleri 80 Zekât 83 Havaic-i Asliyye 86 Nisap, Yıllanmak 86 Tam mülkiyet, Nema86 Öşür 86 İnfak 90 Sadaka 92 S. Cariye, Vakıf 93
4. ÜNİTE: HAC VE KURBAN	1. Allah'ın Evinde Misafirlik: Hac 1.1. Kâbe ve Haccın Tarihi 1.2. Haccın Önemi 1.3. Hac ile İlgili Kavramlar 1.4. Haccın Yapılışı 1.5. Hac ve Ahlaki Dönüşüm 2. Umrenin Yapılışı 3. Kurban 3.1. Kurban ile İlgili Kavramlar 3.2. Kurban İbadetinin Bireysel ve Toplumsal Faydaları 4. Cihat	1.İbadet 2.İbadet 3.İbadet 4.İbadet 	Hac, Kâbe 98, 104 Takva 99, 108 Mikat 103 İhram, M. Haram 103 Beytullah, Hatim 104 Tavaf, Şavt 104 İsti'lam 104 Sa'y, Vakfe 105 Veda Tavafı 107 Umre 108 Kurban 109 Hedy, Teşrik T. 110 Udhiye 111 Cihat, Mücahit 113 Kıtal 114 Tebliğ, Davet 116 Emr-i Bil Maruf 117 Şahâdet 118 İlay-ı kelimetullah 118

Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabına ait konuların verildiği Tablo 4'e göre ünitelerin birincisi tamamen inanç, ikinci, üçüncü ve dördüncü üniteler de tamamen ibadet öğrenme alanını konu etmiştir. Buna göre söz konusu ders kitabının ünitelerinde ahlak ve hukuk öğrenme alanları, en azından ünite ve alt başlıkların işaret ettiği alanlar açısından öğretime konu edilmemiştir.

Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabına ait tabloda yer alan ünitelerin on altı (16) konu alt başlığından oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu alt başlıklardan onu (10) ibadet, geriye kalan altısı (6) ise inanç öğrenme alanına aittir.

Şu halde ünitelerin alt başlıklarını teşkil eden yirmi bir konu dikkate alındığında Lise Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabında sadece ibadet ve inanç öğrenme alanlarının öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 4'te yer alan kavramlar analiz edildiğinde ise kavramların ünite ve alt başlıklarla uyumlu bir şekilde ilişkilendirildiği ifade edilebilir. Bununla birlikte tekrar eden kavramların yer almadığı anlaşılmaktadır.

Temel Dini Bilgiler ders kitaplarına ait ünite konuları ve alt başlıkları üzerinden öğrenme alanlarının ve kavramların tespit edildiği bu alanda, son olarak her dört kitabın üniteleri dikkate alınarak kitapların toplu halde öğrenme alanları dağılımı analiz edilmiştir. Buna göre aşağıdaki grafikte kitapların tamamında öğrenme alanlarının dağılım yüzdeleri verilmiştir.

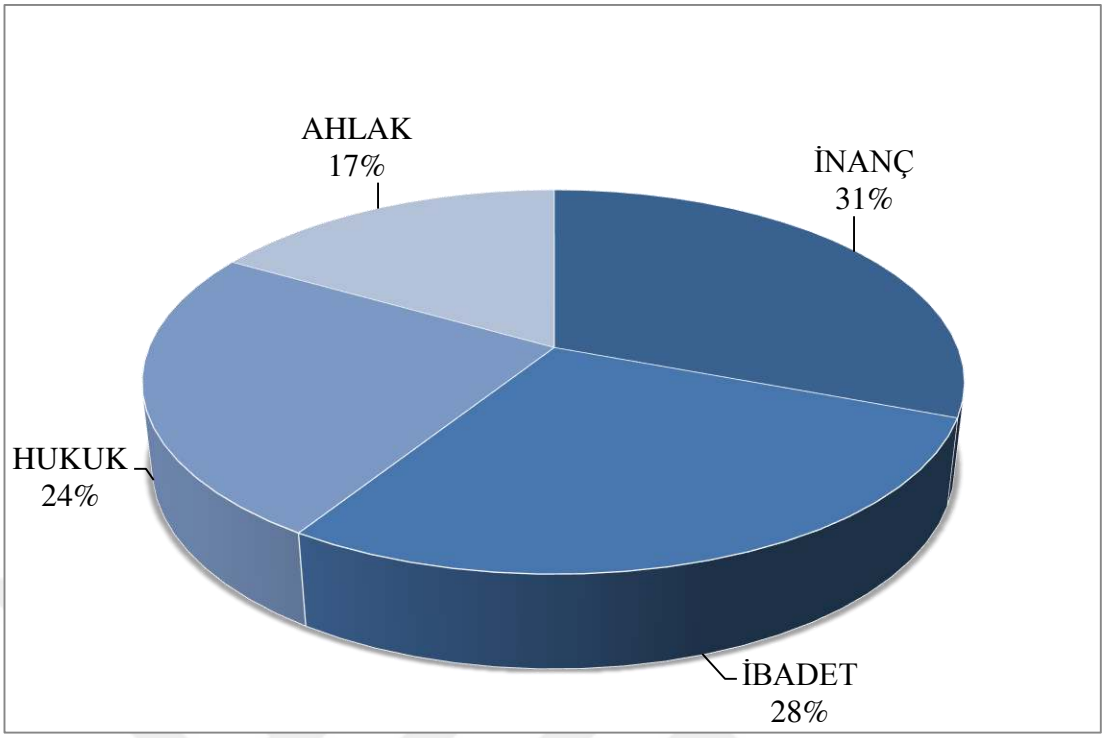

Şekil 1: Temel Dini Bilgiler Ders Kitaplarının Öğrenme Alanlarına Dağılımı

Temel Dini Bilgiler dersinin her dört kitabına ait ünitelerin öğrenme alanlarına göre yüzdelik dağılımını veren Grafik 1'e göre kitapların içeriklerinde ağırlıklı olarak inanç konularına ve daha sonra sırasıyla ibadet, hukuk ve ahlak konularına yer verildiği anlaşılmaktadır.

Genel itibariyle bütün inanış ve dinlerde inancın temel değer ve esas olduğu dikkate alındığında, Temel Dini Bilgiler derslerine ait kitap içeriklerinde inanç konularının ağırlık kazanmış olması, normal ve beklenen bir sonuçtur. Nihayet herhangi bir dini öğretinin kendi iç bütünlüğünde inancın temele alınması ve ön plana çıkarılması, inanan kişinin yaşamına yansıyan birtakım ritüel ve ibadetlere, hukuki ve ahlaki ilkelere zemin olması beklenir. Bu durum İslam dini ve inancı içinde geçerlidir. Bu bağlamda kitap içeriğinin inanç konularına ağırlık vermiş olması doğru bir yaklaşım olmuştur.

Derslerde önem kazanan ikinci öğrenme alanının ibadetlerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Esasında inanan kişilerin inanç ve itikatları çerçevesinde birtakım ibadetleri yerine getirmesi, dini öğretinin kendi iç bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde, yine anlamlı ve beklenen bir sonuçtur. Nihayet inancın dışa

vurduğu ilk zemin, inanan kişinin ibadet ve ritüelleridir. Buna göre inanan kişinin, inancına ait ibadetlerle ilgili bilgi sahibi olması gerekmektedir ve ders içerikleri de bu ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak ibadetlere geniş oranda yer vermiştir.

Temel Dini Bilgiler dersinin kitap içeriklerinde hukuk öğrenme alanının, inanç ve ibadet öğrenme alanlarından sonra önemli bir konu olarak yer aldığı anlaşılmaktadır. Esasında bu durum, Türkiye'nin geçirmiş olduğu din eğitimi tecrübesi bağlamında sıra dışı bir sonuçtur. Nihayet Cumhuriyet Türkiye'siyle birlikte, modernleşme ve çağdaşlaşma adı altında, İslam dinine ait temel öğrenme alanlarından biri olan dinin hukuk kuralları öğretime konu edilmediği bilinmektedir. Ancak her inanış ve dini öğreti gibi İslam dininin de kişi ve toplum için ön gördüğü bir hukuk ve adalet anlayışı vardır ve inanan kişinin bunları bilmesi, bu anlayışı dikkate alarak yaşaması gibi talepleri olabilir. Bu bağlamda bir öğrenme alanı olarak hukuk konularının Temel Dini Bilgiler dersine konu edilmesi ve ön plana çıkarılması Türkiye tecrübesi bağlamında geç kalınmış ve doğru bir yaklaşımdır.

Ahlak öğrenme alanının ders içeriklerinde son yüzdelik diliminde olsa da öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Dinlere ait ahlaki ilke ve prensiplerin, kişi ve toplum hayatında, inanan kişilerin bireysel tercihlerine bırakılan ve esasında inanç ve ibadetlerin bir sonucu olarak şekillenen bireysel ve toplumsal kişilik özellikleri olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda ahlaki tutum ve davranışlar, inanan kişinin inanç ve ibadetleri sonucu şekillenir ve bu gelişim, kişilerin dini duygu ve yönelim oranları ile doğru orantılıdır. Diğer bir ifadeyle ahlaki tutum ve davranışların açığa çıkmasını sağlayan temel saik, kişinin inanç ve ibadetleridir. Nitekim bu anlayış, içerikte "*İslam dini iman, ibadet, muamelat ve ahlak alanlarından oluşur. Ahlak, bütün bu alanlardaki temel ilkelerin bir hayat tarzına dönüşmesidir*" ifadesine yer verilerek ortaya konulmuştur (L. TDB 1, s. 86). Bu itibarla kitap içeriklerinde ahlaki konuların inanç ve ibadet öğrenme alanlarına oranla daha az öğretime konu edilmiş olmasının, diğerlerinin merkeze alınmış olmasıyla ilişkili olduğu ifade edilebilir. Diğer taraftan inanç ve ibadet öğretiminin esasında dolaylı bir ahlak öğretimi olduğu da ifade edilmelidir.

Ders içeriklerinde hukuk öğrenme alanının, ahlak öğrenme alanına göre ön plana çıkarılmış olması ise ders içeriklerinin toplumsal hayatı bireysel hayata kıyasla

daha çok önemsemesiyle ilişkilidir. Buna göre içeriğin İslam'a ait dini yorumunda dinin bireysel ve toplumsal alandaki rolüne dair yapılan ortak vurguyla birlikte toplumsallık, aşağıda da konu edildiği üzere, bireyselliğe tercih edilmiştir. Bu itibarla ders içeriklerinde, hayatın daha çok toplumsala ilişkin alanını şekillendiren ve düzenleyen hukuk alanı, ahlak öğrenme alanına kıyasla daha fazla yer almıştır.

İçeriğin öğrenme alanlarını işleyiş oranına dair bu analizlerle birlikte içerikte, dinin inanç, ibadet, hukuk ve ahlak alanlarını, dinin bir bütünü olarak niteleyen birçok ifadeye yer verildiği anlaşılmaktadır. Bu ifadelerin bazıları şunlardır:

- Allah'ın isimlerinden biri olan 'İlah' kavramının anlamı, bir etkinlik kutusunda, "*Hayatın tüm alanlarındaki kuralları belirleme hakkı elinde olan*" şeklinde verilmiştir (O. TDB 1, s. 15).

- "*Peygamberimiz inanç, ibadet, ahlak, hukuk, siyaset gibi hayatın bütün alanlarında insanlara örnek olmuştur*" (O. TDB 1, s. 47).

- "*Müslüman… Hayatı ekonomik, sosyal ve siyasi boyutlarıyla bir bütün olarak kabul eder*" (L. TDB 1, s. 49).

- "*Akıl ve irade sahibi olması nedeniyle insanın yapmakla sorumlu olduğu dinî, ahlaki, hukuki ve toplumsal pek çok vazifesi vardır*" (L. TDB 1, s. 94).

- "*İslam dini evrensel bir dindir. Bu yönüyle kıyamete kadar hükmü geçerli olup tüm zamanları ve tüm insanları muhatap alan ilkeler koymuştur. İslam dini iman, ibadet, muamelat ve ahlak alanlarından oluşur. Ahlak, bütün bu alanlardaki temel ilkelerin bir hayat tarzına dönüşmesidir*" (L. TDB 1, s. 86).

- "*İslam'da inanç, ibadet, ahlak ve hukuk konularında başvuru kaynağı olarak kullanılan dinî deliller, edille-i şer'iyye kavramıyla ifade edilir*" (L. TDB 2, s. 12).

- "*Kur'an-ı Kerim; inanç, ibadet ve ahlak konularında olduğu gibi insanların fert ve toplum hayatını düzenleyici hükümleri de içeren bir kitaptır. Bu sebeple yalnız inanç konuları değil ibadet, muamelat, hukuk, ahlak, siyaset gibi hayatın bütününde*

karşılaştığımız her konuda ilk başvuracağımız kaynak Kur'an-ı Kerim'dir" (L. TDB 2, s. 13).

- "*…Hz. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiği dine ait tüm inanç, ibadet, ahlak ve hukuk esaslarını gönülden kabul etmek gerekir*" (L. TDB 2, s. 17).

Yukarıda aktarılan ifadelerden hareketle, içerikte sunulan dini yorumun, İslam'a ait inanç, ibadet, hukuk ve ahlak alanlarını, dinin bir bütünü olarak nitelediği anlaşılmaktadır. Nitekim içeriğin, bütün bu alanları müstakil ünitelere konu ettiği gibi konu anlatımlarında sarmal bir anlayışla ele aldığı da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte içerikte söz konusu alanların birlikte zikredildiği halde hukuk alanının zikredilmediği kullanımlar da tespit edilmiştir. Bu ifadelerin bazıları aşağıda verilmiştir:

- "*İman, ibadet ve güzel ahlak ile bezenmiş Müslüman, hem bireysel hem de toplumsal alanda İslam dininin açıkladığı hükümlere titizlikle uyar*" (O. TDB 1, s. 13).

- "*İnanç, ibadet ve ahlaki değerlere bağlılık…*" (L. TDB 1, s. 13).

- "*Bu sayede Müslümanlar inanç, ibadet ve ahlak bütünlüğü içinde hayatlarını sürdürürler*" (L. TDB 1, s. 94).

Yukarıdaki kullanımlar da dini yorumun bütün öğrenme alanlarına yapılan ortak vurguya örnek olarak nitelenebilir. Ancak bu ifadelerde hukuk alanının zikredilmediği anlaşılmaktadır. Bu üçlü kullanımların tercihli yapılmadığı, Cumhuriyet tarihi boyunca öğretimi yapılan din anlayışının toplum hafızasında bıraktığı etkilerin doğal bir sonucu olduğu ifade edilebilir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere yapılan analizlerden içeriğin, bütün bu alanları öğretime konu ettiği hatta her birine müstakil başlıklar açtığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin her dört öğrenme alanını öğretime konu ettiği, bu bağlamda bir öğrenme alanı olarak İslam'ın hukuk ve adalet anlayışını da yeni bir açılım olarak öğretime konu ettiği anlaşılmaktadır.

3.3.1.2. Konu Dağılımı

3.3.1.2.1. Konuların Genel Dağılımı

Temel Dini Bilgiler dersine ait ortaokul ve ortaöğretim ders kitaplarında öğretimi hedeflenen konuların neler olduğu yukarıda verilen Tablo 1. 2. 3. ve 4 'ten gözlenebilmektedir.

Tablolarda aktarılan ünite konularından, Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin toplamda, İslam'a dair birçok konuyu ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim konuların genel dağılımında İslam, iman, müminlerin özellikleri, ibadetin mahiyeti ve temizlik, namaz, oruç, zekât, hac, kurban ve cihat gibi temel ibadetler, genel ahlak konuları, İslam ve toplum konu alanı çerçevesinde aile hayatı, evlilik, boşanma, sosyal hayatla ilgili bazı temel ölçüler, sosyal hayatı olumsuz etkileyen bazı hususlar, İslam ekonomisiyle ilişkili birçok husus, İslam hukuku ve ahlakı gibi birçok konu öğretime konu edilmiştir.

Dersin ortaokul ve ortaöğretimde ikişer kitap üzerinden okutulduğu hususu dikkate alındığında ortaokul kitaplarında öğretimi hedeflenen konuların öğrenci seviyelerine uygun olarak iman, ibadet, ahlak ve sosyal hayata dair bazı temel konulardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ortaöğretim ders kitaplarında ise İslam'ın sosyal, ekonomik, hukuki ve ahlaki konuları ile iman, namaz, oruç vb. ibadetleri ayrıntılı bir şekilde öğretime konu edilmiştir. Bununla birlikte ortaöğretime ait kitap içeriklerinin, TDV tarafından basımı yapılan İlmihal I-II eserini çağrıştırdığını ifade etmek gerekir. Bu bağlamda ortaöğretim TDB 1 kitabının, tüm başlıklarıyla olmasa da söz konusu ilmihalin birinci cildi olan 'İslam ve Toplum' konu çerçevesini, ortaöğretim TDB 2 kitabının da ilmihalin ikinci cildi olan 'İman ve İbadetler' konu çerçevesini örnek aldığı anlaşılmaktadır.

3.3.1.2.2. Yeni Konular

Temel Dini Bilgiler dersinin öğretime konu ettiği müfredat içerisinde, Cumhuriyet tarihi içerisinde okutulan din derslerine kıyasla birçok yeni konu ve hususun yer aldığı anlaşılmaktadır. Esmau'l-Hüsna, mü'minlerin özelliklerinden biri olarak iyiliği emredip kötülükten sakındırma, ibadetin kabul şartları olarak niyet, ihlas ve sünnete uygunluk, namaz sonrası okunana tesbihler, evlilik, nikâh ve

boşanma, İslam kardeşliği, fitne, fesat ve terör, İslam ekonomisi, infak kültürü, karz-ı hasen, işçi ve işveren hakkı, İslam'ın mülkiyet anlayışı, İslam hukuku ve çerçevesi, İslam'da cihat, davet ve tebliğ gibi konular, bu çerçevede zikredilebilir.

Söz konusu yeni konu açılımlarının, bir yönüyle de içerikte sunulan dini yorumun çerçeve ve yönelimlerine işaret ettiği kanaatinden hareketle bu bölümde, örnek olarak bazılarına yer verilmiştir. Bu çerçevede Esmau'l-Hüsna, İslam ekonomisi, İslam hukuku ve cihat konuları, temel çerçeveleri ile birlikte aşağıda ele alınmıştır.

Esmau'l-Hüsnâ

Müfredat içerisinde yer bularak dikkat çeken ilk konulardan biri, Esmâu'l-Hüsna'dır. Temel Dini Bilgiler dersine ait ortaokul 1 ve 2 kitaplarının her ünite sonunda ayrı birer başlık altında öğretime konu edilen Esmâu'l-Hüsnalar, dersin en fazla yer verdiği öğrenme alanı olan inanç konuları kapsamında değerlendirilebilir. Bu bağlamda içerikte, temel inanç konuları arasında en önemlisi olarak 'Allah inancı' ile ilgili daha kapsamlı bilgilerin sunulması amaçlanmıştır.

Esasında dini öğretilerde yaratıcının bilinmesi ve tanınması, inanç açısından en önemli konulardan biridir. Nitekim İslam düşüncesinde imanın birçok unsur ve basamağına vurgular yapılmakta hatta imanın tarifi ile ilgili birçok tanım da bu unsurların tanıma dâhil edilip edilmemesi üzerinden farklılaşmaktadır. Bu unsurlar, akıl ile marifet, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel etmektir. Bunlar içerisinde marifet ve Allah ile ilgili bilgi ve kavrayışı ifade eden marifetullah, ilk ve en önemli sırayı almaktadır. Nitekim bilgisine sahip olunmayan bir konu ile ilgili sevgi veya nefret, kabul veya ret, itaat veya inkârın mümkün olmadığı ifade edilebilir. Hatta marifet üzerine bina edilmeyen dini inanç ve davranışların bir taklitten öteye gitmeyeceği ifade edilebilir. Bu itibarla Temel Dini Bilgiler dersinde Esmâu'l-Hüsna'nın öğretime konu edilmesi, dinin temeli konumundaki inanca ve daha da hususi olarak Allah'ın isim ve sıfatlarına dair bilgilere yer vermesi önemli bir konu açılımıdır.

Temel Dini Bilgiler dersinin lise kitaplarında yer almayan Esmau'l-Hüsna konusu, ortaokul kitaplarında ve her ünitenin son alt başlığında öğretime konu edilmiştir. Bu çerçevede ünitelerde; Allah, el-Vâhid, el-Ehad, el- Mü'min, es-Samed, er-Rakîb, el-Vedûd, el Bâsıt, el-Muhsin, el-Mâni', el-Halîm, el-Latîf, er-Refîk, el-Azîz, er-Rahmân, Es-Selâm, el-Kerîm, el-Kuddûs, et-Tevvâb, er-Rab, el-Mucîb, El-Ğafûr, el-Câmi', el-'Afuv, eş-Şekûr ve er-Raûf isimlerine yer verilmiştir.

Öğretime konu edilen 26 ismin tercihinde, ünitelerde işlenen konuların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda seçilen isimlerin ünite konuları ile ilişkili ve onları da pekiştirici nitelikte olmalarına dikkat edildiği ifade edilmelidir.

Esmau'l-Hüsna'lar öğretime konu edilirken isimlerin sözlük ve terim anlamları verilmiş, ayetlerden örneklerle isimlerin daha açık bir şekilde anlaşılması sağlanmıştır. Bununla birlikte Esmau'l-Hüsna konusunun önemine dair vurgular da yapılmıştır. Bu çerçevede Esmau'l-Hüsna'nın öğretime konu edildiği ilk yerde Allah'a, O'nun güzel isimleriyle dua edilmesi gerektiği vurgusu ön plana çıkarılmıştır (TDB 1, s. 28). Başka bir alanda Allah'ın güzel isimlerini öğrenmenin kulluğu güzelleştirdiğine, isimlerin öğrenilmesiyle Allah'ın daha iyi tanınabileceğine ve O'nun isimlerine göre davranışların şekilleneceğine vurgu yapılmıştır (TDB 1, s. 59). Bu bağlamda kullanılan bir ifade "*Kul olarak sorumluluklarımızdan biri de Rabbimizin güzel isimlerini kendimize kılavuz edinmektir*" şeklinde yer almıştır (O. TDB 1, s. 121). Nihayet yukarıda verilen isimlerin neredeyse tamamı, birkaç cümle ile de olsa, insan hayatına yansımaları bağlamında yorumlanmıştır.

İslam Ekonomisi

Temel Dini Bilgiler dersinin konu olarak ön plana çıkardığı diğer bir alan, İslam ekonomisidir. Dersin içeriğini teşkil eden dört kitaptan ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1) kitabında müstakil bir üniteye 'İslam ve Ekonomik Hayat' adı altında öğretime konu edilen İslam ekonomisinin, diğer kitaplarda dikkate değer ölçüde işlenmediği anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili diğer kitaplarda tespit edilen ifadeler şunlardır:

- "*Örneğin namaz ibadeti insanı kötülüklerden alıkoyarken oruç ibadeti insan iradesini güçlendirir ve sabrı öğretir. Zekât ibadeti de toplumdaki ekonomik dengesizlikleri giderir ve insandaki mal hırsını azaltır*" (O. TDB 1, s. 42).

- "*İbadet hem fert hayatını hem de toplumsal yaşamı düzene sokar. Örneğin namaz, insanı kötülüklerden alıkoyarken oruç insan iradesinin güçlendirilmesini, zekât ise toplumdaki ekonomik dengesizliklerin azaltılması ve insandaki mal hırsının frenlenmesini sağlar*" (L. TDB 2, s. 40).

- "*Kur'an-ı Kerim'de zekâtla ilgili ayetlerin neredeyse tamamı dinimizin direği olan namaz ibadeti ile birlikte geçmektedir. Yirmi yedi ayette yüce Rabbimiz zekât ve namaz ibadetlerini bu şekilde birlikte zikrederek namazın günlük hayattaki yeri ile zekâtın ekonomik hayattaki yerini adeta denk tutmaktadır*" (L. TDB 2, s. 85).

Tespiti yapılarak yukarıda aktarılan ifadeler ışığında, İslam ekonomisi konusunun, zekât ibadetinin toplumsal karşılığı bağlamında ele alındığı, dolayısıyla kendi müstakil ünitesi dışında öğretime konu edilmediği ifade edilebilir.

Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1) kitabının ikinci ünitesinde ise konu ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Buna göre ünite; iktisat, cömertlik, savurganlık, tasarruf, işar ve ihsan kavramları çerçevesinde İslam ekonomisinin ahlaki temelleri, helal kazancın önemi ve sınırları, infak, yardımlaşma ve vakıf kültürü, dini bir gelenek olarak karz-ı hasen, dinde kul hakkının önemi ile dünya ve ahiretteki karşılığı, hukuki çerçevesi ile emeğin değeri de dikkate sunularak işçi ve işveren hakkı, dengeli bir anlayış olarak İslam'ın mülkiyet hakkı gibi konuların önemi ve son olarak da ekonomik hayatı olumsuz etkileyen uygulamalar olarak faiz, rüşvet, hileli satış, manipülasyon ve karaborsacılığın dünya hayatındaki zararları ve ahiret hayatındaki karşılıkları, ayet, hadis ve örneklerle öğretime konu edilmiştir.

Yukarıda temel çerçevesi aktarılan 'İslam ve Ekonomik Hayat' ünitesinde özellikle; İslam ekonomisi kavramının sık kullanımı, infak, karz-ı hasen, İslam'ın mülkiyet hakkı, hileli satış ve manipülasyon gibi önemli husus ve konuların belli başlıklar altında ve ayrıntılı olarak din derslerinde ilk defa öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır.

İslam Hukuku

Temel Dini Bilgiler dersinde öğretime konu edilen yeni hususlardan biri de dinin, yaptırım gücü olan ve daha çok toplumsal hayatı düzenleyen kurallar bütünü olarak tanımlanan hukuk alanıdır.

İslam hukuku, ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1) ders kitabında müstakil bir üniteye konu edilmiştir. Ancak konunun, sadece söz konusu ünitede ele alınmadığı, dersin diğer kitaplarında da İslam'ın bir hukuk anlayışının olduğuna dair vurgulara rastlanmıştır. Bu bağlamda içerikte şu ifadeler tespit edilmiştir:

- "*Müslümanlar, İslam dininin emirlerine uyar, yasaklarından kaçınırlar. İslam dininin övdüğü ahlaki nitelikleri kazanmaya ve bunlara göre davranmaya çalışırlar. İbadetlerini yerine getirir ve insanlar arası ilişkilerde İslam dininin belirlediği ölçülere ve hukuka göre hareket ederler*" (O. TDB 1, s. 10).

- "*Mehir miktarı kişilerin ekonomik durumu ve sosyal konumuna göre değişir. İslam hukukuna göre mehir sadece kadının hakkıdır*" (L. TDB 1, s. 14).

- "*Yine diğer insanların namusuna dil uzatmak, şeref ve itibarlarını zedelemek, gıybetlerini yapmak, alay etmek, mahremiyetlerini araştırmak gibi hak ihlali sayılan fiiller yasaklanmış ve her birine ağır cezalar öngörülmüştür*" (L. TDB 1, s. 105).

"*Sünnet: 5- Dinî emir ve yasakların çıkarılmış olduğu Kur'an-ı Kerim'den sonra İslam hukukunun ikinci kaynağı*" (L. TDB 2, s. 127).

Yukarıda aktarılan ifadelerin yanında içeriğin, dinin temel alanları olarak inanç, ibadet, hukuk ve ahlaka dair ortak vurgu ve kullanımları da dikkate alındığında, içeriğin İslam hukuku konusunu sadece bir ünite konusu ile sınırlandırmadığı, ilgi ve ilişki kurabildiği bütün alanlarda öğretime konu ettiği anlaşılmaktadır.

'İslam ve Hukuk' adını taşıyan söz konusu ünite ise ilgili kitabın üçüncü ünitesi olarak 73-84 sayfa aralığında öğretime konu edilmiştir. Esasında diğer ünitelere oranla, sayfa sayısı bakımından daha kısa ele alındığı anlaşılan bu ünitede;

İslam hukukunun mahiyetine, fıkıh kavramıyla ilişkisine, temel ilkeleri olarak tekliflerde kolaylığı, helallerde genişliği ve mübahlığı, adaleti suç ve ceza arasında bir dengenin olması gerektiği ve kamu yararını dikkate aldığına, kaynaklarına ve ahlak ile ilişkisine ayet, hadislerin ışığında örneklerle yer verilmiştir. Bu bağlamda konunun ele alınış şeklinin ortaya konulması amacıyla aşağıdaki örnek ifadelere yer verilebilir:

- "*İslam hukuku, kulun Allah'la (c.c.), insanlarla, toplumla ve devletle olan ilişkisini düzenleyen bir disiplindir*" (L. TDB 1, s. 74).

- "*İslam hukuku, Allah'ın (c.c) emir ve yasaklarına uygun olarak bireysel ve toplumsal hayatı düzenlemeyi amaçlar*" (L. TDB 1, s. 82).

- "*İslam hukuku dinî literatürde daha çok fıkıh kavramıyla ilişkilidir*" (L. TDB 1, s. 74).

- "*Kısaca İslam hukuku bir Müslümanın hayatının her alanını kapsar*" (L. TDB 1, s. 74).

- "*Dinimizde mükellefin durumuna göre emir ve yasaklarda kolaylık ve güç yetirebilirlik ilkesi esas alınır*" (L. TDB 1, s. 76).

- "*Dinimizce yapılması serbest bırakılmış hususlara helal, yapılması yasaklanmış olanlara haram denir. Helaller ve haramlar; yeme, içme, giyim, kuşam ve kazanç gibi hayatın tüm alanlarını kapsar. Ancak dinimizde helal alanı, haram alanından daha geniştir*" (L. TDB 1, s. 77).

- "*İslam hukukunda kişiye emir ve yasaklarla Allah (c.c.) tarafından çizilen sınırlara ve konulan ölçülere hudûd denir*" (L. TDB 1, s. 78).

- "*İslam hukukunda had kavramı, Allah (c.c.) hakkı olarak yerine getirilmesi gereken hususların aşılması durumunda uygulanan cezalar anlamında kullanılır*" (L. TDB 1, s. 79).

- "*Dinimizde insanlar yaptığı hatalar veya işlediği günahlar konusunda cezalandırılırken bireysel olarak değerlendirilir*" (L. TDB 1, s. 79).

- "*Suçun niteliğini belirleyen bazı unsurlar vardır. Örneğin suç işleyen kişinin çocuk olması ile yetişkin olması; ruhsal sağlığının yerinde olması ile akli dengesinin bozuk olması gibi durumlar suçun karşılığı olan cezanın niteliğini değiştirir. Suç kabul edilen fiilin bir saldırı olması ile bir müdafaanın gereği olması da yine suçun niteliğini belirleyen unsurlardandır. Suçtan doğan zararın boyutu da suç hakkında hüküm verirken önemlidir. Zararın boyutu, telafi edilebilirliği, bireysel veya kamusal boyutu suçun niteliğini etkiler. Örneğin bir suç, kamusal boyutta bir zarara yol açmışsa cezası daha fazla olur. Yine suçu işleyen kişinin niyeti de suçun niteliğini belirlemek açısından göz önünde bulundurulması gereken hususlardandır. Kişinin, suçu kasıtlı olarak işlemesi ile dikkatsizlik veya kontrolsüzlük sonucu gerçekleştirmesi, belirlenecek cezayı da değiştirecektir*" (L. TDB 1, s. 79).

- "*İslam dininin ana kaynakları Kur'an ve sünnettir. İslam Hukuku'nun temel ilkeleri de bu kaynaklara dayanır*" (L. TDB 1, s. 75).

- "*İslam hukukunun dayandığı kaynaklara edille-i şer'iyye denir… İslam hukukunun ilk temel kaynağı, Allah'ın (c.c.) sözü olan Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an-ı Kerim, bizzat Allah'ın (c.c.) emir ve yasaklarını içerdiğinden, tabii olarak İslam hukukunun da temel kaynağı olmuştur. İslam hukukunun ikinci temel kaynağı ise Hz. Peygamberin söz, davranış ve onaylarını içeren sünnetidir. Kur'an ve sünnetin İslam hukukunun temel kaynakları oluşunu…*" (L. TDB 1, s. 80).

- "*İslam hukukunun bir diğer kaynağı ise ümmetin fikir birliği ettiği görüşleri ifade eden icmâdır… İslam hukukunda kabul edilen dördüncü kaynak kıyastır*" (L. TDB 1, s. 81).

- "*Hukuk, toplumsal bir varlık olan insanın kendisine ve başkalarına zarar vermeksizin, toplum içerisinde insan olmanın gereğine göre yaşaması için sınırlar çizer. Yani hukuk, bir arada yaşamak durumunda olan insanların ahlaki ilkeler doğrultusunda yaşamalarını tesis etmek üzere vardır… İslam hukuku, Allah'ın (c.c) emir ve yasaklarına uygun olarak bireysel ve toplumsal hayatı düzenlemeyi amaçlar. Kişiyi dünya ve ahiret hayatında iyiye, güzele ve doğruya ulaştırmayı hedefler. Ahlak da bu hedeflere ulaşmayı öngörür. Ancak ahlakın vicdanlara hitap eden yönü ağır*

basarken hukukun dışsal yaptırım gücü ve cezaları ön plana çıkar" (L. TDB 1, s. 82).

Cihad

Temel Dini Bilgiler dersi içeriğinde öğretimi hedeflenen bir diğer konu da İslam'ın cihad anlayışıdır. Müstakil bir üniteye değilse de ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 2) ders kitabının son ünitesinin son alt başlığına konu edilen İslam'da cihad, "*kelime kökü itibariyle söz ve fiille bütün kuvvetini harcayarak çalışmak, yorulmak, gayret göstermek demektir. Savaş da dâhil olmak üzere Allah'ın (c.c.) adını yüceltmek için yapılan bütün davranışlar bu kavrama dâhildir*" ifadeleriyle tanımlanmıştır (L. TDB 2, s. 113). Bu tanımın yanında cihad kavramının kapsamını daha da genişleten bir ifadeye yer verilmiştir: "*Terim olarak kullanıldığında cihadın birbiriyle alakalı geniş bir anlam çerçevesi vardır. İyiliğin yerleşmesi ve kötülüğün ortadan kalkması için maddi ve manevi tüm imkânları kullanarak çaba sarf etmek anlamına geldiği gibi düşmanlara karşı vatanı savunmak amacıyla silahlı mücadele vermek anlamı da vardır. Öte yandan insanın her türlü kötülüğe ve şeytana karşı verdiği mücadele ve içindeki çirkin tutkuları yenme çabası da cihat kapsamında değerlendirilir. Tüm bu anlamları göz önünde tutulduğunda cihadın sadece savaş olmadığı, aynı zamanda nefisle ve şeytanla mücadele; İslam'ın güzelliklerini tüm insanlara tebliğ ve davetle ulaştırma; emr-i bil maruf ve nehyi anil münker mücadelesi vererek iyilikleri yaygınlaştırma ve kötülükleri engelleme gibi anlam zenginliklerine sahip olduğu görülür. Cihat eden kimseye mücahit denir. Bu kökten gelen mücahede kavramı da özellikle tasavvuf literatürümüzde kişinin Allah'a (c.c.) kulluk eden güzel bir insan olabilmek yolunda nefsinin bencil tutkularına, şeytana ve tüm kötülüklere karşı mücadele vermesi anlamında kullanılır*" (L. TDB 2, s. 113).

Cihad konusu, ders içeriğine ait diğer kitaplarda da öğretime konu edilmiştir. Yukarıda verilen tanımlardan da hareketle, cihad ve cihadı çağrıştıracak diğer kavram ve cümlelerin tespitine yönelik içerik analizinde, aşağıdaki ifadeler saptanmıştır:

- "*Hz. Muhammed (s.a.v.) bir insandır; doğmuş, büyümüş, evlenmiş, çocukları olmuştur… Rızkını kazanmak için çalışmış ve kötülüklerin ortadan kalkması için mücadele etmiştir…*" (O. TDB 1, s. 19).

- "*Bu yüzden Allah'a (c.c.) iman eden kişilerin korkusuz ve cesur olması gerekir. Çünkü Allah'a (c.c.) iman etmek aynı zamanda O'na güvenmek demektir. O, sonsuz güç ve kudret sahibidir. Kendi yolunda mücadele edenlerle, sabredenlerle, kendisini sevip saygı gösterenlerle beraberdir*" (O. TDB 1, s. 32).

- "*İlim öğrenmek, iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak, düşmanla cihat etmek, şükretmek, dua etmek, sadaka vermek, sabırlı, dürüst, yardımsever, adaletli ve sorumluluk sahibi olmak gibi erdemli davranışlar yanında Kur'an-ı Kerim okumak, anne babaya itaat, sıla-i rahim, Allah'ı (c.c.) zikir ve helal kazanç da salih amellerdendir*" (O. TDB 1, s. 53).

- "*Dinimiz haksız bir şekilde bir insanı öldürmeyi tüm insanları öldürmek gibi niteleyerek bu suçun ne kadar büyük bir kötülük olduğunu vurgulamaktadır. Aynı şekilde bir insanın yaşaması için mücadele etmeyi tüm insanları yaşatmış gibi değerlendiren dinimiz… Can ve mal güvencesinin tehdit altında olduğu durumlarda meşru ölçüler dâhilinde mücadele etmek Müslümanın hakkıdır. Müslümanın bu mücadeleyi hakkıyla verebilmesi için de şecaat yani cesaret erdemine sahip olması gerekir*" (O. TDB 2, s. 28).

- "*Dinimiz, adalet, huzur ve barışı esas alır. Gerek ayetlerde gerekse hadislerde fitneye, fesada ve teröre karşı açık hükümler bulunmaktadır. Yeryüzünde bozgunculara ve fitnecilere karşı mücadele etmek Müslümanın en temel görevlerinden biridir*" (L. TDB 1, s. 37).

- "*Aziz milletimizin İslam ile müşerref olduktan sonraki yegâne amacı "İ'lâyı Kelimetullah" yani 'Allah (c.c.) isminin yüceltilmesi' olmuştur. Atalarımız bu gayeyle fetihler yapmışlar ve İslam dininin yayılmasına gayret etmişlerdir. Dinî ve millî değerlerin yüceltilmesi üzerine bir medeniyet kurmuşlar ve bunu Allah'a (c.c.) karşı bir vazife olarak görmüşlerdir*" (L. TDB 1, s. 97).

- "*Toplumsal vazifeler alanında Kur'an-ı Kerim'in temel ilkelerinden biri de emr-i bil maruf nehy-i anil münkerdir. İyiliklerin yaygınlaştırılması ve kötülüklerin engellenmesi anlamına gelen bu ilke, bir toplumun varlığını istikamet üzere devam ettirebilmesi için beşeri münasebetlerde mutlaka gözetilmesi gereken bir ilkedir*" (L. TDB 1, s. 107).

- "*Allah (c.c) yolunda olanlar: İslam'ın yüceltilmesi ve yayılması için mücadele eden kimselerdir*" (L. TDB 2, s. 87).

Cihad konusunun TDB 2'deki ilgili başlıkta ele alınmasının dışında diğer kitaplarda öğretime konu edilmesi bağlamında değerlendirilebilecek bir konu da söz konusudur. Bu konu, Ortaokul TDB 1 kitabında mü'minlerin özelliklerinden biri olarak 'Müminler İyiliği Emreder, Kötülükten Sakındırırlar' başlığıyla yer almaktadır (O. TDB 1, s. 76-78). Söz konusu başlık altında "*Müminin en temel vasfı Allah'a olan sarsılmaz inancıdır. Müslüman, Allah'ın (c.c.) emrettiği şekilde yaşamayı kendine ilke edinir. Bunun için de Kur'an ve sünnette emredildiği gibi güzel ahlaka uygun bir şekilde yaşamaya çalışır. Müminin bu çabasının içinde iyiliği emretmek ve kötülüğü engellemek (emri bil maruf nehyi anil münker) önemli bir yer tutar*" ifadesine yer verilmiş, akabinde 'maruf' ve 'münker' kavramlarının anlamları verilmiştir (O. TDB 1, s. 76). Başlığa ait içeriğin devamında Hz. Muhammed'in konu ile ilgili örnekliğine ve Kur'an-ı Kerim'in konuyu toplumsal bir görev olarak nitelediğini ifade eden bir ayete yer verilmiştir. Verilen ayet çerçevesinde de "*Buna göre müminler çevrelerinde meydana gelen kötülüklere, haksızlıklara ve zulümlere duyarsız kalamaz…*" ifadesine yer verilmiştir (O. TDB 1, s. 77). Nihayet iyiliği emredip kötülükten sakındırma görevi yerine getirilirken dikkat edilmesi gereken üsluba da atıf yapılmıştır (O. TDB 1, s. 78).

'Cihat' adını taşıyan ve ortaöğretim TDB 2 kitabında yer alan başlık ise konuyu müstakil bir şekilde ve birçok yönüyle öğretime konu etmektedir. Ancak başlığın, içerikte yer bulduğu 'Hac ve Kurban' ünitesi ile çok da ilişkili olmadığı ifade edilmelidir. Ayrıca konuya içerikte ayrılan bu alanın, kitabın işleniş sürecinde eğitim ve öğretimin yılının sonuna tekabül ettiği de ifade edilmelidir.

Söz konusu başlık altında, yukarıda aktarılan tanımlamaların yanında Hz. Peygamber'den bir hadis aktarılarak en büyük cihadın, nefisle yapılanı olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca cihad kavramının Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde ve olumlu anlamda kullanıldığı ifade edilmiş, Medine'de ve Mekke'de inen ayetlerin farkından hareketle, kavramın silahlı çatışmayı ifade eden harp ve kıtal anlamlarından çok çabalamak, mücadele etmek anlamı ön plana çıkarılmıştır. Bu bağlamda *"... cihad kavramını sadece savaş anlamına gelen kıtal ve harp kelimelerine indirgemek doğru değildir. Kur'an-ı Kerim'de, iki grup arasında meydana gelen silahlı çatışma anlamındaki savaş karşılığında harp ve kıtal kelimeleri kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki bütün cihat ayetleri kıtal ve harp anlamına gelmez...*" ifadesine yer verilmiştir (L. TDB 2, s. 114).

Esasında 'cihad' kavramının tüm boyutlarına vurgu yapan bu yorumda, 'cihad' tanımı içine savaşı da dâhil ettikten sonra, savaşı niteleyen kavramlar olarak 'harp' ve 'kıtal' kavramlarını vermek ve 'cihad' kavramının çaba ve mücadele anlamlarını ön plana çıkarmak, yorum içi bir çelişki olarak nitelenebilir. Bununla birlikte içerikte ortaya konulan dini yorumun bu konuda İslamafobia (İslam düşmanlığı) konusunu dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede içerikte "*Günümüzde cihat kavramı özellikle İslam karşıtları tarafından kötü örneklerle özdeşleştirilerek uzak durulması gereken bir şeymiş gibi gündeme getirilmekte ve Müslümanlar bu kavram üzerinden olumsuzluklarla anılmak istenmektedir. Oysa Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamber Efendimizin (s.a.v.) hadislerinde cihat edenler övülmekte, Allah (c.c.) yolunda canlarıyla ve mallarıyla cihat edenler cennetle müjdelenmektedir*" ifadelerine yer verilmiştir (L. TDB 2, s. 114).

İlgili başlık altında ayrıca cihatla birlikte değerlendirilmesi gerektiği ifade edilen davet, tebliğ, emri bil maruf nehyi anil münker gibi kavramların sözlük ve terim anlamlarına, ayet ve hadislerde emredildiklerine geniş bir şekilde yer verilmiştir (L. TDB 2, s. 116-117).

Nihayet başlığın sonunda, cihadın bir ibadet ve yaşam tarzı olduğu vurgusuyla 'şehadet' kavramına ve şehadetin cihad kavramıyla ilişkisine şu ifadelerle yer verilmiştir: "*Cihat ibadetini ecdadımız öncelikle Allah (c.c.) rızası için, Allah (c.c.) yolunda (fî sebilillah) ve "i'lâ-yı kelimetullah" ülküsü çerçevesinde âdeta bir yaşam*

tarzı haline getirmiş ve Allah'ın (c.c.) adını yüceltme davasını kendisine bir vazife edinmiştir. Şehadeti en yüce mertebelerden birisi olarak gören atalarımız, Allah (c.c.) yolunda cihada çıktığında "Ölürsem şehidim, kalırsam gazi" diyerek gerektiğinde canını feda etmekten hiçbir zaman geri durmamıştır… Cihat ibadeti, hak ile batıl mücadelesi kıyamete kadar süreceği için her zaman var olması gereken bir ibadettir... İşte cihat ibadeti, Müslümanın şehadeti de düşünerek Allah (c.c.) yolunda canıyla, malıyla, bilgisiyle ve Allah'ın (c.c.) kendisine bahşettiği her türlü yeteneğiyle yerine getirmesi gereken ibadetlerdendir" (L. TDB 2, s. 118).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, yukarıda aktarılan ve başlık düzeyinde öğretime konu edilen bu yeni hususların yanında, farklı başlıklar altında öğretime konu edilen hususlar da tespit edilmiştir. Bunlara 'İslam'da Tesettür' ve 'Eğitim' konuları örnek verilebilir.

'İslam ve Sosyal Hayat' ünitesinin 'Tecessüs ve Mahremiyet İhlali' başlığı altında öğretime konu edilen tesettür ile ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir:

"*İslam insanların mahremiyetlerinin korunmasına büyük önem verir. İslam bu mahremiyeti korumak için bazı kurallar ortaya koymuştur. Tesettür de bu kurallardan biridir. Tesettür; örtünme, kapanma, gizlenme demektir. Dinimizde kadın ve erkeklerin dinen örtülmesi emredilen yerlerini örtmeleri anlamında kullanılır. Yüce Allah (c.c.) Nûr suresi, 30-31. ayetlerde bu konuyla ilgili olarak şöyle buyurmaktadır…*" (L. TDB 1, s. 34-35).

Tesettür konusunu öğretime konu eden Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin, bu konuya başka bir alanda yer vermediği anlaşılmaktadır. Ancak yapılan içerik analizinde tesettür konusu bağlamında değerlendirilebilecek bir husus olarak içerikte kullanılan görsellerin tamamında, var olan bayanların tesettürlü olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede bayanları içeren görsellerden ortaokul kitaplarında yedi (7), ortaöğretim kitaplarında ise dokuz (9), toplamda on altı (16) resim, hepsinin de tesettürlü bayanlar olduğu tespit edilmiştir (O. TDB 1, s. 13, 53, 54, 56, 62, 111; O. TDB 2, s. 72; L. TDB 1, s. 15, 17, 68, 93, 105; L TDB 2, s. 13, 53, 54, 76).

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde öğretime konu edilen diğer bir örnek husus eğitimdir. Bu bağlamda 'Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı' ünitesinde 'Ahlak ve Terbiye İlişkisi' başlığı altında öğretimin bireysel ve toplumsal hedefleri, amacı, önemi ve ahlak ile ilişkisine yer verilmiştir. Ayrıca hadisler üzerinden İslam'da ilim öğrenmenin farz olduğu, Hz. Peygamber'in bir öğretmen olduğu vurgulanmıştır. Yine eğitim ile terbiyenin Kur'an'ın temel amaçlarından biri olduğu, bu bağlamda terbiyenin asıl kaynağının Allah olduğu ve nihayet terbiyenin merhamet, sevgi ve sabırla gerçekleşebilecek bir olgu olduğu vurgulanmıştır (L. TDB 1, s. 92-93).

3.3.1.2.3. Tekrar Eden Konular

Temel Dini Bilgiler dersine ait kitapların teşkil ettiği içerikte birçok konu, husus ve kavramın iki ve daha fazla sayıda öğretime konu edildiği, diğer bir ifadeyle tekrar edildiği anlaşılmaktadır. Bu tekrarlar bazen aynı kitapta bazen ortaokul ve ortaöğretim kitaplarının kendi içinde bazen de her dört kitabın toplam müfredatı içerisinde saptanmıştır. İslam, iman ve ibadetin tanımı, temel ibadetler, İslam dinin temel kaynakları olarak Kur'an ve sünnetin tanımı, zikir, şükür, kul hakkı, ahlak, iffet, edep ve hayâ, hukuk, muamelat ve adaletin tanımı, dinin beş dokunulmazı olarak can, mal namus, din ve akıl, yardımlaşma, sadaka, infak ve vakıf kültürü, ibadetlerin geçerli olma şartları olarak niyet, ihlas ve sünnete uygunluk, inanç bakımından insanlar, fitne, fesat ve terör gibi birçok husus, söz konusu tekrar eden konulara örnek verilebilir.

Tekrar eden konuların bir kısmının içeriğe ait metin içerisinde, bir kısmının da müstakil konu başlıkları halinde içerikte yer aldığı anlaşılmaktadır. Metin içerisinde tekrar eden konular, içeriğin konuları sarmal bir teknikle öğretime konu etmesi çerçevesinde değerlendirildiğinden çalışmanın bu başlığı altında analize konu edilmemiştir. Ancak başlık halinde tekrar eden konulara kısaca temas edilmiştir.

İman ve İslam

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte konu başlığı olarak tekrar eden konuların ilki iman ve İslam'dır. Ortaokul TDB 1 kitabı, birinci ünite, birinci başlıkta 'İman ve İslam' adı altında öğretime konu edilen bu kavramlar, ortaöğretim TDB 2 kitabı, birinci ünite, birinci başlıkta da 'İman ve İslam Kavramları' adı altında

öğretime konu edilmiştir (O. TDB 1, s. 10-14; L. TDB 2, s. 10-12). Her iki başlık altında da iman, İslam, mümin ve Müslüman kavramlarının sözlük ve terim anlamları verilmiş, ayrıca bu kavramların davranışlarla ve ahlaki tutumla ilişkisine, altı iman esasına ve temel ibadetlere değinilmiştir. Ancak konunun ortaöğretim TDB 2'deki başlıkta daha ayrıntılı ele alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu başlık altında 'iman' kavramıyla ilişkili olarak akaid, itikat, İslam akaidi, teklif ve mükellef kavramları da öğretime konu edilmiştir. Ayrıca 'Cibril Hadisi' olarak bilinen, iman ve ihsanı tanımlayan ve temel inanç esaslarını ortaya koyan hadisin tam metnine yer verilmiştir. Başlığın sonunda ise iman ve İslam kavramları arasındaki kapsam ilişkisine Ehl-i Sünnet anlayışının temsilcileri olan Maturidi ve Eş'ari âlimlerin görüşleri çerçevesinde yer verilmiştir. İman konusu, ortaöğretim TDB 2 kitabı, birinci ünite, üçüncü başlıkta da öğretime konu edilmiş; bu bağlamda icmali ve tafsili iman ayrımı yapılarak, tafsili imanın, diğer bir ifadeyle imanın mahiyeti konusu, kelam ilmine konu olan mezhep tartışmaları çerçevesinde ve ayrıntılı bir şekilde öğretime konu edilmiştir (L. TDB 2, s. 17-19). İman ve İslam konularının ilgili başlıklarda birbirine çok yakın bir çerçevede öğretime konu edildiği ifade edilebilir.

İbadet

Tekrar eden diğer bir konu ibadet konusudur. Ortaokul TDB 1 kitabı, ikinci ünite, birinci başlıkta 'İmanın Göstergesi: İbadet' adı altında öğretime konu edilen bu kavram, ortaöğretim TDB 2 kitabı, ikinci ünite, birinci başlıkta da 'İnsanın Yaratılış Amacı: İbadet' adı altında öğretime konu edilmiştir (O. TDB 1, s. 38-42; L. TDB 2, s. 38-40). İbadet konusu TDB 1'deki başlıkta, iman ve ibadetin sözlük ve terim anlamları, aralarındaki ilişki, ibadetlerin bireysel ve toplumsal faydaları ile ibadetin gayesi çerçevesinde ve Allah rızası ve Allah'a şükür anlayışları içerisinde öğretime konu edilmiştir. TDB 2'deki başlıkta ise varlığın sebepleri, insanın yaratılış amacı ve Allah'a kulluk gayesi çerçevesinde ibadetin dar ve geniş anlamlarına, ibadetin amacına, ibadetin bireysel, toplumsal ve Ahiret bağlamında sonuçlarına yer verilmiştir. Söz konusu başlıkların anlatım ve çerçevelerinden, ibadet konusunun başlıklarda birbirine yakın bir çerçevede öğretime konu edildiği ifade edilebilir.

İnanç Bakımından İnsanlar

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde tekrar eden diğer bir konu inanç bakımından insan kategorileridir. Bu çerçevede ortaokul TDB 1 kitabı, birinci ünite, dördüncü alt başlıkta 'İman Bakımından İnsanlar' adı altında; ortaöğretim TDB 2 kitabı, birinci ünite, beşinci alt başlıkta 'İnanç Bakımından İnsanlar' adı altında öğretime konu edilmiştir (O. TDB 1, s. 24-28; L. TDB 2, s. 22-26). Her iki konu başlığında insanların inanç bakımından mümin, münafık ve kâfir şeklinde üç kısma ayrıldığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu üç kavram, her iki başlıkta da ayrı alt başlıklar halinde ve ayrıntılı bir şekilde öğretime konu edilmiş; ilgili başlıklar altında mümin, münafık ve kâfirlerin temel özellikleri, ayetler ışığında verilmiştir. Başlıkların söz konusu anlatım ve çerçevelerinden, konu ve kavramların her iki başlıkta da bire bir aynı çerçevede öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır.

İbadetlerin Kabul Şartları

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde tekrara girilen diğer bir konu, ibadetlerin kabul şartları bağlamında öğretime konu edilen niyet, ihlas ve sünnete uygunluk konularıdır. Buna göre söz konusu kavramlar, ortaokul TDB 1 kitabı, ikinci ünite, ikinci başlıkta 'İbadetin Kabul Şartları' adı altında ve ortaöğretim TDB 2 kitabı, birinci ünite, 1,2. alt başlığında 'İbadetlerin Geçerli Olma Şartları' adı altında öğretime konu edilmiştir (O. TDB 1, s. 43-48; L. TDB 2, s. 40-43). Her iki konu başlığında ibadetlerin Allah ve Resulü tarafından tarif edilen şekillerde yapılması gerektiği vurgusu yapılmış, yine her iki başlıkta bu şekillerin yanında ibadetlerin kabul edilmesi veya geçerli olması için yerine getirilmesi gereken üç ilke olarak niyet, ihlas ve sünnete uygunluk hususlarına, her birine ayrı bir başlık açılarak yer verilmiştir. Her iki başlıkta da konu ve ilgili hususların, aynı çerçevede öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır.

Ahlaki Sorumluluklar/Vazifeler

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte konu başlığı olarak tekrar eden bir diğer konu da 'ahlaki sorumluluklarımız' ve 'vazifelerimiz' ifadeleriyle öğretime konu edilen hususlardır. Bu iki ifade çerçevesinde Allah'a, Peygamberimize, Kur'an-ı Kerim'e, topluma/insanlara karşı ahlaki sorumluluklar/vazifeler iki ayrı kitapta ve her bir konu, müstakil başlıklarda öğretime konu edilmiştir. Buna göre ortaokul TDB

2 kitabı, birinci üniteye ait ilk dört alt başlık, 'Allah'a Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız', Peygamberimize Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız', Kur'an-ı Kerim'e Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız' ve 'Topluma Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız' adı altında organize edilmiş, ilgili alt başlıklarda söz konusu sorumluluklar, belirli alt başlıklarla ve ayrıntılı bir şekilde verilmiştir (O. TDB 2, s. 12-32). Diğer taraftan ortaöğretim TDB 1 kitabının dördüncü ünitesinde 4, 5, 6 ve 7. başlıklar, 'Allah'a Karşı Vazifelerimiz', 'Peygamberimize Karşı Vazifelerimiz', 'Kur'an-ı Kerim'e Karşı Vazifelerimiz' ve 'İnsanlara Karşı Vazifelerimiz' adlarıyla sıralanmış, söz konusu vazifeler, belirli alt başlıklarla ve ayrıntılı bir şekilde verilmiştir (L. TDB 1, s. 94-107).

Yapılan içerik analizinde, her iki kitabın da konu ve hususları aynı çerçevede öğretime konu ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin ortaokul TDB 2'yer alan 'Peygamberimize Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız' başlıkta Hz. Muhammed'e İnanmak ve Tasdik Etmek, Hz. Muhammed'e Samimiyetle Teslim Olmak, Hz. Muhammed'i Herkesten Çok Sevmek, Hz. Muhammed'i Örnek Almak ve Sünnetine Uymak ve Hz. Muhammed'e Salavat Getirmek ve Onu Saygıyla Anmak alt konularına yer verilirken; ortaöğretim TDB 1 kitabının 'Peygamberimize Karşı Vazifelerimiz' başlığı da Peygamberimize iman etmek ve Allah'tan getirdiklerini gönülden tasdik etmek, Peygamberimizin tebliğ ettiği hükümlere samimiyetle teslim olmak, Peygamberimize hürmet etmek ve onu herkesten çok sevmek, Peygamberimizin sünnetine uymak ve her konuda onu örnek almak ve Peygamberimizin adını saygıyla anmak ve ona salavat getirmek alt konularına yer verilmiştir. Her iki başlığın içerik analizinde ilgili alt başlıkların, aynı konu ve kavramlarla öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu benzerlik diğer üç konu olan Allah'a, Kur'an-ı Kerim'e ve İnsanlara/topluma karşı ahlaki sorumluluklar/vazifeler başlıklarında da büyük oranda tespit edilmiştir. Bütün bu benzerliklerden hareketle, ortaokul TDB 2 kitabının birinci ünitesi ile ortaöğretim TDB 1 kitabının dördüncü ünitesinin, birkaç farklı başlık haricinde, her dört başlığında benzer konu, husus ve kavramların, aynı başlıklarla öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu farklı başlıklar ise ortaokul TDB 2 kitabında 'Esmâu'l-Hüsna Öğreniyorum' başlığı iken, ortaöğretim TDB 1 kitabında İslam

Ahlakının Gayesi ve Konusu', 'İslam Ahlakının Kaynakları' ve 'Ahlak ve Terbiye İlişkisi' başlıklarıdır.

Yukarıda ifadesini bulan benzerliklerin yanında ortaokul TDB 2 kitabının dördüncü ünitesi, birinci başlığı teşkil eden ve 'İslam Ahlakının Özü: Edep ve Hayâ' adını taşıyan başlıkta, Müslümanın Allah'a Karşı Edebi, Müslümanın Hz. Peygambere Karşı Edebi ve Müslümanın Günlük Hayatında ve Sosyal İlişkilerinde Edebi alt başlıklarının yer aldığı anlaşılmaktadır (O. TDB 2, s. 100-106). Söz konusu başlık ve alt başlıkların içerik analizinde, yukarıda tekrar edilen konu ve hususların, benzer ifadelerle kısmen tekrar edildiği anlaşılmaktadır.

Yardımlaşma ve Sadaka, İnfak ve Vakıf Kültürü

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde tekrar edilen bir konu da yardımlaşma, infak ve sadaka kültürüdür. Müstakil bir başlık olarak içeriği teşkil eden üç kitaba konu edildiği anlaşılan bu konular, diğer bir kitapta da başlık verilmeksizin öğretime konu edilmiştir.

Söz konusu kavramların öğretime konu edildiği alanlardan biri ortaokul TDB 1 kitabının üçüncü ünitesinde 'Müminler Yoksulun Hakkını Gözetirler' başlığıdır (O. TDB 1, s. 78-79). Diğer bir alan ise ortaöğretim TDB 1 kitabının birinci ünitesinde 'Yardımlaşma ve Dayanışma' başlığıdır (L. TDB 1, s. 28-30). Kavramlar ayrıca ortaöğretim TDB 2 kitabının üçüncü ünitesinde 'İnfak ve Sadaka' başlığında öğretime konu edilmiştir (l. TDB 2, s. 90-94). Başlıklar altında işlenen kavramların öğretime konu edildiği diğer bir alan ise ortaokul TDB 2 kitabının birinci ünitesinde 'Topluma Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız' başlığı altında ve konu bağlamında ele alınmıştır (O. TDB 2, s. 30-31).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin yukarıda aktarılan kitap konu alanlarında yardımlaşma, dayanışma, infak ve sadaka ile vakıf kültürünün benzer bağlam ve anlatım teknikleriyle öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ilgili alanlarda söz konusu kavramların sözlük ve terim anlamlarının verildiği, bu hususların dini ve insani bir sorumluluk olduğu, Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Peygamber'in hadislerinde ve hayatında yer aldığı, kültürümüzde bu hususların vakıf

kültürüyle icra edildiği, bu hususların bireysel ve toplumsal alanda birtakım faydalar sağladığı gibi hususlar öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu hususların ilgili başlıklarda işleniş yoğunluğunun farklılaştığı da anlaşılmaktadır.

Kul Hakkı

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte konu başlığı olarak tekrar eden konularda biri de kul hakkıdır. Kul hakkı konusu, ortaokul TDB 2 kitabının dördüncü ünitesinde dördüncü başlık olarak 'Kul Hakkını Gözetmek' adıyla öğretime konu edilirken; ortaöğretim TDB 1 kitabının ikinci ünitesinde beşinci başlık olarak 'Kul Hakkı' adıyla öğretime konu edilmiştir (O. TDB 2, s. 111-115; L. TDB 1, s. 55-57).

Ortaokul kitabında konu le ilgili olarak, kul hakkının Allah tarafından verildiği, kul hakkını çiğnemenin büyük günah olduğu ve kul hakkının sadece insanlarla ilgili değil diğer canlılarla da ilgili olduğu vurgulanmıştır. Bu çerçevede ilgili başlık, insanlar arası ilişkilerde kul haklarını gözetmek ve çevremizde bulunan varlıkların haklarını gözetmek şeklinde iki alt başlıkta öğretime konu edilmiştir. İlk alt başlıkta insan ilişkilerinde denge ve adalete vurgu yapılarak, insanların dokunulmazlarından olan can, mal ve mülk ile özel hayatlarıyla ilgili hususlar ayet ve hadislerin ışığında ön plana çıkarılmıştır. Bu hususlar çerçevesinde kul hakları konusundaki tutum ve davranışların bireysel ve toplumsal sonuçları da öğretime konu edilmiştir. İkinci alt başlıkta da canlı ve cansız bütün varlıklara sevgiyle yaklaşılması gerektiği ifade edilerek hayvan ve bitki gibi diğer canlıları korumanın önemi hadislerle öğretime konu edilmiştir.

Ortaöğretim kitabında ise kul hakkı, insanlar arası ilişkilerden doğan ve karşılıklı hak ve sorumlulukları ifade eden bir kavram olarak tanımlanmış, kul hakkı yemenin büyük günah olduğu vurgulanmıştır. Diğer taraftan kul hakkı kavramından daha çok kişileri maddi zarara uğratmanın anlaşıldığı, ancak bu anlamı yanında yalan, iftira, dedikodu, gıybet gibi insanları manevi yönden zarara uğratan olumsuzlukların da kul hakkı kapsamına girdiği ifade edilmiştir. Başlık altında ayrıca kul hakkına girmenin gündelik hayattaki bazı örneklerine yer verilerek bu günahın daha çok ahiret karşılığı ön plana çıkarılmış konu le ilgili bir ayet verilmiştir. Son olarak da kul hakkı hususunun sadece insanlarla ilişkili olmadığı, kişinin toplum ve

devlete karşı da birtakım sorumlulukları olduğu vurgulanmış, dini bağlamda kul hakkı bilincine sahip kişilerin, kanuni yaptırımların olmadığı durumlarda bile kul haklarını ihlal edici davranışlardan uzak durduğu ifade edilmiştir.

İki ayrı başlıkta kul hakkı ile ilgili öğretime konu edilen yukarıdaki hususların analizinden, başlıkların kul hakkı konusunu benzer başlıklarla fakat farklı içerik ve açılımlarla işlediği anlaşılmaktadır.

Adalet

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte bağlık seviyesinde tekrar edilen diğer bir konu adalettir. Ortaöğretim TDB 1 kitabında benzer başlıklarla iki defa tekrar eden konu, ilkin kitabın birinci ünitesinde 2.3 alt başlığında 'Hak ve Adaleti Gözetme' adıyla ve yine aynı kitabın üçüncü ünitesinde 2.3 alt başlığında 'Adaletin Gözetilmesi' adıyla öğretime konu edilmiştir (L. TDB 1, s. 24-25; s. 78).

Kitabın ilgili ilk başlığı, sosyal hayatla ilgili bazı temel ölçülerin konu edildiği bir içerikte alt bir başlık olarak yer almıştır. Buna göre söz konusu alt başlıkta hak ve adalet kavramlarının anlam çerçevesi verilmiş, hak ve adaletin toplumsal hayatın temel ilkelerinden oldukları, birey ve toplumun huzuru için bu hususların gerekliliği vurgulanmıştır. Bu bağlamda konu, Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve Hz. Peygamberin hayatından örnek uygulamalara yer verilerek işlenmiştir. Diğer taraftan ilgili kavramların sosyal hukukla ilişkisine, hak ve adaletin yerine getirilmesinde kişilerden çok hukuk kurumlarının devreye girmesi gerektiğine de değinilmiştir. Ayrıca haklı ile haksızın ayrılması gerektiği, adalet konusunda tarafgirliğin yapılmaması, makam, zenginlik, akrabalık, tanışıklık veya güç sahibi olmak gibi hususların adaletin gerçekleşmesine engel teşkil etmemesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Son olarak da hakka ve adalete riayetin Allah'ın hoşnutluğunu ve sevgisini kazanmaya vesile olduğu ve bu ilkelerin hem dünya hem de ahiret mutluluğuna vesile olduğu vurgulanmıştır.

Ortaöğretim TDB 1 kitabında tekrar eden diğer başlıkta ise konunun daha kısa ve özlü işlendiği anlaşılmaktadır. İslam hukukunun temel ilkelerinden biri olarak içerikte yer verilen 'Adaletin Gözetilmesi' başlığında, adalet kavramının anlamı

verilmiş, adaletin kişisel anlayışa göre değil hukukun öngördüğü esaslara göre sağlandığı vurgulanmıştır. Ayrıca insanlar arası ilişkileri düzenleyen kuralların eşitlikçe ve adil olması gerektiği, herkese eşit mesafede durulması gerektiği, hüküm verilirken birine duyulan nefret veya sevginin kararı etkilememesi gerektiği vurgulanmış, söz konusu bu hususlar ayet ve hadisler ışığında öğretime konu edilmiştir.

Adalet konusunun yukarıda yer alan analizlerinden hareketle 'Adaletin Gözetilmesi' alt başlığının, 'Hak ve Adaleti Gözetme' başlığını tekrar ettiği ancak ilgili hususları daha özlü bir şekilde ele aldığı ifade edilebilir.

Şükür

Adalet konusu gibi aynı kitap içerisinde ve farklı başlıklarla tekrar eden konulardan biri de şükürdür. Ortaokul TDB 2 kitabında birinci ünitenin birinci başlığında 'Allah'a Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız' adıyla verilen konu içerisinde ve yine aynı kitabın dördüncü ünitesinde üçüncü başlık olarak 'Nimetlerin Kadrini Bilmek: Şükür' adıyla öğretime konu edilmiştir (O. TDB 2, s. 15-16; s. 109-111).

'Allah'a Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız' adıyla verilen konu içeriğinde, altı ayrı alt başlık oluşturulmuş olup bunlardan biri de 'Allah'a Dua, Zikir ve Şükür' başlığıdır. Bu başlık altında ibadetin özü olarak nitelenen, kişinin Allah katında değer kazanmasını sağlayan ve inanç dünyasını zenginleştiren bir eylem olarak dua konusuna ayet ve hadis ışığında yer verilmiştir. Ayrıca Allah'ı hatırda tutma, O'nu dua, tesbih ve hamd ile anma, birliğini ve kudretini düşünme olarak ifade edilen zikir kavramına yer verilmiştir. Diğer taraftan şükür kavramı da Allah'ın verdiği nimetlere karşı övgüde bulunmak anlamında ve kulluğun bir gereği olduğu vurgusuyla öğretime konu edilmiştir. Konu çerçevesinde ayrıca nimetin asıl sahibinin Allah olduğu vurgulanarak şükrün çeşitli kısımları olarak kalbin, dilin, bedenin ve malın şükrü hususlarına yer ver verilmiştir.

Aynı kitabın dördüncü ünitesinde 'Nimetlerin Kadrini Bilmek: Şükür' başlığıyla şükür konusunun öğretime tekrar konu edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu başlık altında şükür, Allah'ın vermiş olduğu sayısız nimete karşı kalbin teşekkür

duygusuyla dolması ve bu duygunun dil ile ifade edilmesi olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda yapılan namaz, oruç zekât ve hac gibi ibadetlerin birer şükür göstergesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in hayatından namaz ibadeti örnek verilerek, Müslümanın darlıkta da bollukta da şükrettiği ve dilinden şükür ifadelerinin düşmediği ifade edilmiştir. Son olarak da Hz. Peygamber'in "İnsanlara teşekkür etmeyen Allah'a da şükretmez" hadisi bağlamında insanlar arası iyiliklere ve karşılıklarına başka hadislerin de ışığında yer verilmiştir.

Yukarıda şükür konusu ile ilgili verilen başlıkların içerik analizlerine göre esasında başlıkların sadece isim bağlamında tekrar ettiği, içerik olarak ise büyük oranda farklılaştığı anlaşılmaktadır.

Kardeşlik, Dostluk ve Arkadaşlık

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde tekrar eden konulardan biri de kardeşlik, dostluk ve arkadaşlıktır. Ortaokul TDB 2 kitabının dördüncü ünitesinde ikinci başlık olarak 'Dostluk ve Arkadaşlık' adıyla yer verilen konu, ortaöğretim TDB 1 kitabının birinci ünitesinde ' Kardeşlik' adıyla öğretime konu edilmiştir (O. TDB 2, s. 106-109; L. TDB 1, s. 26-27).

Başlıkların farklılığına rağmen, içeriğin benzer hususlar çerçevesinde işlendiği anlaşılan bu iki başlığın ilkinde insanın sosyal bir varlık olduğu ifade edildikten sonra Allah'ın, kendisine inananları kardeş kıldığı hususu, Hucûrât Suresinin 10. ayeti üzerinden vurgulanmış ve kardeşlik hususu Allah sevgisine bağlanmıştır. Konunun devamında Ensar ve Muhacir kardeşliğine ve Yermük Savaşı'nda yaşanan bir hadiseye yer verilmiştir. Ayrıca dostluk kavramının tanımı yapılarak dostluğun önem ve değeri bir ayet ve hadisle işlenmiştir. Diğer taraftan gerçek dostun Allah olduğu vurgulanarak Müslümanın, dostlarını Allah'ı seven kimselerden seçtiğine, kusursuz insanın olamayacağına ve kişinin dostunu nazikçe uyarması gerektiğine bir ayetle birlikte vurgu yapılmıştır. Başlığın son kısmında ise "iyiliğe iyilik her kişinin karı, kötülüğe iyilik er kişinin karıdır" atasözüne yer verilerek atasözünün vurguladığı husus, bir ayetle birlikte öğretime konu edilmiştir (O. TDB 2, 106-109).

‘Kardeşlik’ adını taşıyan diğer başlıkta ise İslam dini açısından kardeşliğin, aynı inanç etrafında buluşan insanları ifade eden bir kavram olduğu ifade edilmiş ve bu durumun, Hucûrât Suresinin 10. ayetinde belirtildiği ifade edilmiştir. Sonraki satırlarda kardeşliğin anlam çerçevesi bağlamında sevgiye, toplumsallığa, muaşeret kurallarına, yardımlaşmaya, güzel bir dille uyarının gerekliliğine, kardeşliğe vefaya, duaya ve sevgi temelli kardeşliğin toplum huzuruna katkısına değinilmiştir. Nihayet Müslümanların hayatlarında dirlik ve birliğin olması için dinin teşvik ettiği sevgi, dostluk, kardeşlik, merhamet, adalet ve yardımlaşma gibi ilkelerin benimsenmesi ve toplumsal yapıya zarar veren duygu ve tutumlardan uzak durulması gerektiği ifade edilmiştir.

Yukarıda içerikleri aktarılan her iki başlıkta, konu bağlamında aynı ayetin işaret edildiği, sevgi, kardeşlik ve toplumsallık gibi benzer kavram ve hususların öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır.

Cihad

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde başlık olarak tekrar ettiği tespit edilen diğer bir konu ise cihattır. Bu konu, ortaokul TDB 1 kitabının üçüncü ünitesinde üçüncü başlık olarak ‘Müminler İyiliği Emreder, Kötülüğü Engellerler’ adıyla öğretime konu edilirken, ortaöğretim TDB 2 kitabının dördüncü ünitesinde yine dördüncü başlık olarak ‘Cihat’ adıyla öğretime konu edilmiştir (O. TDB 1, s. 76-78; L. TDB 2, s. 113-119). Söz konusu başlıklarda tekrar edilerek öğretime konu edilen cihad konusu, araştırmanın ‘Yeni Konular’ başlığı altında analiz edildiğinden, burada ayrıca ele alınmamıştır.

3.3.1.2.4. Güncel Problem ve Konular

Temel Dini Bilgiler dersinin içeriğinde sunulan dini yorumun günümüz güncel konu ve problemlerini ne oranda öğretime konu ettiği, bu başlığın temel konusudur. Bu bağlamda, içerikte öğretime konu edilen dini hususların birçoğunun insan hayatıyla ilişkilendirildiği ifade edilebilir. Bu hususun en açık örneklerinden biri inanç, ibadet, hukuk, sosyal hayat ve ahlakla ilişkili birçok konunun bireysel ve toplumsal hayattaki karşılığının öğretime konu edilmesidir. Ancak bütün bu ilişkiler kurulurken içerikte, günümüz/güncel konu ve problem örneklerine sınırlı oranda yer

verildiği anlaşılmaktadır. Nihayet bu örnekler de metin içerisinde, ifade ve cümleler halinde öğretime konu edilmiştir. Aşağıda, içeriğin güncel konu ve problemlere atıf yaptığı ifade ve cümleler verilmiştir.

Müminlerin israf ve cimrilikten kaçındığı hususunun öğretime konu edildiği alanda, günümüzde önemli bir problem halini alan aşırı tüketim ve marka düşkünlüğü, israf kapsamında değerlendirilerek ifade edilmiştir: "*Aşırı tüketim ve marka düşkünlüğünün israf olduğunu, elimizdeki imkânları ihtiyaç sahipleriyle paylaşmamanın da cimrilik olacağını unutmamalıyız*" (O. TDB 1, s. 83).

Gelenek çerisinde Müslümanların ortaya koyduğu nezaket örneklerinin konu edildiği bir içerikte, günümüzde nezaket dışı olarak nitelenen bazı örneklere de yer verilmiş, bu bağlamda sosyal medyaya, sosyal medyanın kullanımında dikkat edilmesi gereken bazı hususlara ve cep telefonu kullanımına nezaket kuralları çerçevesinde yer verilmiştir: "*Karşımızdaki kişiyi görmüyor olmak onunla iletişimimizde nezaketsiz tavırlar sergilemeyi gerektirmez. Sosyal medyada iletişim kurduğumuz kişilere karşı konuşmalarımızda dikkatli olmalı, hakaret içeren kaba, argo sözcükler kullanmamalıyız. Mahremiyete saygı duymalı, insanların özel hayatlarını araştırmamalıyız. Yediğimiz yemeğin, aldığımız kıyafetin fotoğrafını çekerek paylaşmamalı; sahip olduğumuz imkânları gösteriş yaparak sergilememeliyiz. Çevremizdeki insanlarla ilgilenmek ve sohbet etmek yerine, cep telefonuyla ilgilenmek nezaketsizliktir. Bu davranış insanların birbirlerine olan sevgi ve saygısını azaltır*" (O. TDB 1, s. 113).

Nezaket konusunun öğretime konu edildiği içerikte yine günümüzün önemli problemlerinden biri olarak nitelenebilecek trafik kurallarının ihlaline ve toplu taşıma araçlarının kötü kullanımına değinilmiştir. Bu çerçevede trafikte ve toplu taşıma araçlarının kullanımında dikkat edilmesi gereken bazı nezaket kuralları zikredilmiştir: "*Trafikte de nezaketi elden bırakmamak gerekir. Araç kullanırken sabırlı ve nazik davranmaya özen gösterilmeli, kornaya gereksiz yere basılmamalı, gerektiğinde yol verilmelidir. Toplu taşıma araçlarında oturuşa ve gürültü yapmamaya dikkat edilmeli, diğer insanlar rahatsız edilmemelidir. Bütün bunlar Rabbimize, kendimize ve birlikte yaşadığımız insanlara karşı olan*

sorumluluklarımızın bir parçasıdır. Bize düşen de hayatımızı bu sorumluluk bilinciyle yaşamaktır" (O. TDB 1, s. 114).

Evlilik ve nikâh konusunun öğretime konu edildiği bir içerikte, günümüz düğünlerinin aşırı masraflarına, düğün öncesi ve sonrası aile ve akrabaların müdahalelerine vurgu yapılış, konu ile ilgili şu ifade grubuna yer verilmiştir: "*Evliliğin aşamalarını din ve gelenekler belirlemiştir. Dinimize göre şartları yerine getirilmiş bir nikâh evlilik için yeterli görülmüştür. Geleneğimizde ise sırasıyla söz, nişan ve düğün gibi uygulamalarla evlilik gerçekleşmektedir. Geleneğin ortaya koyduğu bu uygulamaların toplumun kaynaşması, evlenecek çiftlerin birbirini tanımaları, birlikte yuva kurmak için gayret sarf etmeleri gibi olumlu etkileri vardır. Ancak dışardan aile ve akraba müdahaleleri, nişan ve düğün masrafları, evliliğin tamamlanmasını zorlaştırmaktadır*" (L. TDB 1, s. 15).

Güncel ve günümüz problemlerini konu edinen diğer bir örnek metin, sosyal hayatı olumsuz şekilde etkileyen hususların öğretime konu edildiği bir alan olarak zina başlığı altında tespit edilmiştir. Bu çerçevede internet ortamında yer alan müstehcen yayınlara dikkat çekilerek "*Zinadan ve zinaya götürecek her türlü davranıştan kaçınmak ahlaklı ve iffetli bir Müslümanın en büyük özelliğidir. Bu kapsamda müstehcen yayınlardan da uzak durmak gerekmektedir. Çünkü bu yayınlar cinsellik üzerinden zinaya, fuhuşa ve daha başka gayri ahlaki davranışlara özendirmektedir*" ifadelerine yer verilmiştir (L. TDB 1, s. 40).

Konu ile ilgili bir başka örnek, İslam'ın ekonomik hayat anlayışının öğretime konu edildiği ve bu bağlamda kul hakkının işlendiği bir içerikte gündelik hayattan verilen örneklerde yer almaktadır. Bu bağlamda, içerikte trafikteki ışık ihlali, araçların yanlış park edilmesi, telif hakkı olan ürünlerin izinsiz kopya edilmesi gibi örnekler verilmiştir: "*Kul hakkı ihlali gündelik hayatta bazı tutum ve davranışlarda da karşımıza çıkar. Örneğin trafikte kırmızı ışıkta geçmek, aracını yanlış yere park etmek, sıraya girilmesi gerekirken diğer insanların önüne geçmek gibi davranışlar hak ihlalidir ve kul hakkına girmektir. İnsanların mahremiyet sınırlarına izinsiz girmek; özel hayatlarını araştırmak, istemedikleri şekilde hitap etmek; alaya almak, emek vererek ürettikleri kitap, makale, program, yazılım vb. telif hakkı olan ürünleri*

izinsiz bir şekilde kullanmak; başkasının ürettiğini kopyalayarak haksız kazanç sağlamak gibi davranışlar da kul hakkının ihlal edilmesi demektir" (L. TDB 1, s. 56).

İslam'ın ekonomik hayat anlayışının öğretime konu edildiği ve bu bağlamda işçi ve işveren hakkının işlendiği bir başka içerikte ise günümüz iş güvenliği kurallarının ihlali sonucu meydana gelen kazalar örnek verilerek işçi ve işveren hakkı konusu günümüzle ilişkilendirilmiştir: "*Günümüzde insanların yaralandığı ve hayatını kaybettiği birçok iş kazası meydana gelmektedir. Bu iş kazalarının pek çoğuna iş güvenliği kurallarının ihlali ve tedbirsizlik sebep olmaktadır. Bu tür durumlara düşmemek için işçi ve işveren, iş güvenliğiyle ilgili gerekli tedbirleri almalıdır*" (L. TDB 1, s. 58).

Günümüzle ilişkilendirilen diğer bir konu da yine İslam'ın ekonomik hayat anlayışının öğretime konu edildiği ve ekonomik hayatı olumsuz etkileyen hususların işlendiği içerikte yer almaktadır: "*Günümüzde hileli satışlar farklı görünümlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunların en başında ihaleye fesat karıştırmak gelmektedir*" (L. TDB 1, s. 64). Aynı içerikte bir başka örnek olarak günümüzde bazı sektörlerin karaborsacılığa vurgulanmış, bu durumun zararlarına dikkat çekilmiştir: "*Günümüzde birçok sektörde karaborsacılığa başvurulduğu görülmektedir. Bunlar gıda sektörünün yanı sıra, sağlık, inşaat, ulaşım, haberleşme, bilişim ve enerji gibi sektörlerdir. Bu alanlardaki karaborsacılığın geniş halk kitlelerine büyük zararlar verdiği bilinmektedir. Topluma zararı dokunan her türlü fırsatçılık gayrimeşru kazanç ve karaborsa kapsamında değerlendirilir*" (L. TDB 1, s. 66).

Güncel ve günümüz problemlerini konu edinen son örnek içerik, İslam hukukunun temel ilkelerinin öğretime konu edildiği alanda yer almaktadır. Bu bağlamda haksız kazanca sebep olan şans oyunları ve zararlarına dikkat çekilerek "*Oyun ve eğlence konusunda dinimiz şans faktörüne bağlı, emeğe dayanmayan veya bir başkasının malını haksız bir şekilde elde etmeyi içeren oyun ve eğlence anlayışlarını yasaklamıştır. Bunlar kumar oynama, şans oyunları, canlılara zarar veren tehlikeli eğlence faaliyetleridir*" ifadelerine yer verilmiştir (L. TDB 1, s. 77).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer alan ve güncel problemlere dikkat çeken yukarıdaki örnekler çerçevesinde, derse ait içeriğin güncel/günümüz

konularını ve problemlerini öğretime konu etmede yetersiz kaldığı ifade edilebilir. Nihayet sözlük ve kaynakça bölümleri hariç, toplamda 480 sayfalık bir içerikte günümüzle doğrudan ilişkilendirilebilen dokuz kısa metine yer verildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu metinlerin sadece ortaokul TDB 1 ve ortaöğretim TDB 1 kitaplarında tespit edilmiştir. Bununla birlikte tespit edilebilen dokuz metnin dördünün, ortaöğretim Temel Dini Bilgiler 1 ders kitabında, İslam ve Ekonomik Hayat ünitesi içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre geriye kalan beş örnek metin bağlamında, derse ait içeriğin bütününde günümüz/güncel konu ve problemlerin yeterli şekilde öğretime konu edilmediği ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle Temel Dini Bilgiler dersine ait dini içeriğin, günümüz konu ve problemlerini dikkate alarak güncellenmesi konusunda yetersiz kaldığı ifade edilebilir.

3.3.1.2.5. Öğrenci Yaşamıyla İlintili Konular

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, konu dağılımı bağlamında analiz edilen diğer bir husus, içeriğin öğrencilerin içinde bulunduğu yaş dönemi çerçevesinde ilgi ve beklentilerini, yaşamlarıyla ilgili hususları ne oranda öğretime konu ettiğidir.

Birer fert ve öğrenci olarak çocukların ve gençlerin yaşamlarında okul başarısı, ergenlik problemleri çerçevesinde aile ve arkadaşlık ilişkileri, cinsiyet rollerindeki algı ve değişimler, gelecek kaygısı vb. birçok hususdan söz edilebilir. Bu bağlamda ortaokul ve ortaöğretim kademelerinde okutulan Temel Dini Bilgiler dersinde öğretimi hedeflenen dini konuların, öğrencilerin yaşamlarıyla ve problemleriyle ilişkilendirilerek öğretime konu edilmesi beklenir. Nihayet böyle bir yaklaşımın hem öğrenciler açısından konuları anlamlı hale getireceği hem de öğrencilerin derse ve konulara olan ilgi ve motivasyonunu olumlu şekilde etkileyeceği ifade edilebilir.

Bu çerçevede, derse ait içeriği teşekkül eden her dört kitabın tüm metinleri taranmış ve aşağıdaki ifade ve ifade grupları tespit edilmiştir. Söz konusu ifadeler tespit edilirken gençlik, öğrenci ve okul yaşamıyla ilişkilendirilebilecek bütün ifadeler alınmıştır. İçerikte tespit edilebilen ifade ve ifade grupları şunlardır:

- "*Evde, okulda, işyerinde, alışverişte, yolculukta, yemekte, sohbette vb. tüm durumlarda İslam dininin helal ve haram sınırlarına dikkat eder*" (O. TDB 1, s. 13).

- "*Elbette her insanın dinlenmeye ve eğlenmeye ihtiyacı vardır. Çocukların, gençlerin ve yetişkinlerin yaşlarına uygun çeşitli oyunlarla ve spor dallarıyla uğraşmaları normaldir. Fakat bunlara gereğinden fazla vakit ayırarak, yapılması gereken asli görevleri ihmal etmek doğru değildir*" (O. TDB 1, s. 83).

- "*Kültürümüzde hasta ziyaret edildiğinde onu yormamak için yanında fazla durulmaz. Vefat eden kişinin yakınlarına taziye ziyaretinde bulunulur, onlara yardımcı olunur. Bunlar geleneğimizde en çok bilinen nezaket kurallarındandır. Toplumumuzda bu kurallara önem verilir. Çocukların da bu kurallara uygun davranmaları beklenir*" (O. TDB 1, s. 112).

- "*Ayrıca çevre temizliği, toplumu ilgilendiren bir konudur ve fertlerin birbirlerine karşı hak ve görevleri arasındadır. Bu nedenle ev, sokak, cadde, park, okul gibi ortak kullanım alanlarının temiz tutulması insani ve dinî bir görevdir*" (O. TDB 2, s. 48).

- "*Toplumsal huzur için eşlerin, çocukların, kardeşlerin, akrabaların, komşuların ve arkadaşların hepsi birbirine karşı dürüst olmalıdır*" (L. TDB 1, s. 33).

- "*Evli-bekâr, kadın-erkek, genç-yaşlı her mümin, tecessüs ve su-i zandan uzak durarak mahremiyetin korunması konusunda sorumluluklarını yerine getirmelidir. Bu sorumluluk bilinci öncelikle ailede kazanılır. Eşler ve çocuklar birbirlerinin ve ailelerinin sırlarını başkalarına söylememelidir*" (L. TDB 1, s. 35).

- "*O halde biz de okulumuzda, sokağımızda ve evimizde sadaka konusunu daima gündemde tutmalıyız. Çevremizde yardıma ihtiyacı olanlarla ilgili sadaka projeleri yapıp gerçekleştirmeye çalışmalıyız. Böylece Allah'a (c.c) olan bağlılığımızda sadık olduğumuzu göstermiş oluruz*" (L. TDB 2, s. 93).

- "*Gelişen teknolojiyi büyüklerinden daha iyi takip eden çocuk ve gençlerin, internet ve sosyal medyayı kullanarak yapacağı iyilikler de birer sadaka sayılır*" (L. TDB 2, s. 94).

Yukarıda aktarılan alıntılarda çocuk, genç, öğrenci veya okul ifadeleri geçmektedir. Bu sayede öğretimi hedeflenen ilgili konuların, söz konusu ifadelerin kullanılması yoluyla öğrenci ve okul yaşantılarıyla ilişkilendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak içerikte öğrencilerden, gençlerden ve okul ortamından söz etmekle bu hedefin gerçekleştirilemeyeceğini ifade etmek gerekir. Nihayet yukarıdaki alıntılar, öğrenci, okul ve gençlikten söz etse de öğrenci yaşamları ve problemleriyle ilintili değildir.

Yukarıda alıntılanan ifade grupları yanında bazı etkinlik kutularına konu edilen ve yine çocuk, öğrenci, genç ve okul kavramlarını barındıran içerikler de tespit edilmiştir:

- Temizliğin öğretime konu edildiği ünite içerisinde ve bir etkinlik kutusunda 'Benim Temiz Mahallem' adı altında, kitap için hazırlandığı ifade edilen bir metin verilmiştir. Bu metinde çocukları temizliğe özendiren bir mahalle geleneği hikâye edilmiştir (O. TDB 2, s. 44).

- Manevi temizliğin öğretime konu edildiği ünite içerisinde öğrencilerin manevi temizlik açısından kendilerini değerlendirdikleri bir etkinliğe yer verilmiş, kriterlerden biri olarak da "*Ağaç gövdelerini, bankları, okul sıralarını yazı ve resimlerle karalamam*" ifadesine yer verilmiştir (O. TDB 2, s. 50).

- Kul hakkının öğretime konu edildiği ünitede ve bir etkinlik kutusunda, bir internet haber sitesi kaynağına dayanarak, yürürken yolda para bulan bir çocuğun, parayı belediyedeki Beyaz Masa görevlilerine teslim ettiği ve bu sayede paranın sahibine ulaştırıldığı aktarılmıştır (O. TDB 2, s. 113).

- Evliliğin ve eşlerin birbirlerine karşı sorumluluklarının öğretime konu edildiği ünite içerisinde ve bir etkinlik kutusunda, 'Evliliğin Tadı-Tuzu' başlığı altında yaşlı bir amca ile genç bir delikanlı arasında geçen bir diyalog üzerinden, evlilikte karşılıklı sevgi ve saygının önemi vurgulanmıştır (L. TDB 1, s. 18).

- Müminlerin özelliklerinin öğretime konu edildiği ünite içerisinde ve bir etkinlik kutusunda, öğrencilerden müminlerin doğru ve güvenilir olması ilkesini göz

önünde tutarak doldurmaları istenen ifadeler verilmiştir. Bunlardan biri de "*Okulda doğru sözlü olmam gerekir çünkü …*" ifadesidir (O. TDB 1, s. 70).

Yukarıda aktarılan alıntıların da öğrenci ve okul yaşamıyla doğrudan bağlantılı olmadığı ifade edilebilir. Bu çerçevede Temel Dini Bilgiler ders içeriğinin, öğrenci yaşamı ve problemleriyle ilgili konuları öğretime konu etmesi bakımından çok yetersiz kaldığı ifade edilebilir.

3.3.1.3. Marifet, Tasdik ve Amel Ağırlığı

Günümüz eğitim anlayışlarında öğrencilerin bütün yönleriyle, yani bilişsel, duyuşsal ve devinişsel gelişiminin sağlanması hedeflenmektedir. Aynı şekilde din eğitiminin temel işlevi de bireylerin bilgi, duygu ve davranış alanlarına dair belirlenen hedeflerin gerçekleşmesine katkı sağlamaktır (Akyürek, 2017: 14).

Dinin inanç, ibadet, hukuk ve ahlaktan oluşan alanlarının, eğitim alanlarından duygu ve davranışa tekabül ettiği ifade edilebilir. Bununla birlikte dinin bilgi boyutu inanç, ibadet, hukuk ve ahlak alanlarına zemin oluşturan bir araç durumundadır. Bu itibarla da bilgi boyutu olmadan anlamlı bir duygu ve davranışın şekillenmesi beklenemez. Aynı şekilde duygu ve davranışa dönüşmeyen dini bilginin kişiyi dindar yapmayacağı da ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle bir şeyin bilgisine sahip olmakla kendisine sahip olmak, farklı sonuçlar doğurur. Bu bağlamda din eğitiminde bilgi, duygu ve davranış eğitiminin bütüncül bir şekilde yapılması gerektiği hususu ayrıca önem kazanmaktadır. Sonuç olarak din eğitiminde bilgi, duygu ve davranış eğitiminin birlikte ve bütüncül bir şekilde yapılandırılması, sadece eğitim anlayışının değil din anlayışının da bir gereğidir.

Ancak eğitimin bir süreç içerisinde gerçekleştiği ve söz konusu eğitimin din ile ilgili olduğu dikkate alındığında, bireylerin öğretime konu edilen dini bilgileri okul ortamında öğrenmeleri durumunda bile ki bilişsel öğrenmeler okul eğitiminin büyük bir kısmını oluşturmaktadır, bu bilgileri duygu ve davranışa dönüştürme sürecinin kişiden kişiye ve tercihe göre değişebileceği bir gerçektir. Bu bağlamda da dinin öğretime konu edildiği bir zeminde sürecin de bu süreç içerisinde öğretime konu edilen içeriğin de hem bilgi açısından yeterli nitelikte hem de duygu ve davranışı teşvik edici bir anlayışla yapılandırılması gerektiği ifade edilebilir. Nitekim

Bayraktar da İslami eğitimi, kişiye hayatında takip edeceği yolu nazari olarak ortaya koymak, hayatına uygulamasını sağlamak ve nasıl hareket edeceğini göstermek şeklinde tarif etmektedir (2015: 105).

Yukarıda ele alınan hususlar çerçevesinde, Temel Dini Bilgiler dersine ait içerik analizinin bu bölümünde, dini yorumun bilgi, duygu ve davranış ağırlığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu analizi gerekli kılan hususlardan biri olarak seçmeli din derslerinin müfredata dâhil edilmesinden önceki yıllara ait Türkiye'nin din eğitimi anlayışı zikredilebilir. Nitekim söz konusu anlayış çerçevesinde din derslerinde sadece eğitimin bilgi boyutu öğretime konu edilmiş hatta duygu ve davranış boyutlarına girebilecek anlatımlardan özellikle uzak durulmuştur. Bu bağlamda seçmeli din derslerinin bir parçasını teşkil eden Temel Dini Bilgiler ders içeriğinin, din dersleri ile kıyaslanabilmesi açısından da söz konusu boyutlar itibariyle analiz edilmesi gerekmektedir.

Eğitim anlayışlarının bir gereği olarak öğretime konu edilen söz konusu bilgi, duygu ve davranış alanlarının, dini literatürde yer alan dinin marifet, tasdik ve amel boyutlarıyla benzer bir sınıflandırmaya sahip oldukları ifade edilebilir. Bu itibarla da bölüm başlığında kullanıldığı şekliyle bu çalışmada, eğitime konu olan bilgi, duygu ve davranış kavramları yerine dine konu olan marifet, tasdik ve amel kavramlarının kullanımı tercih edilmiştir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin tamamının bir bilgi/malûmât yumağı olduğu ifade edilebilir. Diğer taraftan içeriğin tamamında, öğretime konu edilen hususlara ve ilgili birçok kavrama ait sözlük ve terim anlamlarının verildiği, konu ve kavramların farklı boyutlarıyla ve ayrıntılı bir şekilde işlendiği, konu ve kavramlarla ilişkilendirilebilecek ayet ve hadislerin bol miktarda aktarıldığı anlaşılmaktadır. Hemen her konu başlığı için geçerli olan bu anlatım yönteminin bizzat bir marifet eğitimi olduğu ifade edilebilir. Böylece içeriğin, dini anlayışa konu olan marifet boyutunu yeterli oranda bünyesinde barındırdığı ifade edilebilir. Bu tespitin bir örneği olarak ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1-2) kitaplarında öğretime konu edilen Esmâu'l-Hüsna konuları zikredilebilir. Esmâu'l-Hüsna'nın temel konusu, isimleriyle Allah inancıdır. Allah inancı ise İslam dini bağlamında tevhit inancını teşkil ederken bir Müslüman için hem dünya hem de ahiret hayatının merkezindedir.

Bu nedenle Allah'ın güzel isimleri, 'Allah' hakkında ve onu tanıtmaya, sevdirmeye ve O'na kulluk etmeyi teşvike yönelik bir konu olarak her iki kitabın bütün ünitelerinde ayrı birer başlık halinde öğretime konu edilmiştir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin, dine konu olan tasdik ve amel boyutlarını ne oranda öğretime konu ettiğine yönelik analizde, derse ait bütün içerik taranmış ve aşağıdaki husus, ifade ve ifade grupları tespit edilmiştir:

Konu bağlamında tespit edilen ilk husus, içeriğin dine konu olan marifet, tasdik, amel ve hatta ikrar boyutlarının üçünü veya en az ikisini vurgulayan ifadeler kullandığıdır. Bu çerçevede aşağıdaki örnek ifadeler verilebilir:

- "*Mümin kişi İslam dinine gönülden bağlanır ve bu dinin gereklerini yerine getirme konusunda istekli davranır*" (O. TDB 1, s. 10).

- "*İman ve İslam bir bütündür. Doğru inanç, peşinden doğru bilgiyi ve doğru davranışları getirir. Yüce Allah'a ve onun peygamberine iman eden kişi, bu inancını Allah'a (c.c.) ve peygamberine teslim olarak ve onlara olan sevgi ve bağlılığını davranışlarına yansıtarak gösterir. İyi bir mümin aynı zamanda iyi bir Müslümandır. İman kalptedir. İslam ise kalpteki imanın davranışlara en güzel şekilde yansımasıdır*" (O. TDB 1, s. 11).

- "*Müminin kalbi güzelliklerle doludur. Bu sayede çevresindeki insanlara güzel davranır ve onlara faydalı olur*" (O. TDB 1, s. 25).

- "*İmanla ibadetler arasında sıkı bir bağ vardır. İyi bir kul olmak; kelime-i tevhid ile başlar, Allah'ın (c.c.) yüceliğini kabul edip peygamberlere ve ahirete imanla devam eder, ibadetler ve güzel davranışlarla kökleşir. Mümin, imanla birlikte güzel davranışlar sergileyerek Allah (c.c.) katındaki değerini yükseltir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'a (c.c.), peygamberlerine ve ahiret gününe inananların, namaz kılanların, zekât verenlerin, Allah (c.c.) yolunda mallarını harcayanların kurtuluşa ereceği bildirilmiştir. Yani imanla ibadet birbirinden ayrılmaz bir bütündür*" (O. TDB 1, s. 39).

- "*İman insanın iç dünyasında gerçekleşir, ibadetlerle ve güzel davranışlarla dışa yansır*" (O. TDB 1, s. 40).

- "*Müminin en temel vasfı Allah'a olan sarsılmaz inancıdır. Müslüman, Allah'ın (c.c.) emrettiği şekilde yaşamayı kendine ilke edinir. Bunun için de Kur'an ve sünnette emredildiği gibi güzel ahlaka uygun bir şekilde yaşamaya çalışır*" (O. TDB 1, s. 76).

- "*Sorumluluk duygusu davranışlarımıza yön verir ve hayatımızı anlamlı hâle getirir. Sorumluluk bilinciyle hareket edenler sahip oldukları nimetlerin farkına vararak huzurlu yaşarlar*" (O. TDB 2, s. 12).

- "*Kur'an-ı Kerim'le ilişkimizin esası öncelikle iman ve teslimiyet, sonra ibadet ve kulluk bilinci, nihayetinde ise iç huzuru ve davranışların güzelleşmesidir*" (O. TDB 2, s. 26).

- "*Tesbih ise; Yüce Allah'ın noksan sıfatlardan münezzeh ve yüce olduğuna inanıp bunu sözleri ve davranışlarıyla belirtmek demektir*" (O. TDB 2, s. 76).

- "*Müslüman, hayatının hiçbir anında edepten ayrılmaz. Onun Yüce Allah'a olan derin saygısı ve hayâsı, günlük hayatına ve sosyal ilişkilerine edepli davranışlar olarak yansır… Herkesin saygıdeğer olduğuna inanır ve edepli davranışlarıyla bu saygınlığa uygun bir şekilde hareket eder*" (O. TDB 2, s. 105).

- "*Müslümanın dilinden "Elhamdülillah" ve" Allah'a şükürler olsun" cümleleri eksik olmaz. Müslüman, davranışlarıyla da şükrünü gösterir. Kıldığı namazlar, verdiği zekât ve sadakalar, tuttuğu oruçlar hep şükretmek içindir*" (O. TDB 2, s. 110).

- "*Sevgili Peygamberimiz bir hadisinde "Müslüman, elinden ve dilinden başkalarının güvende olduğu kimsedir." buyurarak Müslümanı söz ve davranışlarıyla başkalarının güvenini kazanan kimse olarak tanımlamıştır*" (L. TDB 1, s, 33).

- "*Kur'an-ı Kerim'e göre gerçek iyilik; Allah'a (c.c.) iman etmek, ibadetleri yerine getirmek, bu bilinçle güzel bir ahlaka sahip olmak ve güzel davranışlar sergilemektir*" (L. TDB 1, s, 95).

- "*İslam kelime olarak teslimiyet, itaat etmek, boyun eğmek, bağlanmak, barış ve esenlikte olmaktır. Terim olarak ise yüce Allah'a (c.c.) itaat etmek, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiği şeylerin hepsini kalp ile tasdik edip dil ile söyleyerek Allah'ın (c.c.) emir ve yasakları doğrultusunda yaşamaktır*" (L. TDB 2, s. 11).

- "*Allah'ın (c.c.) dinine teslim olan, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) din adına bildirdiği her şeye gönülden bağlanan, inandıklarını yaşamaya çalışan, ibadetlerini yerine getiren ve dinin güzel ahlakını davranışlarına yansıtan kişiye Müslüman denir*" (L. TDB 2, s. 11).

- "*İslam dışta ve görünürde; iman ise içte ve kalpte olandır. İman kalbin tasdiki; İslam ise amel ve davranışlarla bu tasdikin eyleme taşınmasıdır*" (L. TDB 2, s. 12).

- "*Kişiyi hem Allah (c.c.) katında hem de insanlar arasında değerli kılan şey; kalbiyle dilinin, özüyle sözünün bir olmasıdır. İnancı, ibadetleri, ahlakı ve davranışlarıyla sağlam bir karakter sergilemesi, her yönüyle tutarlı bir şahsiyete sahip olmasıdır*" (L. TDB 2, s. 19).

- "*Kalbimizle tasdik ederek inandığımız, dilimizle ikrar ederek söylediğimiz, salih amellerle ahlaki davranışlarımıza yansıttığımız bu iman esaslarını…*" (L. TDB 2, s. 27).

- "*Yüce Allah, Müslümanları en hayırlı ümmet olarak tanımlamıştır. Ayet ve hadisler aracılığıyla da Müslümanları bu seviyeye çıkartmak için bireyin ahlaki olgunlaşmasını esas alır. İnsanı kötü duygu, düşünce ve davranışlardan uzaklaştırıp iyiye, güzele yönlendirmeye çalışır*" (L. TDB 2, s. 89).

Yukarıda aktarılan ve marifet, tasdik, ikrar ve amel boyutlarının en az ikisini birlikte öğretime konu eden ifadelerin dışında içerikte, sadece tasdik veya sadece amel boyutlarına vurgu yapan ifadeler de tespit edilmiştir. Sadece tasdik boyutuna vurgu yapan az sayıdaki ifadeye aşağıdaki örnekler verilebilir:

- "*Yaptığımız bütün ibadetler bizi Allah'a (c.c.) yakınlaştırır. İbadetler sayesinde Yüce Rabbimizle aracısız bir şekilde irtibat kurarız. Halimizi O'na bildirir, zor zamanlarımızda yardımını isteriz. Verdiği nimetlere teşekkür eder, nankörlük*

yapmadığımızı gösteririz. Hayatın sıkıntıları karşısında O'nun korumasına sığınırız. Günde beş vakit namaz kılarak, dua ederek, gün boyu oruç tutarak Rabbimizle irtibatımızı kuvvetlendiririz" (O. TDB 1, s. 57).

- "*İman edip kulluk görevlerimizi yerine getirerek Allah'ın (c.c.) yolunda yürümenin huzurunu yaşarız. İbadetler, bizi görüp gözeten bir yaratıcı olduğunu bilerek kendimizi O'nun koruması altında hissetmemizi sağlar. Böylece bizi huzursuz eden şüphe ve tereddütlerden uzaklaştırır*" (O. TDB 1, s. 57).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte dinin sadece amel boyutunu ön plana çıkaran çok sayıda ifade tespit edilmiştir. Aşağıda bunların bir kısmı örnek olarak verilmiştir:

- "*Müslümanlar, İslam dininin emirlerine uyar, yasaklarından kaçınırlar. İslam dininin övdüğü ahlaki nitelikleri kazanmaya ve bunlara göre davranmaya çalışırlar. İbadetlerini yerine getirir ve insanlar arası ilişkilerde İslam dininin belirlediği ölçülere ve hukuka göre hareket ederler*" (O. TDB 1, s. 10).

- "*Meleklerin varlığına iman eden mümin, bu sayede davranışlarını güzelleştirir*" (O. TDB 1, s. 21).

- "*Bu dünyaya imtihan olarak gönderildiğinin bilinciyle yaşar ve gerçek hayat olan ahiret hayatı için hazırlanır. Bu sayede hem dünyasını hem de ahiretini kazanır. Dünyada yaptıklarının hesabını Yüce Allah'a vereceğini bildiği için haram ve kötü işlerden kaçınarak helal ve güzel işlere yönelir. Kendini sürekli hesaba çeker ve hatalarından, günahlarından tövbe eder. Nefsi üzerinde özdenetim sağlar, davranışlarını kontrol eder. İnsanlara ve dünyaya faydalı olmaya çalışır, zararlı davranışlardan uzak durur*" (O. TDB 1, s. 22).

- "*Mümin, Allah'a (c.c.) imanının gereği olarak inancını davranışlarına yansıtır*" (O. TDB 1, s. 70).

- "*Dinin direği olan namaz konusunda bizler de çok dikkatli olmalıyız. Peygamberimizin ve ashabın namaza gösterdiği hassasiyeti örnek alıp, cemaatle,*

devamlı bir şekilde ve huşû içerisinde namaz kılmaya gayret etmeliyiz" (O. TDB 1, s. 75).

- "*Kur'an okurken temel amacımız bu okumanın hayatımızı şekillendirecek güzel davranışlara dönüşmesini dilemek olmalıdır… Kur'an'a böylesi bir yöneliş, Rabbimize samimi bir kul olmaya ve davranışlarımızı O'nun rızasına uygun bir şekilde dönüştürmeye vesile olur*" (O. TDB 2, s. 24-25).

- "*Müslüman, davranışlarında saygılı ve dengeli olmaya dikkat ederek her zaman edepli olur… Allah'tan (c.c) hayâ etmek ve edepli davranışlarda bulunmak Müslümanın bütün hayatını şekillendirir*" (O. TDB 2, s. 100).

- "*Kişinin kendisiyle barışık olması yalandan, hileden uzak dürüst bir hayat sürdürmesiyle mümkündür. Toplumla barışık olması ise kişinin o toplumda olumlu davranışlar sergilemesiyle sağlanır*" (L. TDB 1, s, 23).

- "*İslam dini ortaya koyduğu ilkelerle toplumun temelinin sevgi ve kardeşlik üzerine bina edilmesini istemektedir. Bunun için bir taraftan kardeşliği artıracak ve pekiştirecek davranışlara teşvik ederken diğer taraftan bu kardeşliğe zarar verecek davranışlardan da sakındırmaktadır*" (L. TDB 1, s, 26).

- "*Ahlak kelime anlamı olarak huy, mizaç ve karakter demektir. Kavram olarak ise insanın bir amaca yönelik kendi arzusuyla iyi davranışlarda bulunup kötülüklerden uzak durmasıdır*" (L. TDB 1, s, 31).

- "*Yalan söylemeyen ve hile yapmayan insan doğruluk üzere yaşayan bir insandır. Böyle bir insandan adalet, dürüstlük, ahde vefa, emanete riayet, samimiyet, haktan ve haklıdan yana olma davranışları beklenir*" (L. TDB 1, s, 34).

- "*Zinadan ve zinaya götürecek her türlü davranıştan kaçınmak ahlaklı ve iffetli bir Müslümanın en büyük özelliğidir*" (L. TDB 1, s, 40).

- "*Müslüman... davranışlarını, eylemlerini ve niyetlerini devamlı olarak gözden geçirir ve bunların sonuçlarını değerlendirir*" (L. TDB 1, s, 49).

- "*Dinimizdeki kul hakkı bilinci gerçek boyutuyla kavrandığında kanuni yaptırımların olmadığı durumlarda bile insanlar kul hakkını ihlal edici davranışlardan uzak durur*" (L. TDB 1, s, 56).

- "*Kısaca İslam ahlakı insanın Rabbiyle, diğer insanlarla ve bütün varlıklarla kurduğu ilişkilerde tutum ve davranışlarını düzenler*" (L. TDB 1, s, 87).

- "*İslam ahlakının gayesi, insanın hayır yönündeki davranışları tercih etmesini ve şer olan davranışlardan kaçınmasını sağlamaktır*" (L. TDB 1, s, 87).

- "*İslam ahlakı, insan davranışlarını güzelleştirmeyi, insanı doğruya ve iyiye yönlendirmeyi amaçlar… İslam ahlakında iyi-kötü, fazilet-rezilet, ifrat-tefrit, itidal, edep başlıkları insan davranışlarına bakan yönü itibariyle ele alınır*" (L. TDB 1, s, 88).

- "*Öğretim ile birlikte ahlakını ve karakterini de Rabbinin istediği biçimde şekillendiren insan, hem çevresine faydalı hem de Rabbinin rızasına uygun davranışlar sergileyen bir Müslüman haline gelir*" (L. TDB 1, s, 92).

- "*Allah'a (c.c.) samimi olarak kulluk edenler bunu ahlaki davranışları ve salih amelleriyle ortaya koyarlar*" (L. TDB 1, s, 96).

- "*Müslümanlar küfürden, nifaktan, fısktan, şirkten uzak durur ve bütün davranışlarında sadece Allah (c.c.) rızasını gözetir… Bir Müslüman hem bu dünyada hem de ahirette mutluluğa ulaşmak için dinimizin temel kavramlarından birisi olan ihlası benimsemeli, imanında, amellerinde ve davranışlarında ihlasla hareket etmelidir*" (L. TDB 2, s. 26).

- "*Diğer ibadetler gibi oruç ibadetinin de temel hedefi; bireye olumlu, erdemli, doğru davranışlar ve alışkanlıklar kazandırmaktır*" (L. TDB 2, s. 82).

- "*Dinimizde en önemli ibadetlerden biri de cihattır. Cihat, kelime kökü itibariyle söz ve fiille bütün kuvvetini harcayarak çalışmak, yorulmak, gayret göstermek demektir. Savaş da dâhil olmak üzere Allah'ın (c.c.) adını yüceltmek için yapılan bütün davranışlar bu kavrama dâhildir*" (L. TDB 2, s. 113).

Yukarıda aktarılan bütün bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, dine konu olan marifet, tasdik ve amel boyutlarının her üçü de vurgulanarak öğretime konu edilmiş, diğer bir ifadeyle dinin söz konusu boyutları ön plana çıkarılmıştır. Bütün bu vurguların temel hedefinin, her üç boyutun, dinin bütününü teşkil eden ve birlikte anlam kazanan boyutlar olduğu mesajını vermek olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte dinin tasdik ve amel boyutunu vurgulayan çok sayıdaki ifade kullanımının, teşvik amaçlı ön plana çıkarıldığı ifade edilebilir. Nitekim içeriğin teşvik edici dili, sadece amel boyutunu ön plana çıkarmakla sınırlı değildir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin, tasdik ve amel boyutlarına teşvik edici dil kullanımına birinci şahıs kipli yüklemlerle kurulan cümle ve ifadeler de örnek verilebilir. Birinci şahıs kipli yüklemlerle kurulan cümlelere, sayıları çok daha fazla olmakla birlikte aşağıdaki örnekler verilebilir:

- "*Kelime-i şehadeti söyleyerek İslam dairesine gireriz. Namaz ile Yüce Allah'a yönelir, sevgi ve bağlılığımızı gösteririz. Zekât ibadetiyle bencillikten kurtulur, paylaşmayı öğreniriz. Oruç tutarak nefsimizin sınırsız arzu ve isteklerini terbiye ederiz. Hacca giderek kutsal mekânları ziyaret eder ve İslam dininin inananları kardeş yapan gücünü hissederiz. Tüm bu ibadetleri sadece Yüce Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmak için yaparız*" (O. TDB 1, s. 12).

- "*Peygamberlerin de bizim gibi birer insan olmaları onları örnek almamızı kolaylaştırır… Kur'an-ı Kerim sayesinde Rabbimizle irtibatımız kesintisiz bir şekilde devam eder. Vahiy yani Allah'tan (c.c.) gelen bilgi ve mesajlar aklımıza rehberlik eder. Bu sayede yolumuzu şaşırmaz, doğru yoldan ayrılmayız… Meleklerin varlığına inanarak yaşamak yeryüzünde yalnız olmadığımıza …*" (O. TDB 1, s. 21).

- "*İMANIM SAYESİNDE; Rabbimi, peygamberimi ve dinimi çok severim. Doğruyum, asla yalan söylemem. Dürüstüm, kimseyi kandırmaya çalışmam. Kendime güvenirim. Cesurum. Ümitsizliğe kapılmam. Sorumluluklarımın bilincindeyim. Adil davranır, haksızlıktan ve zulmetmekten kaçınırım. İbadetlerimi ve kulluk görevlerimi yerine getiririm. Herkese saygılı davranırım. Yaşadığım dünyayı, doğayı, hayvanları, bitkileri; tüm canlıları sever, onları korurum. Disiplinli yaşar, davranışlarımı kontrol ederim. Ailemi, arkadaşlarımı, vatanımı, milletimi maddi ve manevi değerlerimi çok*

severim. İnsanlara yardım ederim. Çalışırım, Allah'ın (c.c.) yardımıyla başarırım. Sabırlıyım, zorluklar beni yıldıramaz" (O. TDB 1, s. 24).

- "*Yaptığımız bütün ibadetler bizi Allah'a (c.c.) yakınlaştırır. İbadetler sayesinde Yüce Rabbimizle aracısız bir şekilde irtibat kurarız. Halimizi O'na bildirir, zor zamanlarımızda yardımını isteriz. Verdiği nimetlere teşekkür eder, nankörlük yapmadığımızı gösteririz. Hayatın sıkıntıları karşısında O'nun korumasına sığınırız. Günde beş vakit namaz kılarak, dua ederek, gün boyu oruç tutarak Rabbimizle irtibatımızı kuvvetlendiririz*" (O. TDB 1, s. 57).

- "*İman edip kulluk görevlerimizi yerine getirerek Allah'ın (c.c.) yolunda yürümenin huzurunu yaşarız. İbadetler, bizi görüp gözeten bir yaratıcı olduğunu bilerek kendimizi O'nun koruması altında hissetmemizi sağlar. Böylece bizi huzursuz eden şüphe ve tereddütlerden uzaklaştırır*" (O. TDB 1, s. 57).

- "*Rabbimiz, biz müminlere bazı davranışları yapmamızı bazı davranışlardan da kaçınmamızı emretmiştir. İsraf ve cimrilik kaçınmamız gereken davranışlardandır*" (O. TDB 1, s. 80).

- "*Darlık da bolluk da Rabbimizdendir. Bize düşen darlıkta sabretmek, bollukta ise şükretmek ve Rabbimizin verdiği güzel nimetleri kardeşlerimizle paylaşmaktır*" (O. TDB 1, s. 86).

- "*Rabbimiz kimi zaman bizi zorluk ve sıkıntılardan kurtararak kimi zaman da ummadığımız yerlerden en güzel rızıklarını göndererek bize ihsanda ve iyilikte bulunur. Yüce Allah bize iyilik yaptığı gibi bizim de başkalarına iyilik yapmamızı istemektedir… Rabbimiz bizden daima iyilik peşinde olmamızı istediği gibi yaptığımız her işi de iyi ve sağlam yapmamızı istemektedir*" (O. TDB 1, s. 88).

- "*Her zaman her istediğimizi elde edemeyiz. İsteklerimiz içinde elde ettiklerimiz olduğu gibi ulaşamadıklarımız da olur. Bize verilenler de verilmeyenler de Allah'tan (c.c.) birer lütuf veya imtihandır. Sonuçta hepsinin bir hikmeti vardır. Biz bu hikmetleri bazen anlarız bazen de anlayamayız. Bir şeyi çok istediğimiz halde elde edemediğimiz durumlarda bunun el-Mâni' olan Allah'ın (c.c.) bir takdiri olduğunu bilir ve buna razı oluruz*" (O. TDB 1, s. 90).

- "*İnsan ilişkilerimizi sevgi, saygı, güven, dürüstlük ve adalet gibi değerler üzerine inşa ederiz. Hem bireysel hem de toplumsal hayatımızda bu gibi değerleri yaşadığımız sürece huzur bulur ve kendimizi güvende hissederiz. İnsanlarla sıcak ilişkiler geliştirir, kaynaşır ve toplumsal bağlarımızı güçlendiririz*" (O. TDB 1, s. 96).

- "*Sorumluluk duygusu davranışlarımıza yön verir ve hayatımızı anlamlı hâle getirir*" (O. TDB 2, s. 12).

- "*Secde, aynı zamanda Rabbimize itaat etmemiz, boyun eğmemiz ve teslim olmamız demektir. Secdeyle Yüce Allah'a olan saygımızı ve bağlılığımızı gösterir, bütün samimiyetimizle günahlarımızdan pişmanlık duyar ve Rabbimize yalvarıp af dileriz. O'na güvenip dayanarak bütün işlerimizde O'ndan yardım dileriz*" (O. TDB 2, s. 74).

- "*Tilavet secdesi ise Kur'an-ı Kerim'de bulunan secde ayetlerini okuduğumuzda veya dinlediğimizde yaptığımız secdedir. Kur'an-ı Kerim'de on dört tane secde ayeti vardır. Bu secde ayetlerini okuduğumuzda veya dinlediğimizde tilavet secdesi yapmamız vaciptir*" (O. TDB 2, s. 75).

- "*Tek başına namaz kılarken yaptığımız hareketlerin sırası, dua ve surelerin okunuşu bizim sorumluluğumuzdadır. Bu şekilde namaz kılarken bütün sure ve duaları içimizden okuruz. Cemaatle namaz kılarken ise imama uyarız. Okumamız gereken dua ve tesbihlerde imama göre hareket ederiz. Namaz hareketleri için gereken tekbir ve tesbihleri de imamla birlikte içimizden tekrar ederiz*" (O. TDB 2, s. 82).

- "*Yeri, göğü, bildiğimiz ve bilmediğimiz her şeyi Yüce Allah yaratmıştır. Gökyüzünde büyüklüğünü kavramakta zorlandığımız galaksileri de yeryüzünde gözle görülemeyecek kadar küçük mikro organizmaları da yaratan O'dur. Her varlıkta Yüce Allah'ın kudretinin ve ilminin izlerini görürüz. Yüce Rabbimiz sayılarını dahi bilemediğimiz tüm varlıkları sonsuz ilmiyle ve kudretiyle yaratmıştır*" (O. TDB 2, s. 100).

- "*İlk olarak bizleri yaratan ve varlığımızın devamı için her türlü imkânı bahşeden Allah'a (c.c.) karşı sorumluluklarımız vardır. İnsan olarak çevremizdeki insanlara, diğer canlılara ve doğal çevreye karşı da sorumluluklarımız vardır*" (L. TDB 1, s. 16).

- "*Dinimizde her türlü muamelenin dayanması gereken temel ilke adalettir. Hileli satış yapmak, mahrem bilgileri sızdırmak, taraflardan birini kayırmak adalet ilkesini zedeler. Bu sebeple bizlerin de bütün davranışlarımızda ve ekonomik faaliyetlerimizde de adalet ilkesini gözetmemiz gerekir*" (L. TDB 1, s. 64).

- "*Bizler bu ayette belirtildiği üzere iman edilmesi gereken şeylere samimi bir şekilde iman ederiz ve yine ayetteki ifadeyle "işittik ve itaat ettik" diyerek iman esaslarını gönülden tasdik ederiz*" (L. TDB 1, s. 99).

- "*Kur'an-ı Kerim'i okumanın yanında anlamak ve anladığımızı yaşamak da vazifelerimizdendir. Ancak Kur'an-ı Kerim'i tam manasıyla anlayabilmemiz için kendimizi Kur'an'a açmalıyız ki Kur'an da bize kendini açsın. Bunun için de Kur'an'ı hürmetle, ihlasla, haşyetle, takvayla okumalıyız. Kur'an okuma ibadetini hakkını vererek yapmaya çalışmamız cömertliği ve bağışlaması bol olan Rabb'imiz tarafından karşılıksız bırakılmaz*" (L. TDB 1, s. 103).

- "*Yüce dinimiz İslam, Allah (c.c) için yapılan tüm iyilikleri sadaka olarak nitelendirerek iyiliği, kulluğumuzun ayrılmaz bir parçası haline getirmemiz gerektiğini bizlere hatırlatmaktadır*" (L. TDB 2, s. 93).

- "*Umre yapmak amacıyla mikât sınırlarına ulaştığımızda ihrama girmek için hazırlık yaparız. İhram için önce gusül abdesti alır, temizlenir, güzel kokular süreriz. İhram elbisesi giyer ve iki rekât ihram namazı kılarız. Daha sonra umreye niyet eder ve telbiye getiririz. Mescid-i Haram'a gidip tavafa başlayıncaya kadar her fırsatta diğer Müslümanlarla birlikte yüksek sesle telbiye getirmeye devam ederiz*" (L. TDB 2, s. 108).

Yukarıda aktarılan ifadeler, Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte birinci şahıs kipli yüklemle kurulmuş cümle ve ifadelerin yoğun bir şekilde yer aldığını teyit etmektedir. Ancak içeriğin dine ait tasdik ve amel boyutlarını ön plana çıkaran ve teşvik eden ifadeleri bunlarla da sınırlı değildir. Nitekim Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, tasdik boyutuyla birlikte ama daha çok amel boyutunu teşvik ve özendirmeye, diğer bir ifadeyle öğrencileri, öğrendikleri bilgiler doğrultusunda bir inanç ve yaşam tarzı şekillendirme hedefine yönelik başka ifadeler de tespit edilmiştir. Formları

bakımından dini inanç ve değerleri sahiplenmeye ve amele dönüştürmeye yönelik, gereklilik ve teşvik barındıran bu ifade ve cümlelere, sayıları çok daha fazla olmakla birlikte aşağıdaki örnekler verilebilir.

- "*Bundan ötürü biz de Peygamberimizin "Allah'ım! Bozgunculuktan, münafıklıktan ve kötü ahlaktan sana sığınırım" duasını sık sık tekrar etmeliyiz*" (O. TDB 1, s. 28).

- "*Bu yüzden mümin, Allah'ın (c.c.) güzel isimlerini sık sık okumalı, zikretmeli, dinlemeli ve anlamlarını öğrenmelidir. Hayatını da Esmâ-i Hüsnâ'nın içeriklerine ve işaret ettiği hakikatlere göre şekillendirmelidir. Bu konuda Hz. Muhammed'i (s.a.v.) kendisine örnek alarak Kur'an ahlakıyla ahlaklanmalıdır*" (O. TDB 1, s. 28).

- "*Allah'ın (c.c.) cömertliğini, bağışlayıcılığını, sevgi ve rahmetini bilen her Müslüman imkânı ölçüsünce yumuşak huylu ve nazik olmalıdır. Bütün insani ilişkilerinde sevgi ve saygıyı elden bırakmamalıdır. Mümin, dualarını Allah'ın (c.c.) en güzel isimleriyle süslemelidir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'i ve peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetini kendisine örnek almalıdır*" (O. TDB 1, s. 28).

- "*Bizler de Allah'ın (c.c.) sevgisini kazanmak için çalışmalıyız. O'nun sevgi sine layık olabilmek için Yüce Alla kalbimize yerleştirdiği sevgiyi çevremizdekilere göstermeliyiz. Doğaya, vatanımıza ve tüm yaratılmışlara sevgiyle yaklaşmalıyız. İbadetlerimizi güzelce yeri getirmeli ve salih ameller işlemeliyiz*" (O. TDB 1, s. 61).

- "*Dinin direği olan namaz konusunda bizler de çok dikkatli olmalıyız. Peygamberimizin ve ashabın namaza gösterdiği hassasiyeti örnek alıp, cemaatle, devamlı bir şekilde ve huşû içerisinde namaz kılmaya gayret etmeliyiz*" (O. TDB 1, s. 75).

- "*İyiliği emreden/teşvik eden ve kötülüklerden meneden/sakındıran kişi, toplumda 'iyi' olarak kabul edilen, çevresine 'güven' veren, saygın bir insan olmalıdır. Toplum tarafından benimsenmeyen bir kişinin başkalarına etki edebilmesi mümkün değildir. Başkasına iyilikleri telkin edip kötülüklerden uzaklaşmasını öğütleyen kişi, öncelikle özeleştiri yapmalı, kendisinde bu söylediklerine muhalif bir özellik olup*

olmadığını gözden geçirmeli, başkalarından önce kendini düzeltmelidir" (O. TDB 1, s. 77).

- "*Bizler de müminler olarak kardeşlik bilinciyle hareket etmeliyiz. Başta akrabalarımız ve komşularımız olmak üzere dünyanın neresinde olursa olsun bütün Müslümanlarla aramızda bir kardeşlik bağı olduğunu unutmamalıyız. Daima kardeşlerimiz için neler yapabiliriz diye düşünmeliyiz. Elimizden ne gelir ki dememeliyiz*" (O. TDB 1, s. 79).

- "*Sahip olunan mallarda yoksulun da hakkı bulunduğuna inanmak ve bu hakkı gözetmek müminlerde bulunması gereken özelliklerdendir. Müslümanlar bollukta ve darlıkta mallarını Allah (c.c.) yolunda harcamaya gayret ederler. Yoksulları hor görmezler ve isteyene az da olsa sadaka verirler*" (O. TDB 1, s. 78).

- "*Müminler olarak hayatın her alanında dengeli olmalıyız. İsraftan da cimrilikten de uzak durmaya çalışmalıyız… Yeme içmeden giyim kuşama, evdeki ve okuldaki elektrik kullanımından doğalgaz ve su tüketimine kadar pek çok alanda dengeli olmaya özen göstermeliyiz*" (O. TDB 1, s. 83).

- "*Bizler de adaletsizliğe, haksızlığa, israfa, yalana, cimriliğe, saygısızlığa ve bütün kötülüklere engel olmaya çalışmalıyız. Bu aynı zamanda el-Mâni' olan Rabbimizin biz Müslümanlara yüklemiş olduğu bir sorumluluktur. Bunun için bizler de iyiliği yaymak ve kötülüğü engellemek için gayret etmeliyiz*" (O. TDB 1, s. 90).

- "*Müslümanlar her zaman nezaket ve edebe uygun davranışlarda bulunmalıdırlar. Sevgi, saygı, şefkat ve merhamet gibi temel insani değerlerden ayrılmamalı; affeden, bağışlayan, hoş gören ve güzel söz söyleyen kimseler olmalıdırlar*" (O. TDB 1, s. 98).

- "*Yüce Allah bizlere her durumda ve herkese karşı nezaketli olmayı emretmiştir. Bizler de Allah'a (c.c.) olan sevgi ve bağlılığımızı, O'nun bizlere sunduğu ahlaki güzelliklerle kendimizi donatarak göstermeliyiz. Kur'an ve sünnet merkezli nezaketi benimsemeli; her ikisine de ters düşmeyen tüm güzel davranışlarla ahlakımızı güzelleştirmeliyiz… Bu nedenle nezaket kurallarına aykırı davranışlarımızın aynı zamanda kul hakkı kapsamına girdiğini unutmamalı, hayatımızın her anında*

Rabbimizin rızasına ve nezaket kurallarına uygun davranmaya özen göstermeliyiz" (O. TDB 1, s. 103).

- "*Bizler de onu kendimize örnek alarak aile, eş, dost, akraba ve diğer bütün canlılarla olan ilişkilerimizde, nezaketle davranmalı, insanları incitmemeye özen göstermeliyiz. "Karşımdaki ne hisseder?" veya "Bunun bana yapılmasını ben ister miydim?" diye düşünerek davranışlarımıza yön vermeliyiz*" (O. TDB 1, s. 108).

- "*Bizler Yüce Allah'ın "Halîm" ismini daima hatırlamalı ve hatalarımızı fark edip O'nun verdiği müddet dolmadan af dilemeliyiz. Allah'ın (c.c.) hemen cezalandırmamasını fırsat bilmeli, O'nun Halîm ismine sığınmalıyız. Bununla birlikte Allah'ın (c.c.) bu güzel ismini kendi davranışlarımıza da yansıtmalı ve yumuşak huylu, affedici ve sabırlı olmalıyız*" (O. TDB 1, s. 119).

- "*Kul olarak sorumluluklarımızdan biri de Rabbimizin güzel isimlerini kendimize kılavuz edinmektir… Herkese karşı incelik göstermeli, nazik davranmalıyız… Bu nedenle Allah'ın (c.c.) cömertliği, ihsanı ve inayeti bizi de cömert olmaya, iyilik yapmaya, insanlara faydalı olmaya yöneltmelidir*" (O. TDB 1, s. 121).

- "*Başta insanlar olmakla birlikte bütün canlılara karşı yumuşak davranarak Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanma yolunda bizler de çaba göstermeliyiz. Kötülüklere bile iyilikle karşılık vermeye çalışmalı, düşmanlıklar yerine dostlukları artırmalıyız. Çevremizdeki kaba ve sert davranan kişilere de iyiliği emrederek toplumumuzun daha huzurlu olmasına katkı sağlamalıyız*" (O. TDB 1, s. 123).

- "*Bu sebeple Müslümanlar; evlerinde, ibadet ettikleri mekânlarda, çevrelerinde, elbiselerinde, yiyecek içeceklerinde temizliğe gereken özeni göstermelidir*" (O. TDB 2, s. 43).

- "*Bu nedenle Müslümanlar, bilerek ya da bilmeyerek elbiseye bulaşan kir ve pisliklerden uzak durmalı, temiz ve güzel giyinmeye özen göstermelidir*" (O. TDB 2, s. 48).

- "*Müslümanlar, Yüce Allah'ı çokça anarak ve salih ameller yaparak kalplerini kötülülerden uzak tutmalıdır. Sevgi, saygı, yardımseverlik, sorumluluk, adalet gibi*

değerleri yaşayarak kalplerini manevi kirlerden arındırmaya gayret etmelidir. Bilerek ya da bilmeyerek yapılan hata ve günahlardan sonra hemen tövbe etmeli ve ardından o günahı silecek güzel bir davranış yapmalıdır" (O. TDB 2, s. 49).

- "*Bu yüzden yapılan iyiliklerde karşılık beklenmemeli, insanlara ikramda bulunulmalı, yardım edilmeli, yapılan kötülüklere iyilikle karşılık verilmeli, affedici ve cömert olunmalıdır*" (O. TDB 2, s. 61).

- "*Bizler de Kur'an-ı Kerim'e göre hayatımızı düzenlemeli ve Hz. Peygamberin hayatını örnek almalıyız*" (O. TDB 2, s. 61).

- "*Böyle durumlarda Yüce Allah'ın güzel isimlerinden et-Tevvâb ismi hatırlanmalı ve O'na sığınılmalıdır*" (O. TDB 2, s. 64).

- "*Yüce Allah, kul hakkı hariç tüm tövbeleri kabul eder. Bu yüzden kul hakkına girmemeye özen gösterilmelidir. Bir kimsenin hakkı ihlal edildiğinde hemen ondan özür dilenmeli, onunla helalleşmeli ve eğer zarar verilmişse zararı telafi edilmelidir. Müslüman, affetmenin ve af dilemenin büyük bir erdem olduğunu bilmelidir*" (O. TDB 2, s. 64).

- "*Kurtuluşa ermek ve daha huzurlu bir şekilde yaşamak için hatalardan ders çıkartmalı ve bir daha aynı hatayı yapmamaya özen göstermeliyiz. Yüce Allah'a daima tövbe edip kusurlarımızın affedilmesi için dua etmeliyiz*" (O. TDB 2, s. 64).

- "*Bizler de Allah'ın (c.c.) Rab isminin yansımalarını gördüğümüz her an O'na şükretmeli ve dünyaya geliş gayemizi hatırlamalı ve Rabbimize dua etmeliyiz. Ayrıca biz de insanlara karşı merhamet ve şefkatle yaklaşmalı, O'nun terbiyesiyle insanlara güzel muamelede bulunmalıyız*" (O. TDB 2, s. 92).

- "*Bizden yardım isteyen insanlara karşı da Allah'ın Mucîb ismini hayatımıza yansıtarak onların isteklerine olabildiğince karşılık vermeliyiz*" (O. TDB 2, s. 93).

- "*Bu yüzden bizler de yaptığımız hatalar ve kötülüklerden dolayı Allah'ın (c.c.) el-Ğafûr olan güzel ismine sığınmalı ve O'ndan bağışlanma dilemeliyiz. Başkalarının ayıplarını araştırmamalı; ayıplarına, hatalarına şahit olduysak onları gizlemeliyiz*" (O. TDB 2, s. 95).

- "*Allah'a (c.c.) kulluk eden biz Müslümanlar, toplu ibadetlerimize özen göstermeli, bir araya geldiğimizde, kalplerimizi birleştiren Yüce Rabbimize birlikte dua etmeliyiz*" (O. TDB 2, s. 95).

- "*Biz Müslümanlar da Peygamber Efendimiz gibi Allah'tan (c.c.) hayâ etmeli ve edepten ayrılmamalıyız*" (O. TDB 2, s. 102).

- "*Bizler de büyüklerimize olan saygımızı toplu taşıma araçlarında onlara yer vermek, taşımakta güçlük çektikleri yükleri taşımalarına yardım etmek gibi güzel davranışlarla göstermeliyiz*" (O. TDB 2, s. 106).

"*Bizler de daima Rabbimize şükretmeliyiz. Peygamber Efendimiz gibi şükreden bir kul olmaya çalışmalıyız*" (O. TDB 2, s. 110).

- "*Bizler de günlük hayatımızda kul hakları konusunda çok hassas olmaya çalışmalıyız*" (O. TDB 2, s. 113).

- "*Bizler de bulunduğumuz yerlerde kul haklarına özen göstererek üzerimize düşen sorumluluğumuzu yerine getirmeliyiz*" (O. TDB 2, s. 114).

- "*Bizler de insanlara karşı merhametli olmalı ve hatasını anlayarak özür dileyenleri affetmeliyiz*" (O. TDB 2, s. 116).

- "*Yüce Allah'ın üzerimizdeki sayısız nimetlerini hatırlayarak hâlimize şükretmeliyiz. Şükrün pasif bir tutum olmadığını davranışlarımızla göstermeliyiz. Bollukta paylaşarak, darlıkta elimizden gelen gayreti gösterdikten sonra sabırla şükrümüzü pekiştirmeliyiz*" (O. TDB 2, s. 117).

- "*Bizler de Yüce Allah'ın bize olan şefkatini çevremizde bulunan canlı cansız tüm varlıklara sevgiyle muamele ederek göstermeliyiz*" (O. TDB 2, s. 119).

- "*Bizler de hayatımızın birlik ve dirlik içinde sürmesi için dinimizin teşvik ettiği sevgi, dostluk, kardeşlik, merhamet, adalet, yardımlaşma gibi ilkeleri benimsemeli; toplumsal yapıyı temelinden sarsan kin, nefret ve hasetten uzak durmalıyız*" (L. TDB 1, s. 27).

- "*Müslüman, zararlıya veya faydasıza değil, dünyada ve ahirette kendisine yararlı olan amellere yönelmeli ve Peygamberimizin "Kişinin Müslümanlığının güzelliği, malayaniyi terk etmesindedir" sözüne kulak vermelidir*" (L. TDB 1, s. 32).

- "*Dolayısıyla Müslümanlar bu tür düşmanlara karşı sürekli uyanık olmalı ve onların oyunlarına gelmemek için gayret göstermelidir*" (L. TDB 1, s. 36).

- "*İmkânı olanlar, borçluya mühlet tanıma veya alacağından vazgeçme şeklindeki karz-ı hasen geleneğini sürdürmelidir. Bu güzel uygulamanın dinimizde Allah'a (c.c.) ödünç vermek anlamına geldiğini ve Yüce Allah'ın da bunu karşılıksız bırakmayacağını unutmamalıdır*" (L. TDB 1, s. 55).

- "*Sonuç olarak her insan, kul haklarına riayet etme konusunda özen göstermelidir. Bilerek veya bilmeyerek başkalarının hakkına giren kimse, o hakkı ödemek ve helalleşmek suretiyle üzerindeki kul hakkından kurtulmalıdır*" (L. TDB 1, s. 57).

- "*İslam dininin koymuş olduğu emirler, yasaklar ve prensipler her şeyden önce bizler için imtihan vesilesidir. İslam'ın hükümlerine sadakatle bağlı kaldığımız, onları koruyup yaşattığımız ölçüde iyi bir Müslüman olunabileceğini unutmamalıyız*" (L. TDB 1, s. 61).

- "*Bizler de Peygamberimizi çok sevmeli, teslimiyetle ve muhabbetle onun yoluna girmeli ve onun ahlakıyla ahlaklanmaya özen göstermeliyiz*" (L. TDB 1, s. 101).

- "*Peygamberimize karşı vazifelerimiz konusunda bilmeliyiz ki bizler öncelikle peygambere iman edip, itaat etmeli, getirdiği dini teslimiyetle benimsemeli, onu sevip hürmet etmeliyiz*" (L. TDB 1, s. 102).

- "*Allah'ın (c.c.) kitabı Kur'an-ı Kerim'i okuyarak anlamaya çalışmalı, ona bu iman ve bilinçle dört elle sarılmalıyız*" (L. TDB 1, s. 103).

- "*Ancak Kur'an-ı Kerim'i tam manasıyla anlayabilmemiz için kendimizi Kur'an'a açmalıyız ki Kur'an da bize kendini açsın. Bunun için de Kur'an'ı hürmetle, ihlasla, haşyetle, takvayla okumalıyız*" (L. TDB 1, s. 103).

- "*Ergenlik çağına girmiş ve akıl sahibi olan her Müslüman günde beş vakit namaz kılmalıdır*" (L. TDB 2, s. 51).

- "*Bizler de namazlarımızı cemaatle kılmaya önem vermeli, cemaatle kılınan namazların tek başına kılınan namazlardan Allah (c.c.) katında çok daha değerli olduğunu aklımızdan çıkarmamalıyız*" (L. TDB 2, s. 60).

- "*Bizler de bu konuda bilgi sahibi olmalı, Allah'ın (c.c.) bize farz kıldığı oruç ibadetini en güzel şekilde yerine getirmeliyiz*" (L. TDB 2, s. 83).

- "*Dinimizin bizlerden istediği şey, alan el değil veren el olmaktır. Bu nedenle bizler de zekât verecek duruma gelmek için çaba sarf etmeli, bu seviyeye ulaştığımızda da zekâtımızı sırf Allah (c.c) için gönül rızasıyla verebilmeliyiz*" (L. TDB 2, s. 86).

- "*Sadaka yediden yetmişe hepimiz için bir hayat tarzı olmalıdır*" (L. TDB 2, s. 92).

- "*Bizler de sadaka-i cariye bırakmak için atalarımız gibi çaba göstermeliyiz*" (L. TDB 2, s. 94).

Daha çok dersin ortaokul kitap içeriklerinde, bununla birlikte az sayıda da olsa ortaöğretim kitaplarında da yer aldığı anlaşılan ve yukarıda aktarılan ifade örneklerinden hareketle, Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte ortaya konulan dini yorumun, öğrencileri dini inanç ve değerleri tasdik etmeye ve öğrencilerin bu değerleri amelleriyle ortaya koymaya yönelik ciddi bir teşvik çabası içerisinde olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda içeriğe ait dini yorumun, hem eğitim hem de din anlayışının gerektirdiği, ancak günümüze kadarki din eğitimi anlayışlarında ihmal edildiği anlaşılan tasdik ve amel boyutlarını, marifet boyutunu da ihmal etmeden öğretime konu ettiği ifade edilebilir.

3.3.1.4. Şekil ve Mana Ağırlığı

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin analizine konu olan diğer bir husus, dini yorumun şekil ve mana ağırlığıdır. Dini yorumun şekil ve mana ağırlığından kast edilen, içerikte öğretime konu edilen hususlardan olan temel ibadetlerin anlatımında şekil ve mana dengesidir. Diğer bir ifadeyle dini yorumun ibadetlerle ilgi

odaklanabileceği alanlar olarak şekil açısından ibadetlerin yapılış tarzı, erkânı, ibadetlerde ortaya konulan ritüeller, ibadetlerin farz, vacip ve sünnetleri, ibadetlerin geçerli olma şartları gibi hususlar ile mana açısından ibadetlerin yapılış amacı, hedefi, kazanımları veya ibadetlerde ortaya konan ritüellerin, insanın anlam dünyasındaki karşılıkları gibi hususların ağırlığıdır. Bu çerçevede, Temel Dini bilgiler dersine ait içeriğin şekil ve mana ağırlığı açısından analizi, bu bölümün konusunu teşkil etmektedir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin genel anlamda bir şekil ve mana dengesi ortaya koyduğu, her iki alanı da dikkate aldığı ifade edilebilir. Bu tespite örnek olabilecek bir husus, iki farklı yerde öğretime konu edilen 'İbadetlerin kabul Şartları' başlığıdır (O. TDB 1, s. 43-48; L. TDB 2, s. 40-43). Yukarıda da ayrıntılı bir şekilde ele alındığı üzere bu başlıkta, ilkin "*İbadetlerin kabulü için yerine getirilmesi gereken birtakım şartlar vardır. Bu şartlar Yüce Allah ve Peygamberimiz tarafından kesin olarak ortaya konmuş, ibadetlerin şekli, sayısı ve zamanı belirlenmiştir. İbadetler Allah (c.c.) ve Resulü tarafından nasıl tarif edildiyse o şekilde yapılmalıdır. İbadetlerin nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili başvuru kaynağımız Kur'an ve sünnettir. Dolayısıyla insanlar kendilerine göre yeni ibadetler ortaya koyamaz, ibadetlerin şekil ve şartlarında değişiklik yapamazlar*" ifadesine yer verilmiştir (O. TDB 1, s. 43). İbadetlerde şeklin önemini ön plana çıkaran bu ifadelerin hemen arkasından ise ibadetlerin geçerli olabilmesi için üç temel ilkenin yerine getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bunların biri niyet biri samimiyet diğeri ise sünnete uygunluktur. Bu hususlardan ilk ikisinin ibadetlerde mananın önemini, sünnete uygunluk ilkesinin ise ibadetlerde şeklin ve peygamber örnekliğinin önemini ön plana çıkardığı ifade edilebilir. Bu durumda ilgili başlık, ibadetlerle ilgili her iki hususu da vurgulamıştır.

Derse ait içerikte ortaya konan dini yorumun, yukarıdaki örnekte olduğu gibi şekil ve mana dengesini gözeterek, her iki alanı da öğretime konu ettiği, ibadet kavramı ve temel ibadetler olarak namaz, oruç, zekât, hac, kurban, sadaka ve Kur'an okumak gibi ibadetlerin konu edildiği ünite ve başlıklarda tespit edilmiştir. Söz konusu denge, ayrıca içerikte ibadetle ilişkilendirilebilecek hususların konu edildiği diğer alanlarda da tespit edilmiştir. Ancak söz konusu dengenin, ibadet konusunun

işlendiği her ünite ve başlık için geçerli olmadığı da anlaşılmaktadır. Buna göre bazı ünite ve başlıklar şekil ve mana dengesini gözetirken bazılarının da bir tarafa ağırlık verdiği ifade edilebilir. Bütün bu değişken durumları ortaya koymak için ibadet konusunun işlendiği alanları taramak gerekir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriği teşkil eden dört kitap içerisinde ibadetle ilgili konuların, ortaokul TDB 1'de 'İbadet ve İnsan' ünitesinin tamamında ve 'Müminlerin Özellikleri' ünitesi içerisinde 'Müminler Namazlarına Özen Gösterirler' başlığı altında; ortaokul TDB 2'de 'İslam ve Temizlik' ünitesi ile 'İslam'ın Direği Namaz' ünitesinin tamamında ve ortaöğretim TDB 2'nin birinci ünitesi haricinde diğer üç ünite olan 'Namaz', 'Oruç ve Zekât' ile 'Hac ve Kurban' ünitelerinin tamamında öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda ortaöğretim TDB 1 kitabında ibadet ile ilgili bir konunun işlenmediği ilk elden ifade edilmelidir.

Ortaokul TDB 1 kitabının 'İbadet ve İnsan' adını taşıyan ikinci ünitesinde, iman ile ibadet arasındaki ilişkiye, ibadetin gayesi olarak şükür ve kulluğa, ibadetin kabul şartları olarak niyet, ihlas ve sünnete uygunluğa, ibadet ile salih amel ilişkisine, ibadetlerin vakti belirlenmiş olanlar ile vakti belirlenmemiş olanlar olarak iki kısma ayrıldığına ve son olarak da ibadetlerin insana kazandırdıklarına yer verilmiştir. Öğretime konu edilen bu hususlara göre ünitede, ibadetin büyük oranda hatta tamamen mana yönelimli işlendiği ifade edilebilir. Bu çerçevede aşağıda söz konusu mana yönelimli içerikten birkaç örnek ifade aktarılmıştır:

- "*İbadet, en genel anlamda Allah'ın (c.c.) istediği doğrultuda bir hayat sürmektir. İbadet; boyun eğmek, itaat etmek, kulluk etmek ve gönülden bağlanmak demektir. Allah'ın (c.c.) huzurunda olma bilinciyle, O'nun rızasına uygun yapılan her iş ve davranış ibadet kapsamında değerlendirilir*" (O. TDB 1, s. 38).

- "*Salih bir amel olarak namaz, Müslümanın Allah (c.c.) ile baş başa olması ve kulluğun özüdür. Allah'a (c.c.) yönelişin ve onunla irtibatın en somut şeklidir. Salih amellerin en üstünü vaktinde kılınan namazdır. Namaz, adabına uygun olarak, sorumluluk duygusu içinde dosdoğru kılınmalıdır*" (O. TDB 1, s. 50).

- "*Peygamber Efendimiz, samimiyetle tutulan orucun ödülünün özel olacağını bildirmiştir. Oruç ibadeti nefsin aşırı isteklerini azaltarak insanı kötülüklerden alıkoyar. Gün boyu ibadet duygusuyla yaşayan insan, Rabbiyle sürekli irtibat halinde olur. Aç ve susuz kalması oruç tutan kimsede merhamet duygularını geliştirir. Yüce Allah tarafından kendisine verilen nimetlerin kıymetini daha iyi anlar ve Rabbine şükreder. Oruç, insanın sabrını artırır ve onu güçlüklere katlanmaya alıştırır*" (O. TDB 1, s. 51).

- "*Vakti belirlenmiş bir ibadet olan fıtır sadakası; gücü yeten Müslümanların sağlıklı olmalarının bir şükrü olarak Ramazan ayının sonuna kadar fakirlere vermekle yükümlü oldukları sadakadır. Fıtır sadakası, ibadetlerle geçirilen Ramazan ayının bereketidir. Müslüman kimse bu ayda, oruçla bedenini ve nefsini arındırırken fıtır sadakasıyla da bayrama kavuşmanın şükrünü eda eder*" (O. TDB 1, s. 51).

- "*Zekât ibadeti fıtır sadakası gibi sadece yapanın değil başkalarının da faydalandığı salih bir ameldir. Nimetlerin asıl sahibi Yüce Allah bir ayette: "Mallarında (yardım) isteyen ve (iffetinden dolayı isteyemeyip) mahrum olanlar için bir hak vardır." buyurarak bize verdiği nimetleri başkalarıyla paylaşmamızı istemiştir. Zekât malı bereketlendirir, Bu sebeple Müslümanın ihtiyaç sahibiyle paylaştığı malında eksilme olmaz. Peygamber Efendimiz bir hadisinde "Sadaka/zekât vermek, maldan hiçbir şey eksiltmez..." buyurarak buna dikkat çekmiştir*" (O. TDB 1, s. 52).

- "*Müslümanların aynı ideallere ve değerlere sahip olduklarını yaşayarak tecrübe etmelerini sağlayan hac ibadetinde sabır, fedakârlık, paylaşmak gibi güzel davranışlar sergilenir. Hacca gidenler ibadet, dua ve tövbe ile günahlarından arınarak yenilenirler*" (O. TDB 1, s. 52-53).

- "*Kurban, ilk insandan günümüze kadar bütün toplumlara emredilmiş ve vakti belirlenmiş ibadetlerden biridir. İnsan bu ibadet vesilesiyle teslimiyet ve fedakârlık göstererek Rabbine yakınlaşır. Kurban, Allah'ın (c.c.) verdiği sayısız nimetler için bir şükür anlamı taşır. İnsan kurban ibadetiyle Allah'ın (c.c.) emrine itaat ederek kulluk bilinciyle davrandığını canlı bir biçimde ortaya koyar. Kurban,*

toplumda dayanışma ruhunu canlı tutar. Kurban etinin paylaşılması sebebiyle akraba ve komşularla yakınlık kurulmuş olur" (O. TDB 1, s. 53).

- "*Sadaka doğruluğun, Allah'a (c.c.) gönülden bağlılığın ve samimiyetin bir ifadesidir. Hz. Peygamber "Vücuttaki bütün eklemler için her gün sadaka vermek gerekir. Bineğine binmek isteyen kişiye yardım etmek veya eşyasını bineğine yüklemek sadakadır. Güzel söz sadakadır. Namaza giderken atılan her adım sadakadır. Yol göstermek sadakadır." buyurarak…*" (O. TDB 1, s. 56).

- "*Yaptığımız bütün ibadetler bizi Allah'a (c.c.) yakınlaştırır. İbadetler sayesinde Yüce Rabbimizle aracısız bir şekilde irtibat kurarız. Halimizi O'na bildirir, zor zamanlarımızda yardımını isteriz. Verdiği nimetlere teşekkür eder, nankörlük yapmadığımızı gösteririz. Hayatın sıkıntıları karşısında O'nun korumasına sığınırız. Günde beş vakit namaz kılarak, dua ederek, gün boyu oruç tutarak Rabbimizle irtibatımızı kuvvetlendiririz*" (O. TDB 1, s. 57).

- "*İman edip kulluk görevlerimizi yerine getirerek Allah'ın (c.c.) yolunda yürümenin huzurunu yaşarız. İbadetler, bizi görüp gözeten bir yaratıcı olduğunu bilerek kendimizi O'nun koruması altında hissetmemizi sağlar. Böylece bizi huzursuz eden şüphe ve tereddütlerden uzaklaştırır*" (O. TDB 1, s. 57).

- "*Kur'an'da namazın ve orucun insanı kötülükten uzaklaştıracağı bildirilmiştir. İbadetle kötülük bir arada olamayacağından, ihlas içinde kulluğunu yapan bir Müslüman kötülüklerden uzaklaşır. Kulluk bilinci içinde olan kimse kendini dinin ilkelerine bağlı hisseder. Hata ile yaptığı olumsuz işler varsa bunlar için tövbe eder ve kul hakkı yemiş ise helalleşmenin yollarını arar*" (O. TDB 1, s. 57).

- "*İbadetler bize sabrı, başkalarını düşünmeyi ve yardımlaşmayı öğretir. Bütün ibadetlerimizde sabırlı olmayı gerektiren hususlar vardır. Namaz ibadetinde devamlılık önemlidir ve sabır ister. Oruç açlığa, susuzluğa karşı sabırdır. Zekât, sadaka ve kurban, sabır göstererek malımızdan vermeyi gerektirir. Hac ibadeti neredeyse bütün aşamalarında sabırlı olmayı ve fedakârlığı gerektiren bir ibadettir. Böylece hem sabrı hem de başkalarını düşünmeyi öğreniriz*" (O. TDB 1, s. 57).

- "*İbadetler bize zamanı doğru kullanma ve disiplinli olma bilinci kazandırır. Vakitleri belirlenmiş ibadetler, Müslümanların hayatlarını tanzim eder. Bu ibadetler öz denetim sağlayarak bizi başıboş davranmaktan alıkoyar. Bu sayede hayatı verimli yaşar ve zamanı israf etmemiş oluruz. Beş vakit namazla bir günü belli aralıklara böler; oruçla sahur, imsak ve iftar vakitlerini gözeterek planlı olmaya kendimizi alıştırırız*" (O. TDB 1, s. 58)…

Esasında bütün bu ifade gruplarının, ibadetlerin mana değeri açısından vurgularını, yine ortaokul TDB 1 kitabında yer alan 'Okuyalım' etkinliği özetlemektedir. Söz konusu etkinlik metni aşağıda verilmiştir:

- "*İbadetlerin İnsana Kazandırdıkları: - İbadetler bizi Allah'a (c.c.) yakınlaştırır. - İbadetlerle Rabbimizin verdiği nimetlere teşekkür ederiz. - İbadetler sayesinde huzurlu oluruz. - İbadetler güven duygusu içinde olmamızı sağlar. - İbadetler olumsuz davranışlara engel olur. - İbadetler bize sabrı öğretir. İbadetler kaynaşmaya ve dayanışmaya katkı sağlar. - İbadetler bize zamanı verimli kullanmayı öğretir. - İbadetler bize öz denetim sağlayarak disiplinli olma bilinci kazandırır*" (O. TDB 1, s. 58).

Ortaokul TDB 1 kitabında ibadet konusunun işlendiği diğer bir alan, 'Müminler Namazlarına Özen Gösterirler' başlığıdır. İçeriğin bu kısmında namaz ibadetinin şükür ve kulluk gereği yerine getirilen, insana iç huzur sağlayan, zorluklara karşı sabrı artıran yönlerine vurgu yapılmış, ayrıca namaz kılma hususunda sürekliliğin ve namazın huşû içerisinde ve mümkün olduğu kadar cemaatle kılınması gerektiğinin de vurgusu yapılmıştır (O. TDB 1, s. 72-75). Başlığa ait içerikten de anlaşıldığı gibi ortaokul TDB 1 kitabının bu bölümünde de ibadetin mana yönü ön plana çıkarılmıştır. Bu tespitin örnek ifadeleri olarak aşağıdaki ifadeler aktarılabilir:

"*Namaz inananların zorluklara karşı sabrını artırdığı gibi dinimizin de temel şartlarından biridir. Peygamberimiz namazı dinin direği olarak tanımlamıştır*" (O. TDB 1, s. 73).

- "*Namaz müminler için günahtan arınma vesilesidir*" (O. TDB 1, s. 74).

- "*Tüm ibadetlerin özü Allah'a itaat ve O'nu zikretmektir. Namaz ibadetinin de her anında Yüce Allah anılmaktadır. Mümin namazını samimiyetle kıldığında her türlü kötü iş ve davranıştan uzaklaşır*" (O. TDB 1, s. 75).

"*Cemaatle namaz kılmanın en önemli yönlerinden biri hep birlikte saf tutmaktır. Müminlerin saftaki duruşları onların birlik ve bütünlüğünü temsil eder*" (O. TDB 1, s. 75)…

Ortaokul TDB 1 kitabına ait yapılan içerik analizinde dini yorumun ibadet konusunu, içeriğin neredeyse tamamına yakınında, mana yönelimli bir anlayışla inşa ettiği ifade edilebilir.

Hatta ortaokul TDB 1 ders kitabına ait içerikte, dini yorumun manaya vurgu yaptığı alanın ibadetlerle sınırlı olmadığı, inanç konularında da benzer bir anlayışı yansıttığı anlaşılmaktadır. Bu hususa aşağıdaki ifadeler örnek verilebilir:

- "*Meleklere iman, gayba imanın bir göstergesidir. Gayb, maddi âlemin ötesinde kalan, duyularımızla algılayamadığımız âlemdir. Meleklerin varlığına inanarak yaşamak yeryüzünde yalnız olmadığımıza, Allah'ın (c.c.) kuvvetinin, iyiliğin ve güzelliğin her yerde olduğuna inanarak yaşamak demektir. Böyle bir yaşam Müslümanlara güven, huzur ve mutluluk verir. Meleklerin varlığına iman eden mümin, bu sayede davranışlarını güzelleştirir. Meleklerin müminlerin dostu olması ve onlar için dua etmeleri Müslümanlara cesaret ve güç verir. Bu inançtan güç alan Müslüman ibadet ve iyilikte âdeta bir melek gibi olmaya çalışır*" (O. TDB 1, s. 21).

- "*Ahiretin varlığına iman eden biri, ölüm karşısında kendini çaresiz ve aciz hissetmez. Ölümü bir son değil sonsuz hayatın başlangıcı olarak görür. Bu dünyaya imtihan olarak gönderildiğinin bilinciyle yaşar ve gerçek hayat olan ahiret hayatı için hazırlanır. Bu sayede hem dünyasını hem de ahiretini kazanır. Dünyada yaptıklarının hesabını Yüce Allah'a vereceğini bildiği için haram ve kötü işlerden kaçınarak helal ve güzel işlere yönelir. Kendini sürekli hesaba çeker ve hatalarından, günahlarından tövbe eder. Nefsi üzerinde özdenetim sağlar, davranışlarını kontrol eder. İnsanlara ve dünyaya faydalı olmaya çalışır, zararlı*

davranışlardan uzak durur. Bu dünyadaki zulüm ve haksızlıkların ahirette mutlaka cezasını bulacağını bilir. Bu, onda adalet duygusunun gelişmesini sağlar. Ahirete iman insanın yaratılışında var olan sonsuzluk özleminin ve her zaman mutlu olma isteğinin bir karşılığıdır. Bu sebeple müminler, barış, esenlik ve sonsuz mutluluk yurdu olan cenneti kazanmaya ve Yüce Allah'ın rızasına ermeye çalışır" (O. TDB 1, s. 22).

- "*Kadere iman, Yüce Allah'ın her şeyi belli bir amaca yönelik olarak mükemmel bir düzen içinde yarattığına inanmaktır. Kadere iman eden bir mümin, yaşadığı dünyada geçerli olan Allah'ın (c.c.) koyduğu kanunlara uyumlu bir hayat sürer. Kendine ve tabiata zarar vermez, düzeni bozmaz, ölçüyü kaçırmaz. Her şeyin belli bir amaç ve hikmet doğrultusunda yaratıldığını bilir. Özgür iradesini kullanarak yaratılış amacına uygun işler yapar. Mümin için dünyada tesadüf diye bir şey yoktur. O, her şeyin sonsuz ilim, irade ve kudret sahibi Allah'ın (c.c.) bilgisi dâhilinde gerçekleştiğine inanır. Başına ne gelirse gelsin, neyle karşılaşırsa karşılaşsın Rabbini hatırlar. Zorluk ve sıkıntılara sabreder; mutluluk ve nimetlere şükreder*" (O. TDB 1, s. 23)…

İbadetin ve ibadetle ilişkili konuların işlendiği diğer bir alan, ortaokul TDB 2 kitabıdır. Söz konusu kitabın ikinci ve üçüncü üniteleri sırasıyla 'İslam ve Temizlik' ile 'İslam'ın Direği Namaz' başlıklarıyla ibadet konusuna yer vermiştir.

TDB 2 kitabının 'İslam ve Temizlik' ünitesinde; temizliğin imanla da ilişkili bir konu olduğu, İslam dininde temizliğin önemi, temizliğin kapsamı bağlamında maddi, hükmi ve manevi temizlik çeşitleri, ibadete hazırlık bağlamında abdest, gusül ve teyemmüm konularına yer verilmiştir (s. 42-60). Bütün bu konular işlenirken kavramların sözlük ve terim anlamlarına, konuların ayet ve hadislerle birlikte değerlendirmesine ve konumuzla ilgili olarak da temizlik ibadetinin hem şekil hem de mana yönüne vurgular yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte temizlik ile ilgili konuların şekil veya mana açısından anlatıma konu edildiği alanlar da tespit edilmiştir.

Konuların şekil açısından anlatımına abdestin tanımı olarak; "Abdest yüzü (ağız, burun dâhil), dirseklerle birlikte elleri, topuklarla birlikte ayakları yıkamak ve

başı (kulaklar ve ense dâhil) mesh etmek biçiminde, özellikle namazdan önce belli bir düzen içinde yapılması gereken dini bir temizliktir" ifadesinin kullanılması örnek verilebilir (o. TDB 2, s. 51). Yine abdestin alınışının resimlerle gösterilmesi (s. 52-53), abdest alırken dikkat edilmesi gereken hususların konu edilmesi (s. 54), abdesti bozan durumların konu edilmesi (s. 56), gusül abdestinin tanımı olarak; "… Niyet ederek ağız ve burun içleri de dâhil bütün bedeni, hiç kuru yer kalmadan temiz suyla yıkamaktır" ifadesinin kullanılması ve ayrıntılı anlatımı (s. 57), teyemmümün tanımı ve teyemmümü bozan durumların verilmesi (s. 58), suyun bulunmadığı durumlarda teyemmümün nasıl yapılacağının görsellerle anlatıma konu edilmesi ve mestin kullanım şeklinin konu edilmesi de (s. 59) ibadetlerin şekil yönüyle anlatımına örnek verilebilir. Bu bağlamda şekli ön plana çıkaran örnek bir ifade grubu olarak şu cümleler verilebilir: "*Dinimizin ibadetler konusunda getirdiği kolaylıklardan biri de mest üzerine mesh etmektir. Mest, ayakları topuklarıyla birlikte örten deri veya benzeri maddelerden yapılan bir tür ayakkabıdır. Abdestli olarak giyilen mestler kişiye bir sonraki abdest alışında kolaylık sağlar. Mest giyildikten sonra tekrar abdest alması gereken bir kimse ayaklarına sıra geldiğinde mestleri mesh ederek ayaklarını yıkama şartını yerine getirmiş olur. Mest üzerine mesh, el ıslatıldıktan sonra parmaklar açık bir şekilde mestin ucundan başlayarak yukarı doğru topukları aşacak şekilde mesti sıvazlayarak yapılır*" (O. TDB 2, s. 59). Verilen örnekte olduğu gibi yukarıda atıf yapılan yerlerin tamamında şekilsel anlatımın yapıldığı tespit edilmiştir.

Söz konusu ünitede, temizlik konusuna ait hususların mana yönüne vurgu yapan ifade grupları ise aşağıda verilmiştir:

- "*Temizlik; bedenin, elbisenin, yiyeceklerin, içeceklerin ve çevrenin kirlerden arındırılması, aklın ve kalbin kötü duygu ve düşüncelerden uzak tutulmasıdır… Müslümanlar; evlerinde, ibadet ettikleri mekânlarda, çevrelerinde, elbiselerinde, yiyecek içeceklerinde temizliğe gereken özeni göstermelidir. Aynı zamanda kalplerini kötü duygu ve düşüncelerden arındırarak dürüst ve ahlaklı bireyler olmaya çalışmalıdır*" (O. TDB 2, s. 42-43).

- "*Manevi temizlik; kalbin gıybet, yalan, kıskançlık, kibir gibi kötü huy ve davranışlardan arındırılıp, güzel ahlak ile bezenmesidir. İslam dini, Müslümanların*

manevi kir olarak nitelendirilebilecek kötülüklerden uzak kalmasını ve yaratılıştaki manevi temizliği korumasını öncelemiştir. Bu bakımdan insanların manevi kirlilikten kurtulabilmeleri için tövbe kapısını açık tutmuştur" (O. TDB 2, s. 49)…

Yukarıda aktarılan örneklerden hareketle TDB 2 kitabına ait içeriğin bu bölümünde ibadetlerle ilgili, temizliğin mana yönüne az da olsa vurgu yapıldığı ancak şekil anlatımının ön plana çıkarıldığı ifade edilebilir.

İbadet konusunun, TDB 2 kitabının 'İslam'ın Direği Namaz' başlığını taşıyan üçüncü ünitesinde de öğretime konu edildiği daha önce ifade edilmişti. Bu çerçevede ilgili ünitede; namazla ilgili hükümler olarak namazın farzları, şartları, rükünleri, vacipleri ve sünnetleri öğretime konu edilmiştir (s. 72-74). Ayrıca 'Sehiv Secdesi' ve 'Tilavet Secdesi'nin tarifleri, yapılış gerekçeleri ve yapılışları öğretime konu edilerek namazda okunan dua ve teşbihlerin Arapçaları, anlamları ve Türkçe okunuşları verilmiştir (s. 74-81). Nihayet ünitenin Esmau'l-Hüsna bağlığı dışında son bir konu olarak da ibadet yerleri olarak mescitlerin fonksiyonları ile dünyada ve Türkiye'de bulunan büyük camiler öğretime konu edilmiştir (s. 82-90).

Namaz ibadetiyle ilgili yukarıda aktarılan konu anlatımlarının tamamında, ibadetin şekil yönüne ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Namazın farz, vacip ve sünnetlerinin ayrıntılı bir şekilde konu edilmesi (s. 72-73), namazı bozan durumların ayrıntılı anlatımı (s. 74) ile sehiv secdesi ve tilavet secdesinin yapılışıyla ilgili ayrıntılı bilgi aktarımı (s. 74-75) gibi hususlar şekille ilgili anlatıma örnek verilebilir. Şekli ön plana çıkaran anlatım tarzına örnek olması bakımından şu ifade verilebilir: "Tilavet secdesi abdestli bir şekilde kıbleye dönülerek yapılır. Öncelikle "*Niyet ettim Allah rızası için tilavet secdesi yapmaya." diyerek niyet edilir. Eller kaldırılmadan "Allah-u Ekber" denilir ve hemen secde yapılır. Secdede üç kez " Sübhane rabbiye'l a'la" denir. Tekrar "Allah-u Ekber" denilerek ayağa kalkılır. Ayaktayken "Semi'nâ ve eta'nâ ğufrâneke rabbenâ ve ileyke'l masîr" duası okunur. Tilavet secdesi yalnızca bir secdeyle tamamlanır ve secdeden sonra tekrar oturup selam vermek gerekmez*" (s. 75).

TDB 2 kitabının üçüncü ünitesini teşkil eden içerikte, namaz ibadetinin mana yönüne vurgu yapan herhangi bir ifade veya ifade grubuna rastlanmamıştır. Bu

itibarla söz konusu ünitenin tamamen şekil yönelimli bir anlatıma sahip olduğu ifade edilebilir. Şu halde ortaokul TDB 2 kitabının ikinci ve üçüncü ünitelerine konu olan ibadetle ilgili hususların anlatımında, şeklin ciddi oranda ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan TDB 2 kitabının diğer ünitelerinde, ibadetle ilişkilendirilebilecek bazı hususlarda mana yöneliminin ön plana çıkarıldığı tespit edilmiştir. Daha çok Kur'an okumanın anlamıyla ve birer ifade olarak da secde ve salavat kavramlarıyla ilgili olan bu ifadeler aşağıda verilmiştir:

- "*Salavat getiren Müslümanlar, Hz. Peygamber'i hatırlayıp andıkları gibi Allah'ı da anarlar. Bu şekilde kendilerine bir peygamber gönderdiği için Allah'a şükrederler. Dua ve salavat müminlerin peygambere karşı hissettikleri sevginin ve bağlılığın bir göstergesidir. Müminler bu şekilde peygambere olan saygılarını dile getirerek aynı zamanda şükran borçlarını yerine getirmiş olurlar*" (O. TDB 2, s. 21).

- "*Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de insanlara sorumluluklarını haber verirken bu yüce kitaptan istifade etmenin usul ve tarzları konusunda da yol göstermektedir. Öncelikle bir Müslümanın Kur'an-ı Kerim'e karşı ilk sorumluluğu ona iman edip aklını ve kalbini Kur'an'a açmaktır. Allah'ın (c.c.) varlığına ve birliğine teslim olmamız ölçüsünde Kur'an, insanlar için yol gösterici bir rehber olmaktadır*" (O. TDB 2, s. 23).

- "*Kur'an-ı Kerim'den bir Müslümanın gereği gibi istifade edebilmesinin ilk aşaması onu okumak ve anlamaya çalışmaktır. Kur'an-ı Kerim'i okumak ve anlamak için üze- rinde tefekkür etmek Yüce Allah'ın emirlerindendir. Kur'an'ı Kerim'i okumak; onu yavaş yavaş, düşünerek ve özümseyerek okumaktır. Kur'an'ı tane tane hakkını vererek oku!" emri, Kur'an'ın bir ibadet sorumluluğu ile okunmasına ve okunan ayetler üzerinde düşünülmesine işaret etmektedir. Nitekim "Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır" ayeti de Kur'an'ın üzerinde düşünerek öğüt almamızı emretmektedir. Bu ayetler göstermektedir ki Kur'an'ı okuma sorumluluğuyla bizleri vazifeli kılan Yüce Rabbimiz, bu okumayla Kur'an'ı anlamamızı ve hayatımızın bir parçası hâline getirmemizi istemektedir*" (O. TDB 2, s. 24).

"*Kur'an-ı Kerim'i hayatın bir parçası hâline getirerek okumak ve ondan nasiplenmeye çalışmak bir müminin en önemli sorumluluklarındandır. Kur'an okurken temel amacımız bu okumanın hayatımızı şekillendirecek güzel davranışlara dönüşmesini dilemek olmalıdır*" (O. TDB 2, s. 25).

- "*Kur'an-ı Kerim'i okumaya ve anlamaya çalışmak insana gönül huzuru verir. Ayrıca hayata dair meseleleri anlamak için derin bir idrak ve anlayış kazandırır… Kur'an-ı Kerim'le ilişkimizin esası öncelikle iman ve teslimiyet, sonra ibadet ve kulluk bilinci, nihayetinde ise iç huzuru ve davranışların güzelleşmesidir. Kur'an'la böyle bir ilişkiyi kurabilmemiz için yaklaşımımızı iman, teslimiyet, ibadet bilinci ve ahlaki güzelliğe ulaşma gibi bazı temel ilkelere dayandırmamız gerekir*" (O. TDB 2, s. 26).

- "*Secdeyle Yüce Allah'a olan saygımızı ve bağlılığımızı gösterir, bütün samimiyetimizle günahlarımızdan pişmanlık duyar ve Rabbimize yalvarıp af dileriz… secdenin, kulu Allah'a (c.c) yaklaştırdığını belirtmiştir*" (O. TDB 2, s. 74)…

Yukarıda aktarılan ifadelerden hareketle ortaokul TDB 2 kitabına ait içeriğin, her ne kadar temizlik ve namaz ile ilgili konularda şekil anlatımını ön plana çıkarmış olsa da başka alanlarında oranı az olmakla birlikte manaya vurgu yaptığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak ortaokul TDB 1 ve TDB 2'ye ait içeriklerin ayrı ayrı analizinde; TDB 1 kitabında ibadetlerin mana yönüyle anlatımına ağırlık verilirken, TDB 2 kitabında ibadetlerin şekil yönüyle anlatımına ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan bu sonuçtan hareketle ortaokul Temel Dini Bilgiler ders kitaplarının esasında birbirini tamamladığı; ibadetlerin öğrencilere ilk olarak mana ağırlıklı ve akabinde şekil ağırlıklı bir anlatımla sunulduğu, nihayet her iki anlatımın iki kitapla sağlandığı düşünülebilir. Ancak derslerin müfredata seçmeli olarak konulduğu ve Temel Dini Bilgiler'e ait derslerden birini alan bir öğrencinin diğer dersi seçmeyebileceği hesaba katıldığında, ibadetlerin şekil ve mana ağırlığı bakımından anlatımının iki kitaba tamamen bölünmüş olmasının, mahzurlu sonuçlar doğurabileceği ifade edilebilir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait ortaöğretim kitaplarındaki içeriğin, ibadetleri şekil ve mana yönelimli anlatım ağırlığı bakımından analizinde ise ilk olarak, yukarıda da ifade edildiği gibi ortaöğretim TDB 1 kitabında; ibadet konusunun öğretime konu edilmediği, buna karşılık ortaöğretim TDB 2 kitabında; birinci ünite haricinde diğer bütün ünitelerin ibadet konusunu öğretime konu ettiği tespit edilmiştir. Ancak ortaöğretim TDB 1 kitabının ibadet konusunu müstakil bir başlık altında konu etmediği halde söz konusu şekil ve mana yönelimli anlatım ağırlığına konu edilebilecek ifadeleri ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıda verilen bu çok az sayıdaki ifadelerde, ibadetlerin mana yönüne vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır:

- "*İbadetler sayesinde kul, Rabbi olan Allah'a (c.c.) yakınlaşır. Manevi olarak kendini geliştirir. Gerçek mutluluğa ve huzura erer*" (L. TDB 1, s. 92-93).

- "*Kur'an-ı Kerim'i okumanın yanında anlamak ve anladığımızı yaşamak da vazifelerimizdendir. Ancak Kur'an-ı Kerim'i tam manasıyla anlayabilmemiz için kendimizi Kur'an'a açmalıyız ki Kur'an da bize kendini açsın. Bunun için de Kur'an'ı hürmetle, ihlasla, haşyetle, takvayla okumalıyız*" (L. TDB 1, s. 103)…

Ortaöğretime ait TDB 2 kitabında ise ibadetlerin üç üniteye konu edildiği ve bu çerçevede ikinci ünitede 'Namaz', üçüncü ünitede 'Oruç ve Zekât', dördüncü ünitede ise 'Hac ve Kurban' ibadetlerinin öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır.

TDB 2 kitabına ait içeriğin şekil ve mana ağırlıklı anlatımı açısından analizinde ibadetlerin, her iki alan açısından öğretime konu edildiği, diğer bir ifadeyle ibadetlerin hem şekil hem de mana açısından anlatımına yer verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu dengenin, ünitelerin her üçü için de geçerli olduğu ifade edilmelidir.

Örnek olması bakımından 'Namaz' ünitesi değerlendirildiğinde; ibadetlerin öncelikle mana yönüne vurgu yapıldığı, akabinde şekil açısından öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ünitenin ilk alt başlığında ibadet kavramının geniş bir şekilde öğretime konu edildiği ve ibadetin daha çok mana yönüne vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda aktarılan ifadeler, ibadetlerin söz konusu mana yönüne vurgu yaptığı örneklerdir:

- "*Allah'a (c.c.) kulluk, yaratılış amacının farkında olan bir Müslüman için tüm hayatını şekillendiren bir bilinç halidir. Bu bilince sahip olan kişi Allah'ı (c.c.) tek bir ilah olarak kabul eder ve O'na gönülden boyun eğerek itaat eder… Tek gayesi, hayatını Allah'ın (c.c.) istediği doğrultuda sürdürebilmektir*" (L.TDB 2, s. 39).

- "*İbadet, Allah'a (c.c.) gönülden isteyerek yönelmek, tapmak, boyun eğmek ve itaat etmek anlamlarına gelir. Kulluk etmek ifadesiyle aynı anlamda kullanılan ibadet, Allah (c.c.) karşısında boyun bükmenin ve O'na olan sevginin sonucu ve göstergesidir*" (L.TDB 2, s. 39).

- "*Dinimizde ibadetin biri genel, diğeri özel olmak üzere iki anlamı vardır. Genel anlamda ibadet, kişinin Allah'a (c.c.) karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak O'nun rızasına uygun davranmasıdır. Bu durumda kişilerin Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için yaptığı her davranış da ibadet sayılır. Müslümanların Allah'ın (c.c.) emirlerini yerine getirmeleri ibadet olduğu gibi yasaklarından kaçınmaları da ibadet kapsamında değerlendirilir. Özel anlamda ibadet ise Allah (c.c.) ve Resulü (s.a.v.) tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimleridir. İslam'ın temel şartlarını meydana getiren namaz, oruç, zekât ve haccın yanında kurban kesme, itikâf, dua, Kur'an okuma, hayır ve infakta bulunma gibi davranışlar özel anlamda ibadet kapsamına girerler*" (L.TDB 2, s. 39-40).

- "*İbadetler, bu bağın güçlenmesini sağlayan en önemli etkendir. Vakit namazını aksatmadan kılan bir Müslüman, kendini yüce Allah'ın (c.c.) huzurunda hisseder ve böylece Rabbini unutmadığını ortaya koyar. Zekât ve sadaka ile mal ve servet tutkusunu azaltır. Oruç ibadetiyle yeme içme arzularını, şehvet ve öfke gibi güdülerini kontrol altına alır*" (L.TDB 2, s. 43).

- "*İbadet kulun Allah'a (c.c.) olan şükrünün bir ifadesidir… İnsan, Allah'a (c.c.) yönelerek ve ihlasla yapılan ibadetlerle huzur bulur…*" (L.TDB 2, s. 44).

Yukarıda ifade örnekleri verilen ibadetlerin mana yönüyle anlatımı yanında aynı içerikte ibadetin şekil yönüne vurgu yapan bir ifade de tespit edilmiştir:

"*İbadetler, çerçevesi ayetlerle çizilmiş, uygulaması ise Peygamber Efendimiz (s.a.v.) tarafından yapılarak bizlere öğretilmiş özel davranış kalıplarıdır*" (L.TDB 2, s. 42)…

İbadetin kavram çerçevesinin öğretime konu edildiği ilgili bu ünitenin ikinci ve üçüncü alt başlıklarında ise namaz konusunun, yine namazın mana yönüne öncelik verilerek öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca namaz ibadetinin şekil açısından öğretimine de geniş bir yer verilmiştir. Bu bağlamda namaz ibadetinin mana yönüne vurgu yapan aşağıdaki örnek ifadelere yer verilmiştir:

"*Camilerde kılınan günlük namazlar, bayram namazları ve mukabele gibi ibadetler yoluyla Müslümanlar birbirlerine yakınlaşma imkânı bulur, sevinç ve üzüntülerini paylaşır, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye ederler. Örneğin cuma namazı insanların haftada bir kez birbirleriyle görüşüp kaynaştıkları bir namazdır*" (L.TDB 2, s. 45).

"*Namaz ibadeti, Müslüman'ın hayatının merkezinde yer alır. Günde beş vakit namaz ibadetiyle kendisine her türlü nimeti veren Rabbine bağlanır ve kötülüklerden arınır. Böylece hem daha iyi bir kul hem de çevresine faydalı bir birey haline gelir*" (L. TDB 2, s. 50).

"*İnsanın Rabbiyle olan bağını sürekli tutan namaz, İslam'ın beş şartından biridir… Namaz, Allah'ın (c.c.) verdiklerine karşı bir teşekkür, O'nun büyüklüğüne ve insanın acizliğine dair bir itiraf, karşılığı ahirette alınacak bir fedakârlıktır*" (L. TDB 2, s. 51)…

Namazın şekil yönüyle öğretime konu edilişi bağlamında ise namazın şartları ile rükünlerinin tablo halinde verilmesi (s. 52), beş vakit namaz ve rekât sayılarının tablo halinde verilmesi (s. 53), iki rekâtlı bir namazın kılınışının görsellerle ve bu görsellere eşlik eden geniş açıklamalar (s. 53-54), dört rekâtlı bir namazda kıraatın kapsamı, tahiyyat, diğer dualar ve selamın yapılış şekli gibi hususların ayrıntı olarak verilmesi (s. 55), namazın vacipleri ile sünnetlerinin konu edilmesi (s. 55) ve bütün vakit namazları için günlük namazların farz, sünnet ve vacip rekâtlarını sayılarıyla birlikte veren tabloların verilmesi (s. 56-58) örnek verilebilir.

Diğer taraftan cemaatle namaz, Cuma namazı, bayram namazı, cenaze namazı, kaza namazları ve nafile namazların öğretime konu edildiği alanlarda da namaz ibadetinin büyük oranda şekilsel yönünün ön plana çıkarıldığı ifade edilebilir. Bu çerçevede aşağıdaki ifade örnekleri verilebilir:

- "*Cemaatle namaz kılarken imamın arkasındaki her bir sıraya saf denir. Saf tutarken ayakların aynı hizada olmasına, omuzların birbirine değmesine, safların sık ve düzgün olmasına dikkat edilmelidir… Cemaatle namaz kılacak olan kişi, öncelikle Rabbinin huzuruna çıktığını hatırlayarak temiz ve güzel elbiseler giymelidir. Başkalarını rahatsız edecek kokulardan temizlenmelidir. Soğan ve sarımsak gibi kötü kokular üzerindeyken cemaatle namaza katılmamalı, güzel kokular sürmelidir*" (L. TDB 2. s. 59).

- "*Cuma namazının farzı iki rekâttır. Farzın öncesinde ve sonrasındaki dörder rekâtlık sünnet namazlarla birlikte toplam on rekât olarak kılınır. Öğle ezanının okunmasından sonra herkes tek başına dört rekâtlık ilk sünneti kılar. Sonra müezzin cami içinde ezan okur. İmam ezan okunurken minber adı verilen yüksekçe yere çıkar ve iç ezan bittikten sonra hutbe okur*" (L. TDB 2. s. 61).

- "*Aslında bir çeşit dua olan cenaze namazı ayakta kılınır. Rükû ve secdesi yoktur. Ölen kişi yıkanmış ve kefenlenmiş bir halde, cemaatin önünde musalla denilen yüksekçe bir yere konulur. İmam önde, cemaat de imamın arkasında ayakta saf oluşturur… Cenaze namazının kılınışı şöyledir: 1. Cenazeye karşı ve kıbleye yönelerek saf tutulur, niyet edilir. Bu niyette ölünün kadın veya erkek, kız çocuğu veya erkek çocuğu olduğu belirtilir. 2. Niyetten sonra eller kulaklara kadar kaldırılıp tekbir getirilir ve eller bağlanır. İmam ve cemaat içinden Sübhâneke duasını "vecelle senâuk" ifadesini ekleyerek okur. 3. İmam ellerini kaldırmadan ikinci tekbiri alır, cemaat de beraber tekbir alır. İmam ve cemaat bu sefer Allâhümme Salli ve Allâhümme Bârik dualarını okur. 4. İmam ellerini kaldırmadan üçüncü tekbiri alır. Herkes içinden cenaze duasını okur. Cenaze duasını bilmeyenler Rabbenâ dualarını veya bildikleri başka bir duayı okuyabilirler*" (L. TDB 2. s. 63)…

Yukarıda aktarılan husus ve ifade örneklerinden hareketle namaz ibadetinin anlatıma konu edildiği ünitede, ibadetin hem şekil hem de mana yönüne dengeli ve

geniş bir şekilde yer verildiği ifade edilebilir. Söz konusu dengenin 'Oruç ve Zekât' ile 'Hac ve Kurban' ünitelerinde de sağlandığı; bu çerçevede oruç, zekât, hac ve kurban ibadetlerinin hem mana hem de şekil yönüne geniş bir şekilde yer verildiği tespit edilmiştir. Ancak çalışmanın sınırları da hesaba katılarak aşağıda sadece içeriğin mana yönüne vurgu yapan ifadelerinden birkaçına örnek verilmiştir:

- "*Oruç, sadece gün boyu yemek yememek olarak algılanmamalıdır… Bununla birlikte, oruç tutarak iradesini güçlendirmiş, nefsinin ve şeytanın kötülüklerine karşı dayanıklılığını artırmış olmaktadır. Bütün bir yıl boyunca sürekli olarak şeytanın vesveseleri ile savaş halinde olan Müslüman, Ramazan orucu ile dayanıklılığını daha da arttırır. Ramazan ayından sonrası için hazırlık yapar*" (L. TDB 2, s. 74).

- "*Zekât, temelde Allah'ın (c.c) rızasını kazanmak için yapılan bir ibadettir. Allah (c.c) için vermek demek olan zekât, Rabbinin emri ile Müslüman'ın malından ve mülkünden fedakârlık yapabileceğinin de ispatıdır. Zekât veren bir Müslüman böylece mülkün sahibinin yalnızca Allah (c.c) olduğuna olan inancını da göstermiş olur*" (L. TDB 2, s. 83-84).

- "*Dinimiz insanın sadece Allah'a (c.c.) kulluk etmesini, Allah'ın (c.c.) dışındaki her şeyin esaretinden kurtulmasını, istemektedir. Bunun bir yolu da zenginin her yıl malının zekâtını vererek hem Allah'a (c.c.) itaat etmesi hem de dünya malının sadece bir emanet olduğunun bilincine varmasıdır. Bencillikten sıyrılan, paraya ve mala düşkünlükten arınan, ihtiyaç sahiplerinin yardımına koşmayı karakter haline getiren kimseler peygamber ahlâkı ile ahlaklanırlar*" (L. TDB 2, s. 84).

- "*İslam'ın beş şartından biri olan Hac ibadeti farklı ırk, dil, renklerden insanları buluşturur. Herkes farklılıklarından arınarak ihrama girer... İhrama girenler arasında makam, mevki ve statü farkı ortadan kalkar. Bu yönüyle hac ibadeti, kibir ve ön yargı gibi kötü duygu ve düşünceleri yok ederek İslam'ın emrettiği din kardeşliğinin oluşmasına katkıda bulunur*" (L. TDB 2, s. 46).

- "*Hacca gitmek Rahman'a (c.c.) misafir olmaktır. Misafirin ev sahibine saygı göstermesi de misafirlik adabındandır. Bu yüzden Hacca giden Müslüman, Kâbe'ye girmeden önce tüm unvanlarını terk eder ve Allah'ın (c.c.) huzuruna sade bir kul olarak çıkar. Çünkü Yüce Rabbimiz insanların makam ve mevkilerine, cinsiyetlerine ve derilerinin rengine değil kalplerine bakar. Müslüman hacda sadece Allah'a (c.c.) olan saygı ve sevgisini yani takva elbisesini kuşanarak Rahman'ın huzuruna çıkar. Bu misafirlik sayesinde yaratılış gayesini hatırlar. Kısacık dünya hayatında gerçekten neye önem vermesi gerektiğini benliğinde hissederek memleketine döner. Ahdini tazeleme ve âdeta yeniden dirilme fırsatı bulmuş olur. İşte bu diriliş mevsimi Allah'ın (c.c.) evine misafir olanlara takdim edilen en büyük hediyedir*" (L. TDB 2, s. 99).

- "*Mikât Müslümana, bir gün dünya hayatının biteceğini ve Allah'a (c.c) kavuşacağını düşündürerek ömrünü bu bilinçle geçirmesi gerektiğini hatırlatır*" (L. TDB 2, s. 103).

- "*İhram, bir Müslüman için en önemli unvanın kulluk olduğunu simgeler*" (L. TDB 2, s. 103).

- "*Sa'y, zorluklarla karşılaştığımızda Hz. Hacer (r.a.) gibi Allah'a (c.c) sığınarak çözüm için çaba sarf etmemiz gerektiğini simgeler*" (L. TDB 2, s. 105).

- "*Vakfe mahşer anını bize dünyada yaşatan bir ibadettir*" (L. TDB 2, s. 105).

- "*Müslüman, kefene benzeyen iki parça kıyafeti giyince sahip olduğu tüm dünyevi makam ve mevkileri arkasında bırakır. Böylece Allah'a (c.c) kulluk etmenin her şeyden önemli olduğunu fark eder. Arafat meydanında milyonlarca Müslümanla birlikte mahşer anını yaşar. Ölmeden önce kendisini sorgulama fırsatı bulur. Bu yönüyle hac, Müslümana günahlarından tövbe edip kendisini düzeltme imkânı sağlar*" (L. TDB 2, s. 107).

- "*Hac Müslümanlara, farklı kültür ve bilgi birikimine sahip kardeşleriyle tanışma fırsatı verir. Bu sayede hacca gidenlerin düşünce ufukları genişler. Farklılıkları ayrışma değil zenginlik olarak görmeyi öğrenirler. Tüm yaratılanlara*

merhametle bakarlar. Hac sunduğu sayısız faydalarla adeta Müslümanın gönlüne ilahi bir dokunuştur" (L. TDB 2, s. 107).

- "Kurban, Müslüman'ın Allah'a (c.c.) olan bağlılığını gösterdiği önemli bir ibadettir. *Yüce Allah kurban ibadetinin asıl amacına "Bu hayvanların etleri de kanları da Allah'a ulaşmaz. Allah'a ulaşacak olan ancak sizin takvanızdır..." buyurarak vurgu yapmıştır. İbadet şuuruyla hareket eden bir Müslüman, kurban ibadetiyle takvasını göstermeye ve Allah'ın (c.c.) rızasına ulaşmaya çalışır*" (L. TDB 2, s. 46).

- "*Kurban bize Hz. İbrahim'in (a.s.) mirasıdır. Kurban, Hz. İbrahim'in (a.s.) Yüce Allah'a olan sevgisinin ve sadakatinin bir göstergesidir. Bizler de Hz. İbrahim (a.s.) gibi, Allah'a (c.c) olan sadakatimizi göstermek ve O'na yakınlaşmak için kurban keseriz… Kurban ibadetinde Hz. İbrahim'in (a.s.) sadakatinin yanında eşi Hz. Hacer (r.a.) ve oğlu Hz. İsmail'in (a.s.) Allah'ın (c.c) emri karşısında samimi duygularla teslimiyetleri de ön plana çıkar*" (L. TDB 2, s. 110).

- "*Müslüman, kurban kesmekle Allah'ın (c.c) emrine boyun eğdiğini ve kulluğunda samimi olduğunu gösterir. Allah'a (c.c) kulluk yolunda karşısına çıkacak tüm zorluklara karşı sabırla mücadele edeceğine söz verir. Kestiği hayvanın etini Müslüman kardeşleriyle paylaşarak Allah'ın (c.c) kendisine verdiği nimetlere şükretmiş olur. Böylece bencillikten kurtulur ve başkalarını da düşünme bilinci kazanır. Bu yönüyle kurbanın sadece et yemek için kesilmediğini anlarız. Kurban, gerekirse en sevdiğimiz şeyleri bile Allah (c.c) için feda edebileceğimizi gösteren bir ibadettir*" (L. TDB 2, s. 111)…

Yukarıda aktarılan ve TDB ' kitap içeriğinin mana yönünü ön plana çıkaran ifade örnekleri yanında, kitabın ünite başlıkları da içeriğin mana yönelimi kapsamında değerlendirilebilecek türden kavramlarla kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ünitelerin alt başlıklarında; 'İnsanın Yaratılış Amacı: İbadet', 'Sabır ve İrade Eğitimi: Oruç', 'Kur'an Ayı Ramazan', 'Malın Bereketlenmesi: Zekât' ve 'Allah'ın Evinde Misafirlik: Hac' ifadeleri kullanılarak, söz konusu ibadetlerin mana yönüne vurgu yapıldığı tespit edilmiştir.

Ortaöğretim TDB 2 kitabına ait içeriğin yukarıda aktarılan bütün husus ve ifade örnekleri dikkate alınarak, içeriğe konu edilen ibadet ve ibadetle ilgili konuların, şekil ve mana dengesi gözetilerek öğretime konu edildiği ifade edilebilir.

Şu halde Temel Dini Bilgiler dersine ait kitapların şekil ve mana yönelimli anlatım ağırlığı analizinde; ortaokul TDB 1 kitabında ibadetlerin mana yönüyle anlatımına ağırlık verilirken, ortaokul TDB 2 kitabında ibadetlerin şekil yönüyle anlatımına ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kitapların birbirini tamamlaması hususu dikkate alındığında şekil ve mana yönelimli anlatım ağırlığı açısından bir dengenin, ancak bir dersi alan öğrencinin diğer dersi almayabileceği hususu dikkate alındığında ise bir dengenin gözetilmediği ifade edilebilir. Diğer taraftan ortaöğretim TDB 1 kitabında konunun öğretime konu edilmemekle birlikte ibadetlerin mana yönüne vurgu yapan birkaç ifadenin yer aldığı ve nihayet ortaöğretim TDB 2 ders kitabında ise şekil ve mana yönelimli anlatım ağırlığı açısından belli bir dengenin gözetildiği anlaşılmaktadır.

Nihayet Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin tamamında ibadetlerin hem şekil hem de mana yönleriyle öğretime konu edildiği ancak alanlara ait dengenin hem kitaplar hem de üniteler bağlamında tam olarak sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

3.3.1.5. Özet veya Ayrıntılı Anlatımı

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin, ünitelerde ele aldığı konu ve kavramları ne oranda öğretime konu ettiği hususu, bu bölümün konusunu teşkil etmektedir.

Öncelikle haftada iki ders saati olarak okutulan Temel Dini Bilgiler dersinin hem bu zaman aralığını hem de kitapların hacimlerini dikkate alarak içeriklendirilmesi gerektiği ifade edilebilir. Bu bağlamda dine/İslam'a ait bütün konu, husus ve kavramların, bu ders içeriğinde öğretime konu edilmesi beklenmemelidir. Ancak bir şekilde öğretimine karar verilen konu ve kavramların içerikte ne oranda işlendiği ayrıca değerlendirilebilir. Bu bağlamda içeriğin özet veya ayrıntılı anlatımına dair analiz ve değerlendirmelerin yapıldığı bu bölümde; öncelikle ünitelere dâhil edilen konular açısından, ayrıca da öğretime konu edilen kavramlar açısından analiz edilmiş ve değerlendirilmesi yapılmıştır. İçeriğin konu analizlerde,

çalışmanın hacmi de dikkate alınarak içerikten, sayıları çok daha fazla olmakla birlikte, her kitaba ait birer örneğe yer verilmiştir.

Temel Dini Bilgiler ders kitaplarına ait ünite konu dağılımları incelendiğinde, öğretimi hedeflenen konuların genel olarak ayrıntılı bir şekilde işlendiği anlaşılmaktadır.

Temel Dini Bilgiler ders içeriğine ait konuların ayrıntılı anlatımına verilebilecek ilk örnek ortaokul kitaplarına ait her ünitenin sonunda yer verilen 'Esmau'l-Hüsna' konusudur. Buna göre 'Esmau'l-Hüsna' konusunun işlendiği her alanda Allah'a ait isimlerin sözlük ve terim anlamları, isimlerle ilgili Kur'an-ı Kerim'de geçen ayet örnekleri, isimlerin kişi ve toplum hayatına yansımaları gibi birçok husus, görsellerle de desteklenerek ayrıntılı bir şekilde öğretime konu edilmiştir.

Ders içeriğine ait konuların ayrıntılı anlatımına örnek verilebilecek diğer bir konu, ortaokul TDB 1 kitabının üçüncü ünitesinde öğretime konu edilen 'Müminlerin Özellikleri'dir. Söz konusu ünite, 'Esmau'l-Hüsna' alt başlığı dışında tamamen müminlerin özelliklerine hasredilmiş; bu çerçevede müminlerin özü ve sözü doğru olmaları, namazlarına özen göstermeleri, iyiliği emredip, kötülüğü engellemeleri, yoksulun hakkını gözetmeleri ile israf ve cimrilikten sakınmaları gibi özelliklerin her biri ayrı başlıklar altında ve ayrıntılı bir şekilde öğretime konu edilmiştir (O. TDB 1, s. 68-84).

Ortaokul TDB 2 kitabına ait içerikten, konuların ayrıntılı anlatımına verilebilecek örnek ise kitabın üçüncü ünitesinde öğretime konu edilen 'Allah'ın Evleri Mescitler' konusudur. Namazın konu edildiği ünite içinde yer alan söz konusu başlıkta; cami kelimesinin sözlük ve terim anlamına, mabed ve mescid kavramlarıyla ilişkisine, camilerin fonksiyonlarına ve cemaatle namazın önemine yer verilmiştir (s. 82-84). Konu açısından daha da dikkat çeken ise Müslümanlar açısından önemli olduğu ifade edilen Kâbe'de bulunan Mescid-i Haram, Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa ve Medine'de bulunan Mescid-i Nebevi hakkında ayrıntılı bilgilerin verilmesidir (s. 85-86). Diğer taraftan İslam dininin yayılmasıyla ülkemizde ve dünyada inşa edilmiş olan büyük camiler de 'Ulu Camiler' ve 'Selatin Camileri'

ayrımı yapılarak ve bunların anlamları da verilerek öğretime konu edilmiştir. Bu çerçevede Türkiye'de bulunan camilerden Bursa Ulu Camii, Divriği Ulu Camii, İstanbul Sultanahmet, Süleymaniye, Fatih, Beyazıt ve Eyüp Sultan camileri, Bursa Yeşil Camii, Edirne Selimiye Camii ve Konya Selimiye Camii zikredilmiş, bir kısmı hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir (s. 87-88). Başlık altında son olarak diğer ülkelerde şöhret bulmuş olan camilerden Malezya'da bulunan Zahir Camii ve Kristal Camii, Çin'de bulunan Şian (Xian) Ulu Camii, Fas'ta bulunan II. Hasan Camii ve Pakistan'da bulunan Faysal Camii zikredilmiş, her biri hakkında mimari yapıları bakımından ayrıntılı bilgi verilmiştir (s. 89-90).

Ortaöğretim TDB 1 kitap içeriğinden ayrıntılı konu anlatımına örnek verilebilecek bir konu olarak 'Sosyal Hayatın Temeli Olarak Aile' alt başlığı verilebilir. İlgili kitabın birinci ünitesinde yer alan bu konuda; ailenin tanımı, çekirdek ve geniş aile gibi sosyolojik açıklamaları yansıtan anlatımlar, bireysel ve toplumsal açıdan, İslam açısından ve ayrıca devlet hukuku ve yasaları açısından ailenin önemi ile aileyle ilgili toplumsal değerler gibi hususlar, konunun giriş kısmını oluşturmuştur (s. 12-13). Başlığın 'Evlilik ve Nikâh' adını taşıyan bir alt başlığında ise hukuki bir sözleşme olarak evliliğin nikâhla başladığı, İslam hukuku açısından çerçevesinde mehir, küfüv ve miras gibi hususların anlatımına, evlilikle birlikte şekillenen akraba ilişkileri ve toplumsal karşılıklarına, İslam'ın evliliği teşvik ettiğinin ayetlerle konu edilmesine, evlilik sürecinin gelenekteki karşılığına ve bu süreçte yaşanan bazı problemlere yer verdiği anlaşılmaktadır (s. 14-16). Yine ilgili başlık altında 'Eşlerin Karşılıklı Sorumlulukları' adıyla bir alt başlık daha açılarak burada Kur'an-ı Kerim'de yer alan ayetler ışığında eşlerin birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları geniş bir çerçevede öğretime konu edilmiştir. Bu bağlamda eşlerin birbirine göstermesi gereken saygı, sevgi, merhamet duyguları ile ailenin korunması adına gösterilmesi gereken hassasiyetler olarak aile mahremiyeti, adalet duygusu ve iletişimde nezaket kurallarına ayrı paragraflar halinde yer verilmiştir. (s. 16-18).

'Sosyal Hayatın Temeli Olarak Aile' başlığı altında öğretime konu edilen diğer bir husus ise 'Boşanma, Boşanmanın Bireysel ve Toplumsal Etkileri'dir. Bu alanda da talak kavramına, dini ve toplumsal değerlerin boşanmayı hoş karşılamadığına ancak boşanmanın bir hak olduğuna, boşanma sürecinde dikkat

edilmesi gereken hususlara ve boşanma sonrasında varsa çocukların haklarına dikkat edilmesi gerektiğine ve nihayet boşanmanın olumsuz toplumsal sonuçlarına yer verilmiştir (s. 19-20).

Ortaöğretim TDB 2 kitap içeriği ile ilgili ayrıntılı anlatıma ise öğretime konu edilen namaz, oruç ve zekât ile hac ve kurban üniteleri ile bu ünitelerin içinde işlenen her bir konu örnek verilebilir. Bu çerçevede ilgili kitabın sonunda yer verilen Cihad konusu da ayrıntılı anlatıma güzel bir örnektir. Ancak bu konuların her birine dair çalışmanın değişik alanlarında ayrıntılı bilgiler verildiğinden, bu bölümde ayrıca yer verilmemiştir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin konuları ayrıntılı bir şekilde anlattığına dair örnekler yukarıdakilerle sınırlı değildir. Hatta Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin bu örneklerle dolu olduğu ifade edilebilir. Nihayetinde yukarıda aktarılan örneklerden de hareketle içeriğin, ele aldığı konuları ayrıntılı bir şekilde işlediği ifade edilebilir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin öğretime konu ettiği kavramları da ayrıntılı bir şekilde ele aldığı anlaşılmaktadır. Araştırmanın bu bölümünde yine analizler, her kitaptan seçilen birkaç örnek kavram üzerinden yapılmıştır.

Ortaokul TDB 1 kitabından konu ile ilgili verilebilecek örnek kavramlardan biri israftır. Buna göre öğretime konu edilen israf kavramının anlamı, birçok boyutuyla ele alınmıştır: "*Rabbimiz, biz müminlere bazı davranışları yapmamızı bazı davranışlardan da kaçınmamızı emretmiştir. İsraf ve cimrilik kaçınmamız gereken davranışlardandır. İsraf, insanın herhangi bir işte aşırı gitmesi, sözünü, gücünü, zamanını, malını ve mülkünü boş yere harcaması, bunları yerli yerinde kullanmaması, saçıp savurması, ölçülü hareket etmemesidir. İsraf sadece mal ve paranın boşa harcanması değildir. Aynı zamanda Allah'ın (c.c.) insana verdiği bütün nimetlerin faydasızca harcanması ve kullanılması da israftır… Sağlığı bozacak şekilde davranmak ve zamanı boşa harcamak israfın bir başka çeşididir*" (O. TDB 1, s. 80-81). İfadelerden de anlaşıldığı üzere burada israfın her türlüsü zikredilerek kavramın anlamıyla ilgili ayrıntılı bir anlatım sağlanmıştır.

Ortaokul TDB 1 kitabından verilebilecek ikinci bir örnek, salih amel kavramıdır. Kavramın 'ıslah edicilik' anlamına, insanları olumlu yönde değiştirmeye yönelik bütün işleri vurgulayarak yapılan tanımı şu ifadelerle verilmektedir: "*Allah'ın (c.c.) rızasına uygun bütün davranışlar salih amel olarak kabul edilmiş ve ibadet sayılmıştır. Salih kelimesi elverişli, iyi, uygun ve yakışan anlamına gelir. Amel ise iş, eylem demektir. Güzel davranışlarımızı nitelendirmek için kullandığımızda salih amel; İslam'ın emrettiği, yararlı, güzel, içten ve samimi davranış, insanları olumlu yönde değiştirmeye yönelik bütün işlere denir*" (O. TDB, s. 49). Bu tanımdan sonra ise salih amel, vakti belirlenmiş ibadetler ile belirli bir vakte bağlı olmayan diğer bütün güzel davranışlar şeklinde iki grupta ele alınmakta; vakti belirlenmiş ibadetler olarak namaz, oruç, zekât, hac ve kurban gibi örnekler anlatıma konu edilirken vakti belirlenmemiş ibadetler hususunda da "*İlim öğrenmek, iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak, düşmanla cihat etmek, şükretmek, dua etmek, sadaka vermek, sabırlı, dürüst, yardımsever, adaletli ve sorumluluk sahibi olmak gibi erdemli davranışlar yanında Kur'an-ı Kerim okumak, anne babaya itaat, sıla-i rahim, Allah'ı (c.c.) zikir ve helal kazanç da salih amellerdendir*" ifadelerine yer verilmiştir (O. TDB, s. 53).

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde öğretime konu edilen kavramların ayrıntılı anlatımına ortaokul TDB 2 kitabından verilebilecek örnek kavramlardan biri şükürdür. İlgili alanda şükür kavramına dair şu ifadelere yer verilmiştir: "*Şükür; Yüce Allah'ın verdiği nimetlere karşı övgüde bulunmaktır. Şükür, insanın Allah'a (c.c.) kulluğunun bir gereğidir… Kendisine verilen nimetin asıl sahibinin Allah (c.c.) olduğunu bilen mümin, hayatının her anını şükürle geçirmeye gayret eder. Şükrün çeşitli kısımları vardır. Kalbin şükrü, nimetleri verenin Allah (c.c.) olduğuna inanmaktır. Dilin şükrü, Allah'ın verdiği nimetlere hamd etmektir. Bedenin şükrü, namaz, oruç gibi ibadetleri yerine getirmek ve O'nun yasaklarından uzak durmaktır. Malın şükrü ise sadaka ve zekât vermektir. Ayrıca verilen nimetleri israf etmeden kullanmak da şükrün gereğidir*" (O. TDB 2, s. 16).

TDB 2 kitabından konu ile ilgili verilebilecek diğer bir husus, müminin Kur'an-ı Kerim'le ilişkilerinin temelleridir. Bu çerçevede içerikte şu ifadelere yer verilmiştir: "*Kur'an-ı Kerim'le ilişkimizin temelleri: 1. Kur'an'ın Allah (c.c.) sözü*

olduğuna inanmak ve hükümlerinin her çağda geçerli olduğunu bilmek. 2. Her gün az da olsa Kur'an'dan bir bölüm okumaya çalışarak onun hayatımızı yönlendirmesini sağlamak. 3. Kur'an'ı okumak, anlamak ve yaşamak amacıyla din kardeşlerimizle bir araya gelerek okuma meclisleri kurmak. 4. Allah'a (c.c.) ibadet bilinci ile Kur'an'a yaklaşmak. 5. Dünyevi amaçlar, arzu ve isteklerden arınarak Kur'an'dan nasiplenmeye çalışmak. 6. Kur'an okuyuşumuzu güzelleştirmek için çaba göstermek. 7. Kur'an'ı anlamak için bütüncül bir bakış açısıyla Hz. Peygamberin hayatını ve uygulamalarını öğrenmeye çalışmak" (O. TDB 2, s. 26).

Ortaöğretim TDB 1 kitabına ait içeriğin kavramları ayrıntılı anlatımına örnek olarak mahremiyet ihlali ile ilgili devlet bilgilerinin sızdırılmasını konu edinen ifadeler verilebilir: "*Mahremiyet ihlali sadece kişilerin haklarını ihlalle ilgili değildir. Özel ve resmî kurumların gizli bilgilerini araştırmak, bu bilgileri başkalarıyla paylaşmak hatta bunlardan maddi kazanç elde etmek de tecessüs ve mahremiyet ihlalidir ve hukuki sonuçlar doğurur*" (L. TDB 1, s. 35). Ayrıca kul hakkı kavramıyla ilgili yaptığı anlam ve çeşitleri açılımı da örnek verilebilir: "*Kul hakkı kavramıyla daha çok bir kimsenin haksız yere malını almak, bir kimseyi maddi açıdan zarara uğratmak anlaşılır. Kul hakkı; insanların malı, mülkü gibi maddi varlıkları yanında kişilikleri, toplumdaki itibar ve saygınlıkları açısından da dikkate alınması gereken bir hak türüdür. Bu yönüyle bakıldığında hırsızlık, rüşvet, hile, gasp gibi maddi açıdan insanları zarara uğratan kötü davranışlarla kul hakkı ihlal edilebildiği gibi yalan, iftira, dedikodu, gıybet gibi insanları manevi yönden zarara uğratan olumsuzluklar da kul hakkına girer*" (L. TDB 1, s. 56).

Ayrıntılı anlatıma örnek olması bakımından ortaöğretim TDB 2 kitap içeriğinden ise sadaka ve cihad kavramları örnek verilebilir. İçerikte sadaka kavramı Allah'a sadık olmakla ilişkilendirilerek şu ifadelerle verilmiştir: "*Allah'a (c.c) olan sevgimizi göstermek amacıyla insanlardan bir karşılık beklemeksizin yaptığımız yardım ve iyiliklere sadaka denir. Müslüman, hayatı boyunca iyilikler yaparak Allah'a (c.c.) sadık olduğunu göstermeye çalışır. Sadaka, Allah (c.c) için yapılan tüm güzel davranışlar için kullanılan bir kavramdır. Namaza giderken attığımız adımlar, insanlara karşı güler yüzlü olmamız, anne-babamıza karşı saygı ve sevgi göstermemiz sadakadır. Hatta sadaka diğer canlılara yapılan iyilikleri de*

kapsamaktadır" (L. TDB 2, s. 92). Cihad kavramıyla ilgili olarak da "*Terim olarak kullanıldığında cihadın birbiriyle alakalı geniş bir anlam çerçevesi vardır. İyiliğin yerleşmesi ve kötülüğün ortadan kalkması için maddi ve manevi tüm imkânları kullanarak çaba sarf etmek anlamına geldiği gibi düşmanlara karşı vatanı savunmak amacıyla silahlı mücadele vermek anlamı da vardır. Öte yandan insanın her türlü kötülüğe ve şeytana karşı verdiği mücadele ve içindeki çirkin tutkuları yenme çabası da cihat kapsamında değerlendirilir. Tüm bu anlamları göz önünde tutulduğunda cihadın sadece savaş olmadığı, aynı zamanda nefisle ve şeytanla mücadele; İslam'ın güzelliklerini tüm insanlara tebliğ ve davetle ulaştırma; emr-i bil maruf ve nehyi anil münker mücadelesi vererek iyilikleri yaygınlaştırma ve kötülükleri engelleme gibi anlam zenginliklerine sahip olduğu görülür. Cihat eden kimseye mücahit denir. Bu kökten gelen mücâhede kavramı da özellikle tasavvuf literatürümüzde kişinin Allah'a (c.c.) kulluk eden güzel bir insan olabilmek yolunda nefsinin bencil tutkularına, şeytana ve tüm kötülüklere karşı mücadele vermesi anlamında kullanılır*" ifadelerine yer verilmiştir (L. TDB 2, s. 113). Cihad kavramıyla ilgili olarak ayrıca "*Cihat ibadeti, hak ile batıl mücadelesi kıyamete kadar süreceği için her zaman var olması gereken bir ibadettir… İşte cihat ibadeti, Müslümanın şehadeti de düşünerek Allah (c.c.) yolunda canıyla, malıyla, bilgisiyle ve Allah'ın (c.c.) kendisine bahşettiği her türlü yeteneğiyle yerine getirmesi gereken ibadetlerdendir*" ifadelerine yer verilmiştir (L. TDB 2, s. 118).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin konu ve kavramları ayrıntılı bir şekilde anlatıma konu ettiği, yukarıda aktarılan örnek ifadelerden anlaşılmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki içeriğin bu yönünü örnekleyecek konu ve kavram ifadeleri bunlarla sınırlı değildir. Neredeyse her ünite içerisinde birkaç örneği tespit edilen bu konu ve kavramların, içeriğin genel temasını oluşturacak kadar çok olduğu anlaşılmaktadır.

3.3.1.6. Kaynak Ağırlığı

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte atıf yapılan kaynakların tespit edildiği bu bölümde, kitapların kaynakça bölümlerinden çok kitap içeriklerinde verilen referans ve dipnotlar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda ünitelerin değerlendirme alanları ile sözlük ve kaynakça bölümleri dışında içeriğin, görsel ve etkinlik kutuları

dâhil tamamı analiz edilmiştir. Nihayet içerikte atıf yapılan kaynakların Kur'an-Kerim ayetleri, hadisler, Milli Eğitim Bakanlığı'na ait eserler, Türkiye Diyanet İşleri Vakfı'na ait eserler, Türk Dil Kurumu, sivil eserler ve internet kaynaklarından teşekkül ettiği anlaşılmış, bu itibarla söz konusu kaynaklar birer kategori olarak nitelenmiş ve içeriğin kaynak ağırlığı bu kategorilere göre tespit edilmiştir. Söz konusu kategoriler çerçevesinde yapılan analizde, ayet grupları tek değer olarak hesaplanmıştır. Diğer bir ifadeyle tablolarda yer alan rakamlar, içerikte geçen ayet sayısını değil, ayetlere yapılan referans sayısını ifade etmektedir. Bu bağlamda yapılan atıflarda ayetlerin tam bir sureyi, belirli bir ayet grubu aralığını veya bir ayetin sadece bir kısmını almış olmasına bakılmaksızın bu atıflar tek bir değer olarak kabul edilmiştir. Ayrıca hesaplamada ayet ve hadislerle ilgili, metin içi tam referans veya sadece dipnotta belirtilerek atıflı referans ayrımı yapılmaksızın konu ile ilgili yapılan bütün atıflar birer değer olarak kabul edilmiştir.

Yukarıda belirtilen ölçüler çerçevesinde Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin kaynak ağırlığı analizi her bir kitap için ayrı ayrı yapılarak, veriler önce tablolarda ve daha sonra da grafikte sunularak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda tablolar verilerin sayı dağılımının, grafikler ise içeriğin yüzdelik oranı bazında kaynak ağırlığının tespitine hizmet etmektedir. Ayrıca bölümün sonunda her dört kitaba ait veriler bir bütün halinde birleştirilerek tablolaştırılmış ve içeriğin genel kaynak ağırlığı grafikte sunularak değerlendirilmiştir.

Aşağıda ortaokul TDB 1 kitabına ait içeriğin kaynak ağırlığını gösteren tablo, grafik ve değerlendirmeler yer almaktadır.

Tablo 5: Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabında Referans Gösterilen Kaynaklar

ÜNİTE	AYET	HADİS	MEB	TDV	SİVİL	TDK	NET
1.ÜNİTE	46	25	4	1	1	-	-
2.ÜNİTE	55	27	6	4	4	-	-
3.ÜNİTE	40	45	4	2	8	-	-
4.ÜNİTE	39	47	4	1	7	2	-
TOPLAM	180	124	18	8	20	2	-

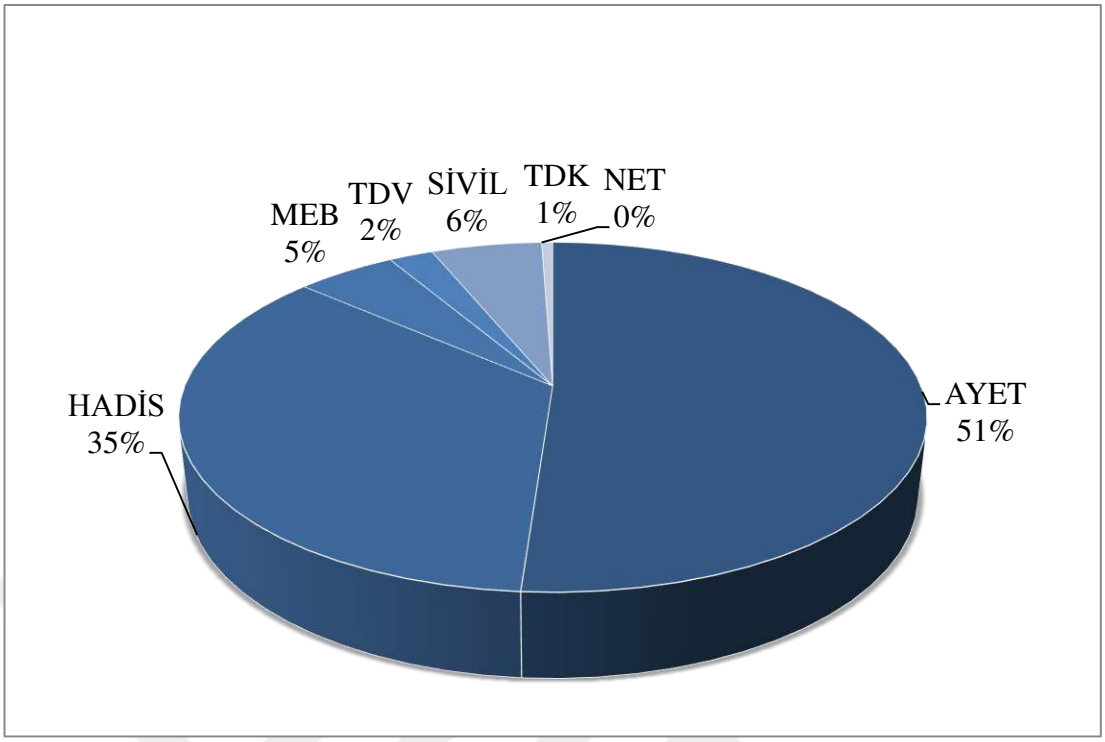

Şekil 2:Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabına Ait Kaynak Ağırlığı

Tablo 5'e ait veriler ve Grafik 2'ye ait yüzdelik dağılımları dikkate alınarak, ortaokul TDB 1 ders kitabında en çok atıf yapılan kaynağın % 51'lik oranla Kur'an-ı Kerim olduğu anlaşılmaktadır. En çok atıf yapılan ikinci kaynak ise % 35'lik oranla hadislerdir. Bunları sırasıyla sivil kaynaklar, MEB kaynakları, TDV kaynakları ve TDK kaynakları takip etmektedir. İnternet kaynaklarına ait herhangi bir atıf ise tespit edilememiştir. Bu çerçevede ortaokul TDB 1 kitabına ait içeriğin Kur'an-ı Kerim ve hadis merkezli bir anlayışla inşa edildiği ifade edilebilir. Nitekim her iki kaynağın atıf oranı toplamı, % 86'dır. Bununla birlikte içerikte sivil kaynakların, geride kalanlara oranla ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Neredeyse tamamının görsellerde, bilgi ve etkinlik kutularında verildiği tespit edilen bu sivil kaynak atıfları, kitaba ait içerikte sivil dini anlayışlara da yer verildiği şeklinde değerlendirilebilir.

Ortaokul TDB 2 kitabına ait içeriğin kaynak ağırlığını gösteren tablo, grafik ve değerlendirmeler aşağıda yer almaktadır.

Tablo 6:Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabında Referans Gösterilen Kaynaklar

ÜNİTE	AYET	HADİS	MEB	TDV	SİVİL	TDK	NET
1.ÜNİTE	70	20	8	1	1	1	-

2.ÜNİTE	19	38	4	12	4	-	-
3.ÜNİTE	17	15	6	8	-	-	-
4.ÜNİTE	29	37	7	3	1	-	2
TOPLAM	135	110	25	24	6	1	2

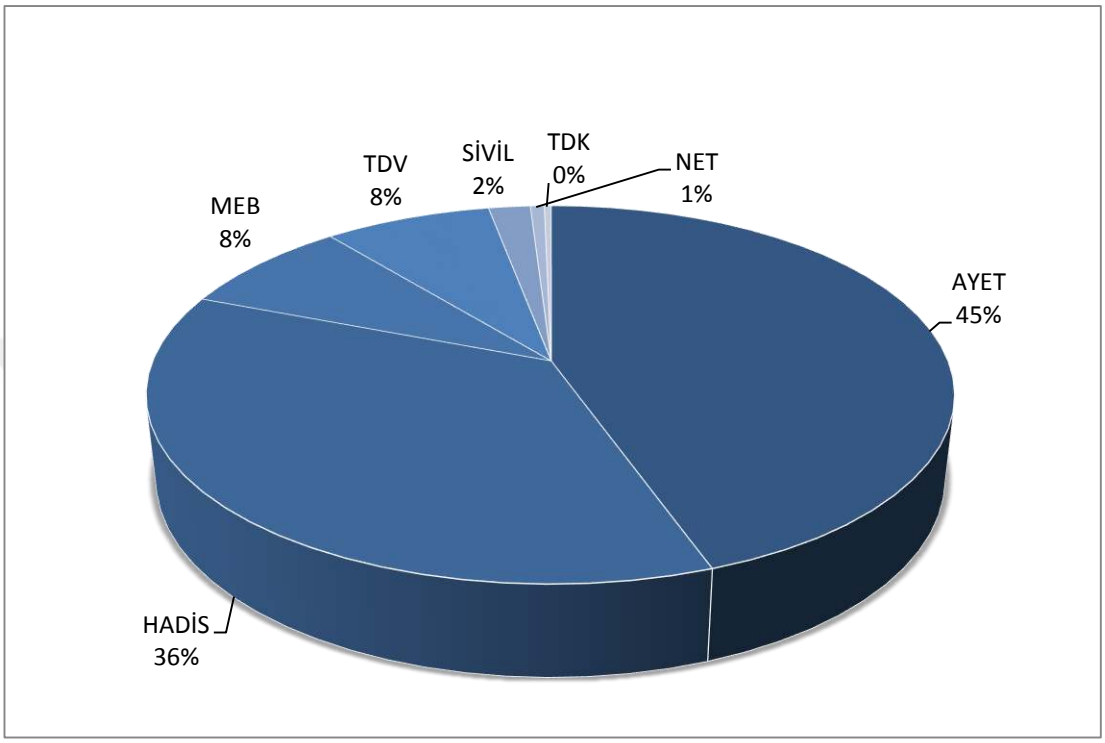

Şekil 3:Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabına Ait Kaynak Ağırlığı

Tablo 6'ya ait veriler ve Grafik 3'e ait yüzdelik dağılımları dikkate alınarak, ortaokul TDB 2 ders kitabında en çok atıf yapılan kaynağın % 45'lik oranla Kur'an-ı Kerim olduğu anlaşılmaktadır. En çok atıf yapılan ikinci kaynak ise % 36'lık oranla hadislerdir. Bunları sırasıyla MEB kaynakları, TDV kaynakları, sivil kaynaklar, internet kaynakları ve TDK kaynakları takip etmektedir. Bu çerçevede ortaokul TDB 2 kitabına ait içeriğin Kur'an-ı Kerim ve hadis merkezli bir anlayışla inşa edildiği ifade edilebilir. Nitekim her iki kaynağın atıf oranı toplamı, % 81'dir.

Ortaokul TDB 2'ye ait içerikte MEB ve TDK kaynaklarının, geride kalanlara oranla ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan içeriğin altı (6) yerinde ve % 2'lik oranla yer bulan sivil kaynak atıflarının Mustafa Yılmaz'a ait 'Esmau'l Hüsna Çocuklar ve Gençlere 4 Satır 7 Hece' isimli eseri işaret ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre kitap içeriğinde sivil kaynak atıflarının tek bir eserle sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca kitap içeriğinde 'Bu kitap için Yazılmıştır' ifadesiyle verilen ve

içerik için hazırlanan metinler de tespit edilmiştir (s. 44, 55, 84, 92). Bütün bu hususlar dikkate alınarak TDB 2 kitabına ait içerikte Kur'an-ı Kerim ve hadislerden sonra devletin resmi kurumlarına ait eserlerin ön plana çıkarıldığı ve sivil kaynaklara yer verilmediği, hatta bundan kaçınmak üzere yeni metinlerin kaleme alındığı ifade edilebilir.

Ortaöğretim TDB 1 kitabına ait içeriğin kaynak ağırlığını gösteren tablo, grafik ve değerlendirmeler aşağıda yer almaktadır.

Tablo 7:Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabında Referans Gösterilen Kaynaklar

ÜNİTE	AYET	HADİS	MEB	TDV	SİVİL	TDK	NET
1.ÜNİTE	56	40	10	-	2	-	1
2.ÜNİTE	44	32	2	-	2	-	1
3.ÜNİTE	9	6	3	-	1	-	-
4.ÜNİTE	56	53	-	2	2	-	-
TOPLAM	165	131	15	2	7	-	2

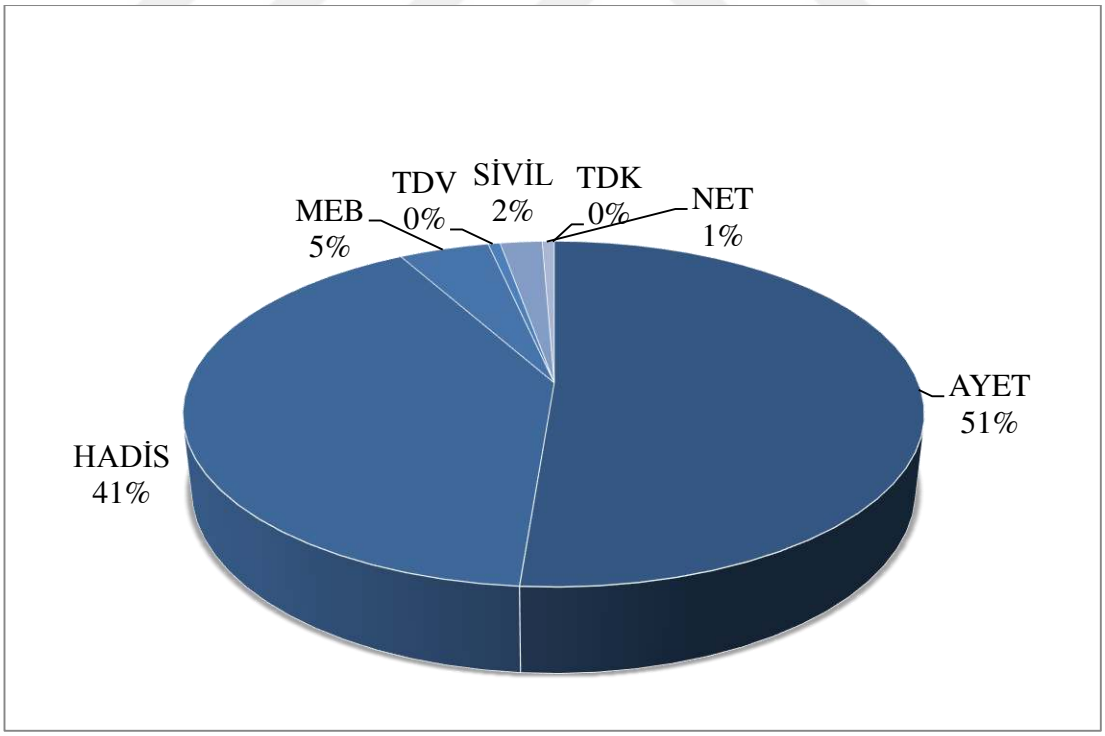

Şekil 4:Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1) Ders Kitabına Ait Kaynak Ağırlığı

Tablo 7'ye ait veriler ve Grafik 4'e ait yüzdelik dağılımları dikkate alınarak, ortaöğretim TDB 1 ders kitabında en çok atıf yapılan kaynağın % 51'lik oranla Kur'an-ı Kerim olduğu anlaşılmaktadır. En çok atıf yapılan ikinci kaynak ise % 41'lik oranla hadislerdir. Bunları sırasıyla MEB kaynakları, sivil kaynaklar, internet kaynakları ve TDV kaynakları takip etmiştir. TDK kaynaklarına ait herhangi bir atıf ise tespit edilememiştir. Bu çerçevede ortaöğretim TDB 1 kitabına ait içeriğin Kur'an-ı Kerim ve hadis merkezli bir anlayışla inşa edildiği ifade edilebilir. Nitekim her iki kaynağın atıf oranı toplamı, % 92'dir. Ayrıca ortaöğretim TDB 1'e ait içerikte MEB kaynaklarının, geride kalanlara oranla ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Temel Dini Bilgiler ders içeriğini teşekkül eden kitapların sonuncusu olan ortaöğretim TDB 2 kitabına ait içeriğin kaynak ağırlığını gösteren tablo, grafik ve değerlendirmeler de aşağıda yer almaktadır.

Tablo 8:Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabında Referans Gösterilen Kaynaklar

ÜNİTE	AYET	HADİS	MEB	TDV	SİVİL	TDK	NET
1.ÜNİTE	74	22	9	3	3	-	-
2.ÜNİTE	38	32	1	4	-	-	-
3.ÜNİTE	20	32	2	4	2	-	-
4.ÜNİTE	37	19	2	4	1	-	-
TOPLAM	169	105	14	15	6	-	-

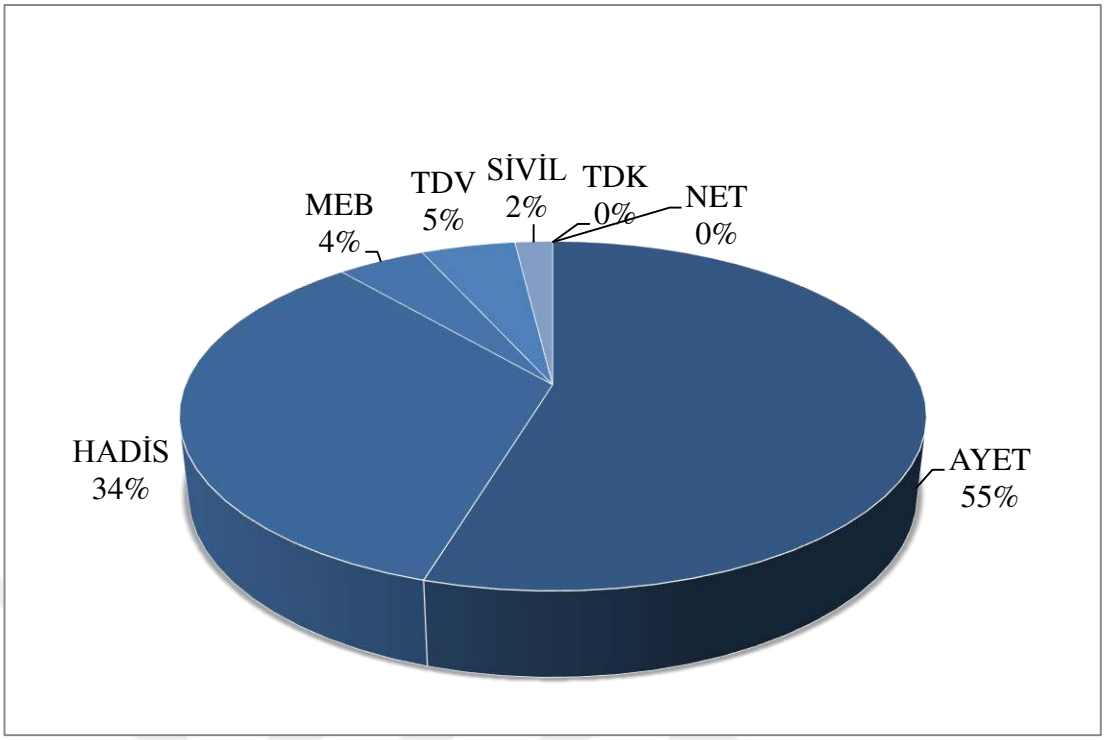

Şekil 5:Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabına Ait Kaynak Ağırlığı

Tablo 8'e ait veriler ve Grafik 5'e ait yüzdelik dağılımları dikkate alınarak, ortaöğretim TDB 2 ders kitabında en çok atıf yapılan kaynağın % 55'lik oranla Kur'an-ı Kerim olduğu anlaşılmaktadır. En çok atıf yapılan ikinci kaynak ise % 34'lük oranla hadislerdir. Bunları sırasıyla TDV kaynakları, MEB kaynakları ve sivil kaynaklar takip etmektedir. TDK ve internet kaynaklarına dair herhangi bir atıf ise tespit edilememiştir. Bu çerçevede ortaöğretim TDB 2 kitabına ait içeriğin, diğer kitaplarda olduğu gibi Kur'an-ı Kerim ve hadis merkezli bir anlayışla inşa edildiği ifade edilebilir. Nitekim her iki kaynağın atıf oranı toplamı, % 89'dur. Ayrıca ortaöğretim TDB 2'ye ait içerikte TDK ve MEB kaynaklarının, geride kalanlara oranla ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 9:Temel Dini Bilgiler Dersine Ait Bütün İçeriğinde Referans Gösterilen Kaynaklar

ÜNİTE	AYET	HADİS	MEB	TDV	SİVİL	TDK	NET
OTDB 1	180	124	18	8	20	2	
OTDB 2	135	110	25	24	6	1	2
LTDB 1	165	131	15	2	7	-	2
LTDB 2	169	105	14	15	6	-	-
TOPLAM	649	470	72	49	39	3	4

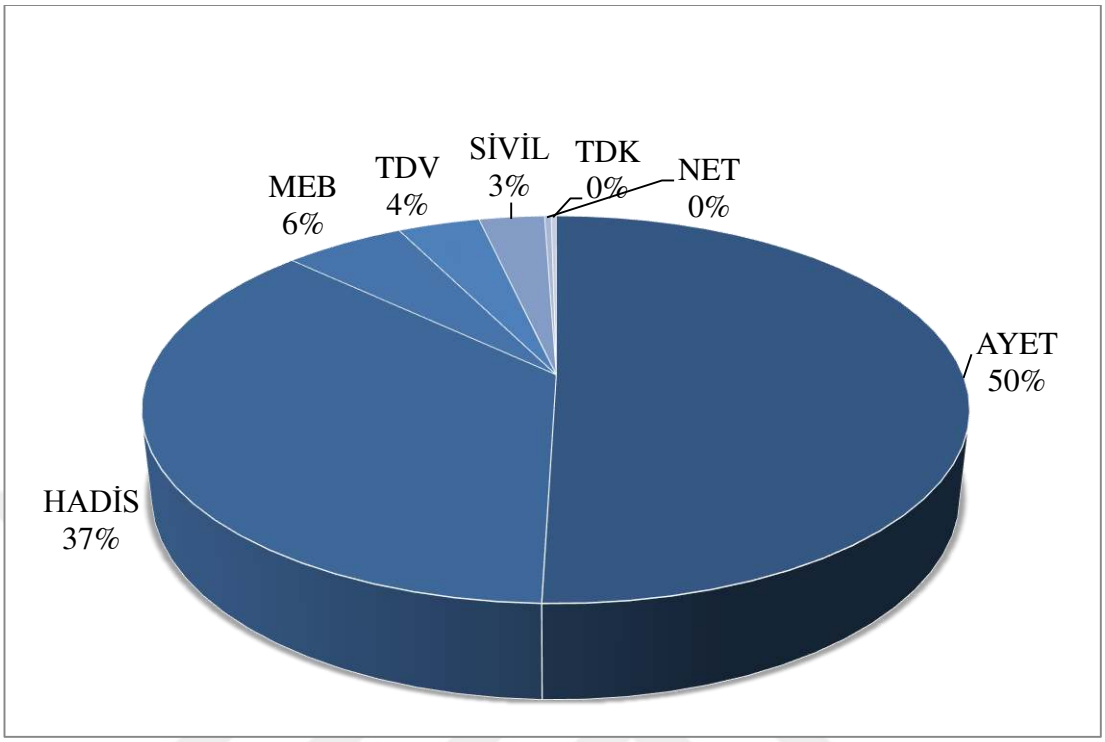

Şekil 6:Temel Dini Bilgiler Dersine Ait Bütün İçeriğin Kaynak Ağırlığı

Tablo 9'a ait veriler ve Grafik 6'ya ait yüzdelik dağılımları dikkate alınarak, Temel Dini Bilgiler dersine ait genel içeriğinde en çok atıf yapılan kaynağın % 50'lik oranla Kur'an-ı Kerim olduğu anlaşılmaktadır. En çok atıf yapılan ikinci kaynak ise % 37'lik oranla hadislerdir. Bunları sırasıyla MEB kaynakları, TDV kaynakları, sivil kaynaklar, internet kaynakları ve TDK kaynakları takip etmektedir.

Yukarıda aktarılan ve her kitap için ayrı ayrı ve tüm içerik dikkate alınarak yapılan analizlerden hareketle, Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin Kur'an-ı Kerim ve hadis merkezli bir anlayışla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim her iki kaynağın atıf oranı toplamı, % 87'dir.

Ancak ayet ve hadislerin atıf oranı bağlamında ortaöğretim TDB 1 kitabına ait içeriğin; diğer kitaplara oranla en çok atıf yapanı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ortaöğretim TDB 1 kitabına ait içerikte, TDV kaynaklarının diğer kitap içeriklerine oranla zayıf kaldığı ve MEB kaynaklarının ön plana çıkarıldığı da anlaşılmaktadır. Söz konusu kitaba ait içeriğin İslam'ın sosyal, ekonomik, hukuki ve ahlaki hayata

dair konuları işlediği hesaba katıldığında, esasında MEB kaynaklarıyla birlikte TDV kaynaklarının da işe koşulabileceği ifade edilebilir. Ancak TDV kaynaklarına diğer kitaplarda dengeli seyreden atfına rağmen söz konusu ortaöğretim TDB 1 kitabında TDV kaynaklarına neredeyse atıf yapılmamıştır.

Diğer taraftan Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, sivil kaynaklara ve internet kaynaklarına yapılan atıf oranının çok zayıf kaldığı hatta sivil kaynak atıflarının dipnotlarda hiç yer almadığı, atıfların görseller içerisinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

3.3.2. Bir Dünya Görüşü Olarak İslam: Dini Yorumun Temel Felsefesi, Referansları ve Yönelimleri

İnsan hayatının her yönüne taalluk eden ilkelerin oluşturduğu bir bütün olarak tarif edilen dünya görüşü kavramı (Açıkgenç, 2016: 172), insanın veya herhangi bir metnin; 'var' olan hakkındaki tasavvurları, olan bitene ilişkin değerlendirmeleri ve olması öngörülen durumların bütününü içine alacak şekilde geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu geniş çerçevesiyle dünya görüşü, bir yönüyle insanın içerisinde bulunduğu zihinsel ortama ve dolayısıyla tasavvurların ifadesi olan kavramlara (Öner, aktaran Özkan, 2012: 17), bir yönüyle ortak düşünce, mitos ve değer yargıları toplamına (Ülgener, aktaran Özkan, 2012: 25), bir yönüyle de mevcut durumun nasıl olması gerektiğine dair ideallere, dolayısıyla dünya görüşünün birey ve toplumu inşacı yönüne işaret etmektedir (Şeriati, aktaran Özkan, 2012: 20). Bütün bu bağlamlarıyla dünya görüşünün, temel önermeleri bakımından tutarlı ve kapsamlı bir bütünlük arz eden ama aynı zamanda ve genellikle içerik açısından karmaşık bir yapı olduğu ifade edilebilir. Bu itibarla herhangi bir dünya görüşü bilgisinin analizi, birçok felsefi ve bilimsel disiplinin dikkate alınmasını; içeriğin felsefî, psikolojik, sosyolojik ve/veya antropolojik yönden incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Diğer taraftan herhangi bir dünya görüşünü inşa eden ve değiştiren başlıca unsurun bir tür bilgi olduğu ifade edilebilir. Bu dünya görüşünün geçerliğini koruması veya yitirmesi ise bu bilgilerin benimsenmesi ve aktarılmasıyla ilişkilidir.

İslam dinine ait bilgilerin benimsenmesini ve yetişmekte olan nesillere aktarılmasını amaçlayan Temel Dini Bilgiler dersine ait dini yorumun, belli bir

İslami dünya görüşü ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla derse ait içeriği teşekkül eden dini yorumun, bir dünya görüşü olarak İslam'ı hangi bağlam ve yönelimlerle sunduğunun analiz ve tespiti önem kazanmaktadır. Nihayet bu bölümün temel hedefi, yukarıdaki hususlar çerçevesinde, içerikte yer bulan dini yorumun İslami dünya görüşünü analiz ve tespit etmektir.

İçerikte sunulan dini yorumun ortaya koyduğu İslami dünya görüşünü somutlaştırmak üzere aşağıda, dini yorumun epistemolojik, ontolojik, eskatolojik, sosyolojik ve çoğulcu yönelimlerini analiz eden başlıklar oluşturulmuştur. Bu çerçevede; 'Epistemolojik Yönelimler' başlığı altında dini yorum açısından aklın, vahyin, sünnetin ve geleneğin bilgi değeri analiz edilmiştir. Aynı şekilde 'Ontolojik Yönelimler' başlığı altında dini yorumun Allah, evren, insan anlayışı ve bunların birbiriyle ilişkisi analiz edilmiştir. Yine 'Eskatolojik Yönelimler' başlığı içerisinde dini yorumun dünya ve Ahirete vurgu ağırlığı ile içerikte tespit edilen Allah rızası merkezli vurguları değerlendirilmiştir. 'Sosyolojik Yönelimler' başlığı içerisinde ise dini yorumun bireysellik ve toplumsallık ağırlığı analiz edilmiş ve dini yorumun ön gördüğü toplum modeli ile özellikleri tespit edilerek değerlendirilmiştir. Son olarak bu bölümde 'Çoğulcu Yönelimler' başlığı oluşturularak dini yorumun İslam dini bağlamında itikâdi ve fıkhi mezhep ağırlığı ile diğer dinlere bakış açısı analiz edilmiştir.

3.3.2.1. Epistemolojik Yönelimler

3.3.2.1.1. Aklın Değeri

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yoruma göre akıl, insanın bilgi kaynaklarından birisidir. Nitekim içerikte, insanın iki temel özelliği olarak akıl ve iradeye vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki ifade örnekleri verilebilir:

- "*Akıl ve irade, insanın en temel iki özelliğidir. Akıl, iyi ile kötüyü ayırt etmemizi; irade ise iyi veya kötüden birini seçmemizi sağlar*" (L. TDB 1, s. 40).

- "*Yüce Allah insanı hem iyiliği hem kötülüğü seçebilecek kabiliyette yaratmıştır. İnsana iyi ile kötü olanı ayırt edebilecek bir akıl ve irade gücü bahşetmiştir*" (L. TDB 1, s. 78).

- "*Allah kader konusunda insana zorlama yapmamıştır. Kişi akıl ve iradesiyle neyi isterse Allah onu yaratır*" (O. TDB 1, s. 23).

İnsanın akıl ve irade sahibi olduğunu vurgulayan ifadelerle birlikte içerikte, insanın bu yetilerinin kendisini varlıklar içerisinde ayrıcalıklı bir konuma taşıdığı, iradesini kullanma konusunda özgür olduğu ancak bu özgürlüğün ve ayrıcalığın kendisine bir sorumluluk yüklediğini vurgulayan ifadeler de tespit edilmiştir. Bu çerçevede içerikte tespit edilen;

- "*İnsan, varlıklar arasında aklı ve iradesiyle ayrıcalıklı bir konuma sahiptir*" (L. TDB 1, s. 40).

- "*İnsanın, Yüce Allah'ın yarattıkları içinde ayrı bir yeri vardır. İnsan, kendisine irade verilmiş ve bu iradeyi kullanma konusunda sorumluluk taşıyan bir varlıktır*" (L. TDB 2, s. 38).

- "*Akıl ve irade sahibi olması nedeniyle insanın yapmakla sorumlu olduğu dinî, ahlaki, hukuki ve toplumsal pek çok vazifesi vardır*" (L. TDB 1, s. 94).

- "*İnsan akıl, irade ve vicdan sahibi bir varlıktır ve bu özellikleri nedeniyle dinin emir, yasak ve öğütlerine uymakla sorumlu tutulmuştur*" (L. TDB 1, s. 31).

- "*Yüce Allah, insanı en güzel şekilde yaratmış, akıl ve irade gibi özellikler vererek dinî hükümler karşısında sorumlu kılmıştır*" (L. TDB 2, s. 22).

- "*Bizler biliriz ki kendi irademizle tercih ettiğimiz tüm fiillerden sorumluyuz*" (L. TDB 2, s. 33).

- "*Çünkü özgür irade sorumlulukla dengelendiğinde anlam kazanır*" ifadeler örnek verilebilir (L. TDB 1, s. 48).

İnsanın sahip olduğu akıl ve özgür iradenin, kendisine bir sorumluluk yüklediğine dair vurgularla birlikte, içerikte sunulan dini yoruma göre insanın söz konusu sorumluluğu, en temelde ve nihayetinde yaratılış amacını fark etmesi ve buna göre hareket etmesidir. Diğer bir ifadeyle insana verilen akıl ve özgür irade, esasında

insanın yaratılış amacını fark etmesine ve buna göre davranmasına aracılık etmelidir. Derse ait içerikte, konu bağlamına yönelik şu ifade örnekleri tespit edilmiştir:

- "*Özgür iradesini kullanarak yaratılış amacına uygun işler yapar… O, her şeyin sonsuz ilim, irade ve kudret sahibi Allah'ın (c.c.) bilgisi dâhilinde gerçekleştiğine inanır*" (O. TDB 1, s. 23).

- "*İnsan… Aklı sayesinde Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini kavrar, kendi eksikliklerini görerek Allah'ın (c.c.) yüceliği karşısında O'na itaat ve ibadet etmesi gerektiğini fark eder*" (O. TDB 1, s. 40).

- "*Kur'an'da Allah'ın (c.c.) yüceliğine, azametine, kudretine, ilmine, iradesine dikkat çekilmekte, kendisine akıl ve irade bahşedilen insanın yaratılış amacının da bu hakikati görerek kabul etmesi olduğu ifade edilmektedir*" (L. TDB 1, s. 102-103).

Yukarıda aktarılan ifade örneklerinden hareketle, içerikte sunulan dini yorumun; insanın sahip olduğu temel yetiler olan akıl ve özgür iradeyi esasında birer bilgi kaynağı olarak kabul ettiğini ve bu yetilerle elde edilecek ilk bilginin de yaratıcı olarak Allah'a dair bilgiler olduğunu, dolayısıyla insanın yaratılış amacına uygun davranması gerektiğini vurguladığı anlaşılmaktadır. Ancak dini yorumun, bu vurgularıyla birlikte insanın sahip olduğu özgür iradenin potansiyel bir risk barındırdığı da vurgulanmıştır. Söz konusu risk, insanın akıl ve iradesini doğru kullanmamasından kaynaklanan ve insanı sınırsız arzu ve isteklerinin esiri durumuna düşmesi, dolayısıyla yaratılış amacının dışında hareket etmesidir. Bu çerçevede;

- "*Ahlaki yozlaşmanın temelinde insan iradesinin iyi ve doğruyu seçmek yerine nefsine boyun eğmesi ve zamanla onun sınırsız arzularının esiri durumuna düşmesi yatmaktadır*" ifadelerine yer verilmiştir (L. TDB 1, s. 32).

- "*İnsan, aklını ve iradesini kullanarak bu aşırılıklardan kaçınmaya ve iyi davranışlara yönelmeye çalışmalıdır*" (O. TDB 1, s. 81).

- "*Bu özelliklerin sağlıklı işlememesi durumunda yaratılış amacımıza uygun hareket edemeyiz*" (L. TDB 1, s. 40).

İçerikte sunulan dini yoruma göre insan, söz konusu riski ancak vahiy bilgisine sahip olmakla aşabilir.

3.3.2.1.2. Kur'an ve Sünnetin Değeri

Vahyin Değeri

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun İslami dünya görüşüne göre 'Vahiy', insanın en temel bilgi kaynağıdır. Nihayet yukarıda aktarılan ve bilgi kaynağı olarak nitelendiği anlaşılan akıl ve iradeye rağmen insanın özgürlük alanı, onun muhtemel hatalar yapmasına sebep olabilmektedir. Bu itibarla dini yoruma göre insanın, hem bu dünyada hem de öte dünyada mutluluğunu sağlayacak bilgiler ihtiva eden vahiyle desteklenmesi gerekir. Hatta dini yoruma göre vahiy bilgisi, insan aklına ve bu aklın elde edeceği bilgilere rehberlik etmesi yönüyle ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede içerikte şu ifadeye yer verilmiştir:

- "*Vahiy yani Allah'tan (c.c.) gelen bilgi ve mesajlar aklımıza rehberlik eder*" (O. TDB 1, s. 21).

Dini yorumun vahyi bir bilgi kaynağı olarak nitelemesine yönelik içerikte sayısız konu ve ifade örneğine yer verilmiştir. Esasında vahyin bir bilgi kaynağı, hatta akla rehberlik eden bir bilgi kaynağı olarak nitelenmesi, içeriğin bir dini yorumdan müteşekkil olması bakımından doğaldır.

İçerikte öğretime konu edilen hemen her husus, konu ve kavramla ilgili Kur'an-ı Kerim'den ayetlerin mutlaka verildiği ve ilgili konularla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. İçeriğin bu tarzda inşa edilmesi, dini yorumun vahyi bir bilgi kaynağı olarak kabul ettiğinin ilk ve en somut örneği olarak nitelenebilir.

Diğer taraftan içeriğin, bir bilgi kaynağı olarak vahyi, yani Kur'an-ı Kerim'i ve değerini vurgulayan ifadeler de tespit edilmiştir. Bu bağlamda aşağıdaki ifadeler örnek olarak verilebilir:

- "*Kur'an-ı Kerim, insanlar için rahmet ve hidayet rehberi bir kitaptır. İnsanların karanlıktan aydınlığa çıkmaları için Allah (c.c.) tarafından Peygamberimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) vahyedilmiştir. Rabbimiz, Kur'an-ı Kerim*

yoluyla kendisine en doğru ve sağlam bir şekilde iman etmenin esaslarını insanlara haber verir. Yine Kur'an-ı Kerim, Allah'a (c.c.) inanan bir müminin kulluk görevlerini hatırlatırken Allah'ın (c.c.) kullarıyla ilişkilerini de düzenler. Kerim kitabımız Kur'an, hidayet rehberi, doğruyu yanlıştan ayırmanın ölçüsü, müminler için öğüt kaynağı, insana bilmediklerini öğreten, rahmet ve müjde gibi sıfatlarla kendisini tanıtmaktadır. Kur'an'ın kendisini bu şekilde tanıtması insanların Kur'an'dan hangi boyutlarda istifade edeceğini göstermektedir. Bir Müslüman günlük hayatını şekillendirirken, Allah (c.c.) katında neyin doğru neyin yanlış olduğunu, insanlarla ilişkilerinde Allah'ın (c.c.) rızasına uygun davranışların neler olduğunu Kur'an'dan öğrenir" (O. TDB 2, s. 23).

- "*Kur'an-ı Kerim'in son ilahi kitap oluşu, onun hükümlerinin kıyamete kadar yaşayacak olan bütün insanlar için geçerli olduğunu ifade eder. Öyleyse kim Allah'ın (c.c.) emir ve yasaklarını öğrenmek ve bunlara göre bir hayat yaşamak istiyorsa; Kur'an-ı Kerim'e başvurmalıdır… İnsanlık için yegâne kurtuluş reçetesi Kur'an-ı Kerim'dir… Kur'an-ı Kerim'e bu iman ve bilinçle sarılan, onu hayatının merkezine yerleştiren bir Müslüman doğrudan Allah'ın (c.c.) sözüne muhatap olur*" (L. TDB 1, s. 102).

Vahyin bilgi kaynağı olarak temele alındığı vurgusu, ayrıca değişik konuların işlendiği alanlarda tekrar etmiştir. Örneğin İslam inancının temel kaynaklarının Kur'an ve sünnet olduğu (L. TDB 2, s. 12), İslam hukukunun ilk ve temel kaynağının Kur'an-ı Kerim olduğu (L. TDB 1, s. 74, 80) ve İslam ahlakının ilk ve temel kaynağının Kur'an-ı Kerim olduğu (L. TDB 1, s. 90) ifade edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in temel bilgi kaynağı olduğu vurgusuna, aşağıda analize konu edilen 'Kur'an ve Sünnet Bütünlüğü' başlığı altında verilen birçok ifade de örnek olarak zikredilebilir. Sonuç olarak içeriğe ait dini yorumun inşa ettiği İslami dünya görüşünde vahiy olarak Kur'an-ı Kerim'in temel bir bilgi kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Sünnetin Değeri

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun İslami dünya görüşüne göre insanın önemli bilgi kaynaklarından biri de Hz. Muhammed'in sünnetidir. Bu bağlamıyla konu, aşağıda 'Sünnetin Belirleyiciliği' ve 'Peygamber Örnekliği' başlıkları altında analiz edilmiştir.

Sünnetin Belirleyiciliği

Sünnetin bir bilgi kaynağı ve belirleyici olduğu hususunun, Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin birçok yerinde vurgulandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda verilebilecek ilk örnek, 'İbadetlerin kabul şartları' konu başlığı altında işlenen 'Sünnete Uygunluk' hususudur. Derse ait içeriğin iki farklı yerinde tekrar eden söz konusu alt başlıklarda, ibadetlerin yerine getirilmesinde Hz. Peygamber'in uygulamalarının bağlayıcı olduğu vurgulanmıştır (O. TDB 1, s. 43-48; L. TDB 2, s. 40-43).

Derse ait içeriğin, sünnetin bilgi değerine, yukarıda aktarılan başlıkların dışında, başka alanlarda da vurgu yapıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda aşağıdaki ifade örnekleri verilebilir:

"*Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğini kabul etmeden Müslüman olmak mümkün değildir*" (O. TDB 1, s. 16).

"*Sünnete uygun yaşamak bir Müslümanın en temel görevidir. Çünkü sünnete uymadan İslam'ın yaşanması mümkün değildir*" (O. TDB 1, s. 47).

"*...Allah'ın (c.c.) sevgisini kazanabilme yolunun peygambere uymaktan geçtiği belirtilmiştir*" (L. TDB 1, s. 92).

"*Peygamber Efendimizin dindeki yeri o kadar önemlidir ki Yüce Allah "Kim Peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur..." ayetinde Peygambere itaati kendine itaat gibi değerlendirmektedir*" (L. TDB 2, s. 15).

İslami dünya görüşü açısından sünnetin temel bilgi kaynaklarından biri olduğu vurgusuna, ayrıca aşağıda analize konu edilen ve 'Peygamber Örnekliği' ile 'Kur'an ve Sünnet Bütünlüğü' başlıkları altında verilen birçok ifade de örnek olarak zikredilebilir.

Peygamber Örnekliği

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde sünnetin bir bilgi kaynağı olduğu vurgusu yanında Hz. Muhammed'in Müslümanlara örnek bir şahsiyet olduğu hususu da geniş bir şekilde öğretime konu edilmiştir. Bu bağlamda içeriğin, bir taraftan Hz. Peygamber'in örnekliğini vurgulayan ifadeler kullanırken, diğer taraftan bu örnekliğin Hz. Peygamber şahsında canlı örneklerini de öğretime konu ettiği anlaşılmaktadır.

Hz Muhammed'in örnekliği hususunun öğretime konu edildiği ilk alanda, peygamberlerin diğer insanlar gibi insan oldukları ve bunun, onları örnek almayı kolaylaştırdığı vurgulanmış (O. TDB 1, s. 21), Hz. Peygamber'in şahsında O'nun insani yönüne vurgu yapan sadece bir ifadeye yer verilmiştir: "*Hz. Muhammed (s.a.v.) bir insandır; doğmuş, büyümüş, evlenmiş, çocukları olmuştur. O da bizim gibi sevinçler, üzüntüler ve zorluklar yaşamıştır. Rızkını kazanmak için çalışmış ve kötülüklerin ortadan kalkması için mücadele etmiştir. Nihayetinde her insan gibi vefat etmiştir. Onun değeri ve önemi; Yüce Allah'ı tanıma ve O'na kul olma konusunda bize rehberlik etmesi ve Allah'ın (c.c.) övdüğü yüce bir ahlaka sahip olmasıdır*" (O. TDB 1, s. 19).

Derse ait içerikte, Hz. Peygamber'in örnekliği konusunda sadece bir ifadeyle dikkat çekilen diğer önemli bir husus, sünneti dikkate almayan dini anlayış ve yaklaşımların eleştiri konusu edilmesidir. Bu bağlamda "*Sünnete uymak ve Peygamber Efendimizi (s.a.v.) örnek almak konusunda unutmamamız gereken bir nokta vardır: Bizler sünnete uymakla ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) hayatını öğrenmekle yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlar ve yaşarız. Çünkü Peygamberimiz (s.a.v.) hem Kur'an-ı Kerim'i en güzel şekilde yaşamış hem de en güzel şekilde açıklamıştır. Bu sebeple sünneti dikkate almayan yaklaşımlar ve dinî yorumlama biçimleri, İslam âlimleri tarafından doğru bulunmamıştır*" ifadesine yer verilmiştir (L. TDB 2, s. 16).

Hz Muhammed'in örnekliği hususunda içeriğin, aynı çerçeveye sahip iki farklı başlıkta vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Buna göre ortaokul TDB 2 ders kitabının birinci ünitesinde 'Peygamberimize Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız'

başlığı altında ‘Hz. Muhammed’i (s.a.v.) Örnek Almak ve Sünnetine Uymak’ alt başlığı (s. 20-21) ve ortaöğretim TDB 1 ders kitabının dördüncü ünitesinde ‘Peygamberimize Karşı Vazifelerimiz’ başlığı altında ‘Peygamberimizin sünnetine uymak ve her konuda onu örnek almak’ alt başlığı (s. 101-102) verilerek Hz. Muhammed’in örnekliği hususu geniş bir şekilde öğretime konu edilmiştir.

Yukarıda aktarılan başlıkların dışında, içerikte Hz. Peygamber’in örnekliğini dolaylı da olsa vurgulayan iki başlığa daha yer verildiği tespit edilmiştir. Bu başlıkların biri ortaokul TDB 1 kitabının dördüncü ünitesinde ‘Peygamberimizden (s.a.v.) Nezaket Örnekleri’ adıyla (s. 104-109), diğeri de ortaöğretim TDB 2 kitabının ikinci ünitesinde ‘Hz. Peygamberin İbadet Hayatı’ adıyla yer almıştır (s. 47-50). Her iki başlıkta da Hz. Peygamber’in örnekliğini vurgulayan birçok husus ve ifadeye yer verildiği anlaşılmaktadır.

İçeriğe yönelik analizden, Hz. Peygamber’in örnekliğinin vurgulandığı alanların, konu başlıklarıyla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda içerikte konuyla ilgili sayısız ifade tespit edilmiştir. Aşağıdaki örneklerde Hz. Peygamber’in örnekliğini genel anlamda vurgulayan ifadeler yer almaktadır:

- “*Yüce Allah, bizlere dinî ve ahlaki sorumluluklarımızı bildirmek ve doğru ile yanlışı göstermek için peygamberler göndermiştir. Peygamberler kavimlerinin en seçkin, en nezaketli ve ahlakı en üstün kişileri olmuşlardır. Nitekim Peygamber Efendimizin ahlakı Kur’an-ı Kerim’de şöyle övülmüş ve inananlara örnek gösterilmiştir: “Muhakkak ki sizden Allah’a ve ahiret gününe kavuşacağını uman ve Allah’ı çokça zikreden kimseler için Allah’ın Resulü’nde güzel bir örnek vardır*” (O. TDB 1, s. 99).

- “*Allah Hz. Muhammed’i (s.a.v.) son peygamber olarak seçmiş ve onu âlemlere rahmet olarak göndermiştir. İslam dinini açıklayan ve onu yaşayarak bize en güzel şekilde örnek olan odur. Onun yaşam tarzı, sözleri ve davranışları demek olan sünnet, Müslümanların hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Onu örnek alıp, onun gibi olmaya çalışmak Allah’ın (c.c.) sevdiği bir insan olmaya çalışmak demektir*” (O. TDB 1, s. 16).

- "*Müslümanlar son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) iman ederek ve onu kendilerine örnek alarak iyi birer insan olmaya çalışırlar*" (O. TDB 1, s. 21).

- "*Peygamberimiz inanç, ibadet, ahlak, hukuk, siyaset gibi hayatın bütün alanlarında insanlara örnek olmuştur*" (O. TDB 1, s. 47).

- "*Bize düşen Rabbimizin bu ihsanının kıymetini bilmek ve Peygamber Efendimizi rehber edinmektir*" (O. TDB 1, s. 88).

- "*Her konuda olduğu gibi Allah'ı sevme ve O'na saygı duyma konusunda da bizlere örnek olan Peygamber Efendimiz…*" (O. TDB 2, s. 15).

- "*Peygamber Efendimiz, Allah'tan (c.c.) aldığı vahyi bizzat yaşayarak insanlara öğreten ve Kur'an-ı Kerim'de örnek olarak gösterilen bir rehberdir. Hz. Muhammed'i (s.a.v) örnek alarak sünnetine uymak…*" (O. TDB 2, s. 18).

- "*Hz. Peygamber'e karşı ahlaki sorumluluklarımızdan biri de onu örnek alarak sünnetine uymaktır… Hz. Peygamber Müslümanlar için en güzel örnektir*" (O. TDB 2, s. 20).

- "*Müslümanlar olarak bizler Kur'an-ı Kerim'de anlatılanları nasıl yaşayacağımızı Peygamber Efendimizin sünnetinden öğreniriz. Hz. Muhammed'i (s.a.v.) örnek alabilmek ve sünnetine uyabilmek için onun hayatını iyi bilmek gerekir. Müslümanın, Allah'ın razı olduğu şekilde yaşayabilmesi için Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine uyması gerekir. Çünkü en güzel örnek olarak gösterilen Hz. Muhammed (s.a.v.) aynı zamanda sünnetine uyulması gereken bir önderdir… İslam dininin doğru anlaşılması ve yaşanması, Hz. Muhammed'i (s.a.v.) doğru anlamaya ve onu rehber edinmeye bağlıdır*" (O. TDB 2, s. 21).

- "*Müslüman, Peygamber Efendimize olan sevgi ve saygısını onu kendisine örnek alarak gösterir. Peygamber Efendimizin ahlakının Kur'an-ı Kerim'e dayandığını Hz. Aişe (r.a.) "…Onun ahlakı Kur'an'dı." buyurarak bizlere haber vermiştir. Bu nedenle Müslüman, Kur'an-ı Kerim'i Sevgili Peygamberimizi rehber edinerek anlamaya ve yaşamaya gayret eder. Peygamber Efendimizin hayatını ve sünnetini öğrenmeye çalışır. Müslüman, Allah Resulünün (s.a.v.) rehberliğinde*

İslam'ı yaşayarak iyi bir kul ve edepli bir mümin olabileceğini hiç unutmaz" (O. TDB 2, s. 104).

- "*Sünnete uymak ve Peygamberimizin örnekliğine göre dini yaşamak Müslümanlar için zorunlu bir tercihtir… Allah'ın (c.c.) sevgisine ulaşabilmek ve O'nun razı olduğu şekilde yaşayabilmek için Peygamber Efendimizin sünnetine uymamız gerekir. Çünkü Allah (c.c.), en güzel örnek olarak gösterdiği Peygamberimizi aynı zamanda sünnetine ittiba edilmesi gereken bir önder olarak takdim etmektedir… Peygamberimizi örnek almadan dinin doğru bir şekilde anlaşılması ve yaşanması mümkün değildir*" (L. TDB 1, s. 101).

- "*Onun sünnetine uymayı bir hayat tarzı olarak kabul etmeli, onun yolunda yürüme çabası içinde olmalıyız*" (L. TDB 1, s. 102).

- "*Peygamber Efendimizin (s.a.v.) sünnetine uymak, onun yolunu takip etmek Müslümanlar için vazgeçilmez bir tercihtir. Kur'an-ı Kerim'de… Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz ve fiilleriyle örnek alınması gereken bir önder olduğu bildirilmiştir*" (L. TDB 2, s. 14).

- "*İslam âlimleri arasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine uyma ve onu örnek alma konusunda bir görüş ayrılığı mevcut değildir*" (L. TDB 2, s. 15).

Yukarıda aktarılan ifade örneklerinden hareketle, içerikte sunulan dini yoruma göre Hz. Muhammed (s.a.v.) bir insan, bir peygamber, bir önder ve bir rehber olarak bütün Müslümanlara örnek bir şahsiyettir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, yukarıda örnekleri aktarılan ve Hz. Peygamber'in sadece örnekliğini vurgulayan ifadelerin yanında, O'nun örnekliğini belli bağlamlarla öğretime konu eden ifade örnekleri de tespit edilmiştir. Aşağıdaki örneklerde Hz. Peygamber'in konu bağlamlı örnekliğini ortaya koyan ifadelere yer verilmiştir:

- "*Onun değeri ve önemi; Yüce Allah'ı tanıma ve O'na kul olma konusunda bize rehberlik etmesi ve Allah'ın (c.c.) övdüğü yüce bir ahlaka sahip olmasıdır*" (O. TDB 1, s. 19).

- "*İslam ahlakının en güzel örneği de Peygamber Efendimizdir*" (O. TDB 1, s. 98).

- "*Peygamberimizin yaşantısıyla örneklik kazanan nezaket kurallarına uymak güzel ahlaklı olmanın gereklerinden biridir… Peygamber Efendimizin yumuşak huyluluğu bunun en güzel örneğidir*" (O. TDB 1, s. 100).

- "*Peygamberimizin Kur'an'la ilişkisi Müslümanlara örneklikler sunmaktadır*" (O. TDB 2, s. 24).

- "*İslam ahlakı, Kur'an-ı Kerim'i ve Kur'an-ı Kerim'in en güzel uygulayıcısı Peygamberimizin sünnetini insanın düşünce ve davranışlarının merkezine almasını gerektirir*" (L. TDB 1, s. 87).

- "*Peygamber Efendimiz adeta "Canlı Kur'an" olarak ahlaki güzelliklerin tamamını hayatında yaşamış ve bizlere bu konuda da örnek olmuştur*" (L. TDB 1, s. 90).

- "*Peygamber Efendimizin sünnetine uymak ve onun yolunu takip etmek, ahlaki erdemlere ulaşmak isteyen Müslümanlar için en istikametli ve en kolay yoldur… Bizler sünnete uymakla ve Hz. Peygamber'in hayatını öğrenmekle yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlar ve yaşarız. Çünkü Peygamberimiz hem Kur'an-ı Kerim'i en güzel şekilde yaşamış hem de en güzel şekilde açıklamıştır*" (L. TDB 1, s. 92).

- "*Yüce kitabımızın açıklayıcısı ve insanlara en güzel örnek olan Hz. Muhammed (s.a.v.), terbiye konusunda da bize en güzel örnektir*" (L. TDB 1, s. 93).

- "*Hz. Muhammed (s.a.v.) her konuda bize en güzel örnek (üsve-i hasene) olduğu gibi Kur'an'ı anlama ve yaşama konusunda da en güzel örnektir. Onun ahlakı Kur'an'dır*" (L. TDB 1, s. 103).

- "*İnsanın yaratılış amacı Allah'a (c.c.) kulluktur. Bu kulluğun nasıl olacağını peygamberler insanlara bildirmiştir*" (O. TDB 1, s. 40).

- "*Sevgili Peygamberimiz, her konuda olduğu gibi ibadetler konusunda da ümmeti için en güzel örnektir*" (L. TDB 2, s. 47).

- "*Dinin direği olan namaz konusunda bizler de çok dikkatli olmalıyız. Peygamberimizin ve ashabın namaza gösterdiği hassasiyeti örnek alıp…* " (O. TDB 1, s. 75).

- "*Hz. Muhammed namazın nasıl kılındığını Müslümanlara göstermiş ve onlara örnek olmuştur. Namazı Hz. Peygamberin kıldığı gibi kılmak, onun sünnetini yerine getirmektir*" (O. TDB 2, s. 73).

- "*Namazın hangi vakitlerde ve nasıl kılınacağını, oruçla ilgili hükümleri, zekâtın detaylarını ve haccın nasıl yapılacağını bizler Peygamber Efendimizin (s.a.v.) fiili uygulamalarından ve hadislerinden öğreniriz*" (L. TDB 2, s. 14).

- "*Peygamber Efendimiz (s.a.v.) de namazın hangi vakitlerde ve nasıl kılınacağını bizlere göstermiştir*" (L. TDB 2, s. 52).

- "*Peygamber Efendimizin (s.a.v.) yapmış olduğu ve nafile ibadetler kapsamında olan sünnet namazları mümkün olduğunca kılmak, ona olan bağlılığın ve ihlasın bir göstergesi olduğundan son derece önemlidir*" (L. TDB 2, s. 64).

- "*Hz. Peygamber'in (s.a.v.) oruç ibadeti ile ilgili uygulamaları da bizlere örnektir*" (L. TDB 2, s. 49).

- "*Peygamberimiz yardımlaşma ve dayanışma konusunda bizlere örnek olmuş…*" (L. TDB 1, s. 29).

- "*Peygamberimiz (s.a.v.) infak konusunda da ümmetine örnek olmuştur*" (L. TDB 2, s. 50).

- "*Peygamberimiz her konuda olduğu gibi infak, mütevazılık, cömertlik ve fedakârlık konularında da örnek olmuştur*" (L. TDB 1, s. 52).

- "*Yüce Allah, Hz. Muhammed'i (s.a.v.) insanlığa en güzel örnek olarak sunmuştur. O, doğruluk, adalet, merhamet, yardımlaşma, sabır, güven, kardeşlik,*

komşuluk, fedakârlık gibi hayatımıza istikamet çizen bütün davranışlarda insanlığa örnektir" (L. TDB 1, s. 87).

Yukarıda aktarılan ifade örneklerinden hareketle, içerikte sunulan dini yoruma göre Hz. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim'i anlama, ahlak ve ibadetler başta olmak üzere her konuda Müslümanlara örnek bir şahsiyet olarak nitelendiği anlaşılmaktadır. Nihayet Hz. Peygamber'in konu bağlamlı örnekliğini ortaya koyan ifadelerle birlikte, içerikte Hz. Peygamber'in hayatının her yönüyle örnek olduğu hususu, bütün peygamberler üzerinden ayrıca şöyle ifade edilmiştir: "*Peygamberler, Yüce Allah'ın mesajlarını insanlara olduğu gibi tebliğ etmekle, yaşantılarıyla insanlara örnek olmakla da görevlidirler. Bu nedenle peygamberlerin hayatlarının her yönü insanlar için bir örnektir… Sevgili Peygamberimiz…*" (L. TDB 2, s. 47).

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinin, Hz. Peygamber'in örnekliğini ifade etmekle yetinmeyerek, O'nun yukarıda ifadesini bulan alanlarla ilgili müşahhas/canlı örnekliğini ortaya koyan ifade ve ifade gruplarına yer verdiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in müşahhas örnekliğini ortaya koyan ifadeler olarak aşağıdaki örnekler verilebilir:

- "*Sevgili Peygamberimiz de tüm hayatı boyunca namazlarına özen göstererek müminlere bu konuda da örnek olmuştur*" (O. TDB 1, s. 73).

- *"Peygamber Efendimiz nafile namazlar içerisinde en çok sabah namazının sünnetine önem vermiştir. O, sabah namazının sünneti hakkında şöyle buyurmuştur: "Bunlar gerçekten benim için bütün dünyadan daha sevimlidir." Peygamber Efendimiz, namaz esnasında uzun uzun secdeler yapardı. Secdeler arasında da bazı zamanlar dilinden şu dua dökülürdü: "Rabbim bana mağfiret et, bana rahmet et, beni yücelt, bana rızık ver ve beni hidayet üzere eyle." Gözleri uykudan kapanır ya da rahatsız olursa namaz kılmazdı. Efendimiz bir mescide girdiği zaman, mescidi selâmlama anlamında iki rekât "tahiyyetü'l-mescid" namazı kılardı. "Peygamber Efendimiz sevinçli bir haber aldığında veya bir nimet elde ettiğinde Rabbine şükür için iki rekât namaz kılardı"* (O. TDB 1, s. 74).

- "*Peygamberimiz müminlerin iyiliği teşvik edip kötülüğe engel olmaları gerektiğini dile getirmiş ve davranışlarıyla da bu konuda örnek olmuştur… Sevgili Peygamberimiz daima iyiliği emredip kötülükten kaçınma bilinciyle yaşamıştır*" (O. TDB 1, s. 77).

- "*İslam ahlakının en güzel örneği de Peygamber Efendimizdir. O, ahlaki değerleri kaybolmuş cahiliye toplumunu Allah'ın (c.c.) dinine davet ederken; edepli ve nazik oluşuyla insanları etkilemiştir. Ailesine, yakınlarına, komşularına hatta tanımadığı kimselere karşı da nezaketle davranmıştır. Onun nezaketi, inananlara her bakımdan en güzel şekilde örnek olmuştur*" (O. TDB 1, s. 98).

- "*Peygamberimiz konuşurken nezaketi elden bırakmamış, sözleriyle kimseyi incitmemiş ve kırmamıştır*" (O. TDB 1, s. 105).

- "*İnsanlara, canlılara kaba ve kötü söz söylenmemesi konusunda Müslümanları uyaran Peygamberimiz, aynı hassasiyeti ölüler için de göstermiş ve onları hayırla yâd edip yaşayan akrabalarını kıracağı düşüncesiyle onlara kötü söz söylenmemesini öğütlemiştir*" (O. TDB 1, s. 105).

- "*Hz. Peygamber, arkadaşlarına, ailesine, çevresindeki herkese nezaketle davranmıştır. Herkesin sorularını içtenlikle cevaplamış, davetlerine icabet etmiş, ikramlarını geri çevirmemiş, misafirlerine ikramda bulunmuştur. Büyüklerini, akrabalarını ve hastaları ziyaret etmiş, cenazelere katılmaya ve taziyede bulunmaya özen göstermiştir. Hasta ziyaretlerinde dua ederek hastaya moral verilmesinin ile ferdi bile olsa ev ziyaretlerinde izin isteyerek eve girilmesinin, yaptıkları iyilikler için insanlara teşekkür edilmesinin, karşılaşılan kişiye selam verilmesinin gerekliliği gibi konularda Müslümanları eğitmiş, adabın ve nezaketin topluma yerleşmesini sağlamıştır*" (O. TDB 1, s. 105).

- "*Hz. Peygamber bir kimseyle karşılaşınca onunla musafaha eder, karşısındaki kimse elini bırakmadan elini onun elinden çekmezdi. Karşısındaki kimse yüzünü çevirmeden o da yüzünü muhatabının yüzünden (başka tarafa) çevirmezdi. Resûlullahın beraber oturduğu bir kimsenin önüne doğru bacaklarını uzatarak oturduğu görülmemiştir… O insanları daima tebessümle karşılamıştır… Resûlullah,*

genelde sessizdi; daima düşünceli ve hüzünlüydü. Az ve öz konuşurdu. Sözü uzatmazdı, kısa da kesmezdi. Gerektiğinde konuştuklarını tekrarlardı. Öğüt verdiğinde ciddi dururdu, kederlenirdi. Kendisine karşı çıkıldığında yüz çevirir giderdi, ashâbıyla konuşarak rahatlardı. Nimet az bile olsa ona saygı gösterirdi. Hiçbir yiyeceği kötümsemezdi. Tebessüm ederek güler ve güldüğünde bembeyaz dişleri dolu tanesi gibi gözükürdü" (O. TDB 1, s. 106).

- "*Hz. Muhammed (s.a.v.) hata yapan kişiyi toplum içinde adını anarak rencide etmemiş, incitmeden uyarmıştır. Bir kimseyle ilgili kendisine bir şikâyet ulaştığında "Şu kişi" demez, genel bir ifade kullanır ve "Bazı kimseler" diyerek hata yapanı uyarırdı*" (O. TDB 1, s. 107).

- "*Hz. Peygamber… her türlü canlıya olan saygısını ve sevgisini göstermiştir. Hizmetinden faydalanılan hayvanlara yapılan kötü muameleler konusunda insanları uyarmıştır… Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatından verebileceğimiz bütün örnekler bize onun kulluğunda ve insani ilişkilerinde nezaketten ayrılmadığını ve hassas davrandığını göstermektedir. Hayatı boyunca bu kadar hassas davranmasına rağmen Sevgili Peygamberimiz: "Allah'ım, ben bir insanım. Hangi Müslümana ağır ve incitici konuştuysam, bunu, onun için arınma ve mükâfat (vesilesi) kıl." diyerek dua etmiştir*" (O. TDB 1, s. 108).

- "*Allah Resûlü, her zaman güler yüzlü, yumuşak huylu ve nazikti. Asla kötü huylu, katı kalpli, bağırıp çağıran, çirkin sözlü, kusur bulucu ve cimri değildi. Hoşlanmadığı şeyleri görmezlikten gelir; kendisinden beklentisi olan kimseleri hayal kırıklığına uğratmaz ve onların isteklerini tamamen boşa çıkarmazdı. Üç şeyden titizlikle uzak dururdu: "Ağız kavgası, boşboğazlık ve mâlâyânî." Şu üç hususta da titizlikle sakınırdı; hiç kimseyi kötülemez, kınamaz ve hiç kimsenin ayıbı ile gizli taraflarını öğrenmeye çalışmazdı. Sadece yararlı olacağını düşündüğü konularda konuşurdu… Huzuruna gelen yabancıların kaba saba konuşmaları ile yersiz sorularının yol açtığı tatsızlıklara sabrederdi. Hatta ashâbı o tür kimseleri yanından çekip uzaklaştırmak isteseler dahi buna izin vermez yine sabrederdi… O, ancak yapılan iyiliğe denk düşen ve fazla dalkavukluğa kaçmayan övgüleri kabul eder ve haddi aşmadığı müddetçe hiç kimsenin sözünü kesmezdi. Şayet huzurunda haddi*

aşacak şekilde konuşulursa o zaman, ya konuşanı susturmak ya da o meclisten kalkıp gitmek suretiyle ona engel olurdu" (O. TDB 1, s. 109).

- "*Peygamber Efendimiz çevresindeki inanan inanmayan herkese daima rıfk ile davranmıştır*" (O. TDB 1, s. 123).

- "*Onun her gün düzenli olarak Kur'an'dan bir bölüm okuması, Müslümanların Kur'an'ı hayatına dâhil etmesi için güzel bir örnektir*" (O. TDB 2, s. 24).

- "*Peygamberimiz beden temizliği konusunda Müslümanlara örnek olmuştur. Yemeklerden önce ve sonra ellerin yıkanmasını, ağız ve diş temizliğinin yapılmasını, tırnakların kesilmesini, haftada en az bir kez yıkanmayı, Cuma ve bayram gibi toplum önüne çıkılacak günlerde en güzel şekilde hazırlanmayı Müslümanlara tavsiye etmiştir*" (O. TDB 2, s. 46).

- "*Sevgili Peygamberimiz abdest almayı ve mümkün olduğu kadar abdestli olmayı Müslümanlara öğütlemiştir. Kendisi de yatmadan önce abdest almış ve abdestli olarak yatağa giren ve uykusu gelene kadar Yüce Allah'ı zikreden kimsenin dualarının kabul olacağını ifade etmiştir*" (O. TDB 2, s. 56).

- "*Hz. Muhammed (s.a.v.) Müslümanların her daim temiz olmalarını istemiş ve haftada en az bir kez banyo yapmalarını söylemiştir. Aynı şekilde bayram günleri kendisi gusül abdesti almış ve Müslümanlara da bunu tavsiye etmiştir*" (O. TDB 2, s. 57).

- "*Sevgili Peygamberimiz… "Rabbim!" hitabıyla dua ederek Müslümanlara örnek olmuştur*" (O. TDB 2, s. 91).

- "*Peygamber Efendimiz insanların Allah'tan (c.c.) en çok hayâ edeniydi. Onun hayatı hayânın sayısız örnekleriyle doludur. Ashab-ı kiram, yanlış bir şeyler yaptıklarını Peygamber Efendimizin yüzünden anlardı… Peygamber Efendimizin evi Mescid-i Nebi'ye bitişik olduğundan bazı Müslümanlar onu ziyarete geldiklerinde bazen çok uzun süren sohbetlere dalıyorlardı ve bu sohbetler geç vakitlere kadar*

sürebiliyordu. Bu durum Peygamberimize ve ailesine rahatsızlık veriyordu. Ancak Efendimiz hayâsından bu sıkıntısını söyleyemiyordu" (O. TDB 2, s. 101-102).

- "*Peygamber Efendimiz bazen geceleri ayakları şişinceye kadar namaz kılardı. Bütün günahları affedildiği hâlde niçin böyle yaptığı sorulduğunda 'Şükreden bir kul olmayayım mı?' diyerek cevap verirdi*" (O. TDB 2, s. 110).

- "*Peygamber Efendimiz de hoşuna giden bir şey gördüğü zaman, "Hamdolsun Allah'a ki yararlı şeyler O'nun nimetiyle tamamlanır…" diyerek Allah'a (c.c.) şükrederdi*" (O. TDB 2, s. 110).

- "*Sevgili Peygamberimiz, canlı cansız bütün varlıklara sevgiyle bakmıştır. Hayvanlara, bitkilere, doğaya değer vermiş ve bunu söz ve davranışlarıyla da göstermiştir… Peygamberimiz sebepsiz yere zararsız hayvanların öldürülmesini yasakladığı gibi onlara eziyet etmeyi ve eğlence maksatlı yapılan hayvan dövüşlerini de yasaklamıştır. Sevgili Peygamberimiz Müslümanları ağaç dikmeye teşvik ederek Medine'yi yeşillendirmeye çalışmıştır*" (O. TDB 2, s. 114).

- "*Hak ve adaleti ilke edinen Peygamber Efendimizin uygulamalarına baktığımızda pek çok örnekle karşılaşırız. Örneğin, hicret sonrası Medine Sözleşmesi'yle şehirde yaşayan tüm dini grupların haklarını güvence altına alması bunlardan birisidir. Bu anlaşma ile din, dil ve ırk ayrımı gözetmeksizin herkese hak ve adalet ölçüleri içinde davranılmıştır. Peygamberimiz bu uygulamasıyla toplumsal barışı ve huzuru sağlamaya çalışmıştır*" (L. TDB 1, s. 24).

- "*Sevgili eşi Hz. Aişe'nin (r.a.) belirttiği üzere Peygamberimiz, ailesiyle birlikte lüks ve israftan uzak mütevazı bir hayat sürdürmüştür. Çok varlıklı olmamasına rağmen kendisinden bir şey isteyen kimseyi asla geri çevirmemiş, insanların en cömerdi olarak tanınmıştır. Onun ihtiyaç halinde dahi Müslüman olan ya da olmayan herkese böylesine cömert ve fedakâr davranması, kendisine duyulan sevgiyi artırmakla kalmamış, inanmayanların İslam dinini kabul etmesine de vesile olmuştur. Özellikle yanı başındaki ilim talebeleri olan Suffe ashabına büyük değer veren Peygamberimiz, zekât mallarını, hiç dokunmadan onlara yönlendirmiş, şahsına gelen hediyeleri onlarla paylaşmıştır*" (L. TDB 1, s. 52).

- "*O, Kur'an-ı Kerim'in her ayet ve suresinin hakkını en ince ve titiz bir şekilde vermiştir. Ayetleri okurken gözyaşı dökmüş, Allah'ın (c.c.) azabından korkmuş, O'nun azamet ve yüceliğini beyan eden ayetlerle Allah'ı (c.c.) tesbih edip yüceltmiştir. Kur'an-ı Kerim'in ayetleri onun ve arkadaşlarının kalbine, ruhuna, damarlarına, kanına karışmıştır. O ve ashabı Kur'an'la bütünleşmişlerdir*" (L. TDB 1, s. 103).

- "*Hz. Peygamber (s.a.v), hiç şüphe yok ki insanlar arasında Allah'tan en çok korkan ve ibadetlere en fazla önem veren kişidir*" (L. TDB 2, s. 47).

- "*Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı geceler sırf Rabbine şükreden bir kul olabilmek için gözünden yaşlar boşanıp mübarek ayakları şişinceye kadar, gece boyunca namaz kıldığı zamanlar vardı*" (L. TDB 2, s. 48).

- "*Hz. Peygamber'in (s.a.v.) oruç ibadeti ile ilgili uygulamaları da bizlere örnektir. O, iftar vakti geldiğinde oruç açmak için acele edilmesini, sahura kalkılarak yemek yenmesini tavsiye etmiştir. Farz olan Ramazan orucunun dışında Sevgili Peygamberimiz (s.a.v.) nafile oruçlar da tutmuştur. Pazartesi ve perşembe günlerinde, Muharrem ayının 9-10 veya 10-11 günlerinde oruç tutan ve bunu tavsiye eden Peygamberimiz, Şevval ayında da altı gün oruç tutmuş*" (L. TDB 2, s. 49-50).

- "*Peygamberimiz (s.a.v.) infak konusunda da ümmetine örnek olmuştur. "Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz…" ayetinin nasıl hayata geçirileceğinin en güzel örneklerini sergileyen Allah Resulü (s.a.v.) ihtiyaç fazlası hiçbir malı elinde tutmamış, ihtiyaç sahiplerine ulaştırmıştır. Farz olan zekâtların yanında, varlıkta veya darlık- ta ihtiyaç sahiplerine yardım etmeyi öğütlemiştir*" (L. TDB 2, s. 50).

- "*Peygamber Efendimiz (s.a.v.) hayatı boyunca arkasında toplanan cemaate namaz kıldırmış, imamlık yapamayacak kadar hasta olduğu zamanda bile cemaate katılarak Hz. Ebu Bekir'in (r.a.) arkasında namaz kılmıştır*" (L. TDB 2, s. 59).

- "*Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Cebrail (a.s.), her yıl Ramazan ayında Kur'an-ı Kerim'in o âna kadar inen kısımlarını karşılıklı okumuşlardır. Müslümanlar da bu sünneti günümüze kadar devam ettirmişlerdir*" (L. TDB 2, s. 77).

- "*Peygamber Efendimiz (s.a.v.) vefat edinceye kadar Ramazan ayının son on gününü çoğunlukla itikâfta geçirmiş, vefat ettiği yıl ise yirmi gün itikâfta kalmıştır*" (L. TDB 2, s. 78).

- "*Peygamberimiz'in (s.a.v.) sıklıkla oruç tuttuğu veya oruç tutulmasını tavsiye ettiği günlerden bazıları şunlardır: Şevval ayında altı gün oruç tutmak, Muharrem ayının 9-10 veya 10-11 günlerinde oruç tutmak (aşure orucu), her ayın üç gününde oruç tutmak (13-14 ve 15 günleri tutmak menduptur), pazartesi ve perşembe günleri oruç tutmak*" (L. TDB 2, s. 80).

- "*Peygamber Efendimiz (s.a.v.), peygamberlik görevinin bir gereği olarak insanları Allah'a (c.c.) çağırmış, tüm insanları Allah'ın (c.c.) dinine davet etmiş ve Allah'ın (c.c.) kendisine bildirdiği vahyi insanlara tebliğ etmiştir*" (L. TDB 2, s. 116).

Hz. Peygamber'in yaşantısından örneklerin çokça yer verildiği anlaşılan içerikte, bu örneklerden hareketle dini yorumun İslami dünya görüşü çerçevesinde Hz. Peygamber'in, Allah'tan aldığı vahiyleri sadece insanlara aktarmakla görevli bir 'postacı' olarak nitelenmediği, aksine O'nun insanlara tebliğ ettiği vahiy bilgisine göre bir yaşam sürdüğünün öğretime konu edildiği ifade edilebilir.

Araştırmanın 'Sünnetin Değeri' başlığı altında aktarılan bütün bu ifadelerden hareketle, Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde sünnetin değeri ve belirleyiciliği, Hz. Peygamber'in genel anlamda ve konu bağlamlı örnekliği ve yaşamından örnek davranışları bağlamında çokça örneğin sunulduğu anlaşılmaktadır.

Derse ait içerikte sunulan dini yorumun İslami dünya görüşünü analiz eden bu araştırmanın 'Sünnetin Değeri' başlığı altında, konuyla ilgili bu kadar çok ifadenin yer bulması, içerikte sunulan dini yorumun, bir bilgi kaynağı olarak 'sünnet' hususunu ciddi anlamda önemsediği ve ön plana çıkardığı şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim Allah kelamı ve vahiy olarak Kur'an-ı Kerim'in temel bilgi kaynağı olduğu yönündeki vurgu ve ifadelere kıyasla derse ait içerikte, sünnetin değeri ile ilgili çok daha fazla vurgu ve ifadeye yer verildiği anlaşılmaktadır.

Ders içeriğine yönelik analizlerden elde edilen bu sonucu, sünnete yer vermediği ifade edilen birtakım modern dini yorum ve anlayışlara, içerikte yer bulan dini yorumun bir cevabı, reddiyesi ve duruşu olarak nitelemek mümkündür. Nitekim yukarıda da aktarıldığı üzere, içerikte sunulan dini yorum, "… *Bu sebeple sünneti dikkate almayan yaklaşımlar ve dinî yorumlama biçimleri, İslam âlimleri tarafından doğru bulunmamıştır*" ifadesine yer vermiş (L. TDB 2, s. 16), bununla yetinmeyerek sünnetin değerine, bağlayıcılığına ve örnekliğine geniş bir şekilde yer vermek suretiyle İslam'ın ikinci önemli bilgi kaynağı olan sünnete güçlü bir vurgu yapmıştır.

Diğer yandan sünnetin örnekliğine yönelik içerikte yer verilen ifadelerden hareketle, söz konusu örnekliğin daha ziyade ahlaki prensipler, ibadetler, âdâb-ı muâşeret vb. alalarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle içeriğin ilgili alanlarında peygamber örnekliğini teşkil eden ifadelerde, her ne kadar Hz. Peygamber'in hayatın bütün alanlarında örnek olduğu ifade edilmişse de örnekliğinin bazı alanlarla sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin içerikte Hz. Peygamber'in komşuluk ilişkileri, gençlerle ve çocuklarla iletişimi, ticari hayatı ve ahlakı, savaş ahlakı, eş ve babalık yönleri gibi birçok konuda örnekliğini veya yaşam kesitini ortaya koyan herhangi bir ifade tespit edilememiştir.

Kur'an ve Sünnet Bütünlüğü

Yukarıda yapılan analizler sonucu, Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte müstakil ifadelerle ayrı ayrı vahiy ve sünnetin temel bilgi kaynakları olarak nitelendiği, ayrıca sünnetin vahye kıyasla ön plana çıkarıldığı hususları tespit edilmiştir. Bununla birlikte derse ait içerikte, birer bilgi kaynağı olarak Kur'an ve sünnetin birlikte kullanılarak vurgulandığı anlaşılmaktadır. Kur'an ve sünnetin temel bilgi kaynakları olduklarına yönelik ortak vurguların, içerikte öğretime konu edilen hemen her konuda yapıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda aşağıdaki ifade örnekleri verilebilir:

- "… *Müminler bu esaslara Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hadislerinde açıklandığı şekilde iman ederler*" (O. TDB 1, s. 12).

- "*Mümin, dualarını Allah'ın (c.c.) en güzel isimleriyle süslemelidir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'i ve peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetini kendisine örnek almalıdır*" (O. TDB 1, s. 28).

- "*İbadetler Allah (c.c.) ve Resulü tarafından nasıl tarif edildiyse o şekilde yapılmalıdır. İbadetlerin nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili başvuru kaynağımız Kur'an ve sünnettir*" (O. TDB 1, s. 43).

- "*... Mümin bu konuda Allah'ın (c.c.) emirlerine uyarak ve Hz. Peygamberi örnek alarak hayatını düzenler*" (O. TDB 1, s. 68).

- "*... Bunun için de Kur'an ve sünnette emredildiği gibi güzel ahlaka uygun bir şekilde yaşamaya çalışır*" (O. TDB 1, s. 76).

- "*İslam'da nezaketin temel kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Peygamber Efendimizin sünnetidir*" (O. TDB 1, s. 99).

- "*Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimizin sünneti güzel ahlakın nasıl olması gerektiği konusunda bizlere yol gösterir*" (O. TDB 1, s. 100).

- "*Kur'an ve sünnet merkezli nezaketi benimsemeli; her ikisine de ters düşmeyen tüm güzel davranışlarla ahlakımızı güzelleştirmeliyiz*" (O. TDB 1, s. 103).

- "*Allah'ı (c.c.) doğru bir şekilde tanımak ve bilmek için Kur'an ve sünnetin rehberliğine başvurmak gerekir. Çünkü Allah (c.c.) hakkındaki en doğru bilgileri Kur'an-ı Kerim'den ve Peygamber Efendimizin hadislerinden öğrenebiliriz*" (O. TDB 2, s. 12).

- "*... Herhangi bir anlaşmazlık durumunda Müslümanlar, Kur'an ve sünnete yönlendirilmektedir*" (O. TDB 2, s. 19).

- "*Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamalarında temizlik konusuna her yönüyle değinilmiştir*" (O. TDB 2, s. 43).

- "*Bir Müslüman olarak her konuda olduğu gibi evlilik ve aileyle ilgili de başvuracağımız ilk kaynaklar Kur'an ve sünnettir. Kur'an-ı Kerim'de,*

Peygamberimizin söz ve fiillerinde evlilikle ilgili emirler, yasaklar ve tavsiyeler vardır" (L. TDB 1, s. 16).

- "*Dinimiz hak ve adalete çok büyük önem vermiştir. Bunu Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamberimizin davranışlarında görebiliriz*" (L. TDB 1, s. 24).

- "*İslam dininin ana kaynakları Kur'an ve sünnettir*" (L. TDB 1, s. 75).

- "*Dinimizde herhangi bir konuda helal ve haram koyma yetkisi yalnızca Yüce Allah'a ve O'nun elçisi Hz. Peygambere aittir. Bu nedenle helal ve haramlarla ilgili temel kaynaklarımız Allah'ın (c.c.) kelamı olan Kur'an-ı Kerim ile Allah (c.c.) Resulünün sünnetidir*" (L. TDB 1, s. 77).

- "*İslam ahlakı" terimi, Allah'ın (c.c.) birliğini esas alarak Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu prensiplere göre yaşamayı ifade eder… Bu yönüyle İslam ahlakı, Kur'an-ı Kerim'i ve Kur'an-ı Kerim'in en güzel uygulayıcısı Peygamberimizin sünnetini insanın düşünce ve davranışlarının merkezine almasını gerektirir*" (L. TDB 1, s. 87).

- "*Dinimizde her konuda olduğu gibi ahlak alanında da temel kaynaklarımız Kur'an ve sünnettir. Son ilahi kitap olan Kur'an-ı Kerim ve onu bizzat yaşayarak insanlara tebliğ eden Peygamber Efendimizin sünneti, Müslümanlar için itikat, ibadet, ahlak, muamelat, hukuk, siyaset gibi hayatın tüm alanlarında ilk başvurulacak kaynaklardır. İslam ahlakı hem teorik açıdan hem de pratik yönüyle Kur'an-ı Kerim ve sünnet temelleri üzerinde yükselir. Çünkü İslam ahlakında ele alınan her bir başlığın mutlaka ya Kur'an-ı Kerim'de ya da Peygamberimizin sünnetinde bir karşılığı vardır. Bu iki temel kaynak birbirini bütünleyerek İslam ahlakını oluşturur*" (L. TDB 1, s. 90).

- "*Kitap ve sünnetin dinimizin iki temel kaynağı olması konusunda bütün Müslümanlar ittifak halindedir… Müslümanların bir konuda hüküm çıkarırken Kur'an'a ve sünnete başvurmaları gerektiği bildirilmiştir*" (L. TDB 1, s. 90).

- "*… Hayatımızı istikamet üzere yaşayabilmemiz için Kur'an-ı Kerim'e ve sünnete sımsıkı yapışmamız gerektiğini… Tüm faziletler ve reziletler ayetlere ve hadislere göre anlatılmıştır*" (L. TDB 1, s. 91).

- "*Yüce Rabbimiz, hem dünyada mutluluğa hem de ahirette kurtuluşa ulaşmamız için Kur'an-ı Kerim'i bir hidayet rehberi ve Hz. Muhammed'i (s.a.v.) de uyulması gereken en güzel örnek olarak bizlere bildirmiştir*" (L. TDB 1, s. 99).

- "*… Herhangi bir anlaşmazlık durumunun çözümünde Müslümanlar Kur'an'a ve sünnete yönlendirilmektedir*" (L. TDB 1, s. 100).

- "*Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette emredilen ahlaki davranışlar toplumda huzur, güven ve istikrarı sağlamayı; birlik ve beraberliğin hâkim olduğu erdemli bir toplum oluşturmayı hedefler*" (L. TDB 1, s. 105).

- "*Bunun yanında Kur'an'da ve sünnette açıklanan ve imanın şartları olarak bildiğimiz altı iman esasını kabul etmek gerekir*" (L. TDB 2, s. 10).

- "*Dinimizde itikâdi, ameli ve ahlaki hükümler özü itibariyle kitap ve sünnete dayanır. Müslümanlar herhangi bir konuda bir hüküm çıkarmak ve karar vermek istediklerinde ilk başvuracakları kaynaklar öncelikle Kur'an-ı Kerim ve sünnettir*" (L. TDB 2, s. 12).

- "*Kitap yani Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünnetiyle birlikte İslam dinindeki hükümlerin temel kaynağıdır*" (L. TDB 2, s. 13).

- "*Hz. Peygamberin (s.a.v.) dinî yaşayışı, sözleri ve davranışları Müslümanlar için çok önemlidir ve Kur'an-ı Kerim'le birlikte İslam'ın ana kaynağıdır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) adeta canlı bir Kur'an gibi yaşamıştır*" (L. TDB 2, s. 14).

- "*Kur'an-ı Kerim ve sünnet ile bildirildiği kesin olarak bilinen dinî hükümlerin hepsine ayrı ayrı inanma…*" (L. TDB 2, s. 16).

- "*Bu nedenle ibadetlerin geçerli olabilmeleri için Kur'an ve sünnette tarif edilen şekillerde yapılmaları şarttır*" (L. TDB 2, s. 40).

- "*Dolayısıyla ibadetlerin geçerli olabilmesi için Kur'an ve Sünnet'e uygun olması gerekir. Bu sebeple ibadetlerin yalnızca Allah'ın (c.c.) emrettiği ve Peygamberimizin (s.a.v.) açıklayıp gösterdiği tarzda yapılması esastır*" (L. TDB 2, s. 42).

- "*Kur'an ve sünnette zekât…* " (L. TDB 2, s. 85).

- "*Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamber Efendimizin (s.a.v.) hadislerinde cihat edenler övülmekte…* " (L. TDB 2, s. 114).

Kur'an ve sünnetin temel bilgi kaynakları olduklarına dair yukarıda aktarılan ve her iki kaynağı birlikte zikreden ifade örneklerinden hareketle, dini yorumun söz konusu kaynakları birlikte ve bir bütün halinde değerlendirdiği ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle içerikte ortaya konulan dini yoruma göre bir dünya görüşü olarak İslam dininin temel kaynakları Kur'an ile sünnettir ve bunlar bir bütün halinde değerlendirilmelidir. İslam düşünce tarihi içerisinde, Kur'an-ı Kerim'in temel bilgi kaynağı olduğu hususunda herhangi bir tartışmanın olmadığı, bununla birlikte sünnetin değeri ile ilgili ise farklı yaklaşımların olduğu dikkate alındığında, dini yorumun her iki kaynağı birlikte vurgulaması, bir yönüyle söz konusu iki kaynağın bütünlüğüne, bir yönüyle de yukarıda yapılan analizlerden de anlaşıldığı üzere, sünnetin değerine ayrıca bir atıf olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun İslami dünya görüşüne göre Müslümanların 'varlığa' ve hayata dair bilgilerinde en temel bilgi kaynaklarının Kur'an-ı Kerim ve Sünnet olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte içerikte yer bulan dini yorumun, Sünnetin değeri çerçevesinde onun bağlayıcılığına, örnekliğine ve sünnetin değeriyle bağlantılı olarak Kur'an ve sünnet bütünlüğüne ayrıca vurgu yaptığı, ön plana çıkardığı anlaşılmaktadır.

3.3.2.1.3. Geleneğin Değeri

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde sunulan dini yorumun İslami dünya görüşünü tespite yönelik analizde, aklın, Kur'an'ın ve sünnetin birer bilgi kaynağı olduğuna dair birçok somut ifade tespit edildiği halde geleneğin bir bilgi kaynağı olduğu yönünde somut bir ifade tespit edilmemiştir. Bununla birlikte içerikte, dini

yaşamın şekillenmesinde bir Müslüman için geleneğin de önemli olduğuna ve dikkate alınması gerektiğine yönelik bir konu başlığı ve dolaylı da olsa bazı ifade örnekleri tespit edilmiştir.

Ortaokul TDB 1 kitabının dördüncü ünitesinde 'Geleneğimizden Nezaket Örnekleri' başlığı altında aile büyüklerine ve diğer bireylerine, akrabalara ve misafirlere nasıl davranılması gerektiği ile ilgili, hasta ziyaretinin önemi ve vefat edenlere karşı yerine getirilmesi gereken görevler gibi hususlar, nezaket konusu merkezinde ve gelenek vurgusuyla öğretime konu edilmiştir (s. 110-115).

Yukarıda aktarılan ilgili başlığın yanında geleneğin, ortaöğretim TDB 1 kitabının İslam ve sosyal hayatı konu edinen birinci ünitesinde, evlilik ve aşamaları ile ilgili dinin yanında geleneğin de etkili ve değerli olduğu, bu itibarla dikkate alınması gerektiği (s. 15), dinin yardımlaşma ve dayanışmaya teşvik ettiği hususu ile ilgili İslam toplumunda vakıf geleneğinin şekillendiği (s. 28), ayrıca gönüllü borç verme anlamına gelen karz-ı hasen'in gelenekle birlikte işletildiği (s. 55) vurgulanmıştır.

Geleneğin Müslümanlar açısından önemine vurgu yapan yukarıdaki hususların yanında içerikte gelenek, vakıf, medeniyet, ecdâd ve ata gibi kavramların kullanılması suretiyle geleneğe dolaylı vurgu yapan birtakım ifadeler de tespit edilmiştir. Bu bağlamda aşağıdaki ifade örnekleri verilebilir:

- "*İslam'ın güzel saydığı davranışlardan biri de edeptir. Edep, iyi ahlak, incelik, terbiye ve toplum töresine uygun davranmak demektir*" (O. TDB 1, s. 96).

- "*Bizler dinimizin ve geleneğimizin bize bıraktığı bu incelikleri devam ettirmekle sorumluyuz*" (O. TDB 1, s. 113).

- "*… İslami ilkelerle sürdürülürken daha sistemli ve kalıcı yardımlar içinse vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar; şifahane, imarethane, misafirhane, medrese, yol ve çeşme yapımı gibi daha pek çok alanda kurumlar aracılığıyla toplumsal fayda sağlamışlardır*" (L. TDB 1, s. 53).

- "*Vakıflar, İslam tarihi boyunca çok çeşitli hizmetler üstlenmişlerdir. Günümüzde de bu hizmetlerine devam etmektedirler. Vakıflar, aynı zamanda servetin zengin kesimlerden toplumun daha fakir kesimlerine doğru akışını gerçekleştirerek sosyal dengenin kurulmasında ve sosyal bütünleşmenin sağlanmasında rol almışlardır*" (L. TDB 1, s. 53).

- "*Sadaka-i cariyelerin devamlılığını sağlamak için oluşturulan kurumlara ise vakıf adı verilir. Hayır vakıfları bu şekilde adeta iyiliğe bekçilik eden kurumlardır. İslam medeniyeti bir vakıf medeniyetidir*" (L. TDB 2, s. 93).

- "*Bizler de sadaka-i cariye bırakmak için atalarımız gibi çaba göstermeliyiz*" (L. TDB 2, s. 94).

- "*Cihat ibadetini ecdadımız öncelikle Allah (c.c.) rızası için, Allah (c.c.) yolunda (fî sebilillah) ve "i'lâ-yı kelimetullah" ülküsü çerçevesinde âdeta bir yaşam tarzı haline getirmiş ve Allah'ın (c.c.) adını yüceltme davasını kendisine bir vazife edinmiştir*" (L. TDB 2, s. 118).

Derse ait içerikte tespit edilen ve yukarıya aktarılan söz konusu alt başlık, konu ve ifade örneklerinden hareketle içerikte sunulan dini yorumun, geleneği bir bilgi kaynağı seviyesinde değilse de önemsediği ve bir değer olarak nitelediği ifade edilebilir. Bu bağlamda geleneğin bir bilgi kaynağından ziyade Müslümanlar açısından dikkate alınması gereken bir miras olarak nitelendiği anlaşılmaktadır.

Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde ifadesini bulan dini yoruma göre geleneğin bir değer olduğu hususuyla birlikte, içerikte bağlamsız, diğer bir ifadeyle ilgisiz bir şekilde 'hurafe' kavramının kullanıldığı tespit edilmiştir. Cumhuriyet tarihi içerisinde işe koşulan din derslerinde, geleneği ve dönemin mevcut dini anlayışlarını dışlamak için aracı kılındığı anlaşılan 'Batıl inanç ve hurafe karşıtlığı' hususu da dikkate alındığında, söz konusu 'hurafe' vurgusunun, içerikte sunulan dini yorumun geleneğe vurgu yapan anlayışı ile bağdaşmayacağı ifade edilebilir. Söz konusu 'hurafe' kavramını barındıran iki ifade aşağıda aktarılmıştır:

- "*Daha geniş anlamda ihlas; şirkten, riyadan, hurafelerden, kötü duygulardan ve gösteriş arzusundan kalbi temizlemek, her türlü hayırlı işe iyi niyetle*

yönelmek ve her durumda yalnızca Allah'ın (c.c.) rızasını gözetmek anlamına gelir" (O. TDB 1, s. 44).

- "*Daha geniş anlamda ihlas; şirkten, riyadan, hurafelerden, kötü duygulardan ve gösteriş arzusundan kalbi temizlemek, her türlü hayırlı işe iyi niyetle yönelmek ve her durumda yalnızca Allah'ın (c.c.) rızasını gözetmek demektir*" (L. TDB 2, s. 41).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin tamamına yönelik analizde sadece yukarıda verilen iki yerde kullanıldığı anlaşılan 'hurafe' kavramı, ifadelerden de anlaşılacağı üzere ilgisiz bir şekilde kullanılmıştır. Nitekim öğretime konu edilen 'ihlas' kavramı ile 'hurafe' kavramı arasında bir anlam ilişkisi kurmak, zorlama bir yorum olacaktır. Şu halde söz konusu kavramın, geçmişten gelen bir 'dil alışkanlığı' ile kullanıldığı ifade edilebilir.

Sonuç olarak Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde yer bulan dini yorumun İslami dünya görüşünde vahyin rehberliğinde aklın, vahyin ve sünnetin birer bilgi kaynağı olarak nitelendiği, geleneğin de bu çerçevede vurgulanarak, geleneğe bir değer atfedildiği anlaşılmaktadır.

3.3.2.2. Ontolojik Yönelimler

İnsan, dünyayı nasıl görüyorsa, ona göre davranış ve edim geliştirmektedir. Bu itibarla esasında dünya görüşlerini incelemek, insanların algılarını incelemek demektir. Nitekim hayata ve varlığa, varlık içerisinde insana, onun soru ve sorunlarına dair bir cevap ve öneri niteliği taşıyan dünya görüşleri, bu yönleriyle doğrudan doğruya insan hayatına ve bu hayata etki eden unsurlara odaklanır. Bu bağlamda dünya görüşlerinin üzerinde en çok durduğu hususlar, varlığın ve hayatın anlamı, insanın nasıl yaşaması gerektiği, insanın edim ve davranışlarında uyması gereken ilke ve hedeflerin niteliği, hayatı düzenleyen ilkelerin meşruiyetini nereden alması gerektiği vb. sorular etrafında şekillenir. Buna göre dünya görüşleri, aşkın bir varlık olarak tanrıyı, müşahede edilebilen bir âlem olarak evreni, hayatın merkezindeki insanı ve nihayet bunların arasındaki ilişkileri tanımlama yönleriyle temayüz ederler. Böylece bu kavramlar, onları tanımlayan dünya görüşlerinin her birine göre farklı anlamlar kazanırlar. Diğer bir ifadeyle insanı, sorunlarını ve

geleceğini merkeze alarak görüş ve öneri beyan eden dünya görüşlerinin tamamı, esas itibariyle yukarıda ifadesini bulan tanrı, evren ve insan anlayışları ile bunların birbirleriyle ilişkileri üzerinden kendilerini inşa eder. Buna olgusal, felsefi veya dini dünya görüşleri yanında bütün ideolojiler de dâhildir. Söz gelimi idealizmin, teizmin, ateizmin, varoluşçuluğun, komünizmin, kapitalizmin, semavi dinlerin veya post-modernist bir yaklaşım olarak göreliliğin her biri, esasında kendisini belirli bir tanrı, evren ve insan anlayışı üzerinden inşa etmektedir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun da belirli bir dünya görüşü ortaya koyduğu, yukarıda da ifade edilmiştir (s. 237). Bu çerçevede derse ait içerikte sunulan dini yorumun dünya görüşüne temel teşkil eden Allah, evren ve insan anlayışı ile bunların birbiriyle ilişkisinin analiz ve tespiti, bu bölümün temel konusudur.

3.3.2.2.1. Allah Anlayışı

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun 'Allah' anlayışını, ortaokul TDB 1 ve 2 ders kitaplarının ünitelerinde öğretime konu edilen 'Esmâu'l-Hüsnâ' başlıklarında ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Temel Dini Bilgiler dersinin lise kitaplarında yer almayan Esmau'l-Hüsna konusu, ortaokul kitaplarında ve her ünitenin son alt başlığında öğretime konu edilmiştir. Bu çerçevede ünitelerde; Allah, el-Vâhid, el-Ehad, el- Mü'min, es-Samed, er-Rakîb, el-Vedûd, el Bâsıt, el-Muhsin, el-Mâni', el-Halîm, el-Latîf, er-Refîk, el-Azîz, er-Rahmân, Es-Selâm, el-Kerîm, el-Kuddûs, et-Tevvâb, er-Rab, el-Mucîb, El-Ğafûr, el-Câmi', el-'Afuv, eş-Şekûr ve er-Raûf isimlerine yer verilmiştir. Öğretime konu edilen 26 ismin tercihinde ise ünitelerde öğretime konu edilen hususların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Ortaokul ders kitaplarının ünitelerinde sekiz ayrı alt başlığa konu olan 'Esmâu'l-Hüsnâ'larda, varlık âleminin yüce yaratıcısı olarak Allah hakkında birçok bilgiye yer verildiği ifade edilebilir. Söz konusu başlıkların dışında, değişik konu başlıkları içerisinde de öğretime konu edildiği anlaşılan 'Allah' anlayışı, dini yoruma göre insan hayatının hem dünya hem de ahiret hayatının merkezi konusudur.

Dini yoruma göre Allah, her şeyiyle varlığın yaratıcısı, bütün canlıların rızkını veren, sonsuz güç ve kudret sahibidir (O. TDB 1, s. 26). Aynı şekilde O, yarattığı varlık âleminin işleyiş yasalarını belirleyen ve idare eden, diğer bir ifadeyle kanun koyucu olandır (O. TDB 1, s. 23). Bu çerçevede, dini yorumun Allah anlayışı ile ilgili, "Allah'ın güzel isimleri' anlamına gelen 'Esmâu'l-Hüsnâ' başlıklarında aşağıda aktarılan ifade örneklerine yer verilmiştir:

- "*O Allah (c.c.) ki vardır, birdir ve O'ndan başka da ilah yoktur. Allah'ın (c.c.) başlangıcı ve sonu yoktur. Her şeyi yaratan sonsuz ilim ve güç sahibidir. Hiçbir şey O'na zor gelmez. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. O, gökleri ve yeri örneksiz bir şekilde yaratandır, her şeyi hakkıyla bilendir. Allah (c.c.) kendisinden başka hiçbir ilah olmayan, her şeyin sahibidir. O'nun için eksiklik söz konusu değildir, O, esenlik verendir, emniyete kavuşturandır, gözetip koruyandır*" (O. TDB 1, s. 29).

- "*Allah (c.c.)… Hiçbir varlığa hiçbir şekilde muhtaç değildir. O, tüm varlıkları rızıklandırdığı halde rızka ihtiyacı olmayandır… Hayat veren, öldürecek olan, daha sonra da tekrar diriltecek olandır. Her şeyi ölçü ile yapıp yönlendirendir. Yarattığı her şeyi iyi, güzel ve sağlam yaratandır. En doğru sözlü olandır. O, iyidir, güzeldir. İyiliği ve güzelliği sever. Temizdir, temizlenenleri sever*" (O. TDB 1, s. 30).

- "*Allah'ın (c.c.) Vâhid ve Ehad olduğunu söylediğimizde O'nun bir, tek, yegâne varlık olduğuna işaret etmiş oluruz. O'nun benzeri ve dengi yoktur. Allah'ın (c.c.) zatında ve sıfatlarında bir ve yegâne olduğunu bu isimler ifade eder. O, ezelden beri kâinatı tek başına yaratıp idare edendir*" (O. TDB 1, s. 31).

- "*Yüce Allah kendisine inananları korku ve endişeden emin kılandır. Her mümin O'na güvenmesi gerektiğini bilir. O, inanan kişinin hem dünyada hem ahiretteki güvencesidir. Kendisine sığınanların koruyucusu ve kollayıcısıdır. Verdiği sözleri yerine getirir ve Müslümanlar için en güzel yardımcıdır. Onları yalnız bırakmaz*" (O. TDB 1, s. 32).

- "*Yüce Allah var olmak ve varlığını devam ettirebilmek için başkalarına muhtaç değil Yaratılan varlıkların özelliklerinden olan ye içme, uyuma, yorulma ve*

dinlenme gibi ihtiyaçlar O'nun için düşünülemez. O, kusursuz, eksiksiz ve hatasızdır" (O. TDB 1, s. 60).

- "*Varlıkları tek tek görür, işitir ve merhametiyle onları korur. Bu O'na zor gelmez, gücü her şeye yeter. Kontrolü altın bulunan bütün varlıkların oluşumu, varlığını sürdürmeleri veya yok olup ortadan kalkma arı hususunda herhangi bir aksaklığın meydana gelmesi söz konusu değildir*" (O. TDB 1, s. 60).

- "*Bütün sevgilerin kaynağı Yüce Allah'tır. Sevgisi sonsuzdur. Bu sevgi sayesinde bütün varlıkları yaratan Allah (c.c.), onları yaşatır ve rızıklarını verir. Allah'ın (c.c.) kullarına duyduğu sevgi bir annenin yavrusuna duyduğu sevgiden çok daha fazladır… İnsanların kalbine sevgi ve muhabbeti yerleştiren Allah'tır*" (O. TDB 1, s. 61).

- "*Rabbimizin güzel isimlerinden biri olan el-Bâsit; kullarına rızıkları yayan ve bol bol veren, kullarına cömertçe ikram eden, insanlara ilmî ve bedenî güç veren, bulutları dilediği yere sevk eden ve yeryüzünü serip döşeyen gibi anlamlara gelir*" (O. TDB 1, s. 85).

- "*Allah (c.c.) yarattıklarını en güzel bir şekilde yaratır. O'nun hükümleri insanlar için en güzeli ve en iyisidir. Allah (c.c.) en güzel şekilde yarattığı kullarına sayılamayacak kadar çok ikramda bulunmakta, onlara çeşit çeşit nimetler vermektedir*" (O. TDB 1, s. 87).

- "*Rabbimizin yarattığı bu evrene, O'nun dışında hiçbir güç sonradan bir şey katamaz ve ondan bir şeyi eksiltemez. O'nun sonsuz kudreti her şeyi kuşatmıştır. O'nun dilemesi dışında hiçbir şey gerçekleşmez*" (O. TDB 1, s. 89).

- "*Allah, İnsanlara güzel muamele yapan, onlara şefkatli davranan, işledikleri suçları hemen cezalandırmayan, sabırlı ve temkinli olan, acele davranmayıp ileride olacak gelişmelere fırsat tanıyandır… Yüce Allah, kullarına karşı çok merhametlidir. Kulları için sayısız nimetler yaratmış, dünyayı onların hizmetine sunmuştur… Yüce Allah kullarına, hatalarından dönmeleri için fırsatlar tanır, zaman verir. Kullarına karşı merhametle muamele eder, onların yaptığı hatalardan dolayı tövbe etmeleri için sabırla bekler*" (O. TDB 1, s. 116-118).

- "*Rabbimiz, ihtiyaçlarımızı en iyi bilendir. Aklımızdan ve kalbimizden geçen her şeyi bilir. Gizlediklerimizi ve açığa vurduğumuz her şeyi en ince ayrıntısına kadar görür… Latîf olan Allah (c.c.)… pek çok varlığı bütün incelikleriyle bilir. Çünkü Rabbimiz, bütün bunları yaratandır. En güzel şekilde yaratan ve yarattıklarının bütün inceliklerini en iyi bilendir*" (O. TDB 1, s. 119-120).

- "*Yüce Allah sonsuz izzet ve şeref sahibidir. Bütün ihtiyaçlar, dilekler O'na döner. O, tüm insanların istek ve arzularına cevap verebilecek kudret ve güce sahiptir*" (O. TDB 2, s. 33).

- "*Allah (c.c.) bağışlayan ve esirgeyendir. Yaradılışın başlangıcından kıyamete kadar bütün varlıklara nimetlerini verendir. Şefkat ve acımada eşi ve benzeri olma- yan tek varlıktır. Yüce Allah (c.c.) Rahman olduğu için sonsuz rahmeti vardır. Bu merhameti herkesi kapsar. Yüce Allah, muhtaç olanın her türlü ihtiyacını bilir ve yaratır*" (O. TDB 2, s. 35).

- "*Yüce Allah her türlü esenliğin yaratıcısı ve kaynağıdır. Allah (c.c.) varlığı ve sıfatında her türlü noksanlıklardan beridir, salimdir. Her türlü ayıp ve kusurlardan uzaktır. Dert, keder gibi insani özellikler O'nun için düşünülemez*" (O. TDB 2, s. 36).

- "*Allah (c.c.) bir şeyi insanlara lütfederken onu karşılıksız verir. İnsanları bağışlarken ve onlara nimet verirken bir karşılık beklemez. Allah'ın (c.c.) insanlara verdiği sayısız nimetlere karşı şükretmek O'nun karşılık beklemesinden dolayı değildir*" (O. TDB 2, s. 61).

- "*Yüce Allah, her türlü eksiklikten ve kusurdan uzaktır. O yarattığı hiçbir şeye benzemez, tek ve eşsizdir. Her şeyden daha temizdir ve her türlü noksanlıktan arınmıştır*" (O. TDB 2, s. 62).

- "*Yüce Allah'ın güzel isimlerinden biri olan er-Rab; idare eden, terbiye eden, gözetip koruyan, nimet veren gibi anlamlara gelir. Yüce Allah'ın evrendeki bütün canlıları ve her türlü varlığı kuşatması, şefkat ve merhametle terbiye etmesi, geliştirip koruyarak yaşatmasını ifade eder*" (O. TDB 2, s. 91).

- "*Yüce Allah mutlaka dualarımıza icabet eder ve bizim için en hayırlı sonucu nasip eder*" (O. TDB 2, s. 93).

- "*Allah'ın güzel ismi olarak el-Ğafur; affediciliği tam olan, suçu bağışlayan, kullarını ahirette perişan etmeyen, onların kusurlarını gizleyen ve örten manalarına gelmektedir*" (O. TDB 2, s. 94).

- "*Allah'ın (c.c.) güzel ismi olarak el-Câmi ise "toplayıp düzenleyen, kıyamet günü hesaba çekmek için mahlûkatı bir araya toplayan" manalarına gelmektedir… Câmi' isminin dünya hayatıyla ilgili bir örneği de Allah'ın gönülleri birleştirmesinde gözlemlenir*" (O. TDB 2, s. 95).

- "*Allah (c.c.), tövbe edip işlediği günahların farkında olarak kusurunu itiraf ederek bu pişmanlıkla hatasından vazgeçenlerin günahlarını affeder; affetmek O'nun merhametinin gereğidir*" (O. TDB 2, s. 115).

- "*Şekûr, yapılan iyilikleri çok büyük sevap vererek ödüllendiren, kendisine karşı yapılan ibadetleri ve ahlaki davranışları karşılıksız bırakmayan demektir. Yüce Allah kendisine şükreden kullarını çok sever. Onların şükretmelerinden memnun olur. Onlara verdiği nimetleri arttırır*" (O. TDB 2, s. 117).

- "*Yüce Rabbimiz Raûf isminin bir gereği olarak kullarına sayısız nimetler verir. Peygamberler göndererek kullarını yalnız bırakmaz. Dünya ve ahiret hakkında yol gösterir. Günahlarımızı örter ve örttüğü günahların pek çoğunu affeder. Tövbe kapısını açık bırakarak bizlere olan şefkatini gösterir*" (O. TDB 2, s. 118).

Yukarıda aktarılan ifade örneklerinden hareketle, dini yorumun dünya görüşünde Allah'ın, insan hayatı bakımından merkezî bir yere sahip, insanla birlikte bütün varlık âlemini yaratan, yerleştirdiği işleyiş yasalarıyla varlığı sevk ve idare eden ve nihayet insanın hizmetine sunarak insana olan sevgi ve merhametini ortaya koyan yüce bir Yaratıcı olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu yönleriyle Allah'ı tanıtmaya çalışan dini yorumun, faal/aktif bir Allah anlayışı sergilediği ifade edilebilir.

3.3.2.2.2. Evren Anlayışı

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, sunulan dini yorumun evren anlayışını doğrudan konu eden sınırlı sayıda ifade tespit edilebilmiştir. Söz konusu ifadeler aşağıya aktarılmıştır:

- "*Kâinat birbirine benzeyen ve benzemeyen, birçok unsurun oluşturduğu nesnelerden meydana gelmektedir*" (O. TDB 2, s. 95-96).

- "*Kâinat, Allah'ın (c.c.) varlığını ve birliğini kanıtlayan bir eserdir. Müminler bu esere baktıkça onu yaratanın varlığını ve birliğini hissederler*" (O. TDB 1, s. 18).

Kâinatın birçok nesneden meydana geldiğini ve Allah'ın varlık ve birliğini kanıtlayan bir eser olduğunu ifade eden yukarıdaki örneklerin dışında içerikte, Allah-evren ve insan-evren ilişkisine konu olan başka ifadeler de tespit edilmiştir. Söz konusu bu ifadeler, çalışmanın ilgili başlığında verilmiştir.

3.3.2.2.3. İnsan Anlayışı

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun belirgin bir insan anlayışı ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Buna göre çalışmada araştırmaya konu edilen 'Aklın Değeri' başlığında da ifade edildiği üzere insan akıl ve irade sahibi, bu yetilerini kullanma konusunda özgür ve aynı zamanda sorumlu bir varlıktır (s. 237-239). Bununla birlikte içerikte, dini yorumun insan anlayışıyla ilgili, içerikte aşağıdaki ifadelere yer verildiği tespit edilmiştir:

- "*İnsan, Allah'ın (c.c) yarattığı bu ahenkli âlemin bir parçasıdır. O da Allah'a (c.c) kulluk etmek için yaratılmıştır*" (O. TDB 2, s. 100).

- "*İnsan nesli, Hz. Âdem (a.s.) ile Hz. Havva'nın zürriyetinden türemiş ve devam etmiştir*" (L. TDB 1, s. 13).

- "*İnsan günahsız, tertemiz bir şekilde dünyaya gelir*" (O. TDB 2, s. 63).

- "*İnsanın, Yüce Allah'ın yarattıkları içinde ayrı bir yeri vardır. İnsan, kendisine irade verilmiş ve bu iradeyi kullanma konusunda sorumluluk taşıyan bir varlıktır*" (L. TDB 2, s. 38).

- "*İnsan yaratılışı gereği sosyal bir varlıktır. Tek başına hayatını sürdüremez. İhtiyaçlarını karşılamak için başkalarıyla iletişim kurmak zorundadır*" (O. TDB 2, s. 106).

3.3.2.2.4. Allah, Evren ve İnsan İlişkileri

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun dünya görüşüne göre anlam kazanan ve yukarıda aktarılan Allah, evren ve insan anlayışı ile birlikte, içerikte, bunların birbirleriyle olan ilişkilerin de öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Allah ile evrenin karşılıklı ilişkisini, Allah ile insanın karşılıklı ilişkisini ve insan ile evrenin karşılıklı ilişkisini belirgin hale getiren ifadeler tespit edilmiştir.

Allah ile evren arasındaki karşılıklı ilişkiyle ilgili olarak içerikte, Allah'tan evrene doğru bir ilişki olarak, Allah'ın evreni yaratmasını, düzene koymasını ve belirli bir işleyiş yasasıyla donattığını ortaya koyan; evrenden Allah'a doğru bir hareket olarak da evrenin kulluk ve ibadetle Allah'a itaat ettiğini ortaya koyan ifadelere yer verilmiştir:

- "*Kâinattaki bütün varlıklar Allah (c.c.) tarafından yaratılmıştır. Her şey varlığını Yüce Allah'a borçludur*" (O. TDB 1, s. 38).

- "*Bu kadar farklı nesnelerden tam bir ahenk ve nizam oluşturan kâinatın meydana gelmesi Allah'ın el-Câmi isminin bir tecellisi olarak kabul edilmektedir. Allah'ın (c.c.) gökleri ve yeri, yıldızları, havayı, denizleri, hayvanları, bitkileri, çeşitli madenleri bir araya toplaması, bütün varlıkları ahenkle bir araya getirmesi ve düzenlemesi O'nun el-Câmi isminin tecellisidir. Bütün iyilikleri ve güzellikleri kendisinde toplayan ve bütün kâinata bu güzellikleri yayan şüphesiz Yüce Rabbimizdir*" (O. TDB 2, s. 95-96).

- "*Yeri, göğü, bildiğimiz ve bilmediğimiz her şeyi Yüce Allah yaratmıştır. Gökyüzünde büyüklüğünü kavramakta zorlandığımız galaksileri de yeryüzünde gözle*

görülemeyecek kadar küçük mikro organizmaları da yaratan O'dur. Her varlıkta Yüce Allah'ın kudretinin ve ilminin izlerini görürüz. Yüce Rabbimiz sayılarını dahi bilemediğimiz tüm varlıkları sonsuz ilmiyle ve kudretiyle yaratmıştır. Üstelik O, bu varlıkları yaratmakla kalmamış hepsini uyumlu bir bütünün parçaları olarak düzenlemiştir" (O. TDB 2, s. 100).

"*Yüce Allah yeryüzünü tüm canlıların rahatça yaşayabilmelerine uygun bir şekilde yaratmış, insanın tüm ihtiyaçlarını karşılayabileceği şekilde donatmıştır*" (L. TDB 1, s. 76).

- "*Gökte ve yerde bulunan ne varsa tam ve kesin bir bağlılıkla Yüce Allah'a boyun eğmekte ve O'na itaat etmektedir. Bütün varlık âlemi kendi ifade şekillerine göre Allah'ı (c.c.) övmekte, dua ve yakarışla O'na yönelerek ibadet etmektedir*" (O. TDB 1, s. 38).

- "*Kâinatta bulunan her varlık Allah'ın (c.c.) kuludur*" (O. TDB 2, s. 100).

İçerikte yer bulan dini yorumun Allah ile insan karşılıklı ilişkisi ile ilgili olarak ders kitaplarında, Allah'ın insanı akıllı bir varlık olarak ve dahi kulluk için yaratmasına, evreni ve içindekileri insanın hizmetine vermesine; insandan Allah'a doğru bir yönelim olarak da insanın yaratılış amacına uygun hareket etmesi, diğer bir ifadeyle kulluğunu yerine getirmesi gerektiğine vurgu yapan ifadelere yer verilmiştir:

- "*Yüce Allah, dünyayı ve içindeki her şeyi insan için yaratmıştır. İnsanı ise kendisini bilip tanısın diye var etmiştir. Her insanın yaratılış amacı ve buna bağlı olarak da ilk vazifesi; Yaratıcısı ve Rabbi olan Allah'ı (c.c.) bilip tanımak ve O'na yaraşır güzellikte bir kul olmaktır. İnsanı yaratan Yüce Allah onu yalnız ve çaresiz bırakmamış, peygamberler ve kutsal kitaplar göndererek, yaratılış amacını gerçekleştirebilmesi için ona doğru yolu göstermiştir*" (L. TDB 1, s. 94).

- "*Bu varlıklar içinde şerefli bir yeri olan insanın da bir amacı vardır. İnsanın yaratılış amacı "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım" ayetinde ifade edilmiştir. Başka bir ayette "Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki Allah'a karşı gelmekten sakınasınız" buyrularak insanın bu dünyadaki asıl görevi belirtilmiştir. İnsanın bu dünyadaki asıl*

görevi; kendisini ve evreni yaratan Yüce Allah'ı (c.c.) tanımak, hayatını O'nun istediği doğrultuda ve O'na ibadet ederek yaşamaktır" (O. TDB 1, s. 39).

- "*İnsan, varlıklar arasında aklı ve iradesiyle ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Aklı sayesinde Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini kavrar, kendi eksikliklerini görerek Allah'ın (c.c.) yüceliği karşısında O'na itaat ve ibadet etmesi gerektiğini fark eder*" (O. TDB 1, s. 40).

- "*İnsanın yaratılış amacı Allah'a (c.c.) kulluktur*" (O. TDB 1, s. 40).

- "*İnsanın yaratılış gayesi olan ibadetler…*" (O. TDB 1, s. 42).

Dini yorumun insan ile evren arasındaki ilişki bağlamında ise içerikte, evrenin insan için yaratıldığı, insanın da kendisi için yaratılan bu evrene değer vermesine, onu korumasına, güzelleştirmesine ve kendisiyle kulluk noktasında bir uyum içerisinde yaşaması gerektiğine yönelik vurgular yapan ifadeler tespit edilmiştir:

- "*Dünya hayatı, insana verilen iradeyi kullanabileceği şekilde yaratılmıştır ve insanların hizmetine sunulmuştur… buyrularak sadece dünyadakilerin değil, uzaydaki yaratılmış varlıkların dahi insanoğlunun hizmetine sunulduğu belirtilmektedir*" (L. TDB 2, s. 38).

- "*İnsan olarak çevremizdeki insanlara, diğer canlılara ve doğal çevreye karşı da sorumluluklarımız vardır*" (L. TDB 1, s. 16).

- "*İslam, sadece insanların değil, aynı zamanda çevrenin ve ekolojik dengenin de korunmasını, böylece insanların huzurlu ve mutlu bir hayat yaşayabilmelerini hedefler*" (L. TDB 1, s. 37).

- "*İnsan… kendine ve tabiata zarar vermez, düzeni bozmaz, ölçüyü kaçırmaz. Her şeyin belli bir amaç ve hikmet doğrultusunda yaratıldığını bilir*" (O. TDB 1, s. 23).

- "*Yaşadığım dünyayı, doğayı, hayvanları, bitkileri; tüm canlıları sever, onları korurum*" (O. TDB 1, s. 24).

- "*Bütün varlıklara merhametle davranmak salih ameldir*" (O. TDB 1, s. 49).

- "*Sevgili Peygamberimiz daima iyiliği emredip kötülükten kaçınma bilinciyle yaşamıştır. Anne babaya, komşulara, tüm insanlara, hayvanlara, bitkilere, kısacası yaratılan her varlığa iyilik yapmayı emretmiştir*" (O. TDB 1, s. 77).

- "*Nezaket, içerisinde yumuşak huyluluğu, hiddet ve öfkeden uzaklığı, sağduyulu davranmayı, farklılıklara saygıyı, güzel konuşmayı, insanlara ve diğer canlılara değer vermeyi içerir*" (O. TDB 1, s. 96).

- "*Hz. Peygamber, "İçinde can taşıyan hiçbir şeyi hedef yapmayın!" buyurarak her türlü canlıya olan saygısını ve sevgisini göstermiştir. Hizmetinden faydalanılan hayvanlara yapılan kötü muameleler konusunda insanları uyarmıştır*" (O. TDB 1, s. 108).

- "*Müslüman kendisinin de bu bütünün bir parçası olarak yaratıldığına ve çevresinde bulunan varlıkların kendisi gibi değerli olduğuna inanır. Bu inanç onu kâinattaki uyumun bir parçası olmaya yönlendirir*" (O. TDB 2, s. 101).

- "*Kul hakkı dendiğinde öncelikle insanlara ait haklar akla gelir. Ancak kul hakları sadece insanlarla sınırlı değildir. Hayvanların, bitkilerin ve diğer tüm varlıkların da hakları vardır. İnsanlar bu varlıklara karşı da sorumludurlar*" (O. TDB 2, s. 112).

- "*Hayvanlar ve bitkiler insanlara sağladıkları pek çok faydanın yanı sıra doğaya kattıkları güzelliklerle de sevgiyi hak etmektedirler. Müslüman çevresinde bulunan tüm canlılara değer verir. Gereksiz yere hiçbir canlıya zarar vermez. Onların da kendisi gibi can taşıdığını unutmaz. Doğayı kirletmez ve doğanın dengesini bozacak davranışlardan uzak durur. Bütün mahlûkata Allah'ın kulları gözüyle bakar ve onların kul haklarını çiğnemez*" (O. TDB 2, s. 115).

- "*Hatta sadaka diğer canlılara yapılan iyilikleri de kapsamaktadır*" (L. TDB 2, s. 92).

- "*Bir insanı, bir toplumu ayakta tutan şey sevgidir. Atalarımız bu amaçla fakirleri evlendirmek, sokak hayvanlarını besleyip korumak ve hatta göçmen kuşların tedavisi için bile vakıflar kurmuşlardır*" (L. TDB 2, s. 94).

Sonuç olarak Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun, belirli bir Allah, evren ve insan tasavvuru ortaya koyduğu, bunların arasındaki ilişkide Allah'ı merkeze aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre yüce ve sonsuz kudret sahibi olarak Allah, bütün varlığın yaratıcısı, sevk ve idarecisi, kanun ve düzen koyucusu ve nihayet hesap görücüsüdür. Evren ise sahip olduğu düzen ve ahenk içerisinde, Allah'ın koyduğu yasalar gereği O'na zorunlu bir şekilde itaat ve ibadet eden, ayrıca insanın hizmetine sunulan bir âlemdir. İnsana gelince o, Allah tarafından akıllı ve irade sahibi olarak yaratılan, bu itibarla hem varlıkların en değerlisi hem de bundan sorumlu olan bir varlıktır. Onun temel sorumluluğu ise içerisinde yaşadığı evren gibi Allah'a kulluk etmek, yani yaratılış amacına uygun davranışlar ortaya koymaktır. Bununla birlikte insan, kendisine sunulan bütün bu imkânlarla evrene sahip çıkmalı, onu koruyup geliştirmelidir.

3.3.2.3. Eskatolojik Yönelimler

Semavi dinlerin, belli bir 'öte dünya' inancı üzerinden inananlarını motive ettiği, dini tutum ve davranışların merkezine 'Allah rızasını' ve 'Ahiret inancını' yerleştirdiği ifade edilebilir. Buna göre mümin insan, yaşadığı bu dünyanın geçiciliğine, metafizik alanlardan biri olarak ahiret hayatının varlığına, ahirette Allah'ın insanı dünyada yapıp etmelerinden hesaba çekeceğine ve nihayet Cennet veya Cehennemde sonsuza kadar yaşayacağına inanır ve dünyadaki yaşamını bu inancı çerçevesinde şekillendirmeye çalışır. Böylece müminin inancında 'Allah'ın rızası' ve 'Ahiret inancı' merkezi bir yer oluşturur. Kutsal metinlere dayandırılan bu inanışın, semavi dinlerle birlikte örneğin Budizm gibi uzak doğu din ve ahlaki öğretilerde de bir karşılık bulduğu ifade edilebilir. Nitekim Budizm'de 'Nirvana'ya ulaşma' arzu ve inancının yine merkezi bir yer tuttuğu ifade edilebilir.

Dinlerin söz konusu inançlarına karşılık özellikle modern Batılı toplumların kendi tarihsel ve düşünsel dönüşümleriyle birlikte din olgusu, sosyal dayanışmayı destekleyici bir araç halini almış, kendisinden çok yerine getirdiği işlev ve toplumsal

karşılığı oranında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda din, manevi açıdan toplumu bir arada tutabildiği ve organik dayanışmaya katkı sunabildiği oranda değerlidir. Diğer bir ifadeyle post-modern zamanın din algısına göre dini tutum ve davranışlara, artık kabul görmeyen metafizik bir değer üzerinden değil, dünya ve insan yaşamına katkı sunabilmesi açısından değer biçilmeye başlanmıştır. Din olgusuna pozitivist, pragmatik ve materyalist bir yaklaşımın sergilendiği bu yeni dini yorumların, modernleşme adı altında Cumhuriyet Türkiye'sine de sirayet ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla Temel Dini Bilgiler dersine dini yoruma, söz konusu yeni yaklaşımların ne oranda yansıdığının analiz ve tespiti önem kazanmaktadır.

3.3.2.3.1. Dünya ve Ahiret Dengesi

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun dünya ve ahirete yönelik vurgularının analiz ve tespiti, bu başlığın temel konusudur.

Ders içeriğine yönelik analizlerde tespit edilen ilk hususlardan biri dünyanın mümin için bir imtihan alanı olduğu, bu itibarla da geçici ve değersiz olduğudur. Bu çerçevede aşağıya aktarılan ifade örnekleri tespit edilmiştir:

- "*Yaratan, yaşatan ve rızık veren O'dur. İnsanları bu dünyaya imtihan için göndermiştir*" (O. TDB 1 s. 12).

- "*Darlık da bolluk da Rabbimizdendir. Bize düşen darlıkta sabretmek, bollukta ise şükretmek ve Rabbimizin verdiği güzel nimetleri kardeşlerimizle paylaşmaktır. Şunu da unutmamak gerekir ki bu dünyada hiçbir şey kalıcı değildir. Darlık da bolluk da geçicidir. Her iki durum da dünyadaki imtihanın birer parçasıdır*" (O. TDB 1, s. 43).

- "*Dünyayı bir sınav yeri olarak yaratan Yüce Allah, koyduğu kurallara uyanların mükâfatlandırılacağını, uymayanların ise cezalandırılacağını haber verilmiştir*" (O. TDB 1, s. 117).

- "*Dünya hayatının bir imtihan olduğunu asla unutmaz*" (L. TDB 1, s. 98).

- "*Mü'min insan ahirete iman ettiği için dünyayı bir imtihan yeri olarak değerlendirir. Ölümü bir yok oluş olarak görmez. Ebedi hayatını cennette geçirmek için dünya hayatını en iyi bir şekilde değerlendirmeye çalışır*" (L. TDB 2, s. 31-32).

- "*Şunu da unutmamak gerekir ki bu dünyada hiçbir şey kalıcı değildir. Darlık da bolluk da geçicidir*" (O. TDB 1, s. 61).

- "*Bu dünyada ne kadar mala sahip olursa olsun ahirete ancak salih amellerini götürebileceğini bilerek paylaşabilmektir*" (L. TDB 2, s. 90).

- "*Nafile namazların en kuvvetlisi sabah namazının sünnetidir. Bu namaz o kadar önemlidir ki iki rekât farzdan önce tavsiye edilen iki rekât sünneti bile, Allah Resulü (s.a.v.) tarafından "dünyadan ve dünyadaki her şeyden daha hayırlı" olarak nitelenmiştir*" (L. TDB 2, s. 65).

- "*Dinimiz insanın sadece Allah'a (c.c.) kulluk etmesini, Allah'ın (c.c.) dışındaki her şeyin esaretinden kurtulmasını, istemektedir. Bunun bir yolu da zenginin her yıl malının zekâtını vererek hem Allah'a (c.c.) itaat etmesi hem de dünya malının sadece bir emanet olduğunun bilincine varmasıdır*" (L. TDB 2, s. 84).

- "*Allah bir insanı sevdiği zaman birinizin hastasını (soğuk) su içmekten koruduğu gibi onu dünyanın (kötülüklerinden) korur*" (O. TDB 1, s. 61).

- "*İbadet, Allah (c.c.) rızası için dünyayı terk edip Rabbe yönelmektir*" (L. TDB 2, s. 39).

- "*Yüce Rabbimiz (c.c.) Kur'an-ı Kerim'de İslam'ı bir yol olarak zikretmektedir. Peygamber Efendimiz de (s.a.v.) bir hadisinde, "Dünyada (kimsesiz) bir garip gibi yahut bir yolcu gibi ol." buyurmaktadır. Bu bilinçle hacca giden Müslüman bir gün tek başına Allah'a (c.c) kavuşacağını hatırlamış olur*" (L. TDB 2, s. 108).

İfadelerden de anlaşıldığı üzere içerikte yer bulan dini yoruma göre dünyanın kendisi de dünya hayatı da inanan müminler için bir sınav alanı, geçici, insanı esaret altına alan ve bu yönüyle insanı kötülüğe sevk edebilen bir hayattır. Bu bağlamda sahip olunan dünyalığın da bir değeri yoktur. Nitekim aşağıya aktarılan ifadelerde

ahiret hayatının daha değerli ve kalıcı olduğu, dünya hayatının ahiret hayatı dikkate alınarak yaşanması gerektiği, dünya hayatında yapılanların ahirette karşılık bulacağı ve ibadetler de dâhil bütün dini yaşamın Allah rızası ve ahiret hayatı merkezli yaşanması gerektiği vb. hususlar vurgulanmıştır:

- "*Kur'an'da en çok bahsedilen konulardan biri de ahirettir. Ahiret, kelime olarak son, sonra olan, son gün gibi anlamlara gelir. Kıyametin kopmasıyla birlikte başlayacak olan ebedi hayata ahiret hayatı denir. Bizler ahiret hayatına, ebediliğine, kıyametin kopacağına, kabir hayatına, sura üfürmeye, yeniden dirilmeye, haşir ve mahşere, hesap ve suale, amel defterlerinin dağıtılmasına, mizana, sırata, cehenneme ve cennete iman ederiz*" (L. TDB 2, s. 31).

"*Ahiretin varlığına iman eden biri, ölüm karşısında kendini çaresiz ve aciz hissetmez. Ölümü bir son değil sonsuz hayatın başlangıcı olarak görür. Bu dünyaya imtihan olarak gönderildiğinin bilinciyle yaşar ve gerçek hayat olan ahiret hayatı için hazırlanır. Bu sayede hem dünyasını hem de ahiretini kazanır. Dünyada yaptıklarının hesabını Yüce Allah'a vereceğini bildiği için haram ve kötü işlerden kaçınarak helal ve güzel işlere yönelir. Kendini sürekli hesaba çeker ve hatalarından, günahlarından tövbe eder. Nefsi üzerinde özdenetim sağlar, davranışlarını kontrol eder. İnsanlara ve dünyaya faydalı olmaya çalışır, zararlı davranışlardan uzak durur. Bu dünyadaki zulüm ve haksızlıkların ahirette mutlaka cezasını bulacağını bilir. Bu, onda adalet duygusunun gelişmesini sağlar. Ahirete iman insanın yaratılışında var olan sonsuzluk özleminin ve her zaman mutlu olma isteğinin bir karşılığıdır. Bu sebeple müminler, barış, esenlik ve sonsuz mutluluk yurdu olan cenneti kazanmaya ve Yüce Allah'ın rızasına ermeye çalışır*" (O. TDB 1, s. 22).

- "*Ahiretin olmaması durumunda hem dünya hayatı anlamını yitirmekte hem de insan için her şey anlamsızlaşmaktadır*" (L. TDB 2, s. 31).

- "*Allah'tan (c.c.) korkan bir kul, yaptığı her şeyin hesabını vereceği bilinciyle hareket eder*" (L. TDB 1, s. 98).

- "*Yaptığımız her şeyin ahirette bir karşılığı vardır*" (O. TDB 1, s. 40).

- "*Müslüman, günü geldiğinde yaptıklarının hesabını vereceği bilinciyle hareket eder… Her insan, günü geldiğinde yükümlülüklerini hakkıyla yerine getirip getirmediğinden sorgulanacaktır*" (O. TDB 2, s. 12).

- "*Müslüman, Allah'a (c.c.) karşı sorumluluk bilinciyle yaşar. O'ndan geldiğini, O'na ait olduğunu ve sonunda O'na döneceğini bilir*" (O. TDB 2, s. 16).

- "*O'nun dilediği gibi bir kul olarak yaşayıp razı olacağı şekilde Allah'a (c.c.) kavuşmayı temenni eder*" (O. TDB 2, s. 17).

- "*Dünyaya tertemiz ve günahsız gelen bir Müslüman, temiz kalabilmek ve Yüce Allah'ın huzuruna temiz çıkabilmek için uğraşır*" (O. TDB 2, s. 62).

- "*İnsanın yaratılış gayesi olan ibadetler, Allah (c.c.) emrettiği için ve O'nun rızası gözetilerek yerine getirilmelidir. Zira dünya hayatına yansıyan faydalarının ötesinde ibadetlerin asıl faydası insanı ahiret mutluluğuna eriştirmesidir*" (O. TDB 1, s. 42).

- "*Dünyevi çıkarlar için ibadet yapılmaz. Böyle bir ibadet kişinin yaptığı amelin boşa gitmesine sebep olur*" (O. TDB 1, s. 43).

- "*Dünyevi amaçlar, arzu ve isteklerden arınarak Kur'an'dan nasiplenmeye çalışmak…*" (O. TDB 2, s. 26).

- "*İbadetlerin dünya hayatına yansıyan faydalarının yanında asıl faydası insanı ahirette mutluluğa eriştirmesidir. Ancak yaratılış gayemiz olan ibadetler, dünyevi faydalarından dolayı değil, Allah (c.c.) emrettiği için ve sadece O'nun rızası gözetilerek yerine getirilmelidir*" (L. TDB 2, s. 40).

- "*Namaz, Allah'ın (c.c.) verdiklerine karşı bir teşekkür, O'nun büyüklüğüne ve insanın acizliğine dair bir itiraf, karşılığı ahirette alınacak bir fedakârlıktır*" (L. TDB 2, s. 51).

- "*Mikat Müslümana, bir gün dünya hayatının biteceğini ve Allah'a (c.c) kavuşacağını düşündürerek ömrünü bu bilinçle geçirmesi gerektiğini hatırlatır*" (L. TDB 2, s. 103).

- "… *Bu güzel uygulamanın dinimizde Allah'a (c.c.) ödünç vermek anlamına geldiğini ve Yüce Allah'ın da bunu karşılıksız bırakmayacağını unutmamalıdır*" (L. TDB 1, s. 55).

- "*Bu sebeple müminler, barış, esenlik ve sonsuz mutluluk yurdu olan cenneti kazanmaya ve Yüce Allah'ın rızasına ermeye çalışır*" (O. TDB 1, s. 22).

Dünya hayatının geçiciliğine ve ahiret hayatının kalıcı ve daha değerli oluşuna yapılan vurguların yanında, içerikte 'kâfirlerin nitelikleri'nin öğretime konu edildiği bir alanda, dünya hayatını ahirete tercih etmenin kâfirlere ait bir nitelik olduğu, bu itibarla müminler için ahiret hayatının daha kalıcı ve değerli olduğu dolaylı da olsa "*Onlar dünya hayatını ahirete tercih ederler ve insanları doğru yoldan ayırmaya çalışırlar*" ifadesiyle ayrıca vurgulanmıştır (O. TDB 1, s. 26).

Yukarıda aktarılan ifade örneklerinden hareketle, içerikte sunulan dini yorumun dünya hayatına nispeten ahiret hayatını ön plana çıkardığını; dini bir anlayış olarak dünyanın ve dünya hayatının geçici bir imtihan alanı, ahiret hayatının ise insanın dünyada yapıp etmelerinin karşılığını bulacağı esas kalıcı hayat olduğunu ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan dini yorumun, ahiret hayatını dünya hayatının bir sonucu olarak nitelediği, bu bağlamda dünya hayatının önemine ayrı bir vurgu yaptığı da anlaşılmaktadır. Nitekim Temel Dini Bilgiler dersinde, İslam'ın dünya hayatını şekillendirmeye yönelik sosyal hayat, hukuk, ekonomi ve ahlak gibi hususların öğretime konu edilmesi, dini yorumun dünya hayatını önemsemesine yönelik hususlar olarak nitelenebilir. Ancak dünya hayatının önemine yönelik bütün bu husus ve vurguların, Allah rızası ve ahiret hayatı merkezli yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle dini yoruma göre İslam'a ait inanç, ibadet, davranış ve yaşamın tamamı, Allah rızası ve ahiret hayatı dikkate alınarak ortaya konur. Bununla birlikte İslami yaşamın dünya hayatına birtakım yansımaları da olacaktır ve bunlar da ikinci derecede önemlidir. Bu bağlamda dünya hayatının da ahiret hayatı yanında ayrı bir önem kazandığı, hatta hayatın dünya ve ahiretiyle birlikte bir bütün olarak nitelendiği ifade edilebilir. Ne ki hayatın bu bütünlüğüyle birlikte, esas hayat ahiret hayatıdır ve dünya hayatı, ahiretle birlikte önem kazanmaktadır. Dini yorumun kendini ortaya

koyduğu Temel Dini Bilgiler ders içeriğinde, hem dünya hayatının hem de ahiret hayatının önemine veya her ikisinin de dikkate alınması gerektiğine yönelik vurguları da bu kanaati pekiştirmektedir. Dini yorumun, İslam inancından ibadetlere ve sosyal hayata kadar birçok konuda, her iki hayat alanını birlikte zikrederek onlara önem atfettiği ifadeler olarak aşağıdaki örnekler verilebilir:

- "*İslam, Yüce Allah'ın iradesine gönülden teslim olma, barış içinde yaşama ve nihayetinde de ebedi kurtuluş ve mutluluğa erme dinidir*" (O. TDB 1 s. 10).

- "*Bu sayede Allah'ın (c.c.) koruması altına girer ve hem bu dünyada hem de ahirette güven, huzur ve mutluluk içinde yaşar*" (O. TDB 1 s. 10).

- "*Yüce Allah kendisine inananları korku ve endişeden emin kılandır. Her mümin O'na güvenmesi gerektiğini bilir. O, inanan kişinin hem dünyada hem ahiretteki güvencesidir*" (O. TDB 1, s. 32).

- "*Kur'an insana doğruyu, iyiyi ve güzel ahlaka uygun olanı bildirerek doğru yolu gösterir. İnsana dünya hayatı hakkında ilkeler sunar ve ahiret hayatını tanıtır*" (O. TDB 1, s. 54).

- "*Onun gönderdiği ilkeleri rehber edinenler bu dünyada da ahirette de huzura ve mutluluğa ulaşır*" (O. TDB 1, s. 89).

- "*Aralarında sevgi ve merhamet bağı kurabilen insanlar hem bu dünyaları hem de ahiretleri için hayırlı bir yola girmiş olurlar*" (O. TDB 2, s. 30).

- "*Rabbimizin kullarından beklediği adalet, güven, sevgi, yardımlaşma, merhamet, cömertlik gibi ahlaki sorumluluklar insanların hem dünya hayatında hem de ahiret hayatında huzur içinde olmasını sağlayacaktır*" (O. TDB 2, s. 31).

- "*Yüce Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için çaba sarf eden mümin dünyada ve ahirette esenlik yoluna ulaşır*" (O. TDB 2, s. 36).

- "*İslam dini, Müslümanları maddi ve manevi kirlerden arındırıp dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmayı amaçlamaktadır*" (O. TDB 2, s. 43).

- "*Şükretmek dünyada bolluk ve berekete, ahirette ise cennete götüren yüce bir davranıştır*" (O. TDB 2, s. 111).

- "*Yüce Allah böyle kimselere Şekûr ismiyle muamele eder. Onlara hem dünyada hem de ahirette sayısız nimetler verir*" (O. TDB 2, s. 117).

- "*Yüce Rabbimiz Raûf isminin bir gereği olarak kullarına sayısız nimetler verir. Peygamberler göndererek kullarını yalnız bırakmaz. Dünya ve ahiret hakkında yol gösterir*" (O. TDB 2, s. 118).

- "*Allah Resulü, ümmetine olan eşsiz sevgi ve merhametinin neticesinde, dünya ve ahiret saadeti için onlara tavsiyelerde bulunurdu*" (O. TDB 2, s. 119).

- "*… Bu iki ilkeyi gözeterek yaşamak bizleri dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırır ve yaşadığımız toplumda huzuru sağlar*" (L. TDB 1, s. 25).

- "*Çünkü din, insanın hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olmasını amaçlar*" (L. TDB 1, s. 31).

- "*Malayani olan şeyler; insanın kendisine, çevresine, dünya ve ahiret hayatına bir faydası olmayan söz ve davranışlardır… Oysa Müslüman, zararlıya veya faydasıza değil, dünyada ve ahirette kendisine yararlı olan amellere yönelmeli…*" (L. TDB 1, s. 32).

- "*Kur'an-ı Kerim'de bu tür faaliyetler içinde olanların bu dünyada en ağır cezayla cezalandırılmaları gerektiği, ahirette de cezalarının çok ağır olacağı vurgulanmıştır*" (L. TDB 1, s. 37).

- "*Tevhit inancı gereği insan ekonomik faaliyetlerinde hem bu dünyayı hem de ahiretini düşünmek zorundadır*" (L. TDB 1, s. 48).

- "*İslam'ın temel amacı insanların dünyada ve ahirette mutlu olmalarını sağlamaktır*" (L. TDB 1, s. 49).

- "*Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de "Allah'ın sana verdiğinden ahiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah'ın sana ihsan ettiği gibi, sen de*

insanlara ihsanda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez" buyurarak dünyada hak ve adalet üzere çalışmayı bizden istemektedir" (L. TDB 1, s. 49-50).

- "*… Kul hakkını gözetmek hem bu dünyadaki toplumsal ilişkiler bakımından hem de ahirette hesap verebilirlik açısından önemlidir*" (L. TDB 1, s. 56).

- "*Öte yandan bilinmelidir ki zekât ve infak Allah (c.c.) katında ecir ve mükâfat ile faiz ise ceza ve günah ile karşılık bulur*" (L. TDB 1, s. 61).

- "*Bir insan kendisine yapıldığında hoşlanmayacağı bir şeyi başkasına yapıyorsa bu tutumunun hem dünyevi hem de uhrevi sonuçları olacağını bilmelidir*" (L. TDB 1, s. 65).

- "*Dinimiz dünya ve ahirette insanın mutluluğunu amaçlar. Bu mutluluğu gerçekleştirmek için kul hakkını gözetmek esastır*" (L. TDB 1, s. 80).

- "*İslam hukuku… Kişiyi dünya ve ahiret hayatında iyiye, güzele ve doğruya ulaştırmayı hedefler*" (L. TDB 1, s. 82).

- "*Dinin temel gayesi olan insanların dünya ve ahiret mutluluğunu (saadet-i dareyn) sağlamak, İslam ahlakının da gerçekleştirmek istediği nihai gayedir. Bu yönüyle İslam ahlakı takva, hikmet, adalet, iffet gibi temel faziletler yoluyla insanları hem bu dünyada hem de ebedi hayatta saadete ulaştırmayı hedefler*" (L. TDB 1, s. 88).

- "*Öğretim ile birlikte ahlakını ve karakterini de Rabbinin istediği biçimde şekillendiren insan, hem çevresine faydalı hem de Rabbinin rızasına uygun davranışlar sergileyen bir Müslüman haline gelir*" (L. TDB 1, s. 92).

- "*İslam, Allah'a (c.c.) teslim olmak, bu dünyada barış ve huzur içinde yaşamak ve ahirette de kurtuluşa ermektir*" (L. TDB 1, s. 98).

- "*Yüce Rabb'imiz, hem dünyada mutluluğa hem de ahirette kurtuluşa ulaşmamız için Kur'an-ı Kerim'i bir hidayet rehberi ve Hz. Muhammed'i (s.a.v.) de…*" (L. TDB 1, s. 99).

- "*Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de insanların dünya ve ahiret saadetlerini sağlayacak olan inanç esaslarını, ibadetleri ve ahlak ilkelerini bildirerek bunlara riayet edilmesini ister*" (L. TDB 1, s. 102).

- "*Ona olan saygımız ve sevgimiz hem dünyada hem ahirette bir nur olarak bizi kuşatır*" (L. TDB 1, s. 103).

- "*Bu vazifelerin yerine getirilmesi hem bu dünya hayatında mutlu ve huzurlu yaşamayı sağlar hem de ahirette ebedi saadete vesile olur*" (L. TDB 1, s. 107).

- "*Peygamberler, insanları hem bu dünyada hem de ahirette mutluluğa ulaştırmak için çalışmışlardır*" (L. TDB 2, s. 23).

- "*Bir Müslüman hem bu dünyada hem de ahirette mutluluğa ulaşmak için dinimizin temel kavramlarından birisi olan ihlası benimsemeli, imanında, amellerinde ve davranışlarında ihlasla hareket etmelidir*" (L. TDB 2, s. 26).

- "*Aslında ibadetlerde Allah (c.c.) rızası dışında bir amaç aramaya gerek yoktur. Ancak bireysel ve toplumsal huzuru sağlamak, bireye güzel ahlak kazandırmak ve bazı toplumsal yararlar elde etmek de ibadetin amaçları arasında sayılabilir*" (L. TDB 2, s. 40).

İçerikte sunulan dini yorumun dünya ve ahiret yöneliminin analiz ve tespitlerine imkân veren yukarıdaki bütün ifade örnekleri dikkate alınarak, dini yorumun dünya hayatına oranla ahiret hayatını önemli ölçüde ön plana çıkardığı ifade edilebilir. Dünya hayatı ise kısa, geçici ve değersizliğiyle birlikte ahiret hayatına hazırlık niteliği taşıdığından önemlidir. Nihayet dini yorumun yer bulduğu içerikte, ahiret hayatını ön plana çıkaran ve her ikisini de birlikte zikreden birçok ifade örneği tespit edilmiştir.

3.3.2.3.2. Allah Merkezli Yaşam

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun yukarıda ifadesini bulan ahiret merkezli yaşam anlayışı yanında, insan yaşamını Allah'ın rızasına, sevgisine ve hoşnutluğuna uygun bir anlayışla geçirmesi ve ifade yerindeyse Allah merkezli bir yaşam ortaya koyması gerektiğine yönelik birçok vurgu yaptığı

anlaşılmaktadır. Buradaki Allah merkezli yaşamdan kast edilen, müminin bireysel ve toplumsal hayatında insan ilişkilerinden kişisel inancına, ibadetlerinden geliştirdiği ahlaki ilke ve tutumlara kadar her alanda Yüce Yaratıcı'nın sevgi ve rızasının dikkate alması ve öncelemesidir.

Dini yorumun Allah merkezli yaşam anlayışını yansıttığı ilk alanlardan biri Esmâu'l-Hüsnâ'nın öğretime konu edilmesidir. 'Yeni Konular' başlığı altında da ifade edildiği üzere bu konu, İslam dininin en önemli konularından biri olarak kitap içeriğine dâhil edilmiş ve bu sayede öğrencilerin Allah hakkında daha çok malumatın edinmesi hedeflenmiştir (s. 172-173).

Derse ait içerikte yer bulan ve Allah merkezli yaşama konu başlığı seviyesinde vurgu yapan diğer bir alan, 'İbadetlerin kabul şartları' başlığı altında öğretime konu edilen 'niyet' ve 'ihlas' kavramlarıdır (O. TDB 1, s. 43-46; L. TDB 2, s. 40-42). Söz konusu başlıklar altında ihlasın tanımı yapılarak konu ile ilgili şu ifade örneklerine yer verilmiştir:

- "*Bir kişinin Allah (c.c.) rızasını önceleyerek hangi ibadeti yapacağına kalben niyet etmesi gerekir*" (O. TDB 1, s. 43).

- "*Araf Suresi'nin 29. ayetinde Müslümanın ibadetlerdeki amacının yalnız Allah'a (c.c.) yönelmek olduğu bildirilmektedir*" (O. TDB 1, s. 43).

- "*İbadetlerin kabul şartlarından biri de ihlastır… İhlas, terim olarak ibadet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah (c.c.) için yapmaktır… Daha geniş anlamda ihlas… Her durumda yalnızca Allah'ın (c.c.) rızasını gözetmek anlamına gelir*" (O. TDB 1, s. 44).

- "*Aslında ibadetlerde Allah (c.c.) rızası dışında bir amaç aramaya gerek yoktur*" (L. TDB 2, s. 40).

- "*Kişinin ibadetleri yaparken bunu sırf Allah (c.c.) rızası için ve ibadet niyetiyle yapıyor olması, o ibadetin kabulünde esastır*" (L. TDB 2, s. 40).

- "*Daha geniş anlamda ihlas; şirkten, riyadan, hurafelerden, kötü duygulardan ve gösteriş arzusundan kalbi temizlemek, her türlü hayırlı işe iyi niyetle*

yönelmek ve her durumda yalnızca Allah'ın (c.c.) rızasını gözetmek demektir" (L. TDB 2, s. 41).

Dini yorumun Allah merkezli yaşam anlayışını yansıttığına verilebilecek bir başka örnek vurgu, içerikte Allah'ın 'gerçek Dost' ve 'gerçek mülk Sahibi' gibi sıfatlarla nitelenmesidir. Bu çerçevede aşağıya aktarılan birkaç ifade örnek olarak verilebilir:

- "*Gerçek dost olarak Yüce Allah'ı gören bir Müslüman, dostlarını da Allah'ı (c.c.) seven güzel ahlaklı kimselerden seçer. Kusursuz insan olmayacağını bilir. Ancak dostu hata yaptığında Allah'a (c.c.) olan sevgisinden dolayı dostunu nazikçe uyarır*" (O. TDB 2, s. 108).

- "*Zekât ibadeti fıtır sadakası gibi sadece yapanın değil başkalarının da faydalandığı salih bir ameldir. Nimetlerin asıl sahibi Yüce Allah bir ayette: "Mallarında (yardım) isteyen ve (iffetinden dolayı isteyemeyip) mahrum olanlar için bir hak vardır." buyurarak bize verdiği nimetleri başkalarıyla paylaşmamızı istemiştir*" (O. TDB 1, s. 52).

- "*Kur'an'da mal sevgisinin insanın fıtratında var olduğuna işaret edilmiş, mülkiyet hakkının bireysel ve toplumsal faydaları sağlayacak şekilde kullanılması istenmiştir. Bu özelliklere sahip olan insanlar da çeşitli yollarla mülkiyet edinmişler ve sahip oldukları mülkler üzerinde tasarrufta bulunabilmişlerdir. Bununla birlikte dinimize göre Allah (c.c.) Malikü'l-Mülk olarak bütün varlığın tek ve gerçek sahibidir*" (L. TDB 1, s. 59).

- "*İnsanın sahip olduğu servetin asıl sahibi Allah'tır (c.c.). İnsan ise servetini emanet olarak almıştır. O'nun (c.c.) emanet olarak verdiği bu servetten başkalarına infakta bulunması gerektiği şu ayette ifade edilmektedir*" (L. TDB 2, s. 90).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun, yukarıda aktarılan Allah merkezli vurgularının yanında, içeriğin birçok yerinde sözel atıf yaptığı da anlaşılmaktadır. Bu çerçevede müminin inanç, ibadet ve sosyal yaşamının her alanında Allah'ın rızasını, sevgisini ve hoşnutluğunu merkeze alan ifadeler tespit

edilmiştir. Aşağıda bunlardan inanç ve ibadetlerle ilgili olan örnek ifadelere sırasıyla yer verilmiştir:

- "*Müslüman, Allah (c.c.) sevgisinin üstünde başka sevgilere yer vermez*" (O. TDB 2, s. 15).

- "*… Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanma yolunda bizler de çaba göstermeliyiz*" (O. TDB 1, s. 123).

- "*Müslümanlar da Allah (c.c) ve Resulü'nü (s.a.v.) canlarından çok severler. Bu sevgilerini hayatlarını Allah'a (c.c.) adayarak gösterirler*" (O. TDB 2, s. 119).

- "*Şu üç haslet kimde bulunursa o kimse imanın tadını alır: Allah ve Resulünü her şeyden çok sevmek, bir kimseyi yalnızca Allah rızası için sevmek…*" (O. TDB 1, s. 10).

- "*Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehadet; Allah'ı (c.c.) birlemektir. Allah'a (c.c.) teslim olmaktır. Allah'ın (c.c.) rızasına talip olmaktır… "* (O. TDB 1, s. 20).

- "*Tüm bu ibadetleri sadece Yüce Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmak için yaparız*" (O. TDB 1, s. 12).

- "*Müslümanların dünyadaki asıl amacı Allah'a (c.c.) ibadet etmek ve O'nun rızasına kavuşmaktır*" (O. TDB 1, s. 40).

- "*İnsanın yaratılış gayesi olan ibadetler, Allah (c.c.) emrettiği için ve O'nun rızası gözetilerek yerine getirilmelidir*" (O. TDB 1, s. 42).

- "*İbadetlerde niyetin saflaştırılması ve ilahi rıza dışında bütün diğer düşünce ve beklentilerden arındırılması, bir Müslüman için hayat boyu gözetilmesi gereken bir gayedir*" (O. TDB 1, s. 45)…

- "*Yine Peygamberimiz "Allah sadece samimi bir şekilde ve kendi rızası gözetilerek yapılan amelleri kabul eder" buyurarak ibadetlerin kabul edilmesini Allah'ın (c.c.) rızasının gözetilmesine ve dolayısıyla ihlasa bağlamıştır*" (O. TDB 1, s. 45)…

- "*İbadetlerimizi gösteriş için değil yalnız Allah (c.c) rızası için yapmalıyız*" (O. TDB 1, s. 45: Görsel 2.7-8)…

- "*Kur'an-ı Kerim'de "(Ey Muhammed!) De ki: "Şüphesiz benim namazım da diğer ibadetlerim de yaşamım da ölümüm de âlemlerin Rabbi Allah içindir" buyrularak Müslümanın her şeyiyle Allah'a teslim olması ve O'na yönelmesi gerektiği bildirilmiştir*" (O. TDB 2, s. 17).

- "*Ayrıca ibadetlerini gösterişten uzak tutmalı, sadece Allah'ın rızasını kazanmak için yerine getirmelidir*" (O. TDB 2, s. 51).

- "*Allah'a (c.c.) gerçek anlamda kul olan insan için asıl amaç sadece O'nun rıza ve sevgisini kazanmaktır*" (L. TDB 1, s. 97).

- "*… İbadet, Allah (c.c.) karşısında boyun bükmenin ve O'na olan sevginin sonucu ve göstergesidir. Bu nedenle de ibadetlerin sadece Allah'ın (c.c.) rızası için yapılması gerekir*" (L. TDB 2, s. 39).

- "*Genel anlamda ibadet, kişinin Allah'a (c.c.) karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak O'nun rızasına uygun davranmasıdır. Bu durumda kişilerin Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için yaptığı her davranış da ibadet sayılır*" (L. TDB 2, s. 39).

- "*İbadet, Allah (c.c.) rızası için dünyayı terk edip Rabbe yönelmektir*" (L. TDB 2, s. 39).

- "*İbadetlerle Allah'a (c.c.) yönelen ve O'nun rızasına uygun bir hayat yaşamaya gayret eden insan Allah (c.c.) ile arasındaki bağı güçlendirir*" (L. TDB 2, s. 43).

- "*Müslümanlar vazifelerini yerine getirdiğinde Allah'ın (c.c.) sevgi ve rızasını kazandıkları gibi iç dünyalarında da mutlu ve huzurlu olurlar*" (L. TDB 1, s. 94).

- "*İbadet şuuruyla hareket eden bir Müslüman, kurban ibadetiyle takvasını göstermeye ve Allah'ın (c.c.) rızasına ulaşmaya çalışır*" (L. TDB 2, s. 46).

- "*Namazı bu bilinçle kılan Müslümanlar hem Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanırlar hem de Allah'a (c.c.) yakınlaşırlar*" (L. TDB 2, s. 52).

- "*Yüce Allah'ın (c.c.) bir emri olarak ve sadece O'nun (c.c.) rızasını kazanmayı amaçlayarak tutarlar*" (L. TDB 2, s. 73).

- "*Ancak daha da güzel olan, iftar sofralarında ihtiyaç sahibi kardeşlerimizi misafir etmek ve bunun Allah'ın (c.c.) rızasına daha yakın olduğunu unutmamaktır*" (L. TDB 2, s. 76).

- "*Önemli olan Ramazan ayını fırsat bilip en iyi şekilde değerlendirmek, bu ayın bereketi ile Allah'ın (c.c.) rızasına ulaşabilmektir*" (L. TDB 2, s. 76).

- "*Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu elde etmek amacıyla harcama, muhtaçlara yardım etme anlamına gelen infak…*" (L. TDB 2, s. 79).

- "*Oruç, Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanmak için yaptığımız bir ibadettir*" (L. TDB 2, s. 81).

- "*Zekât, temelde Allah'ın (c.c) rızasını kazanmak için yapılan bir ibadettir. Allah (c.c) için vermek demek olan zekât, Rabbinin emri ile Müslüman'ın malından ve mülkünden fedakârlık yapabileceğinin de ispatıdır*" (L. TDB 2, s. 83-84).

- "*Bu nedenle bizler de zekât verecek duruma gelmek için çaba sarf etmeli, bu seviyeye ulaştığımızda da zekâtımızı sırf Allah (c.c) için gönül rızasıyla verebilmeliyiz*" (L. TDB 2, s. 86).

- "*Nimet paraysa zekâtını verip geriye kalanıyla kendine ve çevresine helal yollardan harcayarak Allah'ın (c.c.) rızasını kazanabilmektir*" (L. TDB 2, s. 89).

- "*Bütün ibadetlerde olduğu gibi hac ibadetinde de temel amaç Allah (c.c) rızasını kazanmak ve O'na şükretmektir*" (L. TDB 2, s. 98).

- "*Müslüman hacda sadece Allah'a (c.c.) olan saygı ve sevgisini yani takva elbisesini kuşanarak Rahman'ın huzuruna çıkar*" (L. TDB 2, s. 99).

- "*Hac ibadeti; Allah'ın (c.c) sevgisini kazanmak isteyen yüz binlerce Müslümanı tek vücut haline getiren bir ibadettir*" (L. TDB 2, s. 101).

- "*Hepsi hacca Allah'ın (c.c) davetine uyarak ve O'nun sevgisini kazanmak için gelmişlerdir*" (L. TDB 2, s. 107).

- "*Çünkü Allah (c.c) rızasını kazanmak için gittiği hac…*" (L. TDB 2, s. 108).

- "*Kurban, Allah rızası için yapılan bir ibadettir*" (L. TDB 2, s. 110).

- "*Kurban ibadeti Allah (c.c) rızası için yapılır*" (L. TDB 2, s. 111).

- "*Toplumumuzda Allah (c.c.) rızası için kesilen kurbanın eti üç parçaya ayrılır*" (L. TDB 2, s. 112).

- "*Cihat ibadetini ecdadımız öncelikle Allah (c.c.) rızası için, Allah (c.c.) yolunda (fî sebilillah) ve "i'lâ-yı kelimetullah" ülküsü çerçevesinde âdeta bir yaşam tarzı haline getirmiş…*" (L. TDB 2, s. 118).

- "*İnfak, Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için…*" (O. TDB 1, s. 79).

- "*Sadaka, Müslümanın Allah'ın (c.c.) sevgisini kazanmak amacıyla yaptığı hayırlı işlerin tamamı için kullanılır*" (O. TDB 1, s. 79).

- "*Allah'ın (c.c.) sevgisini ve rızasını ancak sahip olduklarımızdan fedakârlıkta bulunarak kazanabileceğimizi aklımızdan çıkarmamalıyız*" (O. TDB 1, s. 79).

- "*Cömertlik… Allah'ın kendisine verdiği imkânları Allah rızası için insanlarla paylaşmasıdır*" (O. TDB 1, s. 84).

- "*İnfak, sadece Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için karşılıksız yardım anlamına gelir*" (O. TDB 2, s. 31).

- "… Y*ardımlaşmanın, Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmayı sağlayacak iyilikler alanında olması gerektiğini…*" (O. TDB 2, s. 31).

- "*İnfak, Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanmak amacıyla kişinin kendi malından harcama yapması…*" (L. TDB 1, s. 51).

- "*Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için insanın kendisine verilen mallardan harcama yapması…*" (L. TDB 1, s. 51).

- "*İslam'ın en çileli dönemlerini Peygamberimizle birlikte yaşayan sahabiler de sahip olduklarını Allah (c.c.) rızası için harcamışlardır*" (L. TDB 1, s. 52).

- "*Çünkü karz-ı hasende hiçbir maddi çıkar gözetmeksizin sırf Allah (c.c.) rızasını düşünerek Müslüman kardeşinin sıkıntısını gidermek amacı ön plandadır*" (L. TDB 1, s. 54).

- "*İnfak, Allah (c.c) rızası için yapılan yardımdır*" (L. TDB 2, s. 90).

- "*… İnfak, dinî terim olarak Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanmak amacıyla kişinin kendi malından harcama yapması, muhtaçlara yardımda bulunması demektir*" (L. TDB 2, s. 90).

- "*Bu ayet bize gösteriş yapmadan, incitmeden iyilik yapmanın sadaka olarak değerlendirileceğini ve Allah (c.c.) rızasını kazandıracağını haber vermektedir*" (L. TDB 2, s. 92).

- "*Allah'a (c.c) olan sevgimizi göstermek amacıyla insanlardan bir karşılık beklemeksizin yaptığımız yardım ve iyiliklere sadaka denir*" (L. TDB 2, s. 92).

- "*Sadaka, imanımızın bir yansıması, Allah'a (c.c) olan sevgimizin bir göstergesi ve bize verdiği nimetlerin şükrüdür*" (L. TDB 2, s. 92).

Yukarıda aktarılan ve genel olarak ibadetlerin, ibadetler içerisinde namaz, oruç, zekât, hac, kurban, infak ve sadaka gibi birçok ibadetin temelde Allah rızası ve merkezli yapıldığı/yapılması gerektiğini vurgulayan ifadelerin dışında, içerikte müminin günlük hayatındaki davranışlarını da Allah'ın rızasını merkeze alarak yapması gerektiğini vurgulayan ifadeler de söz konusudur. Bu çerçevede, aşağıda aktarılan ifade örnekleri verilebilir:

- "*O'nun rızasına uygun yapılan her iş ve davranış ibadet kapsamında değerlendirilir*" (O. TDB 1, s. 38).

- "*Davranışlarımız Allah'ın (c.c.) rızası gözetilerek yapılmalıdır*" (O. TDB 1, s. 50).

- "*Allah'ın (c.c.) rızasına uygun bütün davranışlar salih amel olarak kabul edilmiş ve ibadet sayılmıştır*" (O. TDB 1, s. 49).

- "*Çünkü vakitleri belirlenmiş temel ibadetleri yanında Allah rızası için ve helal sınırlar içinde yaptığı diğer bütün işleri de Allah (c.c.) katında değerlidir*" (O. TDB 1, s. 53).[63]

- "*Helâlinden kazanmak için yaptığımız her türlü meşru iş, Allah'ı (c.c.) hoşnut etmekte ve en geniş anlamda ibadet kapsamına girmektedir*" (L. TDB 1, s. 50).

- "*Anne ve babaya iyilik insana Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazandırır*" (O. TDB 1, s. 54).

- "*Allah rızası için akrabalık ilişkilerini devam ettirmek…*" (O. TDB 1, s. 55).[64]

- "*İnanan insan geçimini sağlamak için Allah'ın (c.c.) kendisine takdir ettiği rızkı yine Allah rızasını gözeterek…*" (O. TDB 1, s. 55).[65]

- "*Bizler de Allah'ın (c.c.) sevgisini kazanmak için çalışmalıyız. O'nun sevgisine layık olabilmek için…*" (O. TDB 1, s. 61).

- "*İslam'da edep ve nezaketin temel amacı Müslümanları, Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazandıracak bir ahlakla süslemektir*" (O. TDB 1, s. 97).

---

[63] Burada yer verilen 'Allah rızası için' ifadesinin, ortaokul TDB 1 kitabının 2018 tarihli ilk baskısında yer almadığı halde 2019 tarihli baskıda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

[64] Burada yer verilen 'Allah rızası için' ifadesinin, ortaokul TDB 1 kitabının 2018 tarihli ilk baskısında yer almadığı halde 2019 tarihli baskıda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

[65] Burada yer verilen 'Allah rızası için' ifadesinin, ortaokul TDB 1 kitabının 2018 tarihli ilk baskısında yer almadığı halde 2019 tarihli baskıda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

- "*… Hayatımızın her anında Rabbimizin rızasına ve nezaket kurallarına uygun davranmaya özen göstermeliyiz*" (O. TDB 1, s. 103).

- "*Allah'a (c.c.) karşı daima edepli olmak, O'nu sevmek ve sevgisini her şeyin üstünde tutmak, adını saygıyla anmak da insanın yerine getirmesi gereken sorumluluklarındandır*" (O. TDB 2, s. 12).

- "*… Tutum ve davranışlarında sadece Allah'ın hoşnutluğunu gözetmektir*" (O. TDB 2, s. 16).

- "*Bir Müslüman… insanlarla ilişkilerinde Allah'ın (c.c.) rızasına uygun davranışların neler olduğunu Kur'an'dan öğrenir*" (O. TDB 2, s. 23).

- "*Kur'an'a böylesi bir yöneliş, Rabbimize samimi bir kul olmaya ve davranışlarımızı O'nun rızasına uygun bir şekilde dönüştürmeye vesile olur*" (O. TDB 2, s. 25).

- "*Yüce Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için çaba sarf eden mümin dünyada ve ahirette esenlik yoluna ulaşır*" (O. TDB 2, s. 36).

- "*Hayır, dinin ve aklın yapılmasını iyi ve güzel gördüğü, kişinin sadece Allah'ın (c.c.) rızasını gözeterek yaptığı iş, ameldir*" (O. TDB 2, s. 125).

- "*Hakka riayet etmek ve adaletli olmak Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu ve sevgisini kazanmaya vesiledir*" (L. TDB 1, s. 25).

- "*Böylece toplumsal ilişkiler Allah'ın (c.c.) rızasına uygun ve arzu edilen şekilde devam eder*" (L. TDB 1, s. 30).

- "*Bunlar kişiyi asıl odaklanması gereken sorumluluklarından alıkoymakta, amellerin Allah (c.c.) rızası gözetilerek yapılması gerektiğini unutturmakta ve kişiyi yapmakla emrolunduğu ibadet ve kulluktan uzaklaştırmaktadır*" (L. TDB 1, s. 32).

- "*Allah (c.c.) rızasını gözeterek yaşamak yerine…*" (L. TDB 1, s. 32).

- "*Allah'ın (c.c.) sevgisine ulaşabilmek ve O'nun razı olduğu şekilde yaşayabilmek için…*" (L. TDB 1, s. 101).

- "*Müslümanlar küfürden, nifaktan, fısktan, şirkten uzak durur ve bütün davranışlarında sadece Allah (c.c.) rızasını gözetir*" (L. TDB 2, s. 26).

- "*Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanmanın yolunun; gösterişten uzak ve samimi davranışlardan geçtiğini unutmamalıyız*" (L. TDB 2, s. 82).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte tespit edilen ve Allah rızasını vurgulayan yukarıdaki ifade örneklerinden hareketle, dini yorumun inanç, ibadet, günlük hayat ve ahlaki tutum gibi yaşamın her alanında, Allah merkezli bir anlayış sergilediği ifade edilebilir.

Dini yorumun yukarıda ifadesini bulan Allah merkezli anlayışı yanında, genel olarak ibadetlerle ilgili hususların öğretime konu edildiği alanlarda, Allah rızasının dışında bazı anlayışlar sergilediği anlaşılmaktadır. Sayıları az olan bu ifade örneklerinde, ibadetlerin yapılış gayesi olarak Allah korkusu, Allah'a borç ödeme veya sevap kazanma kaygısı güdüldüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu ifadeler şunlardır:

- "*Allah'tan (c.c.) korkan bir kul, yaptığı her şeyin hesabını vereceği bilinciyle hareket eder ve Allah'ın (c.c.) rızasını kaybetmekten ve O'nun azabına uğramaktan korkar*" (L. TDB 1, s. 98).

- "*... Bize sevap kazandırmayacak işler salih amel olarak kabul edilmez*" (O. TDB 1, s. 50).

- "*Hz. Peygamber, namazı cemaatle kılmanın daha çok sevap kazandıracağını bildirmiştir*" (O. TDB 1, s. 75).

- "*Dua ve salavat müminlerin peygambere karşı hissettikleri sevginin ve bağlılığın bir göstergesidir. Müminler bu şekilde peygambere olan saygılarını dile getirerek aynı zamanda şükran borçlarını yerine getirmiş olurlar*" (O. TDB 2, s. 21).

- "*Peygamber Efendimiz "Rahatsız edici bir şeyi yoldan kaldırmak sadakadır" sözüyle çevre temizliğine katkıda bulunmanın sevap kazandıracağını belirtmiştir*" (O. TDB 2, s. 48).

- "*Ayrıca Peygamberimiz "Kim abdest üzerine abdest alırsa kendisi için on sevap vardır." buyurarak abdestli olduğu hâlde abdest alan kimsenin daha fazla sevap kazandığını belirtmiş ve Müslümanlara abdestlerini yenilemelerini tavsiye etmiştir*" (O. TDB 2, s. 56).

- "*Bu bilinçle yapılan ibadetler de hem ibadetin yapılmasından dolayı hem de toplumda meydana getirdiği iyi duygular nedeniyle sevap kazandırır*" (L. TDB 2, s. 46).

- "*... Peygamberimiz, Şevval ayında da altı gün oruç tutmuş, bu orucu tutan kişinin tüm yılı oruçlu geçirmiş gibi sevap kazanacağını müjdelemiştir*" (L. TDB 2, s. 50).

- "*Farz ve vacip olan ibadetler yerine getirildikten sonra, bunların dışında fazladan sevap kazanma niyetiyle yapılan ilave ibadetlere nafile ibadetler denir*" (L. TDB 2, s. 64).

- "*Oruçlu bir kişi… Oruç ibadeti ile kazandığı sevapları, günah işleyerek kaybetmek istemez*" (L. TDB 2, s. 74).

- "*Bu iyilik projeleri insanlara fayda vermeye devam ettiği sürece de sadaka-i cariye olarak sahiplerine sevap kazandırır*" (L. TDB 2, s. 94).

- "*Namazı mazeretsiz olarak kazaya bırakmak büyük bir günahtır. Ancak bu günahı işleyen bir Müslüman da tövbe ve istiğfar ederek geçmiş namazlarını kazâ edebilir. Zira namaz, kulun Allah'a (c.c.) karşı bir borcudur ve gecikmeli de olsa bu borcun ödenmesi gerekir*" (L. TDB 2, s. 64).

- "*Hastalık veya yolculuk gibi geçerli bir mazereti olmaksızın bilerek orucunu bozan kişi ise kazası ile beraber toplam altmış bir gün aralıksız ceza orucu tutar. Bu oruca da kefaret orucu denir. Kefaret orucunu tutan, Allah'a (c.c.) karşı olan borcunu ödemiş olur*" (L. TDB 2, s. 83).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun dünya ve ahirete yönelik vurgu ağırlığının tespit edilmeye çalışıldığı bu bölümde, yukarıda aktarılan bütün konu ve ifade örneklerinden hareketle, dini yorumun dünya hayatına

nispeten ahiret hayatını ön plana çıkardığı ifade edilebilir. Diğer taraftan ahiret hayatına hazırlık olması bakımından dünya hayatı da değer kazanmakta, bu çerçevede belirli bir dünya ve ahiret dengesi sağlanmaktadır. Bununla birlikte dini yorumun, Allah rızasına uygun bir yaşam vurgusu yaptığı ve böylece metafizik alana ait Allah ve ahiret inancını merkeze aldığı ifade edilebilir. Bu sonuç çerçevesinde dini yorumun 'din' olgusuna pragmatik bir yaklaşım sergilemediği, dinin temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve sünnetin dini yaşam felsefesini ve dünya ve ahiret anlayışını yansıtmaya çalıştığı ifade edilebilir.

3.3.2.4. Sosyolojik Yönelimler

3.3.2.4.1. Bireysel ve Toplumsal Din Dengesi

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun, bireysel veya toplumsal din/dindarlık ağırlığının analiz ve tespiti, bu bölümün temel konusudur.

Derse ait dini içeriğin genel temasında toplum ve toplumsallığın, bireye ve bireyselliğe oranla daha fazla ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken en önemli hususlardan biri, içeriğin birey ve bireyselliği anlatıma konu eden herhangi bir ünite, konu başlığı veya konu çerçevesi vermemesine rağmen toplumu ve toplumsallığı anlatıma konu eden birçok ünite, konu başlığı ve konuyu ihtiva etmesidir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte her ne kadar toplum ve toplumsallık ön plana çıkarılmışsa da bireyi esas alarak ancak bireyselliği ön plana çıkarmadan öğretime konu edilen istisnai bir konu tespit edilmiştir. Bu konu İslam hukukunun temel ilkelerinden biri olarak sunulan 'Suçun Şahsiliği' konusudur. Konu bağlamında herhangi bir kişinin anne, baba veya bir yakınının işlediği bir suç veya günah yüzünden kınanamayacağı ve cezalandırılamayacağı vurgulanarak "*Dinimizde insanlar yaptığı hatalar veya işlediği günahlar konusunda cezalandırılırken bireysel olarak değerlendirilir*" ifadesine ve konuyla ilgili ayet ve hadislere yer verilmiştir. (L. TDB 1, s. 79). Konuya ait çerçeve ve ifadelerden de anlaşıldığı üzere içeriğe ait bu alanda bireysellikten çok konunun, yani suçun bireyselliği vurgulanmıştır.

Derse ait içeriğin bireyi ve bireyselliği ön plana çıkarmak bir tarafa, bireyciliği ve bireyselliği eleştiren bir ifadesi dahi tespit edilmiştir. Söz konusu ifade, özgür irade ile sorumluluk arasında bir dengenin olması gerektiğinin vurgulandığı bir içerikte "*Hiçbir sınır tanımayan, bireyci, hazcı ve savurgan bir ekonomik tutum sergilemek özgür iradeyle açıklanamaz*" şeklinde yer bulmuştur (L. TDB 1, s. 48).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin, bireyi ve bireyselliği ön plana çıkarmamakla birlikte birçok konuyu birey ve topluma ortak vurgu yaparak öğretime konu ettiği de anlaşılmaktadır. Toplumla ve toplumsallıkla ilişkilendirilen veya onları ön plana çıkaran konularda bile tespit edilen bu ortak vurguya ünite alt başlıklarında dahi yer verilmiştir. Bu çerçevede ortaöğretim TDB 2 ders kitabının ibadetleri konu edinen 'Namaz' ünitesinde 'İbadetlerin Bireysel ve Toplumsal Yönü' başlığına, 'Oruç ve Zekât' ünitesinde 'Zekâtın Bireysel ve Toplumsal Faydaları' başlığına, 'Hac ve Kurban' ünitesinde ise 'Kurban İbadetinin Bireysel ve Toplumsal Faydaları' başlığına yer verilmiştir (s. 43, 89, 111).

Derse ait içerikte birey ve topluma ortak vurgu yapan ifadeler, yukarıda aktarılan başlıklarla sınırlı değildir. Bu bağlamda içerikte sayısız ifade tespit edilmiştir. Birey ve topluma ortak vurgu yapan söz konusu örneklerin bir kısmı aşağıda, bir kısmı da toplum ve toplumsallığa vurgu yapan konuların analiz edildiği alanda verilmiştir:

- "*İman, ibadet ve güzel ahlak ile bezenmiş Müslüman, hem bireysel hem de toplumsal alanda İslam dininin açıkladığı hükümlere titizlikle uyar*" (O. TDB 1 s. 13).

- *"… Bunlar sağlıklı bir birey ve toplum olmanın vazgeçilmez şartlarıdır*" (O. TDB 1, s. 20).

- "*İbadetlerin bireysel ve toplumsal faydaları vardır*" (O. TDB 1, s. 42).

- "*İbadetler bize sabrı, başkalarını düşünmeyi ve yardımlaşmayı öğretir. Bütün ibadetlerimizde sabırlı olmayı gerektiren hususlar vardır. Namaz ibadetinde devamlılık önemlidir ve sabır ister. Oruç açlığa, susuzluğa karşı sabırdır. Zekât, sadaka ve kurban, sabır göstererek malımızdan vermeyi gerektirir. Hac ibadeti*

neredeyse bütün aşamalarında sabırlı olmayı ve fedakârlığı gerektiren bir ibadettir. Böylece hem sabrı hem de başkalarını düşünmeyi öğreniriz" (O. TDB 1, s. 57).

- "*Tüm bu davranışlar gibi nezaket ve edebe uygun davranışlarda bulunmak, nefsimizi terbiye edip ahlâkımızı güzelleştirir. Hem Allah'ın (c.c.) rızasını hem de toplumun sevgisini ve takdirini kazanmamıza vesile olur*" (O. TDB 1, s. 97).

- "*Bu yüzden maddi ve manevi kirden arındıran gusül abdesti hem insan sağlığı hem de toplumdaki ilişkilerimiz açısından önemlidir*" (O. TDB 2, s. 57).

- "*Hak ve adalet konusunda titizlik göstermek birey ve toplum açısından huzurlu olmanın önemli bir şartıdır… Birey ve toplumun huzuru için Müslüman…*" (L. TDB 1, s. 24).

- "*Bireyin ve sosyal hayatın huzurunu bozan bu olumsuz davranışlar ancak Allah'a (c.c.) tam bir bağlılık ve ahlaki ilkelerin hayatın merkezine alınmasıyla aşılabilir*" (L. TDB 1, s. 32).

- "*Dinimizde bu konuya gösterilen hassasiyetin amacı; bireylerin ve ailelerin özel hayatlarını güvence altına almak, sosyal hayatı etkileyen olumsuzlukları bertaraf etmek…*" (L. TDB 1, s. 35).

- "*Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için insanın kendisine verilen mallardan harcama yapması, bağışta bulunması, kişiye ve topluma pek çok fayda sağlar*" (L. TDB 1, s. 51).

- "*Kur'an'da mal sevgisinin insanın fıtratında var olduğuna işaret edilmiş, mülkiyet hakkının bireysel ve toplumsal faydaları sağlayacak şekilde kullanılması istenmiştir*" (L. TDB 1, s. 59).

- "*Dinimizin ahlaki ölçüler olarak ortaya koyduğu güzelliklere uymak ve kötülüklerden uzak durmak, sadece bireysel bir tercih değil aynı zamanda diğer insanlara karşı da bir vazifedir*" (L. TDB 1, s. 107).

- "*İbadet hem fert hayatını hem de toplumsal yaşamı düzene sokar*" (L. TDB 2, s. 40).

- "*... İnsanı Allah'a (c.c.) yaklaştıran ibadetlerin gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan birçok faydası vardır*" (L. TDB 2, s. 43).

- "*İbadetlerin bireysel faydalarının yanında toplumsal açıdan da birçok faydası vardır*" (L. TDB 2, s. 45).

- "*Zekât da Müslümanları hem bireysel olarak olgunlaştıran hem de toplumsal olarak birbirine kaynaştıran en önemli ibadetlerden biridir*" (L. TDB 2, s. 89).

- "*Hac ibadeti, bireysel ve toplumsal açıdan Müslümanlara pek çok faydalar sağlar*" (L. TDB 2, s. 107).

Aşağıda farklı bağlamlarda olsa da birçok örneğinin daha yer verildiği birey ve topluma dair ortak vurgularla birlikte derse ait içerikte, toplumun ve toplumsallığın ciddi oranda ön plana alındığı anlaşılmaktadır. İçeriğin söz konusu niteliğine örnek verilebilecek ilk husus, ders kitaplarına konu edilen ünitelerdir. Bu bağlamda özellikle ortaöğretim TDB 1 kitabında yer verilen 'İslam ve Sosyal Hayat', 'İslam ve Ekonomik Hayat' ve 'İslam ve Hukuk' üniteleri zikredilebilir. Yapılan içerik analizinde söz konusu ünitelerin tamamında, dinin toplumsala ilişkin konularının öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca ortaokul TDB 1 kitabında yer alan 'Nezaket' ve ortaokul TDB 2 kitabında yer alan 'İslam ve Günlük Hayat' ünitelerinde de önemli oranda dinin toplum ve toplumsallığa yönelik konuların yer aldığı anlaşılmaktadır.

İçeriğin toplum ve toplumsallığa vurgu yapan üniteleri yanında, başka ünitelerde yer alan alt başlıkların da toplumsallığa vurgu yaptığı tespit edilmiştir. Buna göre ortaokul TDB 1 kitabının birinci ünitesinde yer alan 'İmanın İnsana Kazandırdıkları', ikinci ünitesinde yer alan 'İbadetlerin İnsana Kazandırdıkları', üçüncü ünitesinde yer alan 'Müminler İyiliği Emreder, Kötülüğü Engellerler' ve ortaokul TDB 2 kitabında yer alan 'Topluma Karşı Ahlaki Sorumluluklarımız' alt başlıkları, içerikte dinin toplum ve toplumsallığa vurgu yaptığı alanlardandır.

Yukarıda aktarılan ve içeriğin toplum ve toplumsallığa vurgu yapan ünite ve alt başlık konuları yanında ayrıca insanın sosyal bir varlık olduğu ile bazı konularda

bireye nispeten kamu ve toplum önceliğinin var olduğunu vurgulayan ifadeler de tespit edilmiştir:

- "*İnsan yaratılışı gereği sosyal bir varlıktır. Tek başına hayatını sürdüremez. İhtiyaçlarını karşılamak için başkalarıyla iletişim kurmak zorundadır*" (O. TDB 2, s. 106).

- "*Bireysel hakları kullanırken ve sorumlulukları yerine getirirken kamu yararı gözetilmelidir. Bireysel menfaat ile kamu menfaati çatıştığında, kişilerden kamu yararına göre hareket etmesi beklenir. Ancak bunu yaparken bireysel haklar da gözetilmelidir*" (L. TDB 1, s. 80).

- "*Mülkiyet meselesinde toplum menfaati söz konusu olduğunda özel mülkiyet üzerinde bazı sınırlamalar getirilebilir. İslam, kişinin kendi malını onun hakkı olarak kabul etmiş ancak diğer insanlara zarar verecek girişimlerde bulunmayı yasaklamıştır. Dolayısıyla bir kimsenin mülkiyet hakkının sınırı diğer insanların ve kamunun haklarının başladığı yerde sona erer*" (L. TDB 1, s. 60).

- "*Müslüman, hayatının her aşamasında ihsan ölçüsünde davranır… Hayatı ekonomik, sosyal ve siyasi boyutlarıyla bir bütün olarak kabul eder… Toplumun çıkarlarını kendi menfaatinin önünde görür*" (L. TDB 1, s. 49).

İçeriğin bireye ve bireyselliğe neredeyse hiç vurgu yapmadığı, bunun yanında yukarıda aktarıldığı üzere birey ve topluma ortak vurgu yaptığı ile topluma ve toplumsallığa vurgu yaptığı birçok ünite, alt başlık ve ifadeden, ayrıca toplum ve kamu yararını bireye tercih eden ifadelerden hareketle, Temel Dini Bilgiler dersine ait dini yorumun, birey ve bireyselliğe nispeten toplum ve toplumsallığı ciddi oranda ön plana çıkardığı ifade edilebilir.

3.3.2.4.2. İslam'ın Toplum Modeli

Toplumu ve toplumsallığı ön plana çıkaran Temel Dini Bilgiler dersine ait dini yorumun, bu bağlamda bir toplum modeli sunması beklenir. Nitekim ders içeriğine ait analizde dini yorumun, ideal bir topluma dair belirli bir öngörüsünün olduğu ve belirli bir model sunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda içerikte tespit edilen hususlardan biri, söz konusu İslam toplumuna işaret eden ifadelerin

kullanılmasıdır. İslam tarihi, İslam ahlakı, İslam hukuku, İslam ekonomisi, İslam kültürü, İslam medeniyeti, İslam toplumu ve İslami dünya görüşü gibi terkiplerin yer aldığı örnek ifadeler aşağıda aktarılmıştır:

- "*Sünnet: 6- Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendi döneminde İslam toplumunu inanç, ibadet, tebliğ, hukuk, ekonomi, eğitim, ahlak, siyaset gibi çeşitli alanlarda; kısacası bireysel, toplumsal ve evrensel olmak üzere hayatın her alanında yönlendirip yönetmede, Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere esas aldığı ilke ve prensipler bütününün oluşturduğu bir zihniyet, dünya görüşü*" (L. TDB 2, s. 127).

- "*Kur'an-ı Kerim, yardımlaşmayla ilgili olarak müminleri uyarmaktadır. Hz. Peygamber komşusu aç iken tok yatmanın, müminlere yakışmadığını bildirmiştir. İslam tarihi boyunca Müslümanlar bu öğüde uygun davranmaya gayret etmişlerdir*" (O. TDB 1, s. 92).

- "*Nezaket, İslam ahlakının göstergelerinden biridir*" (O. TDB 1, s. 98).

- "*Malların ve kazançların haksız ve meşru olmayan yöntemlerle ele geçirilmesi İslam ahlak prensiplerine aykırıdır*" (O. TDB 2, s. 28).

- "*İffet, İslam ahlakının temel erdemlerinden biridir*" (O. TDB 2, s. 29).

- "*İslam medeniyetindeki en belirgin mimari yapılardan olan…*" (O. TDB 2, s. 46).

- "*İslam ahlakında hayâ özel bir anlam ifade eder*" (O. TDB 2, s. 100).

- "*Dinimizin yardımlaşmayı ve dayanışmayı teşvik etmesi İslam toplumunda vakıf geleneğinin yaygınlık kazanmasını sağlamıştır*" (L. TDB 1, s. 28).

- "*Yardımlaşma ve dayanışma İslam kültüründe infak, zekât, sadaka gibi uygulamalarla vücut bulmuştur*" (L. TDB 1, s. 28).

- "*Böylece vakıflar, İslam kültürünün sosyal hayattaki simgesi olmuş, İslam medeniyeti bir vakıf medeniyeti haline gelmiştir*" (L. TDB 1, s. 28).

- "*Sevgili Peygamberimiz "Bizi aldatan bizden değildir" buyurarak Müslüman toplumun bir üyesi olabilmeyi, yalan ve hileden uzak durmaya ve dürüst olmaya bağlamıştır*" (L. TDB 1, s. 34).

- "*İslam ekonomisinin ahlaki temelleri İslam ahlakının meşru gördüğü sınırlar içerisinde şekillenir. Ahlaki temellerin başında kişinin tüm ekonomik faaliyetlerinde helal kazanç ilkesine göre hareket etmesi gelir*" (L. TDB 1, s. 48).

- "*Vakıflar, İslam tarihi boyunca çok çeşitli hizmetler üstlenmişlerdir. Günümüzde de bu hizmetlerine devam etmektedirler*" (L. TDB 1, s. 53).

- "*İslam hukuku, Allah'ın (c.c) emir ve yasaklarına uygun olarak bireysel ve toplumsal hayatı düzenlemeyi amaçlar. Kişiyi dünya ve ahiret hayatında iyiye, güzele ve doğruya ulaştırmayı hedefler*" (L. TDB 1, s. 82).

- "*Çünkü münafıklar dıştan Müslümanmış gibi göründüklerinden tanımak ve tehlikelerine karşı tedbir almak kolay olmaz. İçten içe Müslüman toplumun huzur ve düzenini bozup, Müslümanlara zarar verirler*" (L. TDB 2, s. 24).

- "*İslam medeniyeti bir vakıf medeniyetidir*" (L. TDB 2, s. 93).

Yukarıda aktarılan ve İslam'ın bir toplum modeli öngördüğüne dair işaret olarak addedilebilecek terkiplerin yanı sıra içerikte, İslam'ın bir toplum modeli öngördüğüne dair somut ifadeler de tespit edilmiştir. Bu ifadeler aşağıda verilmiştir:

- "*İslam, dünya hayatında insanların ahlaki ilkeler etrafında bir arada yaşamalarını esas alan bir toplum modelini öngörür*" (O. TDB 2, s. 26).

- "*İslam dini sosyal hayatı düzenleyen ilkeleriyle güvenilir insanlardan oluşan bir toplum meydana getirmek ister*" (L. TDB 1, s. 21).

- "*Rabbimizin her bir kuluna iyi ve güzel davranışlarda bulunmasını emretmesi aynı zamanda ahlaki değerleri ilke edinen bir toplum yapısına ulaşmayı sağlamak içindir. Böylece her insan, bireysel ahlaki sorumluluklarıyla toplumsal değerlere ulaşmaya çalışır ve toplumsal ahlakın gerçekleşmesinin bir parçası olur*" (O. TDB 2, s. 27).

- "*İslam'ın inanç esaslarının ve ibadetlerinin ana gayelerinden biri de güzel ahlaka dayalı bir hayat düzeni oluşturmaktır*" (O. TDB 2, s. 31).

- "*Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette emredilen ahlaki davranışlar toplumda huzur, güven ve istikrarı sağlamayı; birlik ve beraberliğin hâkim olduğu erdemli bir toplum oluşturmayı hedefler*" (L. TDB 1, s. 105).

- "*Kur'an-ı Kerim; inanç, ibadet ve ahlak konularında olduğu gibi insanların fert ve toplum hayatını düzenleyici hükümleri de içeren bir kitaptır*" (L. TDB 2, s. 13).

- "*Peygamberimiz "Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim" buyurarak gönderiliş amacının ahlaklı bireyler ve ahlaklı toplumlar oluşturmak olduğunu açıklamıştır*" (L. TDB 1, s. 87).

- "*Dinimizde bu konuya gösterilen hassasiyetin amacı; bireylerin ve ailelerin özel hayatlarını güvence altına almak, sosyal hayatı etkileyen olumsuzlukları bertaraf etmek; huzur, güven ve güzel ahlakın egemen olduğu sağlıklı bir toplum oluşturmaktır*" (L. TDB 1, s. 35).

- "*Dinimiz, Yüce Allah'ın gönderdiği emir ve yasaklarla insanın hayatını yaratılış gayesine göre düzenlemeyi amaçlar. Bu yönüyle İslam, birey ve toplum hayatına ilişkin bir hukuk sistemi ortaya koyar*" (L. TDB 1, s. 74).

- "*İslam hukuku, Allah'ın (c.c) emir ve yasaklarına uygun olarak bireysel ve toplumsal hayatı düzenlemeyi amaçlar*" (L. TDB 1, s. 82).

- "*İslam, getirmiş olduğu inanç ve ahlak sistemine karşı düşmanca tavır almaya müsaade etmediği gibi yeryüzünde fesat çıkararak toplum düzeninin bozulmasına da izin vermez*" (L. TDB 1, s. 37).

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun, yukarıda aktarılan somut ifadelerden de anlaşıldığı üzere, belirli bir toplum modeli öngördüğü ifade edilebilir. O halde içeriğe ait dini yorumun, söz konusu toplum modeli ile ilgili birtakım nitelikler ortaya koyup koymadığı hususu da analize konu edilmelidir.

Yapılan içerik analizinde, dini yorumun öngördüğü toplum modeline ait belli bir düzen ve bu düzeni sağlayacak birtakım ilkeler sunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu ilkeleri ihtiva eden ifadeler aşağıda verilmiştir:

- "*İslam dininde bütün emir ve yasaklar toplumda huzur ve güvenin sağlanmasına, insanların bir arada mutlu bir şekilde yaşamasına ve birlikteliğin muhafazasına dönüktür*" (L. TDB 1, s. 105).

- "*Bireyin içinde yaşadığı toplumda kendi hak ve sorumluluklarının gereğini yerine getirebilmesi, insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar sayesinde mümkündür. Bu kurallar bireyleri koruyan, eşitlikçi ve adil nitelikte olmalıdır. İnsanlar arası anlaşmazlıklarda, sorunun çözümü için bireysel kanaatler veya yöntemler değil, hukuki yollar kullanılmalıdır*" (L. TDB 1, s. 78).

- "*Hak ve adalet, toplumsal hayatın temel ilkelerindendir. Hak ve adalet konusunda titizlik göstermek birey ve toplum açısından huzurlu olmanın önemli bir şartıdır… Sosyal hayatın dirlik içinde olması, sorunların hukuk yoluyla çözülmesine bağlıdır*" (L. TDB 1, s. 24).

- "*Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de müminlerin insanlarla ilişkilerinde adaleti gözetmelerini emretmektedir. Çünkü adalet, İslam dininde toplumsal ilişkilerin vazgeçilmez dayanağıdır*" (O. TDB 2, s. 28).

- "*Dinimizde insanlar arası ilişkilerin en temel esası adalettir. İnsanlara karşı vazifelerimiz arasında ilk sırada yer alan adalet, toplumsal yapımızın temel taşıdır*" (L. TDB 1, s. 106).

- "*İslam dininin amaçlarından biri de her türlü bozgunculuğa, çekişmeye ve çatışmaya son verip yeryüzünde sulhu gerçekleştirmektir*" (L. TDB 1, s. 21).

- "*Fıtrat dini olan İslam, insanların geliştirdiği bu yaşam becerilerinin toplumsal huzur ve güvene hizmet etmesini ister… Dinimizin ortaya koyduğu ahlaki sorumlulukların temelinde her bir insana yaratılıştan verilen haklar vardır. Bu haklar, toplumun adalet ve güven duygusuyla bir arada yaşamasını sağlayan değerleri ortaya çıkarır*" (O. TDB 2, s. 26).

- "*Allah (c.c.) tarafından her bir insana yaratılıştan verilen haklara karşı diğer insanların tavır ve tutumları toplumsal ahlak kurallarını oluşturmaktadır. Bu haklar toplumun huzur ve düzeni için vazgeçilmezdir*" (O. TDB 2, s. 27).

- "*Dinimizin ahlaki prensipleri, toplumsal yapıyı karşılıklı sevgi ve saygı esaslarına göre kurmaya, haklara riayet etmeye, bireysel ve toplumsal sorumlulukları yerine getirmeye yöneliktir*" (L. TDB 1, s. 105).

- "*Toplumsal vazifeler alanında Kur'an-ı Kerim'in temel ilkelerinden biri de emr-i bil maruf nehy-i anil münkerdir. İyiliklerin yaygınlaştırılması ve kötülüklerin engellenmesi anlamına gelen bu ilke, bir toplumun varlığını istikamet üzere devam ettirebilmesi için beşeri münasebetlerde mutlaka gözetilmesi gereken bir ilkedir*" (L. TDB 1, s. 107).

- "*İnsan, tabiatı gereği mutluluğu ve huzuru arayan bir varlıktır. İnsanın mutluluğu, yaşadığı toplumun huzur ve düzeniyle doğrudan ilgilidir. Bu mutluluğu sağlamak için İslam'ın sunduğu en önemli ilkelerden biri kardeşliktir. Bu anlamda kardeşlik; mü'minlerin birbirlerini sevmesidir. Bu sevgi sayesinde inananlar karşılıklı saygı çerçevesinde birbirlerinin haklarını gözetirler ve sorumluluklarını yerine getirirler… Bir ihtiyacı olduğunda kardeşinin yanında olmak, düştüğünde elinden tutmak, bir kötülüğe meylettiğinde güzel bir dille onu uyarmak, borcunu ödemesine yardımcı olmak, vefa göstermek ve kardeşi için dua etmek dinimizde kardeşliğin güzel yansımalarındandır. İşte bu sorumluluklar yerine getirildiğinde sevgi temelli kardeşliğin toplumun huzuruna büyük katkısı olur"* (L. TDB 1, s. 26).

- "*İslam dini ortaya koyduğu ilkelerle toplumun temelinin sevgi ve kardeşlik üzerine bina edilmesini istemektedir*" (L. TDB 1, s. 26).

- "*Bu duyguların yerine dinimizin emrettiği doğruluk, adalet, merhamet, kardeşlik gibi değerlerin konulması barışı mümkün kılar. Kişilerin bu değerleri bir hayat tarzı haline getirmesi İslam'ın istediği güzel ahlaklı fertleri ortaya çıkarır. Bu fertlerin oluşturduğu toplum da barış ve huzur içinde yaşar*" (L. TDB 1, s. 23).

- "*Dinimizin insanlar arasında yaygınlaştırmaya ve toplumsal düzeni sağlamaya yönelik tavsiye ettiği ahlaki özelliklerden birisi de yardımlaşmaktır.*

İslam'ın önerdiği toplum düzeninde insanların sevgi ve merhamet yoluyla birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğu yer almaktadır" (O. TDB 2, s. 30).

- "*Hâlbuki toplumun dirliği ve düzeni bireylerin karşılıklı ilişkilerindeki sıcaklığa ve dürüstlüğe bağlıdır*" (L. TDB 1, s. 66).

- "*İslam dini, aileye büyük önem vermiştir. Çünkü İslam dininde, sağlam bir toplumun inşası sağlıklı bir aile yapısıyla mümkündür*" (L. TDB 1, s. 44).

- "*İnsan ilişkilerimizi sevgi, saygı, güven, dürüstlük ve adalet gibi değerler üzerine inşa ederiz. Hem bireysel hem de toplumsal hayatımızda bu gibi değerleri yaşadığımız sürece huzur bulur ve kendimizi güvende hissederiz. İnsanlarla sıcak ilişkiler geliştirir, kaynaşır ve toplumsal bağlarımızı güçlendiririz*" (O. TDB 1, s. 96).

Yukarıda aktarılan ifadelerden hareketle, Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun öngördüğü toplum modeli için ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu ilkeler arasında; hak ve hukuka riayetin, adaletin merkeze alınmasının, sulh ve barışı korumanın, güvenin, insanın temel haklarını gözetmenin, ahlaki ilke ve sorumlulukları dikkate almanın, iyiliğin yaygınlaştırılarak kötülüğün engellenmesinin, sevgi, kardeşlik ve merhametin, yardımlaşmanın, dürüstlüğün ve sağlıklı bir aile yapısının zikredildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Temel Dini Bilgiler ders içeriğine ait dini yorumun, bireye nispeten toplumsallığı ön plana çıkardığı, belli bir toplum modeli öngördüğü ve bu topluma ilişkin bazı ilke ve prensipler ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

3.3.2.5. Çoğulcu Yönelimler

Temel Dini Bilgiler ders içeriğine ait dini yorumun, İslam tarihi içerisinde teşekkül eden itikâdi ve fıkhi mezhepler bakımından gösterdiği yönelim ve dini çoğulculuk bağlamında diğer dinlere bakışının analiz ve tespiti, bu bölümün temel konusudur.

3.3.2.5.1. Mezhepler Dengesi

Bu başlık altında Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun, itikâdi ve fıkhi mezhepler arasında nasıl bir yönelim gösterdiği hususu analiz ve tespit edilmiştir.

İçeriğe ait dini yorumun, mezhepler üstü bir nitelikten çok hem itikâdi hem de fıkhi anlamda belirli bir yönelim gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna göre dini yorumun, itikâdi mezheplerden Ehl-i Sünnet'in görüş ve anlayışını yansıttığı ifade edilebilir. Dini yorumun Eh-i Sünnet anlayışını benimsendiğinin somut bir ifadesi tespit edilememiş olmakla birlikte içerikte, itikâdi konu ve kavramların anlamlandırılmasında Ehl-i Sünnet'e ait görüş ve anlayışı merkeze aldığı anlaşılmaktadır.

Dini yorumun Ehl-i Sünnet'in görüş ve anlayışlarını benimsediğine yönelik verilecek örneklerden biri, 'İman' kavramının öğretime konu edildiği alanlarda 'Amentü Esasları' olarak bilinen iman esasları içerisinde 'kaza ve kadere iman' anlayışının da imanın şartlarından biri olarak zikredilmesidir (O. TDB 1, s. 12, 23, 38; L. TDB 2, s. 11). İçerikte yer bulan dini yorum 'Kadere iman' konusunu, 'Cibril Hadisi' olarak bilinen ve Hz. Peygamber'in iman, İslam ve ihsanı tarif ettiği hadise dayanarak öğretime konu etmiştir. Bununla birlikte dini yorumun 'kader' konusunu Allah'ın, varlık âlemine yerleştirdiği işleyiş yasalarıyla (sünnetullah) ilişkilendirdiği, buna mukabil insanın seçme özgürlüğüne sahip olduğunu vurguladığı anlaşılmaktadır. Bu husus şu ifadelerle ortaya konulmuştur: "*Kadere iman, Yüce Allah'ın her şeyi belli bir amaca yönelik olarak mükemmel bir düzen içinde yarattığına inanmaktır. Kadere iman eden bir mümin, yaşadığı dünyada geçerli olan Allah'ın (c.c.) koyduğu kanunlara uyumlu bir hayat sürer. Kendine ve tabiata zarar vermez, düzeni bozmaz, ölçüyü kaçırmaz. Her şeyin belli bir amaç ve hikmet doğrultusunda yaratıldığını bilir. Özgür iradesini kullanarak yaratılış amacına uygun işler yapar. Mümin için dünyada tesadüf diye bir şey yoktur. O, her şeyin sonsuz ilim, irade ve kudret sahibi Allah'ın (c.c.) bilgisi dâhilinde gerçekleştiğine inanır. Başına ne gelirse gelsin, neyle karşılaşırsa karşılaşsın Rabbini hatırlar. Zorluk ve sıkıntılara sabreder; mutluluk ve nimetlere şükreder. Allah kader konusunda insana zorlama yapmamıştır. Kişi akıl ve iradesiyle neyi isterse Allah onu*

yaratır. Yani dilemek kuldan, yaratmak ise Allah'tandır. Rızkını kazanmak için çalışır, yılgınlık ve tembellik göstermez. Bir işte üzerine düşen görevleri yapar ve sonuç için her zaman Allah'a (c.c.) güvenir. Böylesi bir hayat güzel ve anlamlı bir hayattır. Müminin hayatına bu güzelliği ve anlamı veren onun Yüce Allah'a olan imanıdır" (O TDB 1, s. 23).

İçerikte yer bulan dini yorumun Ehl-i Sünnet görüş ve anlayışını merkeze aldığına yönelik verilecek bir başka örnek ise yine 'iman'ın öğretime konu edildiği bir alanda imanın mahiyetiyle ilgili Ehl-i Sünnet anlayışını yansıtan "*Sonuç olarak bir kimse Hz. Peygamber'in getirdiklerini kalbiyle tasdik ediyorsa o kimse Allah katında mümindir*" ifadesinin kullanılmasıdır (L. TDB 2, s. 19). Kalp ile tasdik etmenin iman için yeterli olduğunun Ehl-i Sünnet görüşü olduğu hususu, nihayet içerikte de verilmektedir (L. TDB 2, s. 17). Bununla birlikte içerikte yer bulan dini yorumun söz konusu imanın mahiyeti ile ilgili Haricilik, Mu'tezile, Mürcie, Kerramiyye, Cehmiyye ve Neccariyye gibi diğer itikâdi mezheplerin görüşlerine de yer verdiği anlaşılmaktadır (L. TDB 2, s. 18-19).

İçerikte sunulan dini yorumun Ehl-i Sünnet anlayışını benimsediğine yönelik verilebilecek diğer bir husus, aşağıda da konu edildiği üzere, içerikte yer bulan dini yorumun fıkhi mezheplerden, Sünni anlayış içerisinde değerlendirilen Hanefi mezhebini merkeze almış olmasıdır.

Yukarıda aktarılan ifadelerden hareketle dini yorumun, Ehl-i Sünnet görüş ve anlayışını benimseyerek içeriğe yansıttığı anlaşılmaktadır. Esasında Türkiye'de yaşayan Müslümanların önemli bir çoğunluğunun Sünni inanca sahip olduğu dikkate alındığında bu yaklaşım, doğal ve doğru bir yönelimdir. Nihayet dini yorumun, diğer itikâdi mezhep görüşlerine sınırlı da olsa yer verdiği ve bu sayede öğrencileri söz konusu mezheplerden haberdar ettiği de anlaşılmaktadır.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun fıkhi mezhepler bağlamında Hanefi mezhebini merkeze aldığı anlaşılmaktadır. Özellikle ibadetlerin öğretime konu edildiği alanların tamamında Hanefi mezhebinin ön plana çıkarıldığı ifade edilebilir. Örneğin 'İslam ve Temizlik' ünitesinin 'Abdest' başlığında abdestle ilgili konulardan niyet, tertip, başın (saçların) mesh oranı, abdestin farzları ve abdesti

bozan durumlar gibi hususların, Hanefi mezhebine ait görüşler dikkate alınarak öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır (O. TDB 2, s. 51-56). Abdestle ilgili yukarıda zikredilen ve diğer bütün hususlar, içeriği oluşturan metin içerisinde Hanefi mezhebi dikkate alınarak öğretime konu edilirken, bilgi kutusu vb. alanlarda da Şafii mezhebine ait az da olsa bazı bilgilerin verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin abdestle ilgili yukarıda zikredilen durumlardan sadece abdesti bozan durumlarla ilgili Şafii mezhebine ait iki durum aktarılmıştır (O. TDB 2, s. 56).

Dini yorumun, yukarıda verilen abdest ile ilgili anlatım çerçevesinin, hemen her konuda tekrar ettiği ifade edilebilir. Bu konuda verilebilecek bir başka örnek ibadet, namazdır. Buna göre namazın farz, vacip ve sünnetleri ile namazı bozan durumların öğretime konu edildiği 'Namazla İlgili Hükümler' başlığında, söz konusu hususlar Hanefi mezhebi dikkate alınarak aktarılmıştır (O. TDB 2, s. 72-74). Aynı şekilde namazda okunan dua ve tesbihlerin öğretime konu edildiği alanda Sübhaneke, Tahiyyat, Salavat, Rabbena ve Kunut duaları Hanefi mezhebi dikkate alınarak aktarılmıştır (O. TDB 2, s. 77-79).

Ayrıca 'Namaz' ibadetinin öğretime konu edildiği bir başka alanda namazların kılınış şekli, okunacak dualar, sünnet sayıları, vitir namazının vacip oluşu gibi hususlarda Hanefi anlayışın esas alındığı anlaşılmaktadır (L. TDB 2, s. 55-58). Benzer bir anlayışla, Cuma namazının o günün öğle namazı yerine geçtiği (s. 61), bayram namazının vacip oluşu (s, 62) ve cenaze namazının kılınış şekli (s. 62) gibi birçok ibadetin öğretime konu edildiği alanlarda Hanefi mezhebinin esas alındığı anlaşılmaktadır.

Dini yorumun abdestle ilgili konu anlatım çerçevesinde olduğu gibi söz konusu namaz ve diğer ibadetlerin anlatımı çerçevesinde de Şafii mezhebine ait bazı farklılıkların aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede namazın rükünleri (L TDB 2, s. 52), müekked sünnetler (s. 67), kazaya kalan Ramazan orucu (s. 80), nafile orucun kazası (s. 80), genel anlamda oruç (s. 83), haccın farzları (s. 107), umre (s. 108), hacda kurban kesmenin hükmü (s. 109) gibi konularda Şafii mezhebinin görüş ve hükümlerine metin içerisinde birer ifadeyle veya bilgi kutularında yer verildiği tespit edilmiştir.

Yukarıda aktarılan bütün husus ve örneklerden hareketle, içerikte yer bulan dini yorumun, Hanefi mezhebine ait görüşleri merkeze aldığı, bununla birlikte Şafii mezhebine ait az sayıda hususu da öğretime konu ettiği ifade edilebilir.

Sonuç olarak Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun hem itikâdi hem de fıkhi alanda belli bir mezhebi ön plana çıkardığı ifade edilebilir. Buna göre dini yorum, Türkiye'de büyük çoğunluğu Ehl-i Sünnet inancına mensup ve Hanefi olan Müslümanları hesaba katarak, bu görüş ve anlayışları öğretime konu etmiştir. Bununla birlikte hem diğer itikâdi mezheplerin hem de Şafii mezhebinin görüşlerini az da olsa zikretmiştir.

3.3.2.5.2. Diğer Dinlerin Değeri

Bu başlık altında, Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte sunulan dini yorumun, dini çoğulculuk ve diğer dinlerle ilgili yönelimleri analiz ve tespit edilmiştir. Bu çerçevede içerikte dikkat çeken ilk hususlardan biri dini yorumun iki yerde, Kur'an-ı Kerim ile birlikte diğer vahiyleri de referans göstermiş olmasıdır. Söz konusu ifadeler şunlardır:

- "*Allah'ın (c.c.) Kur'an'da ve önceki vahiylerde insanlara bildirdiği hükümler en güzel, en mükemmel ve en iyi hükümlerdir*" (O. TDB 1, s. 88).

- "*Kur'an-ı Kerim'de yer alan ahlaki prensipler Allah'ın (c.c.) insanlara gönderdiği diğer ilahi kitaplarda da yer alır. Bu konuda ...*" (L. TDB 1, s. 106).

Diğer dinlerin vahiylerine müspet bir şekilde atıf yapan yukarıdaki ifadelere rağmen içerikte, diğer din mensuplarının kendi kitap ve dinlerini tahrif ettiği, peygamberlerin bir kısmına inanıp, bir kısmına inanmadığı ve bu şekilde davrananların 'kâfir' olduğu vurgularını yapan ifadeler tespit edilmiştir:

- "*İlahi olma özelliğini yitirmeden önce bu dinlerde; Allah'ın (c.c.) birliği, ölümden sonra ahiretin varlığı gibi inanç esasları; namaz, oruç gibi ibadet mevzuları; aile, komşuluk, ticaret gibi muamelat hususları ve doğruluk, adalet gibi ahlak konuları yer almıştır*" (L. TDB 1, s. 86).

- "*Biz Müslümanlar önceki ilahi kitaplara da iman etmekle beraber bunların zamanla tahrif edildiğini ve geçerliliklerinin kalmadığını biliriz*" (L. TDB 1, s. 102).

- "*Ancak Kur'an'dan önceki kitaplar, Kur'an gibi asıllarını koruyamamış; Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından ilave ve çıkarmalar yapılarak tahrif edilmişlerdir*" (L. TDB 2, s. 29).

- "*Allah'a (c.c.) iman edip gönderdiği vahyi kabul etmemek olmaz. Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin bazısına iman edip bazısını kabul etmemek küfür olarak belirtilir. Mü'minler kitabın tamamına inandıkları için övülürken, Yahudiler kitabın bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr etmeleri sebebiyle kınanır ve bu sebeple ağır azaba çarptırılacakları Kur'an'da bildirilir*" (L. TDB 2, s. 22).

- "*Kur'an-ı Kerim'de "Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler ve Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyip bir kısmına iman ederiz ama bir kısmına inanmayız diyenler ve bunlar arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu? İşte gerçekten kâfirler bunlardır..." buyrularak peygamberlerden bazılarına inanıp bazılarına inanmamanın kişiyi kâfir yapacağı bildirilmektedir*" (L. TDB 2, s. 30).

Yukarıda aktarılan ifadeleri destekleyecek mahiyette bir içeriğe sahip olan ve 'İman Bakımından İnsanlar' başlığı altında Ehl-i Kitab'ı, 'kâfir' alt başlığı altında konu eden şu ifadeler ise ayrıca zikredilmeye değerdir: "*Kur'an-ı Kerim'de ehl-i kitap (kitap ehli) olarak tanımlanan bir gruptan da bahsedilir. Ehl-i kitap tabiriyle, Müslümanlar dışında Tevrat, Zebur ve İncil'e inanan kimseler kastedilir. Aynı zamanda bu kişiler Hz. Muhammed'e ve onun getirdiklerine inanmayan kimselerdir. Yüce Allah onları kendi birliğine iman etmeye ve hiçbir şeyi kendisine ortak koşmamaya çağırır*" (O. TDB 1, s. 27). Bu ifadeden sonra da Kur'an-ı Kerim'in Al-i İmran Suresi 64. ayeti verilerek şu ifadeye yer verilmektedir: "*Kur'an-ı Kerim Allah'ı (c.c.), meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr edenlerin doğru yoldan saptıklarını bildirir*" (O. TDB 1, s. 27).

Dolayısıyla Ehl-i Kitap'ın 'kâfir' başlığı altında zikredilmesi, son ifadede Allah'a ve peygamberlerine inanmayan kişinin sapıklıkla nitelenmesi ve bu hususların Kur'an ayetlerine dayandırılması, dini yorumun ayetler ışığında Ehl-i

Kitap'ı kâfir, sapkın ve ateşle cezaya müstahak bir kesim olarak nitelediğini göstermektedir.

Dini yorumun Ehl-i Kitap ile ilgili yukarıda ifadesini bulan yönelimleri yanında, Müslümanların peygamberler ve ilahi kitaplar konusundaki tutumu, Kur'an-ı Kerim'in tahrif olmadığı, İslam'ın bütün dinlerin ortak adı ve tek kurtuluş yolu olduğu yönünde ifadelere de yer verdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede aşağıdaki ifadeler örnek olarak verilebilir:

- "*Bizler ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar görevlendirilmiş tüm peygamberlere iman ederiz. Peygamberler arasında ayrım yapmayız*" (L. TDB 2, s. 30).

- "*Biz Müslümanlar, Peygamber Efendimize (s.a.v.) indirilen Kur'an-ı Kerim'e inandığımız gibi ondan önce indirilen ilahi kitapların hepsine birden iman ederiz…*" (L. TDB 2, s. 29).

- "*Kur'an-ı Kerim ise Yüce Allah'ın (c.c.) "Kur'an'ı muhakkak ki biz indirdik. Elbette onu yine biz koruyacağız." ayetinde buyurduğu üzere hiçbir tahrif ve değişikliğe uğramaksızın orijinal haliyle muhafaza edilmiş tek ilahi kitaptır*" (L. TDB 2, s. 29).

- "*Kur'an-ı Kerim, hiçbir değişiklik ve bozulmaya uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır*" (L. TDB 1, s. 102).

- "*Bir kavram olarak İslam; Yüce Allah'ın Hz. Âdem'den (a.s.) başlayarak son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar insanlar için gönderdiği dinin ortak adıdır*" (O. TDB 1, s. 10).

- "*İslam, aynı zamanda ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'den (a.s.) beri peygamberler aracılığıyla gönderilen ilahi dinlerin ortak adıdır. Bu gerçek Kur'an-ı Kerim'de "Şüphesiz Allah katında din İslam'dır...*" (L. TDB 1, s. 86).

- "*Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.), âlemlere rahmet olarak gönderilmiş son peygamberdir. Peygamberlik silsilesi onunla son bulmuş, bütün peygamberlerin ortak mesajı olan İslam dini…*" (L. TDB 1, s. 99).

- "*Bu açıdan İslam, bütün insanlığa gönderilmiş evrensel bir dindir*" (O. TDB 1, s. 11).

- "*Yüce Allah'a inanmakla hayatına anlam katan ve böylelikle kul olma bilincine ulaşan Müslüman, cehaletin karanlığından İslam'ın aydınlığına ulaşır*" (O. TDB 2, s. 17).

- "*Allah katında din İslam'dır…*" (O. TDB 1 s. 11).

- "*Kur'an-ı Kerim'de 'Mü'minler kesinlikle kurtuluşa ermiştir. Onlar, namazlarında derin bir saygı hali yaşarlar. Anlamsız, yararsız şeylerden uzak dururlar. Zekâtı verirler. İffetlerini korurlar…' buyrularak mümin olmanın insanı kurtuluşa erdirecek tek yol olduğu vurgulanmaktadır*" (O. TDB 1, s. 25).

- "*Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar bütün peygamberlerin gayreti insanlara yaratılış amacını hatırlatmak olmuştur. Bu amaç; Allah'a (c.c.) inanıp İslam'a göre yaşamaktır. Çünkü Allah (c.c.) katında geçerli tek din İslam'dır*" (O. TDB 1, s. 40).

- "*İnsanlık için yegâne kurtuluş reçetesi Kur'an-ı Kerim'dir*" (L. TDB 1, s. 102).

Yukarıda ilgili başlık altında aktarılan ifadelerin toplamında diğer dinlerin bozulduğu, Ehl-i Kitap olarak bilinen insanların Hz. Peygamber'i ve Kur'an-ı Kerim'i onaylamamaları üzerinden kâfir oldukları, Müslümanların ise bütün peygamber ve kitaplara iman ettiği, esasında Allah'ın gönderdiği bütün dinlerin ortak adının İslam olduğu ve nihayet tek kurtuluşun İslam ve Kur'an-ı Kerim ile olabileceği vurgulanmaktadır. Bu itibarla söz konusu bütün bu vurgulardan hareketle dini yorumun, dini çoğulculuk anlayışını dikkate almadığı ve diğer dinleri geçersiz kabul ettiği ifade edilebilir.

Sonuç olarak Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan dini yorumun, İslam dinine ait itikâdi mezhepler arasında Ehl-i Sünnet görüş ve anlayışı ile fıkhi mezheplerden Hanefiliği benimseyerek ön plana çıkardığı ve diğer semavi dinlerin bozulmasından dolayı İslam dinini tek kurtuluş yolu olarak nitelediği ifade edilebilir.

3.3.3. İçeriğin Toplumsal Beklentiler Açısından Değerlendirmesi

Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin temel çerçevesi ve bir dünya görüşü olarak içerikte yer bulan dini yorumun temel yönelimleri dikkate alınarak dersin toplumsal beklentileri ne oranda karşıladığının tespiti, bu bölümün konusunu teşkil etmektedir.

Araştırmanın 'Seçmeli Din Derslerine Yönelik Toplumsal Beklentiler' başlığında yapılan tespitlerden hareketle, öğrenci ve velilerin seçmeli din derslerinden genel beklentileri ile Temel Dini Bilgiler dersinden beklentileri, maddeler halinde şöyle özetlenebilir:

- İslam dinine ait inanç ve ibadet konularının ayrıntılı bir şekilde öğretilmesi ve bu bağlamda;

- Öğrencileri dini konularda daha derinlikli bilgi sahibi kılan,

- Öğrencilerin duygularını harekete geçiren, onları dini davranışa sevk eden, inanç geliştirme ve ibadetleri yapma konusunda teşvik eden,

- İslam'a dair konuları ve özellikle ibadetleri, Hz. Peygamberin kişiliği ve örnek hayatıyla ilişkilendiren,

- İbadetlerin niçin ve nasıl yapıldığına açıklık getiren,

- DKAB dersleriyle örtüşen birçok konuya yer vererek öğrencilerin sıkılmasına sebep olmak yerine farklı konulara yer veren,

- Konu anlatımlarını kıssalarla destekleyen bir içeriğin oluşturulması.

- İnsan ilişkilerine yön veren, yaşam için gerekli olan ve günlük hayata ilişkin temel konularda İslami ilke ve esasların öğretime konu edilmesi.

- Bireysel ve toplumsal zeminde yer bulan sorunların çözümüne yönelik İslam ahlakına ait ilke ve esasların, Hz. Peygamber'in örnekliğiyle öğretime konu edilmesi.

- Öğrencilerin yaşları dikkate alınarak onların günlük hayatlarıyla, karşılaştıkları soru ve sorunlarla ilişkili hususların öğretime konu edilmesi.

- Ahirete iman, diğer peygamberler ve diğer dinlerin öğretime konu edilmesi.

- Nihayet bütün bu yukarıda aktarılan hususlar çerçevesinde; İslam dinini merkeze alarak dinin sorumluluklarını bilen ve yerine getiren, İslami bir kimliğe, sorumluluk duygusuna ve takva bilincine sahip, toplum değerleriyle uyum sağlayabilen dindar bireylerin yetiştirilmesi talep edilmektedir.

Yukarıda ifadesini bulan toplumsal beklentilerin, Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte büyük oranda karşılandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda şu hususlar ifade edilebilir:

- İçerikte yer bulan birçok yeni konunun ayrıntılı bir şekilde öğretime konu edilmesiyle öğrencilerin dini konularda daha derinlikli bilgi sahibi olmalarına olanak sağladığı,

- İçeriğin marifet, tasdik ve amel boyutlarının her birine yeterli oranda yer vermekle birlikte inanç ve ibadetlerle ilgili birçok teşvik ifadesi de kullanarak, öğrencileri dini duygu ve davranış geliştirme konusunda teşvik ettiği,

- Hz. Peygamber'in sünnetini ve İslam diniyle ilgili birçok alanda örnekliğini ifade etmekle yetinmeyerek, onun hayatından birçok örnek uygulamalarına yer verdiği,

- İbadetlerin şekil açısından olduğu kadar mana açısından da öğretime konu edildiği,

- Birçok yeni konuya yer verdiği,

- İslam'ın sosyal hayat, hukuk, ekonomi vb. yönlerinin öğretime konu edilerek dinin toplumsallığına yapılan vurgularla, günlük hayata ilişkin temel konularda İslami ilke ve esaslara geniş bir şekilde yer verildiği,

- İslam ahlakının Hz Peygamber şahsında örneklerle öğretime konu edildiği,

- Ahirete iman konusunun müstakil bir başlıkta olmasa da bütün içeriğe yansıtılarak ön plana çıkarıldığı, bunların dışında birçok konu ve hususun İslam dini merkezinde ve temel kaynakları çerçevesinde öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır.

Ancak Temel dini bilgiler dersine ait içeriğin yine toplumsal beklentilerden;

- Konuların işlenişini kıssalarla desteklemede yetersiz kaldığı,

- Öğrencilerin dersten sıkılmalarına sebep olabilecek kendi içinde dahi birçok konuyu tekrar ettiği,

- Konuları öğrencilerin günlük hayatlarıyla ve karşılaştıkları sorunlarla ilişkilendirmede yetersiz kaldığı,

- Diğer peygamberleri ve dinleri öğretime konu etmediği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Bu bölümde araştırmanın problem soruları ve açığa çıkardığı bulguları çerçevesinde analizlerden elde edilen sonuçlara ve bu sonuçlardan hareketle araştırmacının önerilerine maddeler halinde yer verilmiştir.

Sonuçlar

1. Kuruluşundan günümüze kadar ki süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin din ve din eğitimi politikaları, halkının dini yaşamla ilgili ihtiyaç ve beklentilerinden çok Osmanlı devletinin Tanzimat döneminde temel hedef haline getirilen modernleşme ve Cumhuriyet Türkiye'si ile birlikte söz konusu modernleşmeyi, Türkiye'nin yeniden inşası için vazgeçilmez unsur olarak niteleyen Kemalizm ideolojisi çerçevesinde şekillenmiştir. Bu çerçevede yönetici elitin kendisine temel dayanak kıldığı Kemalizm ideolojisi, Batılılaşma ve aydınlanma felsefeleri çerçevesinde modernleşme, ilerleme, pozitivist bilim anlayışı, akılcılık, evrimcilik, laiklik, sekülarizm ve milliyetçilik gibi temel ilkeler çerçevesinde şekillenen ve bunların Türkiye'ye pragmatist uygulamasını ifade eden bir ideolojidir. Söz konusu ideoloji, Türkiye'nin yönetici eliti tarafından teşekkül edilen yasalarla, devletin bütün kurumlarıyla ve söz konusu yasalara rağmen Türkiye'nin acı birer tecrübesi olarak tarihe mal olan birçok darbe ile günümüze kadar tahkim edilmiştir.

2. Cumhuriyet Türkiye'sine hâkim yönetici zihniyetin kendine has modernleşme ve laiklik anlayışları, din ve din eğitimi politikalarının temel belirleyicileri olmuştur. Bu çerçevede yönetici elit, modernleşmenin önündeki en büyük engel olarak nitelediği din olgusuna ve geleneksel dindarlığa yönelik değişik refleksler geliştirmiştir. Bu reflekslerin ilki toplumsal zeminde var olan şekliyle dinin/İslam'ın istismarıdır. İkincisi, dinin/İslam'ın bir 'vicdan meselesi' olarak nitelenmesi ve siyasal alandan dışlanmasıdır. Üçüncüsü, dinin kontrol altına alınarak, yönetici elitin ön gördüğü yeni/modern bir din/İslam anlayışının ikamesi ve bu dini

anlayışın, devletin ideolojik bir aygıtı olarak kullanılması, araçsallaştırılması ve istismarıdır. Dördüncüsü ise geleneksel dini formların yok edilmesi ve yeni modern devlete/dini anlayışa tehlike ve engel oluşturabileceği düşünülen mevcut sivil dini yapıların/anlayışların baskılanması, sindirilmeye çalışılması politikasıdır. Beşinci bir refleks ise yönetici elitin politik tercihleriyle birlikte demokratik sürecin iyileşmesi sonucu, dindarların/İslami kesimin, 'sistemin' içerisine çekilmesidir.

Yönetici elitin söz konusu refleksleri içerisinde önemli bir alanı ifade eden ve inşası öngörülen modern/yeni dini anlayışın temel nitelikleri şunlardır: Dini kaynaklardan ziyade aklı ve bilimi öncelemektedir. Gelenek, mevcut dini anlayış ve yorumlardan kaynaklanan batıl inanç ve hurafelerden arındırılmıştır. Ahlaki alana ağırlık vermekle birlikte inanç ve ibadetleri de kapsamakta, bu yönüyle hukuk ve toplumsal alanı düzenleyici bir tarafı olmayıp, kul ile Allah arasında cereyan eden bireysel bir dindarlığı ön görmektedir. Yüzünü öte dünyadan/Ahiret'ten çok yaşanan dünyaya çevirmiştir ve bu yönüyle dünyevidir, pragmatisttir. Türk-İslam anlayışı bağlamında millilik vurgusu taşımaktadır. Bütün bu özellikleriyle birlikte modern din, 'Kur'an'a ve sünnete dayalı sahih' bir dindir.

3. Türkiye'nin din politikaları çerçevesinde, değişik birçok uygulamaya yer veren bir din eğitimi serüveni şekillenmiştir. Bu serüven içerisinde din dersleri, Cumhuriyet'in ilk birkaç yılında okutulmuş ancak kademeli bir şekilde okulların müfredatından çıkarılmıştır. Böylece tek parti döneminin yaklaşık yirmi yılı boyunca, köy okulları istisnasıyla, devlet okullarında okutulmamıştır. Çok partili sisteme geçişle birlikte ise okulların müfredatlarına tekrar dâhil edilmiş ancak uzun yıllar isteğe bağlı/seçmeli bir şekilde okutulmuştur. Nihayet 1982 anayasasıyla birlikte zorunlu hale getirilerek, söz konusu bu hukuki durumunu günümüze kadar korumuştur. Bütün bu süreçte, din ve DKAB derslerinin okutulup okutulmaması konusunda, toplumsal ihtiyaç ve beklentilerden çok yönetici elitin din politikaları ve dönemlere ait iktidar kaygıları ön planda olmuştur.

4. Cumhuriyet tarihi içerisinde okutulan din ve DKAB derslerinde yönetici elitin modern din anlayışını ve politikalarını yansıtan ve 2018 yılına kadar ders programlarında ön plana çıkarılarak ısrarla tekrar edilen bazı hususlar tespit edilmiştir. Bunlardan biri, programlarda laiklik ve Atatürkçülükle ilgili konulara

önemli oranda yer verilmesidir. Diğeri resmi din anlayış ve söylemini yansıtan/pekiştiren bir içeriğin ön görülmesidir. Bir diğer husus toplumsal zeminde karşılık bulan dini anlayışları dışlayan bir içeriğin ön görülmesidir. Diğer bir husus ise derslerde eğitimin sadece bilgi boyutunun işlenmesi, hatta duygu ve davranış boyutunun özellikle dışlandığıdır. Derslere ait programlarda ön plana çıkarılan ve tekrar diğer bir husus ise derslerin mezhepler üstü ve dinler açılımlı, dolayısıyla çoğulcu bir nitelikte sunulmasıdır.

Din ve DKAB ders programlarında ön plana çıkarılan bütün bu hususlarıyla derslerin, toplumsal ihtiyaç ve beklentileri karşılamaktan uzak kalan, İslam dininin ön gördüğü hoşgörü ve çoğulculuktan ziyade Batı medeniyetinde yer bulan ve post-modern anlayışın bir uzantısı olan çoğulculuğu merkeze alan, nihayetinde ne kendisi ne de Batılı olabilen, bu nedenle Türkiye'de yaşayan birçok kesimi memnun edemeyen bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır.

5. Türkiye'de öğretime konu edilen Din ve DKAB dersleri, yukarıda ifadesini bulan niteliklerinden ve daha birçok kültürel, siyasi ve ideolojik tutumlardan dolayı, Cumhuriyet tarihi boyunca sürekli tartışmalara konu olmuştur. Bütün bu tartışmaların temel odak alanları ise dersin hukuki statüsü ile içeriğiyle ilgilidir. Statü tartışmalarından kasıt, dersin zorunlu veya seçmeli oluşu iken, içerik tartışmalarından kasıt ise dersin öne sürülen doktriner yapısıdır.

DKAB dersleriyle ilgili tartışmaların farklı kesimlerce dile getirildiği anlaşılmaktadır. Tartışmaların taraflarından biri Alevi vatandaşlar ile laik kesimdir, bir diğeri ise Türkiye'nin Sünni vatandaşlarıdır. Buna göre bir taraf değişik sebeplerle din derslerinin zorunluluktan çıkarılmasını, değilse çocuklarının bu derslerden muaf tutulmasını, bu da değilse dersin, din olgusunu uluslararası uygulamaları da örnek alacak şekilde, kültürel boyutuyla ele almasını ve kendi kültürlerini de kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesini talep etmektedir. Diğer bir taraf olarak toplumun önemli bir kesimi, dersin zorunluluğunun devamını ancak ders içeriğinin, çocuklarına bu eğitimin verilmesini isteyen ailelerin taleplerini karşılayacak bir niteliğe kavuşturulmasını, değilse dini eğitimin verilebileceği yeni bir zeminin teşekkülünü talep etmektedir.

6. DKAB dersleri etrafında şekillenen tartışmalar, beraberinde bazı çözüm önerileri de getirmiştir. Bu çerçevede şekillenen önerilerden biri seçmeli din derslerinin teşekkülüdür. Birçok sivil toplum kuruluşu yanında akademik çevrenin de fikir ve çerçeve beyan ettiği bu öneri, 2010 tarihli 18. Milli Eğitim Şurası'nda da gündeme alınmış ve belirli bir çerçeve ile önerilmiştir. Nihayet 2012 yılında yapılan kanuni ve yapısal değişikliklerle, önce Kur'an-ı Kerim ile Hz. Muhammed'in Hayatı dersleri, hemen akabinde de Temel Dini Bilgileri dersi, "Din, Ahlak ve Değerler" seçmeli dersleri olarak müfredata dâhil edilmiştir.

Seçmeli din derslerinin müfredata kazandırılmasından en önemli hedefin, toplumsal tartışmalara bir son vermek ve çocuklarına İslam merkezli dini bir eğitim aldırmak isteyen toplumsal kesimin taleplerini karşılamak olduğu anlaşılmaktadır.

7. Seçmeli Din Derslerine yönelik toplumsal birtakım beklentilerin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu beklentiler şu cümle ile özetlenebilir: Eğitim çağına gelmiş olan öğrencilerin, dini sorumluluklarını ayrıntılarıyla bilen ve yerine getiren, İslami bir kimliğe, sorumluluk duygusuna ve takva bilincine sahip, toplum değerleriyle uyum sağlayabilen dindar bireyler olarak yetiştirilmesidir.

8. Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin temel çerçevesi bağlamında aşağıda yer bulan sonuçlara ulaşılmıştır:

- Temel Dini Bilgiler dersi, inanç, ibadet ve ahlak öğrenme alanları yanında hukuk öğrenme alanını da öğretime konu etmiştir. Buna göre ders içeriğinde ağırlıklı olarak inanç konularına ve daha sonra sırasıyla ibadet, hukuk ve ahlak konularına yer verilmiştir. Bununla birlikte içerikte, dinin inanç, ibadet, hukuk ve ahlak alanlarının, dinin bir bütünü olarak nitelendiği tespit edilmiştir.

- Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, İslam dinine dair birçok konuya yer verilmiştir. Buna göre İslam, iman, müminlerin özellikleri, ibadetin mahiyeti ve temizlik, namaz, oruç, zekât, hac, kurban ve cihat gibi temel ibadetler, genel ahlak konuları, İslam ve toplum konu alanı çerçevesinde aile hayatı, evlilik, boşanma, sosyal hayatla ilgili bazı temel ölçüler, sosyal hayatı olumsuz etkileyen bazı hususlar,

İslam ekonomisi, İslam hukuku ve İslam ahlakı ile ilişkili birçok konu ve husus, ayrıntılı bir şekilde öğretime konu edilmiştir.

Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte yer bulan birçok husus ve konu içerisinde, Cumhuriyet tarihi içerisinde öğretime konu edilen DKAB derslerine kıyasla bazı konulara ilk defa yer verildiği tespit edilmiştir. Söz konusu yeni konular Esmâu'l-Hüsnâ, İslam ekonomisi, İslam hukuku, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma anlamı başta olmak üzere bütün yönleriyle İslam'da Cihad, İslam'da tesettür ve İslamî eğitim konularıdır.

Ayrıca Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte bazı konular, hem başlık düzeyinde hem de içeriğin değişik yerlerinde birer husus olarak tekrar edilmiştir. Tekrar eden başlık ve hususların 'İman ve İslam', 'İbadet', 'İnanç Bakımından İnsanlar', 'İbadetlerin Kabul Şartları', 'Ahlaki Sorumluluklar/Vazifeler', 'Yardımlaşma ve Sadaka, İnfak ve Vakıf Kültürü', 'Kul Hakkı', 'Adalet', 'Şükür', 'Kardeşlik, Dostluk ve Arkadaşlık' ve 'Cihad' konuları olduğu tespit edilmiştir.

Diğer taraftan Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin, günümüz problemlerine, güncel konulara ve öğrencilerin yaşamlarıyla ilintili konulara çok az bir oranda yer verdiği, söz konusu hususları öğretime konu etmesi bakımından yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

9. Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, dinin marifet, tasdik ve amel boyutlarının her üçü de dikkate alınmıştır. Buna göre içeriğin dine konu olan marifet, tasdik, amel ve hatta ikrar boyutlarından üçünü veya en az ikisini vurgulayan birçok ifade kullandığı tespit edilmiştir. Söz konusu boyutların her biri ayrı ayrı değerlendirildiğinde içeriğin, yenileriyle birlikte birçok konuya ve ayrıntılı bir şekilde yer verdiği ve sadece tasdik boyutuna az oranda vurgu yaptığı tespit edilmiştir. Ancak içeriğin sadece amel boyutuna önemli oranda vurgu yaptığı ve bu bağlamda hem dini hayatın davranışlara yansıtılması gerektiği yönündeki ifadelere hem 'birinci şahıs' kipli ifadelere hem de tasdik boyutuyla birlikte ama daha çok amel boyutunu teşvik ve özendirmeye, öğrencileri öğrendikleri bilgiler doğrultusunda bir inanç ve yaşam tarzı şekillendirme hedefine yönelik sayısız ifadeye yer verdiği anlaşılmaktadır.

Buna göre derse ait içerik, hem eğitim hem de din anlayışının gerektirdiği, ancak günümüze kadarki din eğitimi anlayışlarında ihmal edildiği anlaşılan tasdik ve amel boyutlarını, marifet boyutunu da ihmal etmeden öğretime konu etmiş ve her üç boyutu da bir bütün halinde ön plana çıkarmıştır.

- Temel Dini Bilgiler dersine ait kitapların şekil ve mana yönelimli anlatım ağırlığı açısından; ortaokul TDB 1 kitabında ibadetlerin mana yönüyle anlatımına ağırlık verilirken, ortaokul TDB 2 kitabında ibadetlerin şekil yönüyle anlatımına ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kitapların birbirini tamamlaması hususu dikkate alındığında şekil ve mana yönelimli anlatım açısından bir dengenin, ancak bir dersi alan öğrencinin diğer dersi almayabileceği hususu dikkate alındığında ise bir dengenin gözetilmediği ifade edilebilir. Diğer taraftan ortaöğretim TDB 1 kitabında konunun öğretime konu edilmemekle birlikte ibadetlerin mana yönüne vurgu yapan birkaç ifadenin yer aldığı ve nihayet ortaöğretim TDB 2 ders kitabında ise şekil ve mana yönelimli anlatım ağırlığı açısından belli bir dengenin gözetildiği ve her iki alana yönelik vurgular yapıldığı anlaşılmaktadır.

Buna göre Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin tamamında ibadetlerin mana yönlerine önemli oranda yer verildiği, ibadetlerin hem şekil hem de mana yönleriyle öğretime konu edildiği, ancak alanlara ait dengenin hem kitaplar hem de üniteler bağlamında tam olarak sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

- Temel Dini Bilgiler dersine ait içerik, öğretime konu ettiği husus, konu ve kavramları ayrıntılı bir şekilde ele almış ve anlatıma konu etmiş, neredeyse hiçbir konuyu özet bir şekilde ele almamıştır.

- Temel Dini Bilgiler dersine ait içeriğin Kur'an-ı Kerim ve Sünnet merkezli bir anlayışla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim her iki kaynağın içerikte yer bulan atıf oranı toplamı, % 87'dir. Bununla birlikte ayet ve hadislerin atıf oranı bağlamında ortaöğretim TDB 1 kitabına ait içeriğin; diğer kitaplara oranla en çok atıf yapanı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ortaöğretim TDB 1 kitabına ait içerikte, TDV kaynaklarının diğer kitap içeriklerine oranla zayıf kaldığı ve MEB kaynaklarının ön plana çıkarıldığı da anlaşılmaktadır. Söz konusu kitaba ait içeriğin İslam'ın sosyal, ekonomik, hukuki ve ahlaki hayata dair konuları işlediği hesaba katıldığında,

esasında MEB kaynaklarıyla birlikte TDV kaynaklarının da işe koşulabileceği ifade edilebilir. Ancak TDV kaynaklarına diğer kitaplarda dengeli seyreden atfına rağmen söz konusu ortaöğretim TDB 1 kitabında TDV kaynaklarına neredeyse atıf yapılmamıştır.

Diğer taraftan Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte, sivil kaynaklara ve internet kaynaklarına yapılan atıf oranının çok zayıf kaldığı hatta sivil kaynak atıflarının dipnotlarda hiç yer almadığı, atıfların görseller içerisinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

10. Temel Dini Bilgiler dersine ait içerikte belirli bir dini yorumun ve bu yoruma ait belirli bir dünya görüşünün öğretime konu edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre;

- Epistemolojik yönelimler bağlamında dini yorumun, bilgi kaynakları olarak aklın yanında Kur'an-ı Kerim ve Sünnete vurgu yaptığı, ancak akla oranla Kur'an-ı Kerim ve Sünneti önemli oranda ön plana çıkardığı ve bu çerçevede aklın, taşıdığı muhtemel risklerden dolayı, vahyin rehberliğinde olması gereken bir yeti olduğunu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre Kur'an'ı Kerim ve Sünnet, İslami dünya görüşünün temel bilgi kaynaklarıdır. Nihayet içerikte Kur'an'ı Kerim ve Sünnetin bir bütün halinde bilgi kaynakları olduklarına dair, her ikisini birlikte zikreden sayısız ifade tespit edilmiştir.

Diğer taraftan dini yorumun, Sünnetin belirleyiciliğine ve Peygamber örnekliğine ayrı bir önem verdiği ve bu hususları önemli oranda ön plana çıkardığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in bir insan, bir peygamber, bir önder ve bir rehber olarak bütün Müslümanlara örnek bir şahsiyet olduğu ve bu örnekliğin hayatın her alanını kapsadığı hususları, Onun hayatından verilen örneklerle de desteklenerek çok yoğun bir şekilde öğretime konu edilmiştir. Bu bağlamda Allah kelamı ve vahiy olarak Kur'an-ı Kerim'in temel bilgi kaynağı olduğu yönündeki vurgu ve ifadelere kıyasla derse ait içerikte, sünnetin değeri ile ilgili çok daha fazla vurgu ve ifadeye yer verildiği anlaşılmaktadır. Araştırmacıya göre içeriğe yönelik tespit edilen bu sonuç, günümüzde daha çok vurgulanmaya başlanan ve dini anlayışta sünnete yer vermeyen modern anlayışlara, içerikte yer bulan dini yorumun bir

reddiyesi, cevabı ve duruşu niteliğini taşımaktadır. Nitekim içerikte geleneğe de bir değer atfedildiği, bu bağlamda, dini yaşamın şekillenmesinde bir Müslüman için geleneğin de önemli olduğu ve dikkate alınması gerektiği yönünde konu başlığı ve dolaylı da olsa bazı ifade örnekleri tespit edilmiştir.

- Ontolojik yönelimler bağlamında dini yoruma göre Allah, insan hayatı bakımından merkezî bir yere sahip, insanla birlikte bütün varlık âlemini yaratan, yerleştirdiği işleyiş yasalarıyla varlığı sevk ve idare eden ve nihayet insanın hizmetine sunarak ve peygamberler aracılığıyla vahiy göndererek insana olan sevgi ve merhametini ortaya koyan yüce Yaratıcıdır. Bütün bu yönleriyle Allah'ı tanıtmaya çalışan dini yorumun, faal/aktif bir Allah anlayışı sergilediği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan dini yoruma göre evren, Allah'ın yarattığı ve işleyiş yasalarını belirlediği bir âlem olarak birçok nesneden meydana gelen ve Allah'ın varlık ve birliğini kanıtlayan bir eserdir.

İnsan ise Allah'ın yarattığı ahenkli âlemin bir parçası olarak ilk insanlar olan Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan türemiş, günahsız ve tertemiz bir şekilde dünyaya gelmiş, Allah'ın yarattıkları içerisinde akıl ve iradesiyle ayrı bir yeri olan temel sorumluluğu kulluk olan sosyal bir varlıktır.

Sonuç olarak dini yoruma göre yüce ve sonsuz kudret sahibi olarak Allah, bütün varlığın yaratıcısı, sevk ve idarecisi, kanun ve düzen koyucusu ve nihayet hesap görücüsüdür. Evren ise sahip olduğu düzen ve ahenk içerisinde, Allah'ın koyduğu yasalar gereği O'na zorunlu bir şekilde itaat ve ibadet eden, ayrıca insanın hizmetine sunulan bir âlemdir. İnsana gelince o, Allah tarafından akıllı ve irade sahibi olarak yaratılan, bu itibarla hem varlıkların en değerlisi hem de bundan sorumlu olan bir varlıktır. Onun temel sorumluluğu ise içerisinde yaşadığı evren gibi Allah'a kulluk etmek, yani yaratılış amacına uygun davranışlar ortaya koymaktır. Bununla birlikte insan, kendisine sunulan bütün bu imkânlarla evrene sahip çıkmalı, onu koruyup geliştirmelidir.

- Eskatolojik yönelimler bağlamında dini yorum, ahiret hayatını dünya hayatının bir sonucu olarak nitelemekte, bu bağlamda kısa, geçici ve değersiz olan

dünya hayatına kıyasla sonsuz, kalıcı ve daha değerli olan ahiret hayatını ön plana çıkarmaktadır. Bununla birlikte dini yoruma göre dünya hayatı, ahiret hayatını belirlemesi ve dini anlayışın dünya hayatına değer katması bağlamında bir değer kazanmaktadır. Nihayet dünya hayatının önemine yönelik bütün vurguların, Allah rızası ve ahiret hayatı merkezli yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle dini yoruma göre İslam'a ait inanç, ibadet, davranış ve yaşamın tamamı, Allah rızası ve ahiret hayatı dikkate alınarak ortaya konur. Bununla birlikte İslami yaşamın dünya hayatına birtakım yansımaları olacaktır ve bunlar ikinci derecede önemlidir. Bu bağlamda dünya hayatının da ahiret hayatı yanında ayrı bir önem kazandığı, hatta hayatın dünya ve ahiretiyle birlikte bir bütün olarak nitelendiği anlaşılmaktadır. Dini yorumun yer bulduğu içerikte bu hususu vurgulayan, dini yaşamın dünya ve ahiret karşılığını birlikte zikreden birçok örnek ifadeye yer verilmiştir. Ancak hayatın bu bütünlüğüyle birlikte, esas hayat ahiret hayatıdır ve dünya hayatı, ahiretle birlikte önem kazanmaktadır.

Dini yorumun söz konusu ahiret hayatı vurgusu yanında, inancın, ibadetlerin, ahlaki tutumların ve sosyal hayata taalluk eden bütün ilişkilerin, kısaca yaşamın tamamının temeline yönelik 'Allah rızası' vurgusu yaptığı anlaşılmaktadır.

- Sosyolojik yönelimler bağlamında dini yorum, bireye ve bireyselliğe neredeyse hiç vurgu yapmamakta ancak her iki alanı birlikte vurgulamakta, buna karşılık toplum ve toplumsallığı önemli oranda ön plana çıkarmaktadır.

Dini yorumun toplum ve toplumsallığa yaptığı güçlü vurgu ile birlikte belirli bir İslam toplum modeli sunduğu ve söz konusu bu toplumun birçok niteliğini öğretime konu ettiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede İslam toplumu ile ilgili hak ve hukuka riayet edilmesi, adaletin merkeze alınması, sulh ve barışın korunması, güvenin ve temel insan haklarını gözetmenin, ahlaki ilke ve sorumlulukları dikkate almanın, iyiliğin yaygınlaştırılarak kötülüğün engellenmesinin gerektiği, sevgi, kardeşlik ve merhametin, yardımlaşmanın, dürüstlüğün ve sağlıklı bir aile yapısının sağlanması gerektiği gibi hususlara yer verilmiştir.

- Çoğulcu yönelimler bağlamında dini yorumun, hem itikâdi hem de fıkhi alanda belli bir mezhebi ön plana çıkardığı anlaşılmaktadır. Buna göre dini yorum,

Türkiye'de büyük çoğunluğu Ehl-i Sünnet inancına mensup ve Hanefi olan Müslümanları hesaba katarak, bu görüş ve anlayışları öğretime konu etmiştir. Bununla birlikte hem diğer itikâdi mezheplerin hem de Şafii mezhebinin görüşlerine kısmen yer vermiştir.

Diğer taraftan dini yorumun dini çoğulculuğu yansıtmadığı, bu çerçevede diğer dinlerin bozulduğunu, Ehl-i Kitap olarak bilinen insanların Hz. Peygamber'i ve Kur'an-ı Kerim'i onaylamamaları üzerinden kâfir olduklarını ifade etmektedir. Diğer taraftan Müslümanların ise bütün peygamber ve kitaplara iman ettiğini, esasında Allah'ın gönderdiği bütün dinlerin ortak adının İslam olduğunu ve nihayet tek kurtuluşun İslam ve Kur'an-ı Kerim ile olabileceğini vurguladığı anlaşılmaktadır.

11. Temel Dini Bilgiler ders içeriği örneğinden hareketle seçmeli din derslerinin, toplumsal beklentileri büyük oranda karşıladığı ancak beklentiler arasında yer bulan; konuların işlenişini kıssalarla desteklemede yetersiz kaldığı, öğrencileri sıkabilecek şekilde birçok konuyu tekrar ettiği, konuları öğrencilerin günlük hayatlarıyla ve karşılaştıkları sorunlarla ilişkilendirmede yetersiz kaldığı ve diğer peygamberleri ve dinleri öğretime konu etmediği anlaşılmaktadır.

Öneriler

1. Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar ortaya çıkan din eğitimi politikalarının dönemlere göre şekillenen yansımalarının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekir. Bu çerçevede sadece din derslerine ait programlar değil derslere ait kitapların da incelenmesi, konu çerçevesini daha da aydınlatacaktır. Ayrıca din dersleri yanında imam hatip okullarında ve ilahiyat fakültelerinde okutulan derslerin de incelenmesi yararlı olacaktır.

2. 2012'de işe koşulan Temel dini Bilgiler ders örneğinden hareketle bir takım tespitleri yapmayı amaçlamış olan çalışmamızın yanında dersin işe koşulduğu ilk yıllara ait ders kitaplarının da benzer bir perspektifle analizi, günümüz din politikalarının değişim seyrini tespit açısından önemlidir. Bu itibarla derse ait ilk kitapların da araştırmalara konu edilmesi gerekmektedir.

3. Seçmeli din derslerinden bu araştırmaya konu olan Temel Dini Bilgiler dersi yanında diğer derslerin de benzer bir yöntem ve bakış açısıyla incelenmesi, dönemin din politikalarının tespitine katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte her üç derse ait benzer analiz çalışmalarının belirli aralıklarla yapılması gerekmektedir. Yapılacak çalışmaların, söz konusu derslerin daha nitelikli yapılandırılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

4. Mevcut Temel Dini Bilgiler derslerine yönelik varılan ve yukarıda maddeler halinde sıralanan sonuçlar çerçevesinde bazı içeriklerin gözden geçirilmesi gerektiği ifade edilebilir. Bu çerçevede bir bilgi kaynağı olarak akla ve değerine vurgunun artırılması gerektiği düşünülmektedir. Aynı şekilde öğrencilerin günlük yaşamıyla ilişkili ve yaşlarına uyumlu örneklerin de artırılması, öğrencilerin derse olan ilgisini artıracaktır.

5. Temel Dini Bilgiler dersinin, ortaokul ve ortaöğretim kademelerinde seçmeli olarak sunulduğu, dolayısıyla herhangi bir kademede dersi seçen öğrencinin diğer bir kademede dersi seçmeyebileceği dikkate alındığında, kitaplarda yer bulan konu tekrarlarının dikkat çekmeyeceği ifade edilebilir. Ancak bir öğrencinin dersi bütün kademelerde seçebileceği düşünüldüğünde, söz konusu öğrenci açısından yoğun bir konu tekrarının olacağı ifade edilebilir. Bu bağlamda ders kitaplarındaki konu tekrarlarının gözden geçirilmesi gerekmektedir. En azından tekrar eden konuların aynı başlık ve içeriklerle verilmesi durumu gözden geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

Acuner, H. Y. (2016). Öğrencilere Göre Seçmeli Kur'an-ı Kerim Dersi: Artvin İli Örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5 (4), 850-871.

Açıkgenç, A. (2016). *Bilgi Felsefesi İslam Bağlamında Bilgiden, Bilimden Sistem Felsefesine*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Akgündüz, A. (1999). Osmanlı Hukukunda Şer'i Hukuk ve Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri, *İslami Araştırmalar*, 12 (2), 117-122.

Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 1. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri.* (1. Baskı). İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, M. (2002). *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Aktay, Y. (2000). Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı. *İslamiyat*, 3 (3), 29-36.

Akto, A. (2010). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programındaki Kazanımların Ahlak ve Değerler Öğrenme Alanına Göre Farklılaşması (Van Örneği). *Mukaddime Dergisi*, 3, 93-113.

Akyürek, S. (2017). *Din Öğretimi*. (6. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

Akyüz, İ. (2016). *Adalet ve Kalkınma Partisinin Din Politikaları (Recep Tayyip Erdoğan Dönemi)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alevi Bektaşi Federasyonu, (2005). *Çağdaş, Bilimsel ve Laik Bir Eğitim İçin Zorunlu Din Dersine Hayır*. Ankara: Alevi Bektaşi Federasyonu Yayınları.

Alevi Çalıştayı, (2009). *Alevi Çalıştayı: Birinci Etap Alevi Örgütleri ve Temsilcileri Toplantısı Değerlendirme İstem ve Öneri Raporu*. Ankara: Hisar Ofset.

Altaş, N. (2002a). Türkiye'de Örgün Eğitimde Dinin Yeri (1924-1980 Arası Din Öğretimi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme). *Marife Dergisi*, 2 (1), 219-229.

Altaş, N. (2002b). Türkiye'de Zorunlu Din Öğretimini Yapılandıran Süreç, Hedefler ve Yeni Yöntem Arayışları (1980-2001). *Dini Araştırmalar Dergisi*, 4 (12), 145-168.

Arıkan, R. (2017). *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. (3. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

Arslandağı, M. (2015). *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi Öğretim Programı İle Temel Dinî Bilgiler Dersi Öğretim Programının Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aşlamacı, İ. (2013). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Çoğulculuk Açısından Değerlendirilmesi. *Hikmet Yurdu Dergisi*, 6 (12), 267-282.

Aşlamacı, İ. (2017). Din Eğitimi Politika ve Uygulamalarında Ak Parti'nin 15 Yılı. M. A. Memmi (Ed.). *Ak Parti'nin 15 Yılı Toplum İçinde* (181-210). İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Kitapları.

Atatürk, M. K. (1934). *Nutuk*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Aydın, M. Ş. (2017). *Din Eğitimi Bilimi.* Kayseri: Kimlik Yayınları.

Aydın, M. Z. (2007). Okulda Din Dersi Tartışmaları (Türkiye'de Din Dersinin Tarihi, Teorik Yapısı, Bazı Ülkelerle Karşılaştırılması). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2), 7-51.

Ayhan, H. (1999). Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Özel Sayı*, 39 (2), 237-254.

Ayhan, H. (2002 a). Anayasa'nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar. S. Cebeci (Ed.). *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu, 26-27 Mayıs 2001 İçinde* (101-113). Adapazarı: Değişim Yayınları.

Ayhan, H. (2002 b). Küreselleşme Ve Türkiye'de Din Eğitimi. Küreselleşme, *İslam Dünyası ve Türkiye, Milletler arası Tartışmalı İlmi Toplantı, 09-11 Kasım 2001 İçinde* (247-269). İstanbul.

Ayhan, H. (2004). *Türkiye'de Din Eğitimi*. (2. Baskı). İstanbul: Dem Yayınları.

Bahçekapılı, M. (2012). *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)*. İstanbul: İlke Yayınları.

Bahçekapılı, M. (2013). *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri*. *İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri.* İstanbul: İlke Yayınları.

Bahçekapılı, M. (2015). Türkiye'de Din eğitiminin Politik Tarihi. A. Gümüş (Ed.). *Türkiye'de Eğitim Politikaları İçinde (371-402)*. Ankara: Nobel Yayınları.

Bal, H. (2016). *Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri (Uygulamalı-Örnekli)*. İstanbul: Sentez Yayınları.

Bala, S. (2019). *Yitik Bir Miras: Şark Medreseleri*. İstanbul: Hiper Yayınları.

Başgil, A. F. (2015). *Din ve Laiklik*. (12. Baskı). İstanbul: Yağmur Yayınları.

Batuhan, H. (1997). *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bayraklı, B. (2015). *İslam ve Eğitim*. (1. Baskı). İstanbul: Düşün Yayıncılık.

Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (18. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Biçer, Z. (2011). *Yeni Osmanlıların Eğitim Öğretim Görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bilgin, B. (1999). Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği. *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (?), 1-25.

Bilgin, B. (2019). *Türkiye'de Din ve Laiklik*. Erişim Tarihi: 16 Mart 2019, http://www.dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/756/9630.pdf veri tabanı.

Bozan, İ. (2007). *Devlet İle Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: TESEV Yayınları.

Böke, K. (2017). Örnekleme. K. Böke (Ed.). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri İçinde (105-152).* (5. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.

Bulaç, A. (2012). *Din ve Modernizm*. (6. Baskı). İstanbul: Çıra Yayınları.

Cebeci, S. (2015). *Din Eğitimi Bilimi Ve Türkiye'de Din Eğitimi*. (3. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Cündioğlu, D. (2014). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*. (3. Baskı). İstanbul: Kapı Yayınları.

Çakır, R.-Bozan, İ. (2005). *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün müdür?* İstanbul: Tesev Yayınları.

Çapcıoğlu, İ. (2009). Din-Siyaset-Laiklik Ekseninde Türkiye'de Din Öğretimi. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi,* 2 (1), (21-40). Erişim Tarihi: 7 Mart 2019, http://dergipark.gov.tr/derleme/issue/35073.

Çarkoğlu A. ve Toprak, B. (2006). *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset.* İstanbul: Tesev Yayınları.

Çekin, A. (2016), İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlâk Bilgisi Öğretim Programı İle Ortaokul Temel Dinî Bilgiler Dersi (İslam; I-II) Öğretim Programı

Kazanımlarındaki Duyuşsal Hedefler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 55-97.

Çiftçi H. (2017). *Ortaokul Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Din Derslerinin Öğretmen, Öğrenci ve Veli Görüşleri İle Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çinemre, S. (2017). *Almanya'da İslam Din Dersleri Ve Almanca Din Dersi Kitaplarının İçerik Analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirel, Ö. (2015). *Eğitimde Program Geliştirme Kuramdan Uygulamaya*. (24. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Devlet Bakanlığı, (2010). *Alevi Çalıştayları Nihai Raporu*. Ankara: Başak Matbaası.

Dilipak, A. (1990). *Bu Din Benim Dinim Değil, 'Resmi Din' Öğretisine Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İşaret & Ferşat Yayınları.

Doğan, A. (2006). *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Doğan, R. (1999). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar. *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmi Toplantısı (4-6 Aralık 1998) İçinde (227-271).* Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

Doğan, R. (2004). 1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları. *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışlar Uluslararası Sempozyumu, 28-30 Mart 2001 İçinde (611-646)*. Ankara: MEB Yayınları.

Doğan, R. ve Altaş, N. (2004). Din Öğretiminde Yeni Yöntem Tartışmalarında Kuramdan Uygulamaya: İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları (Ankara Modeli). *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2 (5), 41-57.

Eğitim-Bir Sen. (2013). *4+4+4 Eğitim Reformunu İzleme Raporu*. Ankara: Hermes Ofset.

Eğitim-Bir-Sen. (2014). *Rakamlarla 28 Şubat Raporu*. Ankara. Erişim Tarihi: 27.10.2019,https://www.ebs.org.tr/ebs_files/files/yayinlarimiz/28_subat_rapor_web.pdf

ERG (2010). *Eğitim İzleme Raporu 2010*. Eğitim Reformu Girişimi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

ERG (2011). *Eğitim İzleme Raporu 2011*. Eğitim Reformu Girişimi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası.

Erdoğan, M. (2000). Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji. (2. Baskı). Ankara: Liberte Yayınları.

Gök, Ö. F. (2019). *Ortaokul Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Verimliliğinin Öğretmen Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Görer, Ü. (2015). *Ortaokul Düzeyindeki Din, Ahlak ve Değerler Alanındaki Seçmeli Derslerin Öğretmen-Öğrenci Görüşlerine Göre Program Açısından Değerlendirilmesi (Denizli Yatılı Bölge Ortaokulları Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Görmez, M. (2007). Türk Hukuk Mevzuatında Dini Kurumların Yeri ve Uygulama. İ. Çelebi. (Ed.). *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar Ve Din Eğitimi İçinde (487-495)*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet: Türkiye Cumhuriyetinde Dinin Tanzimi*. (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe – Yöntem – Analiz*. (3. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.

Gündoğdu, Yusuf B. (2015). Seçmeli, Din Derslerini Tercih Eden Öğrencilerin Tercihlerini Etkileyen Faktörler: Ordu Örneği. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2, 121-155.

Gündoğdu, Yusuf B. (2017). Seçmeli Din Dersleri Neden Tercih Edilmiyor? (Ordu İli Örneği). *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (32), 557-582.

Gürsoy, Ş. ve Çapcıoğlu, F. (2006). Türk Din Eğitimi Deneyiminin Oluşum Süreci ve Günümüz Türkiye'sinde Din Eğitimine Bir Bakış. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 9 (25), 99-107.

Gürtaş, A. (1993). *Atatürk ve Din Eğitimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güvendi, M. F. (2016). Türkiye'de Eğitim Alanında Çalışan STK'ların 4+4+4 Eğitim Sistemi Bağlamında Hazırladıkları Raporlarda Din Eğitimine Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Dergisi*. 5(10), 167-182.

Hanioğlu, M. Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Hesapçıoğlu, M. (2009). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi. *M.Ü. Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi,* 29, 121-138.

İnal, K. (1996). *Eğitimde İdeolojik Boyut*. Ankara: Doruk Yayımcılık.

İnal, K. (2007). Türkiye'de Geçmişten Günümüze Din Politikaları ve Eğitime Etkileri, *Dem Dergisi*, 1 (2), İstanbul, 12-17.

İnal, K. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Dinin Eğitim Üzerindeki Etkileri, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32 (1), Ankara, 161-193.

İnalcık, H. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. İstanbul: Eren Yayınları.

Kara, İ. (2017 a). *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kara, İ. (2014). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1*. (6. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kara, İ. (2017 b). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*. (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kara, İ. (2001a). *İslamcıların Siyasi Görüşleri*. (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kara, İ. (2005). İslam ve Pozitivizm, A. Tabakoğlu ve S. Çelenk (Ed.). *Bilgi, Bilim ve İslam (I-II) İçinde* (175-181). (2. Basım). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Kara, İ. (2000). Modernleşme ve İlmi Hiyerarşinin Bozulması, M. Demirci. (Yay. Haz.). *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslam (Sempozyum. 3-4 Mayıs) içinde* (129-135). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kara, İ. (2007). Türkiye'de Din Eğitimi Yoktur. *Dem Dergisi*, 1 (2), İstanbul, 12-17.

Kara, İ. (2001 b). Türkiye'de Din ve Modernleşme, Modernleşme Teşebbüslerinin Dinileşmesi, Metodolojik Temel Problemler. S. Orman. (Ed.). *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (7-19 Kasım) İçinde* (184-205). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Kara, M. (2002). *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karaman, H. (2007). *İslam Hukuk Tarihi*. (5. Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık.

Karpat, K. H. (2004). *İslam'ın Siyasallaşması*, Ş. Yalçın (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Karpat, K. H. (2010). *Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din*. (10. Baskı). İstanbul: Timaş Yayıncılık.

Kaya, K. (1998). *Sosyolojik Açıdan Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Emre Yayınları.

Kaya, M. (2016). *Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Veliler Tarafından Seçilme Nedenleri (Antalya-Burdur-Isparta Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaymakcan, R. (2005). Türkiye'de Din Eğitiminde Çoğulculuk Üzerine. *Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu İçinde (185-192).* Yarınlar İçin Düşünce Platformu. Ankara: Kültür Yayınları.

Kaymakcan, R. (2006). Türkiye'de Din Eğitimi Politikaları Üzerine Denemeler. *Ekev Akademi Dergisi,* 10 (27), Erzurum, 21-36.

Kaymakcan, R., Aşlamacı, İ., Yılmaz, M. ve Telli, A. (2013). *Seçmeli Din Eğitimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu.* İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi.

Korlaelçi, M. (2002). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. (2. Baskı). Ankara: Hece Yayınları.

Kotan, İ. (2015). *Ortaöğretimde Bazı Seçmeli Dini Derslere İlişkin Öğrenci Öğretmen Ve Yönetici Görüşlerinin İncelenmesi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Köse, Ü. (2018). *Ortaokullarda Seçmeli Din Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi: Gaziantep İli Örneği*. Yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kuru, A. T. (2011). *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik.* (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kutlu, S. (2009). Laik Örgün Eğitim Sisteminde Doktrin Merkezli Çoğulcu Din Eğitimi Mümkün mü? *Günümüz Aleviliğinde Eğitim Çalıştayı, 29-30 Mayıs 2009 Eğridir-ISPARTA İçinde* 99-112. Isparta.

Maarif Vekâleti. (1927). *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*. İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları.

Maarif Vekâleti. (1930). *İlk Mektep Müfredat Programı*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Mardin, Ş. (2009). Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. M. Türköne - T. Önder (Ed.). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset İçinde (35-77)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2010 a). *Din ve İdeoloji*. (18. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2010 b). *Türkiye'de Din ve Siyaset.* (15. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülarizm*. (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Meydan, H. (2013). Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (40), Erzurum, 40, 219-250.

Meydan, H. (2015). (2015), Din, Ahlâk ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma). *Turkish Studies*, 10 (3), 673-694.

Milli Eğitim Bakanlığı. (1949). *Tebliğler Dergisi*. 1 Şubat 1949, 11 (524).

Milli Eğitim Bakanlığı. (1950). *Tebliğler Dergisi*. 20 Kasım 1950, 13 (617).

Milli Eğitim Bakanlığı. (1956). *Tebliğler Dergisi*. 17 Eylül 1956, 19 (921).

Milli Eğitim Bakanlığı. (1967). *Tebliğler Dergisi*. 23 Ekim 1967, 30 (1475).

Milli Eğitim Bakanlığı. (1968). *İlkokul Programı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Milli Eğitim Bakanlığı. (1976). *Tebliğler Dergisi*. 27 Eylül 1976, 39 (1900).

Milli Eğitim Bakanlığı. (1982). *Tebliğler Dergisi*. 29 Mart 1982, 45 (2109).

Milli Eğitim Bakanlığı. (1992). *Tebliğler Dergisi*. 13 Nisan 1992, 55 (2356).

Milli Eğitim Bakanlığı. (2000). *Tebliğler Dergisi*. Ekim 2000, 63 (2517).

Milli Eğitim Bakanlığı. (2005 a). *Tebliğler Dergisi*. Nisan 2005, 68 (2571).

Milli Eğitim Bakanlığı. (2005 b). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11, 12. sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2006). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2010 a). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*. Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2010 b). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11, 12. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*. Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı (2010 c). Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. 18. Milli Eğitim Şurası. Erişim Tarihi: 06 Mart 2019, *http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf*.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2012 a). *Seçmeli Kur'an-ı Kerim Dersi Öğretim Programı (5. ve 8. Sınıflar).* Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2012 b). *Hz. Muhammed'in Hayatı Dersi Öğretim Programı (5. ve 8. Sınıflar).* Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2018 a). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlköğretim 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar).* Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2018 b). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*. Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2018 c). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı.* Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2018 d). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dini Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı.* Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Ortaylı, İ. ve Küçükkaya İ. (2012). *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı 1923-2023.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Öcal, M. (1998). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (7), Bursa, 241-268.

Öcal, M. (2001). *20. Yüzyılda Türkiye'de Din Eğitimi (Ders Notları)*. Bursa (Yayınevi ismi verilmemiş).

Öcal, M. (2008). Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), 399-430.

Öner, N. (1999). *Felsefe Yolunda Düşünceler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Özkan, F. (2012). Dünya Görüşü Öğretisi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), 11-28.

Özkaya, H. (2019). *Ortaöğretim Öğrencilerinin Seçmeli Din Derslerini Tercih Etme Nedenlerinin Değerlendirilmesi (Kilis İli Örneği).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sarayı (Toprak), B. (1978). Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi. *Boğaziçi Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi,* 33 (1-2), 173-185.

Sayın, G. (2014). *Türkiye'de Laiklik Anlayışı ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (1982-2013).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sönmez, V. (2010). *Program Geliştirmede Öğretmen Elkitabı.* (16. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Subaşı, N. (1995). Türk Aydınının Din Anlayışı. M. Bekaroğlu (Ed.). *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu Bildiriler-Tartışmalar içinde (171-175).* İstanbul: Beyan Yayınları.

Subaşı, N. (2005). *Ara Dönem Din Politikaları*. İstanbul: Küre Yayınları.

Subaşı, N. (2007). Türkiye'de Laiklik ve Din Eğitimi: Reel-Politik Güzergâhlar. *Dem Dergisi*, 1 (2), İstanbul, 6-10.

Subaşı, N. (2016). *Türk Aydınının Din Anlayışı 1980 Sonrası Örneği*. (2. Baskı). Ankara: Otto Yayınları.

Sünter, E. (2017). Ortaöğretimde Okutulan Seçmeli Din Eğitimi Dersleri Öğretim Programına İlişkin Öğretmen Görüşleri: Bir Durum Çalışması. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 17* (2), 902-913.

Süt A. ve Çağlayan E. (2013). Tek Parti Dönemi Din Eğitimi Politikaları. İ. Narin (Ed.). *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Uluslararası Sempozyum) 1. Cilt içinde* (199-210). Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları.

Şeriati, A. (2011). *Dünya Görüşü ve İdeoloji*. Ankara: Fecr Yayınevi.

Tarih IV. (1934). İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları

Tank, P. (2005). Political Islam in Turkey: A State of Controlled Secularity. *Turkish Studies*, Vol. 6/1.

Taslaman, C. (2011). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de İslam*. İstanbul: İstanbul Yayınları.

Taş, K. (2002). *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*. İstanbul: İz Yayınları.

Tosun, C. (2005 a). Türkiye Cumhuriyeti'nin Laiklik ve Din Öğretimi Tecrübesi. İ. Çınar-H. Atılgan (Ed.). *Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bir Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı (7-9 Nisan) İçinde (142-161).* Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası.

Tosun, C. (2005 b). Din Eğitimi Bilimine Giriş. 3. Basım. Ankara: Pegem Yayıncılık.

Tosun, C. (2008). Türkiye'de Eğitimin Laikleşmesi ve Din Öğretimi. A. İ. Güngör (Ed.). *Sekülerleşme ve Dini Canlanma Sempozyumu (22-23 Ekim) İçinde* (228-237). Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları.

Tozlu, N. (2006). Felsefe ve Eğitim. A. Solak (Ed.). *Felsefe ve Eğitim İçinde (221-262).* Ankara: Hegem Yayınları.

Turan, İ. (2011). *Avrupa Birliği Din Eğitimi Politikaları ve Türkiye'ye Etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turan, İ. (2013). *Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi Politikaları.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Turgut, M. (2019). '*Ortaokullarda Din, Ahlak Ve Değerler Alanındaki Seçmeli Derslerin Yönetici, Öğretmen. Öğrenci Ve Veli Görüşleri Bağlamında İncelenmesi (Antalya İli Örneği)*' Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uğurlu, H. S. (2010). *Tanzimat'ın Din Eğitimi Anlayışına Getirdiği Yenilikler.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uşun, S. (2016). Eğitimde Program Değerlendirme Süreçler – Yaklaşımlar ve Modeller. (2. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Uyar H. (2007). 1930'lar Türkiye'sinde Kemalizm Algılamaları. *Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefi Temelleri.* Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Ülgener, Sabri F. (1983). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*. Ankara: Mayaş Yayınları.

Ülken, H. Z. (1966). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi 1. Konya: Selçuk Yayınları.

Yakut, E. (2005). *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yavuz, M. H. (2008). *Modernleşen Müslümanlar, Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*. (2. Basım). İstanbul: Kitapevi Yayınları.

Yavuz, M. H. (2011). *Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam*. L. Adalı (Çev). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yazıcıoğlu, H. (1993). *Bir Din Politikası: Laiklik*. (1. Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (10. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.

Yıldırım, G. (2017). *Ortaokul Din Ve Değerler Alanı Seçmeli Dersler Hakkında Velilerin Beklentileri Ve Memnuniyet Düzeyleri (Ertuğrulgazi Ortaokulu Örneği).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, M. N. (1999). *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yorulmaz, B. (2014). Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenlerinin Seçmeli Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Temel Dinî Bilgiler Derslerine İlişkin Öz Algıları. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11 (41), 301-324.

Yürük, T. (2005). *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: ÇÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yürük, T. (2010). Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları. *Dini Araştırmalar Dergisi,* 13 (34), 69-86.

Yürük, T. (2011 a). Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yürük, T. (2011 b). Cumhuriyet Döneminde Din Derslerinin Statüsü ile İlgili Tartışma ve Öneriler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (1), Ankara, 239-254.

Yürük, T. (2015). Temel Dinî Bilgiler Dersi ile DKAB Derslerinde İbadet Öğretiminin İçerik Açısından Karşılaştırılması. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 9 (17), 223-249.

Zengin, M. (2017 a). Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının Din Dersi Öğretim Programlarına Etkileri. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX (36), Sakarya, 113-137.

Zengin, M. (2017 b). *Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Dinler, İnançlar ve İslam Düşüncesinde Yorumlar*. İstanbul: Dem Yayınları.